

ПАВЛО
ТИЧИНА

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ

hurtom.com

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
і. м. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Павло Тичина. 1929

Hele no mawaka

ПАВЛО ТИЧИНА

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВАНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ХУДОЖНІ
ТВОРИ

ТОМИ
1-7

ПАВЛО ТИЧИНА

ТОМ
СЬОМИЙ

ПРОЗА

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

Представлені ранніє розповіді «Искушение», «Богословіє», «На реках вавилонських», днівник-повість «Путешествіє с капеллою Стеценко», ффрагменти неоконченних произведень.

Редакційна колегія

О. Т. ГОНЧАР
(голова)

С. А. ГАЛЬЧЕНКО
(секретар)

І. Ф. ДРАЧ

М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ
(заступник голови)

О. І. КУДІН

Л. М. НОВИЧЕНКО

Б. І. ОЛІЙНИК

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

С. В. ТЕЛЬНЮК

Упорядкування та примітки
С. А. ГАЛЬЧЕНКА

Редактор тому

Л. М. КОВАЛЕНКО

Редакція художньої літератури

Т $\frac{4702590200-206}{M221(04)-86}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1986,
упорядкування, примітки

ОПОВІДАННЯ

СПОКУСА

У двері хтось постукав.

Лука схопився з стільця і здивованими очима озирнув свою келію. Стіл, недоїдки, перекинута пляшка, розчинена в стіні шаховка, клітка з вічно рухливою канаркою... Десь далеко за архіреїським садом заходило сонце, і від цього в келії було сумно-сумно. На протилежній од вікна стіні хвилювалась червоняста пляма.

— Невже це я спав? — думав чернець, розтираючи червону смугу на руді. — Хм... та й де заснув — аж смішно! Руку одлежав тільки... А-а-а!

Він хотів потягнутись, та так і залишився з витягнутими руками вгору, бо саме в ту хвилину щось пошкрябало в двері й кашлянуло високим тенором.

Лука підняв високо брови. Не доведи, господи, намісник чого-небудь прийшов. От буде катавасія... Єдиний раз в житті напивсь, та й то попадусь. І як це воно вийшло — він ніяк собі не з'ясує. Причепився той Павзаній, ув'язався — «вино веселит сердце человека», — десь з'явилась пляшка, щось потім він гидке балакав... Боже мій, невже я все це робив?

Він кинувся тихенько, щоб і не стукнути нічим, на столі прибрати. Взяв пляшку й поніс до шаховки, але на півдорозі остовпів, бо за дверима розмовляли.

— Ваше преосвященство, він зараз відчинить, — говорить хтось басом.

— Благословіть, ваше преосвященство, — галушкою давився якийсь тенор і цмокнув у руку. Хтось третій делікатно кашляв.

О[тець] Лука з пляшкою в руді стояв посеред кімнати білий як крейда. Його трусило, як у пропасниці. Жадібно прислухався.

За дверима тепер уже шепотіли. Чувся придушений сміх. Потім знову стало тихо. Що ж це таке з ним сьогодні? Сатана глузує, чи що? О[тець] Лука якраз нещодавно

читав житіє одного святого, де розповідалось, як сатана заліз у рукомойник. А може, це так тільки причувається? Так ні ж, не причувається, ось аж мороз поза шкірою ходить. За дверима хтось уже голосно реготав. Чулось по сміху, що аж за живіт береться.

Що ж це може бути? О[тець] Лука навспинячки підійшов до дверей і притулює до них вухо.

— Бісова хворобо! — гаркнуло раптом за дверима, аж Лука одскочив. — Та одчиняй ти, чи що!

— Павзаній, — майнуло в думці Луки. — Це Павзаній штучки строїть. Налякав... Ху! Од серця одлягло трохи. — Одкинув гак з дверей.

— Йди вже, йди, бодай тебе так ходило! — жартував він, прочиняючи двері, а сам ще тремтів.

— Вніду в дом твій, — ревів Павзаній, переступаючи поріг. — Що це ти, заснув тут, чи що? А пляшку чого носиш так? До вподоби вона тобі? Ха-ха-ха!

— Ет, не вигадуй... — Лука жбурнув її на ліжко. — І охота ото тобі лякати людей, — трохи незадоволено обізвась він. — Ну, прийшов би, постукав, а то...

— Чекай, ще не так колись налякаю — ого!

— Та я тобі справді кажу...

— Ну, годі, годі, ти вже підеш, — перебив о[тця] Луку Павзаній і затягнув пісню «Гуляв чумак на риночку...».

О[тець] Лука швидко попробирав на столі. Він знав, що сьогодні з Павзанієм нічого не вдієш. Певно, знов найшло на його божевілля. І що воно за людина? Відколи він живе з Павзанієм, а й досі не розбере, що воно за людина? Ось почав ні з того ні з сього «Вечная память»¹. Та як же співає! Плакати хочеться. А це увірвав і заходився по келії танцювати, плутаючись в підряснику. Ляпав у долоні й наспівував:

— Закачаю, закачаю²,
Куплю сахарю і чаю.
Ой, пий, жінко, чай
Та не вдаряй на печаль.

Раптом став і, задерши голову, як жеребець, завів:

— І-і-і-го-го-го!

О[тець] Лука знизав плечима. Дух святий з нами! Ніколи ще не було такого з Павзанієм. Чи не збожеволів він часом? От несподівано змовк, так прикро подивився, мов святий. А він же ієродиякон³.

На дзвіниці вдарили до вечерні⁴. О[тець] Лука тричі перехрестився.

— Дзвонять? — мов не чуючи, перепитав Павзаній.— Ну, от і добре.

Він підійшов до Луки і почав йому дивитись в вічі.— Хай, хай дзвонять... Так... Хе-хе-хе... А ти знаєш, що я тобі хотів сказати?

— Кажи вже, що там таке, та не дивись тільки так.

О[тець] Лука боявся чогось Павзанія.

— Слухай, — глухо промовив Павзаній, і чулось в цьому голосі щось нове, якась ненажерливість. — Сьогодні ми на вечерню не підемо.

— Як то? — здивувався о[тець] Лука.

— Не підемо, та й край.— Він заходив по келії, нервувався дуже. О[тець] Лука стежив за ним очима.

— Може б, ти святої водиці випив? На ось, я дістану, проскуркою заїси...— сказав він обережно.

Павзаній через плече оглянувся, з презирством кинув:

— Ти мене за дурня маєш, чи що?..

Заходив ізнову.

— Ну то хоч сядь,— прохав Лука.

— Ет! — мов од мухи, одмахнувся Павзаній. — Що ти розумієш, ну що ти розумієш, скажи мені? — Він став проти Луки і чекав, що той скаже.

О[тець] Лука ухилився дивитися в вічі Павзанія. Оце ще нахаба, цей Павзаній, хоч би як бог одвернув. «Во ім'я отця і сина»⁵, — читав він за звичкою молитву.

— Дурень ти, і більш нічого, — не дочекавшись відповіді, сказав Павзаній. — Ти тільки візьми собі в голову те, що ми їм не скотина. — Кому це «їм» — цього і сам Павзаній не знав добре. — То скотину можна запрягти та ще й поганять канчуком, як не везе, а ми ж люде, розумієш ти? — люде!

— Та до чого це ти ведеш? Скажи мені.

— Та до того, що ...Ет! Що тобі казать? Уранці дзвонять, опівдні якісь молебні, акафісти⁶, увечері знов дзвонять — і це так щодня. Нащо? Кому? Чого? А ти все тягай, а ти тягай.

— Брате, охайнися, що ти кажеш? Ти ж таки манах, ти повинен...

Заблиснули іскри в очах Павзанія.

— Ти це бачив? Оце, ні, ось оце-о... бачив?

Брудний, волосатий кулак наблизився майже до самого носа о[тця] Луки. Лука скипів.

— Ну, це вже мені теж не подобається. Хочеш казати — кажи, а з кулаками не лізь.

— Ага, так отож і не кажи, чого не слід. Манах... Хе... Як кажуть, «не ради Ісуса, а ради хліба куса» — добрий манах.

О[тець] Лука хотів щось відповісти, але мовчав. Мовчки сопів носом і Павзаній. Він стояв коло стола і вертів в руках якусь іконку.

Темніло. В вечірньому повітрі розстилався дзвін, немов сумував, що його поклику не чують.

— Бов-бов... бов-бов... — кликав із дзвіниці дзвін. Часом вітрець односив його в поле, і тоді він згучав тихіше, плачем заходився, тільки чути було: о-о... у-у...

— Ну, так згоден?

— Ні.

— Що ж, дурень, і більш нічого. Хто це знатиме? Архієрей ніколи в холодну церкву⁷ не ходить, намісника дома нема, а останні...

— Намісника, кажеш, дома нема? — Лука здивувався. Це для його нове. Власне, не те нове, що намісника дома нема, а те, що він здивувався.

— Намісник поїхав з трьома послухниками на сіножаті, повернеться не раніше того вівторка. Що нам тепер з тобою? На волі, що хочемо, те й робимо. Зараз, як прийде дзвонар, пошлем по горілку, та такий баль відкриєм, що й чортам стане нудно.

— Та я... — почав несміливо о[тець] Лука. — Тільки що якось... Ну, знаєш... А бог же як?..

Павзаній щиро розсміявся.

— Ну й дитина ж ти, Луко, їй-богу. Ти думаєш, дуже там потрібні твої відправи богові? А як же... Хе!

Луку й самого щось трохи підпирало. А що, якби справді пропустити сьогоднішню вечірню? Хіба це гріх, чи що? То гріх людину вбити, а тут же...

— Та чого ти думаєш, як квочка? Я ж по тобі бачу, що хочеш погулять, ну й кажи.

— Добре, — якось чудно промовив Лука і штучно засміявся. Але холодний піт виступив йому на лобі... «Боже, що це я роблю?».

— Молодець, їй-богу, за це славен еси, Луко, — повеселішав Павзаній. — Дай же я за це обніму тебе.

Павзаній обнімав Луку, а Лука був мов неживий. Ось і слину треба було б витерти з губ після Павзанія, але він і не поворухнувся. Гидко йому сидіти, гидко дивитись, гидко думати. Все, все гидке. А найпаче Павзаній.

А Павзаній, немов бурсак, що вирвався на волю, бігав

по келії й казився. То ляпав себе по животу, то закручував угору свої руді, мов із сухої нехворощі, вуса, то без причини реготав, сівши на підлогу.

«Добре»,— мов хто молоточком стукав у голову Луки. Це він сказав це слово. Він згодивсь, згодивсь, і тепер уже вороття нема. «Добре» — дзвичала десь муха. Як у безодню летів Лука, і так приємно було летіти, почувачути, що от-от-от розіб'ється об гострі скелі. А разом з цим ненависть до Павзанія, ненависть за те, що сам би Лука так казився, як Павзаній, та лиш боявся це виказати.

Увійшов дзвонар. Мов у чаду, слухав його о[тець] Лука і нічого не розумів.

— Та посунься ти, вороно, — гукнув на його Павзаній. Лука посунувся, але голова його була в чаду, як і раніше. Лиш наприкінці розслухав, що говорить дзвонар. «Підійшла якась бабуся, а я й кажу: еге, бабусю, запізнилась, вже одслужили.— А як же я поспішала,— аж заплакала бідна. А оце передала на свічку четвертак».

«Бідна бабуся», — подумав о[тець] Лука, але цей голос зараз же десь зник, і він сам, не тямлячи, прилучився до сміху дзвонаря й Павзанія.

Самовар на столі розповідав лампі, пляшці і шклянкам якусь смішну пригоду, і ті від задоволення танцювали, дзвеніли, сміялись...

Павзаній сидів за столом п'яний і вибивав кулаками по столу.

— Е-еххх, життя... чорти б його!..

— О[тче] Луко, та ну ж бо, стійте. Ото... як дитина...

Дзвонар держав о[тця] Луку під руку, а другою лив йому на голову холодну воду.

— Пус-сти... Чуєш ти?.. Пус...сти... — пручався о[тець] Лука. Не міг уже володіти собою. Підгинались ноги, щокви обважніли, мов наліплені.

— Та кинь ти його к бісу! — крикнув з-за стола Павзаній. — Виспиться — само пройде.

— Це ти... Павзаній... ти?.. — о[тець] Лука хотів засміятись, але рот його сам розійшовся далеко-далеко. Хотів оглянутись, але голова сама розігналась назад, мало в'язи не скрутились.

— Ти... ти мій друг... вір... вірний... Ти...

Дзвонар підвів Луку до ліжка. Упав на його впоперек, ноги звисли, підрысник закотився, і з-під його забілили штани.

— Отак краще, — засміявся Павзаній.

Підійшов дзвонар, обізвався стихенька:

— Справді, о[тче] Лука, засніть. Ось послухайте мене.
Це в вас голова слаба.

О[тець] Лука нахабно подивився. Ледве вимовив:

— До кор-ровниць веди...

— Що?! — ще більше зареготавсь Павзаній. — А тпрусь, мурий, чого захотів. Пішли вже додому коровниці. Годі з тебе, вже й так нагрішив.

— Павз-за... Слух... — не міг уже й слова до ладу промовити о[тець] Лука. Червоні плями заходили перед очима. Блакитні квітки на прозорій воді, зелені дерева схилились... шумлять. Кудись він іде далеко-далеко.

— І-і-гі-го-го-го! — хтось кричить за ним. Оглянувся — якісь печери, темні-темні, дихають на його пащею. Стоїть намісник і з докором його питає: «Що, брате, нагрішив? Волю почув, еге? — Грізно насуває на його. — Вечерні можна й не правити, так? Хай бабуся плаче — тобі нема діла? В гебну огненну ⁸ підеш ти, проклятий!» — крикнув намісник і намірився на його патерицею. Мов несамовитий, біг Лука печерами. Натикався на груддя, падав, уставав і знову біг. Запітніле коріння, що пасмами звішувалось із стелі, розкривало свої обійми йому і зрадливо рвало на голові волосся. Раптом вибіг кудись на поле, якийсь незнайомий монастир збоку шкірив зуби своєю зубчастою брамою. Чорні монахи з свічками ходять по стінах. Тужливо співають «Вічна пам'ять». Дзвін поважний, ніжний-ніжний наливав у серце йому невимовного смутку. Кого ж це ховають? Лука оглянувся. За далеким темним бором заходило сонце, і сумно його проводжала юрба хмар. Молодих — золотистих і старих, немов аж посивілих. Довго дивився о[тець] Лука і не розумів, чого сумували хмари, чого кидало землю ясне сонце? Чого така брудна земля стала при заході сонця?

[1913]

БОГОСЛОВІЄ

Сіра нудота залізла до класу і ніяк не хоче вибиратись. Мов спрут з непорушними страшними очима, простягає вона навколо свої липучі лаби.

Поволі тягнуться вечірні «заняття». Шостий богословський клас майже порожній. Три висячих лампи під абажурами одкидають своє жовто-каламутне світло на стіни і відбиваються в полакованих парточках. Під іконою позіхає одчиненими дверцятами шафа, і в ній купою, завалившись в куток, дрімають церковні книги.

Важко приймається богословіє за науку. Вчора був у семінарії храм, і чомусь, по логіці семінаристів, повинно бути свято сьогодні й завтра. З цього приводу навіть нічого й турбуватись, бо так ведеться в семінарії здавна. Прийде на лекцію вчитель, побалакає «по душі», себто перезве всіх по журналу, запише щось у свою, як кажуть семінари, «бакалійну книжку» і почне читати на кафедрі собі газету. А ти хоч дубала ходи або в гилки гуляй.

Василь сидить біля одчиненого вікна і латає черевика.

Мов глечик, з якого визирає мишачий хвостик, стоїть біля нього другий черевик, і в ньому шило. Василь набиває цвяхів в підощву й висвистує «Ойру». Згодом одводить руку з черевиком і, схиливши голову на плече, задоволено оглядає свою роботу.

— Хе! Ще й як підлатав. А то... Ех? Життя наше мотузяне!

Він мацає дірку на другому черевикові і свистить уже так щось, не добираючи мелодії.

Мов примара з того світу, ходить по класу Макар і зубрить догматику¹. Сам він миршавенький, маленький; штани обтріпані, чоботи нечищені, мов гірчицею намащені. І чомусь, дивлячись на його, не віриться, щоб він був здатним ще до чого-небудь, крім оцих цвілих текстів.

— Отселе узрите сына человеческого, грядущего... Ага, так, значить, сына человеческого... отселе...

Жалібно, одноманітно, мов над помершим, читає Макар. Заплющує очі, як кіт, у котрого за вухом почешуть, часом загляне в книжку по якесь забуте слово і знову зубрить.

Гопіньки (його так продражнили за те, що куховарського kota навчив плигати «гопки» через руки) сидить у кріслі і, витягнувши ноги на кафедру, намагається заспівати «Догматик 1-го гласа». Він ніколи ще не мав по співам тройки, а завше два або навіть півтора. Та й то ставлять йому ці нещасні два або півтора за те, що Гопіньки мимоволі якое розсмішує своїм голосом вчителя. Але тепер він хоче виготувати на три і тому за діло взявся серйозно. Великий обтріпаний «Обиход» лежить між його ногами. Гопіньки одбиває такти правою рукою і до неможливості плакучим деренчливим голосом хоче таки перемогти цей «гаспидський» глас.

— Все-е-м-і-рную, — починає він, але зупиняється, задає собі нижчий тон, стягає гнівно брови і знов гуде, як здається йому, басом, одбиваючи такти там, де зовсім їх не треба.

На задніх партах Нафтан і Корній грають у карти, підславши під себе «Карту путешествия св[ятого] ап[остола] Павла». У чого вони грають — це, певно, й самі б вони не сказали.

— Ди-хо, — кричить Корній, держачи свою карту наготові.

— Можна, — Нафтан спокійно ходить якусь сямьорку. Корній накладає десятку й приказує:

— У попа була собака.

Нафтан провадить далі:

— Він її любив.

— Вона вкрала шматок м'яса.

— Він її убив.

— Де убив? А оцього не хочеш? — Корній кладе «кравлю».

Але у Нафтана ще «король» в запасі.

— Хм. Ну чорт з тобою. — Корній удає із себе пригнобленого, побитого, але лукаво посміхається, потихеньку-потихеньку кладе туза і солоденько промовляє:

— Ну що ж, нате вам! Ще ось чого.

Нафтан чухмарить голову й сміється.

— Го-го-го! — й собі регоче сипучим басом Корній, аж парточка під ним ходором ходить. Потім витягає з кишени цигарки й подає Нафтанові.

— Курим-за?

— А що ж, як закурим, то й закурим. — Нафтан охоче бере цигарку. Курять, мов після якої роботи, заклавши ноги і смаковито цвіркають на підлогу.

— Тюн-тю брий-до, — ліниво промовляє Корній.

— Чудесний тютюн, — згоджується Нафтан, бо почуває, що чужу цигарку курить. Може ж, таки та ще коли-небудь дасть.

Корній любить говорити по-своєму, і до цього всі вже звикли в класі. Він хоч яке довге слово вмент може прочитати навпаки, але букви попереставляє так, що й вік не доберешся.

Макар на мент перестає зубрити і підходить до Василя попитати, що таке динарій². Бо в підручнику не дуже щось з'ясовано.

— Динарій? Хм... — Василь проколює шилом дірку для цвяха, спльовує і починає думати. Треба ж щось видумати, раз ця овечка вважає його за кращого учня.

— Динарій — це... Ах, чорт... Уколов руку...

Але Корній кричить уже з свого місця:

— Та на півпляшки вистачить, не бійся, Макарушко.

Нафтан в подяку за цигарку надто голосно сміється вигадці Корнія. Корній лиш позирає самозадоволено й гладить своє, як корж маком, борідкою засіяне воло.

— Все-е... мі... ні, це дуже вже низько. Все... все... о, отак добре буде.

Гопіньки вибирає більш-менш «підходящий» тон, але даремно, тон йому не допомагає нічого...

— Все-е-мі-ірну-ю... — розноситься по класу, і нікому воно так не надопікає, як Корнієві.

Корній скидає з цигарки попіл і вороже дивиться на подошви Гопіньки з прилиплими до них недокурками, за якими видніється наморщений ніс, тупо-жахливі очі й вузьенька, трохи скривлена щілина рота, мов дірка у карнавіці³. Так би підійшов та й вкинув туди копійку, аби лиш не співав. Опудало горохове! Ще й воно береться за ноги. Корній не любив співів.

— Чи ти довго ото будеш пріть над ним? — не видержує з злості Корній. Але Гопіньки не чує, і це ще більше дратує Корнія. Чортова малпа! Так захопився співами, що хоч стрель.

— Сла-а... — щось застряє в горлі Гопіньки, і його голос комічно розгублює по класу кінець слова, — ву-у...

— Трр... Держи, держи його. У-гу-у! — перекирвляє його Корній, і всі мимоволі сміються. — Ти ж не туди заліз, Гопко. Чусь ти чи ні?

— Не перебаранчай, — сухо відказує Гопіньки.

— А ти не деренчи, — також відповідає Корній.

— Мазниця чортова! — раптом кидає Гопіньки, але сам зараз же лякається, що таке сказав. На всяку пригоду приймає ноги з кафедри.

Корній довго дивиться на його й повагом одвертається.

— З таким бараном балакать...

— Ох, ти у нас цяця, — з ненавистю в очах пускає колючку Гопіньки. — Економова Наталка уже ляпнула по пиці, щоб не приставав, піди, ще хай ляпне.

Всі в класі сміються, крім Макара. Куди ж пак, такого Голяфа⁴ та якась там Наталка по пиці ляснула. Що ж це з Корнієм, га?

Корній, не хапаючись, злазить з парти і прямує до кафедри, але Гопіньки і слід запов.

— Ну, щасливий чортів син. Знав би ти.

Роздратований, повертається на своє місце. Дехто посміюється нишком, але зачіпати Корнія зараз не зважаються. Будь він неладний.

— ...Грядущого... мм... грядущого на облацех небесних, — зубрить спокійно Макар, мов навкруги нічого й не було. Він хоч під який гомін може зубрити.

«Нудно в цій семінарії, чорти б її драли, — думає Василь, обуваючи черевики. І чорт його знає, що воно за життя таке. Щось розхитане, неохайне. Той туди йде, той сюди, ні в кого не питаються, горілку п'ють... Іч, а один цвях таки вискочив... Кажуть, в гімназіях не так, ну, та що там мені гімназії... О, і цей цвях, здається хоче вискочити!»

Василь скидає патинка знов і починає щось міркувати над ним.

В одчинене вікно підкрадається теплий вітерець і лоскоче йому за вухом, перебираючи волоссям. Глибоке, синє небо задумливо дивиться до класу.

— Разбойника, разбойника благоразумного, — враз затужили три голоси в вечірньому повітрі. Це над шостим класом співають молодші богослови — регент і два його тенори. Їх молоді гнучкі голоси то розпачливо розходяться, то сходяться, падають в обійми один одному і плачуть, плачуть.

— ...Во єдином часе раєвви сподобил еси, господи.

В шостім класі всі стихають. Навіть Корній, що не любить співів, і той повертає голову до вікна. Але слухають не довго, бо з «старого корпусу» хтось, висунувшись у вікно, настирливо кричить:

— Петре-е! Чуєш ти, чор-те-е!

— Гов-гов! Чу-у-ю, — десь із боку кричить Петро, уставщик семінарський.

— Як читати у неділю кано-он, на вісім чи де-сять?

— Качай на двадцять чотири! — кричить Корній з шостого класу.

У вікнах сміються. Але «вопрошаючій» не зважає на це і терпляче чекає відповіді Петра. Він знає, що Петро десь там звиряється по книгах і зараз скаже. Бо у неділю випадає якесь свято, і тому канон особливий.

— ...І мене дровом крестним
просвіти і спаси мя,—

ридають, обнявшись, три голоси.

Бас на хвилину зменшує свій плач і мов задумується, чи кінчати, чи ні, але робить одвід, два тенори ще з більшим бодем приєднуються до його і разом тяжко-тяжко ридають, благаючи у господа порятунку.

— Просвіти і спаси мя.

І слухають їх високі тополі, журно похитуючи верхами.

І слухає їх глибоке сумне небо, впустивши свою діамантову сльозу над приниклим семінарським садом.

Одинадцята година ночі. Несміливо зазирає ніч у вікна. Горить лампадка. В спальні старших богословів не всі — душ десять, а останні... То ранок знає, де вони бувають і відкіля повертаються запаскуджені, бліді. Притаїлась по кутках дрімота і сумує за своїм старшим братом-сном.

Фасон тільки що прийшов з хрестин у своїх знайомих і дурів, лежачи на ліжку.

— Ой, рятуйте, щось у кишки ж бо залізло... Ой-ой!

— Та ну тебе к бісу, — кидає з свого ліжка Чубатий.

Але це ще більше розохочує Фасона, і він, тарабанячи ногами по матрацу, реве як бугай:

— О-ох! О-ох, умру, люде добрі... О-о-ох!

Корній грізно підводиться на ліжку.

— Фасоне!

Одно, одно лиш слово, і Фасон уже стих. Він досить знає Корнія. Не дай йому заснуть тільки сьогодні, він тобі цілий рік тоді не дасть.

— Що, прикусив язика? — посміюється Чубатий.

— Та я... Та що там... Чорт... — незадоволено бурчить Фасон, але по голосу його чути, що він говорить це востаннє. Навспинячки проходить по спальні тиша.

Чути, як на коридорі хтось чвалає в калошах. Певно, хтось надів на босу ногу, обкутався ковдрою і йде по своїй потребі. Сонно пищать двері — довго-довго і сердито стукають об одвірок. Макар лежить у своєму кутку і дримає. Але тексти не дають йому спокою. Десь вириває в голові текст про «князя власти воздушные». То пролине шматок з якогось малозатвердженого тексту. «А й справді, — думає Макар, засипаючи, — які оці тексти бувають гарні. Тут тобі й «прієм чашу», й «воздав хвалу»... Ох, як гарно».

Поруч з Макаром на своєму ліжку ворочається Гопіньки. Йому ніяк не виходять з голови ноти. І то ж, бодай йому добра не було, повидумують таке, й співай. Немов і так не можна жити. Гопіньки заплющує очі й хоче спати, але ноти — то чорні по білому, то червоні по зеленому — так і плигають перед його очима, мов блохи.

Не спиться чогось і Василеві. Він лежить горілиць, заклавши руки під голову, і думає. От він уже і в шостому класі. Яюсь аж не віриться. Чи давно зубрив «В начале сотвори бог небо и землю»? А тепер ось... яких-небудь дев'ять місяців, і він скінчить семінарію. Куди тоді він піде?.. Ет, звісно куди — на попи... Не йти ж йому в москалі. Жалко кидати тільки семінарію. А проте, що буде...

Снують на стелі, на стінах тіні. Довгі, загадкові. Десь вродившись у світлій плямі над лампадкою, вони величезним віялом розбігаються по стелі і, несподівано упавши на стіни, снують, снують. Мов павук-велетень, засипаючи, мляво перебирає ногами.

Нижній вітерець повіває в одчинене вікно. Шелестять тополі й стихають. Світла пляма на стелі раптом похитнулася вбік, мов думає, що їй зробити, потім починає хвилюватись — мляво, сонно, безнадійно. А павук перебирає ногами, немов на муху павутиння намотує.

— Кати його батька, не спиться чогось. — Волохата голова Чубатого підводиться, і він сідає на ліжку, спустивши ноги. Довго чухає спину, підтримуючи лівою рукою правий лікоть і захриплим голосом питає, немов би хто стояв перед його очима: — Василю, закурить нема?

Ніхто не відповідає йому, тільки Якименко, повернувшись на спину, виводить носом немудру мелодію. Дві ноти одноманітно, як пилка, рвійно пильгучать тишу.

— Ух-фрр... Ух-фрр... — Аж моторошно чогось стає.

— Глухий ти, чи що? Василю... чуєш? — ніяк не заспокоїться Чубатий. Він повертається назад до ліжка Василюго і починає нишпорити під його подушкою, але незарошне ліктем штовхає Василю.

Той здивовано розплющує очі:

— Чого тобі?

— Цигарок... Йй-бо, так захотілося, хоч пропадай. Де ти їх ховаєш?

Василю перекидається на другий бік і позихає.

— А-а... щось снилось таке... а-а... Та забув.

— Цигарки де твої? — мало не плаче Чубатий.

— Та отам на вікні, під тужуркою, я ж тобі хіба не казав? Сірників тільки нема. І то ж, чорт його зна, таке сниться...

— Сниться? — машинально перепитує його Чубатий і, злізши на комод, закурює з лампадки. Хвилину стоїть там, пихкає цигаркою, мов не йме її віри, що горить, нарешті плигає додолу і, з цигаркою в зубах, укладається знов.

Якименко, стурбований стуком ніг Чубатого, на мент перестає свистіти, довго плямкає губами, мов пробує їжу, і заводить свистіти знов. Тільки вже з більшим завзяттям і з якимсь здивуванням. Іноді хропе, мов хто напхав повний рот і ніс холодного киселю.

Сон налягає. Деся далеко, аж в кінці семінарського саду, хтось співає «Се жених грядет во полунощі...». Певно, набрався якийсь бідолаха і ніяк не потрапить до спальні.

— Тахи-тахи, таррахта-та... тахи-тахи... — калатає дід Віктор коло ректорських покоїв.

Спати! — зітхає вітрець у вікно і, спочуваючи йому, шумлять тополі. Шумлять і затихають.

Сонно кліпає лампочка на коридорі. Цвірчить цвіркун деся під дверима, і його золоте брязкання заливає весь коридор. Певно, розказує дзвінкій тиші свою улюблену казку, і тиша його уважно слухає. В самому кінці коридора, в темряві, хтось розмовляє з вартовим, що цілу ніч сидить там на табуретці. Насторожена тиша з усіх закутків хапливо накидається на їх слова і радісно розносить їх вузькими, довгими коридорами.

— О-а... а-а-і-о... — гучно розкочується в тиші.

— Де, — хтось промовляє голосніше, і ця нота довго стоїть в повітрі, не спіймана тишею. Нарешті зникає.

Спить богословіє.

НА РІКАХ ВАВІЛОНСЬКИХ ¹

Якесь безладдя. Вчепилось і душить. Хотілось струхнутись, та сили не слухались.

Петрусьок одкинувся на спинку парточки. В очах одбилась пекельна мука. Безпорадно руки стрілись на гарячому чолі. Закрив очі.

— Боже-боже...

Не знав, що з ним діялось. Перевтомився — так ні ж. Останні іспити були не дуже важкі. Взагалі, після осоружної догматики всім в класі вільніше стало дихати. А сьогодні, наприклад, залюбки пройшла гомілетика ². Мов забавка яка, а не іспит. Теми давали ті ж, що й на протязі року. Виходили по дві душі. В той час, як другий обдумував свою тему біля вікна, перший зіходив на кафедру, побожно схилив голову і під пильним поглядом іспитуючих, хрестячись, починав:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа. Братіє християне!

— А чого тобі? — напівголос кидав з свого місця який-небудь колега, набиваючи для контрабанди цигарки.

Завтра останній іспит із дидактики ³, але його ніхто не боявся. Пройде якось. Так, значить, завтра всьому кінець. Як казав хтось із його товаришів, завтра можна вже й лоби порозбивать, бо нащо ж вони здались після іспитів? А дивно якось. Учився шість років, і раптом на тобі — скінчить. Скінчить семінарію! Себто до біса усякі практики, гомілетики, розколи ⁴, всякі адіафори ⁵, sacrificati*... О, хоча б швидше те завтра! Порвати разом всі умовності, викинути з голови всяке сміття і з розкритою незадоволеною душею приторкнутись до повного келиха життя. Бути вільним і ні від кого незалежним. А головне вільним. Що є воля? Не міг виразно уявити. Лиц бачив, як безмежний

* Sacrificati (лат.) — ті, що приносили жертву (про християн, які під час гоніння приносили жертву зі страху).

степ слався перед його очима; чув, як вітер приносив і лагідно вкладав до вуха замислений шум достиглого жита; а душа вже розкривала свою скарбницю і жадібно ловила журливі нотки журавлині.

На мент душа Петруська відлетіла високо-високо і раптом упала. Одрив очі і впустив до серця гірке здивування.

Перед ним на своїй парточці розташовувались з «сущим» та «самосущим» Фан Хе-хе і Родич Через Дорогу Навприсядки. Сміялась запіканка, густо червоніючи в шклянках, мов лисина із рудого волосся, блищав серед порції семінарського хліба голландський сир.

— Вип'єм, Фан... Йй-бо...

Фан Хе-Хе пив уперше: соромився, оглядався.

— Пий, що там дивитись. Однак за три дні роз'їдемося, а там уже — хе-хе-е... чи й побачимось... Ану, хильни за клятву семінарію... Так, о, оце по-моєму...

З протилежного боку коло вікна гурт товаришів правив «вечерню». Отець Плюй, пославши під стелю очі, «с остервенением» виголошував котячим тенором малу екстенію⁶, а останні, що уявляли з себе «лік»⁷, напруживши горло (всім хотілось співати дискантами), немилосердно тягли «Господи помилуй». На півслові робили прикру паузу і тоді вже кінець слова — луй — дерли що є сили. Сатанаїл, розлігшись на підвіконні, «кінці» підскулював по-собачи і босою ногою керував своїм хором. Пильно стежив за нюансировкою: в деяких місцях м'яко спускав свою ногу і урочисто застигав так з нею, лиш пальці ворушились «для вящшаго умиления». Мов кадило в руках п'яного попа, гойдалась на дроту лампа, в закуреному шклі підстрибував огняний снопок — раз в один бік, раз у другий. Комусь було скучно — от і хилитнув її так, що аж стелі доставала. За попа був Ілля, брат Пепузський. Сидів по-турецьки на зваленій додолу класній дощці і, перш ніж проказати свій «возглас»⁸, довго щось нюхав із руки і чхав, кланяючись на всі боки. Луцик із розбитого «Росписанія обеда» читав канон⁹; нарзпів виводив «холодець з капчонкою», повторюючи припів «радуйся, окаянный економе!». Дзижчала об лутку вилка, задавався недоладний тон (Сатанаїл умів тільки до-мі-фа), і «лік» починає ірмос¹⁰:

Седяй в саде,
На висоцем дереве,
І питаєсь сливами —
Біжить дядько з вилами,
Стій, дядьку, не бий:
Слава силі твоїй!

Петрусьок гірко всміхнувся. Люде кінчають семінарію і ні печалі-воздыханія. І це кандидати на священників. Сумно. Гидко...

Встав, кілька разів пройшовсь по класу. Крізь розкуйовджені згуки стежив за сухим стуком своїх черевиків. Аби чим себе розвіяти. Раз-два... раз-два... Стіна. Хм. А підлогу сьогодні, певно, й не замітали. Раз-два... Недокурки, лущиння, скарлючилась скоринка хліба, хтось крейду роздушив ногою і недбало помережав підлогу білими човниками. Раз-два... раз... і знов стіна.

— Стіна, так, це стіна, — говорив сам собі Петрусьок. Хотів чим-небудь одгородитись від набридлого гамору.— Стіна, значить, чи що це я сказав зараз? Ах так, стіна, стіна...

Нічого не помагало. Сів на чиюсь парточку. Злісно затулив уха. Нахабні згуки напхом лізли через потайні щілини і застрявали в мозку, мов на гвіздок настромившись. Навмання розкрив книжку. Аж затремтів од злості! 78 сторінка підносила йому те, чого він так уникав. Якийсь колега залишив частину своєї автобіографії в малюнках та написах різного змісту. Поруч розділу «Коллизии обязанностей» стояв красномовний підрахунок. «Тема по нравственному богословию: «Взаимоотношение христианских добродетелей любви к богу и любви к ближнему». За сочиненіє Юркові 1 руб. Завтра йменини Чортополоха, треба не забути. Пляшка — 43 коп., оселедці королівські — 30 коп. Завірив Ів. Ів. Хміль-Трезвинський». Збоку було намальоване якесь страхопудало з карлючкуватим носом і під ним напис: «Даю бабі свою пику — не забудь мене довіку».

Петруськові стислось серце. Жалко, до болю серця жалко стало йому товаришів, та чи розуміють це саме товариші. Мабуть, ні. Як сліпі йшли шість років і ні разу не догадались подивитись в той бік, де сонце світило. Пили, їли, іноді казились під впливом «бані водної». Та й що їм ще треба? Ось вони повиходять з семінарії, попамв будуть, будуть лічити хустки та паляниці, а всякі ідеї... то не для них.

Болісний сміх випірав з грудей. Хотілось крикнути: товариші! Куди ви йдете? Та з вас же й п'яти душ не найдеться, як у тому Содомі¹¹, щоби пройнялись ідеєю, високою ідеєю пастирства. Убогі, нещасні, покалічені діти...

— На земле весь род людской¹², — затяг з «Фауста» Родич Через Дорогу Навприсядки. Потім, оглядаючись,

мов секрет який одкривав, пошепки добачив — пальцем в носі колупає.

Фан Хе-Хе зробився, як снігир. Очі дивились в різні боки, безглуздо хихотів, вискаливши зуби.

Петрусьок вхопивсь за голову.

— Боже, яка мерзота!

Хотілось бігти на край світу. Хотілось битись головою об стіну, кричати, плакати... Нарешті сміятись, щоб заглушити всю нікчемність людську, яка одбувалась на очах.

Сидів. Не ворушивсь. Лиш на висках жили напружено бились, очі теряли самовладу, беззмістовно дивились поперед себе.

— Стіна, ізнов, ох, боже мій, це можна так збожеволіти. Стіна — здається, вже колись казав це слово, та не пригадую.

— Слухай! — Щось штовхнуло до серця Петруська. Несвідомо повернув голову, напружив увагу.

Співали саме «На ріках вавілонських».

Десь поза собою лишили дурниці, щохвилини обличчя набирались більше серйозності, гнівним смутком палахкотіли часом очі. Сумував оксамитний баритон, розповідаючи про нещасливу долю жидів у вавілонському полоні. Тужно-тужно лягало на чутливе серце «алілуя»¹³. Неначе душі старозавітних жидів втілились в семінарів і плакали, на своє горе тяжкеє скаржачись.

Петрусьок навіть здивувався. Де поділись оті діти, що ось тут же недавнечко приставляли попів та дяків? Де їхня веселість?.. Чуже горе, мов своє, з'єднало їх в міцну сім'ю, і ось перед ним уже сиділи не ті, давні чудасії, а хтось інший... Співали вони. Картини одна по одній вставали перед очима Петруська, на своїх легких крилах переносили вони його в ті давно забуті часи, коли ще пророки ходили по землі, коли гріх людський ще соромився заводити своє кубло на вулиці.

Заслухався.

...Світить сонце — та чуже, не миле. Грає хвилями ріка — але хай би вона не грала. В гурт посідали на березі засмучені жиди. Далекі від своєї батьківщини, забуті, покарані... Голкою впивається в їх чуйне серце згадка про Сіон¹⁴, і серце кров'ю затікає. Любий, рідний... Там єрусалимський храм зруйнований на них чекає, а тут, що тут?.. Здається, полетіли б до свого краю, обняли б свою кривавицю-землю і голосно прохали б у бога: не однімай, не однімай, однині будем тобі вірні. Жертви щодня, о ні,

щогодини приносили б... Жертви... а зараз, що там... замість жертв звіває вітер порох із каміння, замість трубного згуку шакалів голодних виття жахає сумний вечір. О Адонаї¹⁵, помилуй! Плачуть жиди, стугоняють їх старі груди під падаючими кулаками, деруть одержу руки в знак спокути. А на вербах самотньо висять органи, вітер їх злегенька гойдає... Бринять жалісно... Климкне струна, зачепившись за гілочку, і замовкне. Мовчи, мовчи, тут і поплакати не дадуть. Чіпляються до жидів їх гнобителі: заспівайте та заспівайте нам своїх пісень сіонських. А самі сміються. Ай, боже ж мій, хіба можна на чужині співати? На чужині лиш плачуть. Плачуть жиди, клянуть себе. О, хай тепер бог назавше їх забуде, коли вони забудуть Єрусалим. Любий, рідний...

Там храм зруйнований їх виглядає, а тут... тут примушують вклонятись ідолам. Дочко Вавілона, спустошителько! Блажен буде той, хто за нас тобі оддячить. Блажен буде той, хто візьме твоїх немовлят і розіб'є об камінь! Плачуть жиди і жалібно климають струни на органах. Вітер їх гойдає, розважає горе — горе нерозважне...

Скінчили. Пробували жартувати, та жарти поспішно потопали в безодні допіру пережитого горя.

Мов прокинувся зі сну Петрусьок. Хтось одкрив таємні двері буденного життя, і він усе побачив. А чом же раніше цього не помічав?

Встав і пішов. Куди йшов — не знав, лиш думав. Бідні, бідні товариші. Замість презирства, ненависті правдивий жаль, жаль людський обхопив його душу. Хотілось плакати за них. Справді, чи винні його товариші, що дітьми з семінарії виходять? Їм, як отим жидам в Вавілоні, підносять сухі, заношені практики, гомілетики — їжте, мовляв, — і вони мусять їсти. Так-так, Петрусьок тепер розумів, чого мов переродилися вони, співаючи жалібну пісню старозавітних жидів. Бо доля отих жидів — це доля самих семінарів. Взяли їх у полон і примушують вклонятись ідолам. А жертвенник сумує за серцем молодечим. Правда, семінари іноді зривають з себе ланцюги рабства, але що, що значать оті іноді. Ну, вони бунтують, бунтують майже щороку, подають петиції збільшити загальнопросвітні науки, але все це кінчається не на добре. Ізнов та сама усмішка, ізнов та сама рука підносить лахміття семінарських наук — їжте, не вередуйте. О, як це подібне до колишнього: «Заспівайте нам пісень сіонських!» Гірко за пригноблених, гірко за гноблячих. А ще гірше стає, коли

який-небудь нещасний дописувач газети напечатає «картопляний бунт, або бунт на ґрунті незадоволення їжею».

Очутився надворі. З-за огорожі били в вічі світлі вікна семінарії. Здалеку маячило місто — хашливе, своєрідне, в огнюному вінку всміхаючись. Одходив шум туди кудись, далеко. Затихали, ридаючи, думки, і серце спокоем сповнялось. Мов хто до сну його заколисував: люлі, люлі! — співало на душі.

Спокій. Як його любить Петрусьок, цей спокій солодкий, цю самотність горду, коли між ним і всесвітом невидимо закладається спілка. Так, просто: нерви сідають за верстат і тчуть тендітні візерунки.

— Боже, як гарно! — Петрусьок саме проходив гребельку і зупинився. Перегнувся за поруччя — зачудувався.

Заклопотано з-під гребельки біг маленький поточок, а над ним схилились сп'янілі верби, мов питали: а куди це ти, малюсінький, та проти ночі?

— Пустіть, пустіть, — дзюрчав ясний поточок і біг далі. І вслід йому сміялись верби — нехай, мовляв, пошукає світла уночі — і вітерець, глузуючи, збивав на його прозорій спині п'ястий кожушок. Далеко, на тлі заспокоюючого синього неба, вимальовувався високий вивід цегельні. Мов второгодник поміж перваками, з-погорда поглядав він навколо, на низькі будинки. Пролетів деркач за місто, далеко кудись, на левади, несучи з собою смуток. Ах, коли б йому та голос! Нічний птах — тривожний, спостерігаючий — якби він міг тоді розказати про все своїм голосом.

Хтось велично-прекрасний, піднявшись понад землю, урочисто розкидав по небу зорі-самоцвіти. Перед ним стояла тиша і мовчки мидувалась. Оберігали тишу зорі, не сміли гомоніти між собою, лиш глибокодумним поглядом дивились в душу Петруська. «Ану, признайся, козаче, чого це ти так замисливсь?»

Петрусьок зітхнув. Ох, не хотів би він замислюватись, та думки тяжкі обсіли. Озброїлись плачем минулого й бентежать душу. Що казати?..

Зійшов із гребельки на доріжку. Багато, ой як багато він чого бачить, чує, та висловити не може. Як той деркач. А як би хотілось вирости душею і повідати світу про все те, що пересіюється через його душу. Сказати все те, що так потрібно знати людям. І то, властиво, не сказати, а нагадати, тільки нагадати, щоб не забули. Бо люде звикли

забувати, бо люде звикли викохувать квітки в горшечках, хоч і самі знають, що це негаразд. Вони поливають їх, виносять іноді надвір, але що з того? Нащо, нащо примушувати дихати задушливим повітрям, коли так багато повітря запашного, зділющого? Нащо дивитись в закурену вічно стелю, коли так багато неба угорі? Блакитного, ясно-го неба.

Не хотілось вертатись в семінарію.

[1913]

ЩОДЕННИК—
ПОВІСТЬ

ПОДОРОЖ З КАПЕЛОЮ
К. Г. СТЕЦЕНКА¹

8 вересня, середа

Остання співанка.

Синіє в вікнах по-осінньому. Пищать двері, немов од холоду, і всі кутки в залі насупились. Невже на зиму йде?.. [...]

«Було літо, було літо², та й стала зима», — пливе від сцени, душу розтривожує. Ну чого там, сам себе втішаю,— не такі зими були, та й то переживали. А потім тут же фактична помилка: після літа осінь буває, а не зима.

Присмно будь наївним! Душею принаймні відпочинеш.

Баси стали. Сопрано на блискучих коліщатках розігнались і з'їхали в рив.

— Будь ласка! Дайте електрики! — кричить Кирило Григорович.

От і вся зала — як удень. На стелі сонце, на стінах світ. Квітки на полотнищах сцени, немов підсвічники, що за ковчегом³ в скінії⁴ стояли. І тільки шибки чорнилом повні. Маленький Вадик⁵ Стеценко сидить на суфлерській будці й дивиться, як тато капелою керує.

...А як часто мені хотілось би стати на чолі хору й продиригувати так, як диригував семінарським хором (особливо в ті моменти, як я диригував своїм хором світськими піснями в жіночій гімназії. Це — на запрошення самих гімназисток — організаторів свого вечора).

...(Думка не йде з голови). Про Лідочку⁶ й Катерину Кузьмівну⁷, які мені рідніші від рідних стали.

Другої починають: «Ой у полі жито копитами збито...» Розкладка Гайди⁸. Ще не чув. Заплющую очі, щоб краще схопити. Вітер пожуриться прилетів. Жінка, притуливши руку до щоки, голосить. І раптом — що таке? — десять протодияконів⁹ з болгарського розспіву виводять у соборі. А на кожному з них хрест, хрест, хрест... Звідки така мішанина? Чи, може, я не вслухавсь? Ах, так, це ж козаки громадянську панахиду правлять, а від церкви лише тінь упала. Хрест, хрест, хрест.

За руку хтось мене торкає:

— Товаришу, завтра приходьте на концерт (власне: генер[альна] репетиція), а післязавтрього — в путь. Перепустки будуть, і «нікакiх гвоздей».

Спитати хочу я, як бути з тим, що...

Але Олександр Станіславович¹⁰ уже перед капелю (саме ж передишка) розкажує, що саме треба взяти кожному в дорогу, і що за перепустками він уже ходив, і що все буде добре без «нікакiх гвоздей».

Це уповноважений капели Олександр Станіславович Чапківський. Рік служив я з ним у Всевидаві¹¹. Чудна якась людина. От він говорить, і ви то любите його, то боїтесь. А все-таки цікаво з ним поїхати.

— Так не забудьте ж, — каже він наостанку, — речей кожному брати не більш 15 ф[унтів], бо може статись, що спереду повстанці десь і збоку селяни: ми змушені будемо з клунками на плечах пробиватись і т. д., й т. д.

Не розберу, чи підбадьорить, чи залякати він хоче. А все-таки цікаво!

Олександр Станіславович працює щелепами, говорить-говорить, а в ритм його говорінню на підборідді клаптик паперу, чи що, ворухиться..

Кирило Григорович Стеценко, в картузі вже і накидці, сина за руку тримає. Співанка скінчилась.

14 вересня, вівторок

П'ять годин вечора, а возів iще нема...

— Знаєте що, Ївго Петрівно¹², голубко, ви це барахло просто сторчака й ставте.

— Дак воно жужмом.

— А це нічого, в дорозі ще не таким жужмом піде.

І от барахло капели ставлять всяк: і сторчака, і впоперек. Скриня повна, але до її все несуть і несуть. Обома руками поперед себе, як хмиз із лісу. А Ївга Петрівна утопкує, аж умокріла. А воно то там перехилиться, то тут вискочить.

— Отак, отак, — командує Ол[ександр] Станіславович. — А квитки де ви поклали?

Шукають квиткові книжки.

Музей Д[ніпро]с[оюзу]¹³ — як той вокзал. Корзини, торби, торбинки. У залі теж. Пів до шостої, а возів ще нема. Нарешті о 6-й годині до Д[ніпро]с[оюзу] під'їхало дві пло-

щадки. Зібрались в залі попрощатися з д[ніпро]с[оюзівським] правлінням і почали грузитись.

— Скажіть, пожалуста, ково ето ви провожаєте?

Олівець стирчить із бокової кишені, як справжній документ. «Репортюр», — думаю собі і щось йому відповідаю.

— Опять же таки, значить, они мобилизованы? — чую за спиною голоси.

— Что значит «они мобилизованы»? Надо же кушать. Едут себе. Они — капела.

І, здвигнувши плечима, іще раз у бік нетямущих, пояснює: они — ето капела.

Перший віз уже повний, зверху сидить старостиха, що картавить, і щось у книжку записує. А коло нас ще більш цікавих зібралось. Думають — евакуація Дніпросоюзу. Солдати з музикою проходять, і наші сміються, що всі оркестранти з міського театру. Я зауважую, що оркестр обходиться без корнета¹⁴ — кларнетів два, дві флейти.

Олександр Станіславович сердиться (хоч і стримує себе): не так на воза куб установили. Його перехилять, і робітникові за шийку ллється цілий дощ. Сміх.

— Обережно, обережно: двісті п'ятдесят тисяч коштує.

— Тільки й усього?

Ол[ександр] Ст[аніславович] мовчить.

— Ну, з богом! Рушили.

...А ось ми вже на станції. Ми, виходить, їдемо «Максим Горьким»¹⁵. Власне, це гірш, ніж «М[аксим] Г[орький]», — це звичайнісінькі собі вагони для перевозки худоби, але його ще за ц[арських] часів чогось прозвали «Максимом Горьким».

Смеркає. В Софії¹⁶ дзвонять, і з Лаври¹⁷ чуть. Стоїмо внизу і подаємо речі вгору, в пащу вагона, а вони все десь зникають. Але співаки ще не всі. Нарешті влазимо й ми самі.

— Драбинку, драбинку приймайте! — від усяких, як каже уповноважений, башибузуків¹⁸ у поль-де-фраках¹⁹.

Себто? Ну, словом, приймайте драбинку, і «нікаких гвоздей!»

Розміщаємось. Двічі лампа бастувала. Тоді її виносять за двері й там гасять. Іч, не горить, не знає того, що їй горіти цілий місяць треба!

Тісно, а ще не всі. Лізу²⁰ на верхню полицю, де Кирило Григорович. Лампи не досить. Достаяю свічку. Вагон як шахта. Посередині стовп уперся в стелю. Е, ні, це не стовп,

а труба з пічки. Тепло буде. Навпроти на полицях смі: гамір, а нікого не видно. Вже зовсім ніч. Коли ж ми по: демо? Олександр Станіславович допіру вернувся. Мовчати: Десь підмазував, бо хто зна, яка вдача в цих залізничників мо', й до світу не причеплять.

З протилежного кутка:

— Товаришко, ви кажете, у вас Мопассан ²¹ є?

Олександр Станіславович аж чемодан із рук випусти:

— А я ж просив, а я ж казав тому Дніпросоюзу: дайт нам у дорогу хоч маленьку бібліотечку. Кажуть, коопера тивну беріть, коли хочете, а якусь іншу — то вже ні.

Сміх.

— ...Ну дак ото за два місяці тільки доїхав до Києва,— хтось на нижній полиці гуде.

— За два місяці? Як же це так?

— Та так. Перед великоднем з Одеси виїхав — арешту вали, доїхав до Миколаєва — подержали, поїхав далі — знову посидів...

Хтось стукає в двері. О! — схопилися наші: це, очевид но, ті, що запізналися. Йому подають драбинку, і той тор жественно влазить. Дехто розв'язує свої вузли, й закусує й лягає спати. Кирило Григорович теж згадує мудрого філософа, «як-кий с... с... казав, — це він іноді так заїка ється, — який сказав, що питання в житті человека імее: громаднейшее значеніє». Він любить виділяти деякі слова [їйською] мовою.

Олександр Станіславович подає Кирилу Григорович ніж і, підморгнувши нам, запитує його:

— Тільки одного філософа й знаєте?

Стримана весела пауза. З салом, з баклажанами. Тоді утерши вуса, Кирило Григорович відповідає серйозним то ном, що, власне кажучи, це й другий був на світі філо соф, — «як-кий с... с... казав, який сказав, що кошти ще більше значення в житті людини мають, бо без «оних» і саме «питаніє» нічого не важить».

Коли ми вечеряємо у вагоні, карти, вся поведінка Ки рила Григоровича — це точне втілення того, яким він був семінаристом. Щирість і дотепність, товарицькість. Жодної тобі пихи. Я й нині добре не знаю, чи він і досі попівський сан не зняв. Кирилові Григоровичу взагалі далеко легше почувати себе не в попівській рясі...

Свистять паровози, іноді з рушниць десь бахне. Кажуть, о першій годині ночі рушимо. Розстеляю шинелю й лягаю*. Муляють яблука в кишені, але вставать не хочеться.

Ніч. Вартовий сидить край столу. У нас на ніч буде чотири зміни. Як каже Ол[ександр] Ст[аніславович]: *prima vigilia, secunda vigilia, tertia vigilia* ** 22. (Він любить і приказки українські й російські, різні влучні слівця й латину — все разом.)

Знову свистки й стрілянина. Крізь сон бачу (хоч очей розплющить не можу): Ол[ександр] Ст[аніславович] встає й виходить з вагона. Очевидно, пішов «підмазувать» залізничників, щоб хоч до якогось поїзда та причепили нас.

— *Secunda vigilia*, — хтось говорить.

Спимо.

Середа, 15 вересня

— Пирожків! Пирожків хто желяїть! Молока!

— Товаришко, подайте їй, будь ласка, мою чашку. Так, так, ота-о, що вгорі.

— Пирожки, ватрушки! — чується з другого боку надворі.

— Павле Григоровичу, здається, можна вже говорити, за інструкцією?

Розплющую очі. Це озивається до мене Кирило Григорович.

— Добридень, як вам спалось?

— О! Спалось? Доброго ранку, Кириле Григоровичу, — відповідаю я.

Тільки що почав йому щось про яблука в кишені говорити, як уже кругом залунало:

— А-а! Кирило Григорович! Доброго ранку! — кричать дівчата згори, знизу. — І вам молока взяти?

Кирило Григорович не встигає відповідати всім. І от уже йому через мою голову передають сирого молока.

— Але де ми? Може, вже у Білій Церкві? — питається він.

Один з вартових каже, що нас уночі кілька разів чіпляли та одчіплювали. А де стоїмо — так і не знати. Унизу хтось незадоволений повітрям і розчиняє якомога ширше двері.

* А я тоді шинелю носив.

** Перша варта, друга варта, третя варта (*лат.*). — *Ред.*

— Вікна вгорі поодчиняйте! Повітря дійсно неможливе.

Синіє з вікон, голубіє, сонцем так і перекидається, мов колесом безжурні хлопчаки. Але так ніхто й не каже, де ми зараз.

Спускаюсь із полиці, як то кажуть, на перший поверх, далі з драбинки злажу вже з вагона. Синє-синє небо, а по ньому хмари. Прокляття! Батисва гора²³ просто на нас дивиться, а здалеку новий костюл фіалковою дароносицею²⁴ встав у небо.

— Та ми нікуди й не рушали!

За собою чую:

— Коли б знаття, то можна б ще на Печерське²⁵ було збігати.

— Ви, панно, хіба на Печерському?

— Розумієте, так холодно, я тільки пальто узять.

Хтось її попереджає:

— Без уповноваженого не раджу вам іти, а то бува рушимо.

— Ну вже, положим, не рушите, а я уповноваженого, їй-богу, боюсь будить. Людина ж цілу ніч не спала.

Прислухаюсь до другої групи: там теж про уповноваженого. Виходить, що Ол[ександр] Ст[аніславович] уночі ходив на Деміївку²⁶, бо не явився один із співробітників капели — Орленко. І от розповідають. Приходить уповноважений на квартиру: сидить собі Орленко, покурює.

— Чого ж ви, товаришу, не явились?

— А я передумав!

— Хорошеє дєло! Дак ви б хоч сповістили нас принаймні. У вас же підзвітні суми.

— От мені через них і ніяково, — відповідає...

Чую: у вагоні голос, ні, то не голос — плач, образа в ньому:

— Василю Семеновичу, я не можу! Не мо-жу!

— Та заспокойтесь, Олександрє Станіславовичу.

Видираюсь знадвору у вагон по драбинці. Олекс[андр] Ст[аніславович] лежить, укритися. Ївга Петрівна молока йому пропонує — не хоче. Пауза.

— Так ви кажете: тільки о четвертій виїдем?

— Я нічого не казала.

— Отакої, верхня полиця теж чогось не в настрої.
Пауза.

Появився окріп, чай. На обід баци пішли дрова красти.

— Як стоять, то й стоять, — робить хтось висновок і наливає собі з чайника.

Що роблять у вагоні? Підстаростиха «Камелії»²⁷ читає. Друга хористка жалкує, що не взяла з собою Лаппо-Данилевського²⁸.

— Доброго ранку! — появляється якийсь сопрано з другого вагона.

І де вони взяли оте «доброго ранку»? Це так, як учора мені бажали «доброго шляху». Ну й мова! І їй відповідають різно: по-українському, по-російському.

...Нудьга залазить у вагон, й ніяк її не може розігнать шарманка.

Чи розуміють капелянти, куди вони їдуть?

Піти б хіба чогось купить. З артистом Марком²⁹, який їде з нами випадково, тільки до третьої станції, спускаюся з вагона. Шарманка грає (її ж у нас у селі «катеринкою» звуть). А кругом солдати. Цікаво, що ні в одного з українських поетів цей інструмент не має симпатії. З Блока³⁰ пригадую щось. Інструмент, який хочеться розбити і якого тим часом ударить не посмієш. Хоч і кафе-шантанна³¹ співачка, а все-таки жінка. Купуємо пирожків з яблуками і тут же показуємо свій апетит. Веселе сонце й триповерхові солоні слова з сусіднього поїзда. То ешелон стоїть, до якого хочуть нас причепити. Рубають солдати шаблями дрова, майже перед кожним вагоном огонь горить, а з загородок видно: конячі морди щось жують, в наш бік очима кокетують. Якийсь черв[оно]ар[мієць] сидить у дверях, вишукує паразитів, чи, як ще називають їх, — «білогвардійців».

— Хто це мені вранці казав, що в вагоні у нас «білогвардійця» бачили? Хай йому чорт!

Тов[ариш] Марко сумнівається, щоб ми що-небудь на провінції зробили. Я доводжу, що власне тільки на провінції й можна зараз щось робити. У місті вже нікого будить. Пригадалось, чи не те ж саме було під час падіння Риму — не деінде, а якраз на провінції розцвіло нове мистецтво. Принаймні в літературі так було.

Ол[ександр] Ст[аніславович] уже прокинувся й розказує про Кувшинне Рило³².

Кувшинне Рило через усю Російську імперію пройшло і зараз, як той реп'ях, держиться. Кажуть, дайте на пера

й чорнило. Ну, я йому моментально тиць у зуби. Подивився, що там цифра немала — зачем, товарищ, ето лішнєє, — а сам у кишеню. Отак тільки й можна тепер що-небудь получить.

На обід кличуть. Стаємо в чергу до другого вагона. Підходять цікаві, читають на дверях: «Вагон занять», причім усі читають по-російському «Вагон занятій».

— А яких саме занять? — запитують.

— Та одійдіть, ви!

Борщ прекрасний. Каша теж. А все-таки коли ж поїдем? Ол[ександр] Ст[аніславович] каже, що всі вчорашні підмазки дурно загули. Ешелон, виявляється, нас не може взяти.

У дорозі не буває без конфліктів. От і зараз. Курці кажуть — тютюну дайте. Схотілося курити не на жарти, аж загальні збори скликали. Весь секрет у тім, що тютюн повинні роздати були тільки тоді, як ми виїдемо з Києва. А ми з нього й досі не виїхали. Частина обстоює, щоб його зараз же було роздано.

— Що це — недовір'я до нас, чи що?

Ол[ександр] Станісл[авович] знову щось роз'яснює, він одержав цей тютюн як нагороду капелі за концерт на Куренівці³³, але одержав контрабандою, — отже, треба його роздати принаймні не в самому Києві. Дехто згоджується, а декілька чоловік ще більше обурюються. Я утримуюсь, бо зовсім ніякого смаку в тютюні не бачу. Розходимось. Блукаємо коло вагонів.

Сьогодні перший день трудової мобілізації, і коло нас метуть, згрібають панночки.

Тов[ариш] Марко каже: я ото ніяк не розумію, щоб інтелігенція лопатою кінське прибирала. Товаришу Марку, хочу я сказати, во ім'я чого ви закрили в Києві двадцять чотири театри? Однією рукою руйнуєте, другою жалуете? Нещасний ви інтелігент. Але передумую й мовчу.

Одна панна з червоною квіткою на грудях поглядає на нас із Марком і кидає до другої: Пушкін і Чехов. Цікаво, хто ж із нас скидається на Пушкіна і хто на Чехова.

Вечірня сутінь каже: укутуйтесь. Але сонце не зайшло ще. Ешелон, виявляється, не може нас узяти з собою. Він уже одійшов, і на його місці стоїть інший. Тільки огні під

вагонами ті самі. Це вже четвертий ешелон за цю добу. На банди посилають. Знам'янка зайнята, а за Бобринською³⁴ мости зр[уйновані]. Ол[ександр] Ст[аніславович] теж підтверджує це. Так, це з певних джерел.

А про Холодний Яр³⁵ то нема чого вже й говорити. Це база банд, і туди ніколи не доходила ніяка влада.

— Куди ж тоді я поїду? — запитує Марко.

— А ви хіба з Холодного Яру?

По маленькій паузі Марко замість відповіді каже:

— Е, да чорт його бери, поїду.

Вечоріє. Знову чай появився. Я згадую двох філософів і кошти, але де ж це Кирило Григорович? Кирило Григорович десь у другому вагоні в пульту грає.

А нас таки причеплять. До цього ешелону, що проти нас стоїть. Уже паровоз маневри робить. Ми поспішно влазимо в вагон. Паровик одтаскав нас далеко-далеко вперед, а потім знову вернувся з нами на старе місце, тільки на другій колії став. Отакої! Оце і все? Сходимо вниз. Коло вогнів гріємось. Уже зовсім стемніло. Зорі грають. Неодмінно вітер буде.

— ...А я вам розкажу, як я у Вінницю йшов.

Підходжу до групи навколо вогню. Ол[ександр] Ст[аніславович] розповідає, як він зустрів десь по дорозі до Вінниці Дм[итра] Загула³⁶ та Олексу Слісаренка³⁷ і як вони всі мандрували з «приключеннями». Тіні плигають на стіні, гадюками колеса обмотались. Хтось вилазить із вагона і одходить всього тільки на п'ять кроків. Все рівно нічого не видно. Та й куди його йти в цю темряву? Зорі грають на вітер, одна з другою заграють.

Коло вогню вже друга група. Хтось підкинув дерева в огонь, і він немов притух. А там далеко за потягом немов паски святити принесли. Тіні ворухнуться, на землю падають, вигинаються... Ліхтарі зеленим світлом кажуть: розговляться будем.

А у вагоні клуб. Ол[ександр] Ст[аніславович] уже сидить на верхній полиці і піддає жару Кирилові Григоровичу, який вернувся з другого вагона.

— Ну-ну, дак як, Кириле Григоровичу? Говорите, прекрасна попівна, яка двоюрідного семінариста на обидві лопатки кладе? Була і в мене така, була.

— Та уявіть собі, — провадить далі Кирило Григорович, — учепився до мене, як той реп'ях: їдьмо та й їдьмо. Ну, думаю, ти їдеш до Люби, а до кого ж уже я? Та ти будеш, каже, так, погуляєш із Настею. (А Настя — це молодша попівна.)

— Так би мовити, для домашнього употреблення? — вставляє Ол[ександр] Станіславович. Усі засміялись. К[ирило] Г[ригорович] покривився...

— Хай тобі чорт, думаю собі, — каже Кирило Григорович, — а я зовсім не хочу з Настею гуляти...

Дівчата сміються:

— Дак он ви який, Кириле Григоровичу. А ми й не знали.

Ол[ександр] Станісл[авович] вступився:

— По-перше, дівчаточка, Кир[ило] Григор[ович] давно вже такий, а по-друге... слухаємо далі.

— Ну й оце, було, пристане до батька, — продовжує далі Кирило Григорович, — дайте коня та й дайте. «Нащо тобі?» — «Поїду, тату, пшеницю стерегти, а то крадуть». Батько дивується, радіє: що це з сином, що ніколи господарством не цікавився, а то, дивись, щоночі пшеницю стереже. Отак їздили, поки пшениця була в полі...

— Ну, а як же далі?

— Далі? А ось як було далі...

Та тут шум, гам, крехтання, й сопіння перебило нам. Що це — бегемот ізвідкись лізе? Та ні!

Павло Васильович до нас перебирається з того вагона.

— А-а... — дівчата розчаровано голосом. — А ми думали...

Засинаю.

[16 вересня]

Уночі під четвер чую — щось мчить нас на крилах, аж чашки над головою дзенькотять. Прокидаюсь. Справді, наш поїзд гримить. Знову бастує лампа, вартує Ївга Петрівна, хтось на нашій полиці, як привид, — не спиться.

Та й як його спати з таким повітрям? Чудним якимсь сьогодні здається вагон. Чогось пригадалося, як в дитинстві в гарячому просі на печі сидів. Мати тісто вчиняє. Лампа блимає. Собаки гавкають. Ураз поросся закувік[ало]. То вовк його поніс...

Гуде-гримить наш поїзд, рельси то заспівають, то заскугилять, як собаки. Ївга Петрівна одкинула книжку й

схилилась на стіл. Книжку бере друга вартова. Це «Камелії» Богацького. Очевидно, книжка комунальна. Невже і нас тільки з нудьги читають?

Щось лазить наді мною. Витираю сірника.

Олександр С[таніславович] прокинувся: що, «білогвардієць»?

— Так, звичайнісінька блощиця.

Чотири години ранку.

Поїзд стає. Когось питають вартові, прочинивши двері: яка станція? Кажуть Фастів, Ол[ександр] Ст[аніславович] встає і моментально виходить.

Виходжу (у вагоні ще сплять). Хмарами темними ніч бродить, ніяк собі місця не знайде. Здалеку містечко мовчить: ото, певно, й є Фастів. Фастівський полк[овник] Ганжа Андибер³⁸ пригадався.

Ол[ександр] Ст[аніславович] вернувся, кидає на ходу (а він завше спішить): на ст[анції] Миронівка³⁹ поїзд із рельс зіскочив. Допіру привезли 7 убитих і багато поранених. Наші вагони обіцяли відчепити. Ол[ександр] Ст[аніславович] знову побіг. Ну, ні за які не взявся б бути уповноваженим! І куди він побіг, коли так темно — тільки й видно: дві стіни стоять по боках, а за ними паровоз якийсь горло дере, скупим ліхтарем світить. Поманили зеленим огнем, рожок десь відповів, і одна стіна пливе кудись, — перед нами тепер вільно. Сплигую і йду. 6-та година ранку. Хтось край неба, як той кавун спілий, урізав.

Непомітно світає. З другого вагона староста питає, яка станція.

— Фастів, уже Фастів, — відповідаю я.

Підходить ще товаришка з господарчої комісії.

— Фастів?! — дивуються обидві. — Та не може бути!

— Поздоровляю, поздоровляю! — І староста, схопивши товаришку за руку, танцює. Хоча б таким ходом — та все-таки їхати. Сміємося.

Власне, капела мала виїхати 10-го, але вагони були неготові. Та й перепустки теж. Я п'ять разів успів сходити на хутір Дніпросоюзу, а капела й досі на місці. За той час Перша мандрівна капела повернулася⁴⁰...

Ол[ександр] Ст[аніславович] із сірої тьми винирнув: от не везе! от не везе! І так з самого першого дня. Схопився за голову.

Що таке? Ол[ександр] Ст[аніславович], «підмазавши» кого слід, знайшов паровоз, який і мав нас зараз повезти, і вже сюди той паровоз ішов, але отут недалечко, кроків п'ятдесят від нас, к чорту скочив з рельс. О[лександр] С[таніславович] не втримався і полетів із нього. Добре, що спочатку спиною впав, а потім уже головою вдарився.

Ніколи, ніколи не згодився б бути уповноваженим.

Ідемо дивитись на паровоз. Вже зовсім день. Так, паровоз ледве сопе, стоїть, як коняка непідкована, засмутився. Нікуди не зрушить. Нас запевняють, що це «срунда» і що за дві години він буде піднятий. Ну що ж, ходімо на базар.

Хліб, як і в Києві, — 150 карбованців. Молоко дешевше, сала тут нема, хіба, може, в самому Фастові. Зустрічаємо співробітника Дніпросоюзу. Він везе двадцять вагонів солі і от уже дві доби чекає паровоза.

— Ви можете звернути на Козятин, — каже він, — але там теж уже не можна. Треба на Білу Церкву пробиватись. Отаман Темна Ніч оперує. 15 тисяч банд[итів].

Цікаво. Вертаємось по рушники й мило і йдемо води шукати. Кирило Григорович з нами йде. На вокзалі ніякого натяку на воду! Сплять люди долі купами і просто так десь під дверима. На них сякають, переступають через голови.

Аж ось де воду знайшли! В садочку! Але черга — неможлива! Тоді ми з Павлом Васильовичем Гайдою одкручуємо якийсь кран у паровозі і більше наливаємо собі за пазуху, ніж у чашку. Машиніст скося на нас позирає, ми на нього так само. Кириле Григоровичу, пожалуйте!

Вертаємось, по дорозі купуємо собі в чашки молока до чаю. Але... Що за чорт: нема наших вагонів. Іще ціла група наших блукає, лається. Хоч би ж було кого на місці тут зоставить! Ідемо шукати вагони. Попереду господарча комісія в корзині продукти свіжі з базару несе, за ними паночки нечесані, якийсь тенор, а ми з Павлом Васильовичем, мов священнослужителі, увінчуємо шествіє з чашками в руках.

— От матері його ковінька! — не видержує Павло Васильович.

— Слиш ти, братуха, сматрі, матроси з розбітаго корабля ідут, — чуємо з якогось вагона.

Хай тобі цур з твоїм братухою.

А все-таки цікаво. Небо ще краще, як учора, сонце так пече, що, здається, купатись можна.

Та от знайшли вагони нарешті — аж десь із другого боку вокзалу. На дах до нас примостилися вже «горобці», і їх згання підстаростиха. Вона не вимовляє «р», а до того носик має вгору, і її ніхто не слухає.

— Чусте, дядьки, за́аз злазьте, тут не можна сидіти.

— Чого не можна, тут так ловко, — відповідає борода.

Баси, лузькаючи насіння, байдужим поглядом дивляться на старостиху.

У старостихи широкі очі, щоки червоні й верхня губа козирком над*спідньою.

Івга Петрівна м'яка характером, але робота її від неї вимагає бути якомога строгішою. Строгість же аніяк у неї не виходить. От через те ж часто вона на тих, хто не слухається її, схиляє голову на одне плече і злегка примруженими очима дивиться поглядом Альоші Поповича⁴¹, якось хитренько і водночас осіпуючи.

Коли раптом дядьки самі заметушилися. Клубки — геп додолу! Якась жінка на паровозі заголосила:

— Ой як же я теперечка ізлізу, ой боже ж мій милостивий!

Кругом сміються. Паровоз одчепив нас, а сам кудись поїхав. Поїхала й жінка.

— Ну як вам подобаються такі порядочки? — пробіг повз нас Ол[ександр] Ст[аніславович].

— Що, що він сказав? — перецитують нас капелянти.

— Ну та-ак, — виїняв цигарку з рота Павло Васильович, — раз уже Олександр Станіславович скаржитися на порядки — будем тут довіку ми сидіти.

Паровоз знову вертається, бере наші вагони і кудись тащить.

Дехто з капелянтів біжить услід. Ага, до того поїзда чіпляє, який уже три дні стоїть. «Харошее дело!..»

Всі капелянти знудьгувалися: хочеться вже десь розім'ятися, блиснуть піснями, освіжитися — і знову далі, знову далі.

Залажу в вагон і, втомлений, непомітно засинаю. Хтось мене заколисує, і голос знайомий, а не знаю чий. «Ой піду я понад лугом, там мій милий оре плугом». Крізь сон ледве ловлю: це молодого композитора Вериківського⁴². Кир[ило] Гр[игорович] познайомив мене з ним у Дніпросоюзі.

Рояться думки про Василя Еллана⁴³, Григорія Верьовку⁴⁴, Чумака⁴⁵, Подвойського⁴⁶, Б. Л. Яворського⁴⁷.

Коли прокидаюсь — коло мене сидять Ол[ександр] Ст[аніславович] і Кирило Григорович. Пісня колишеться потихеньку-потихеньку, як павутинка. Хтось пропонує Кирилові Григоровичу їсти, і Кирило Григорович відповідає:

— Дякую, серденько, я вже наївся.

«...І наївся, і напився... — колихається в вагоні, — ще й на ріллі положився» — як павутинка. Жінка, яка вночі привидом сиділа, прощається й злазить зовсім униз. Виявляється, вона з капелюю їхала випадково. Тепер вертається в Київ, бо боїться далі їхати. Артист теж зажурився. А тут іще аптечку розклали на столі.

— Іхтіолова ⁴⁸, Боткіна ⁴⁹, Іноземцева ⁵⁰, — говорить товаришка й, схиливши голову, пише.

— Товарищи, дайте мне ради бога какую-нибудь книгу! — кричить сопрано з протилежного боку. Я моментально пізнаю голос, який мене заколисував. Невже «Камелії» дадуть? — содрогаюсь я. Так і є. Йї пропонують «Камелії». — Какую-нибудь, — байдуже говорить сопрано, беручи «какую-нибудь». — Мерсі. — І знову співає.

А скільки ж я зоставив дома книжок! В останню хвилину викинув з портфеля. Думав: буде важко. Оце ж тільки Верхарн ⁵¹ та ще кілька, але дівчата ж їх не читатимуть.

Обід. Виймаємо кожен свою тарілку і стаємо в чергу до другого вагона. Та ми ж уже стояли раз так чи, може, двічі? Як порожньо для капели всі ці дні пройшли!

Дощ накрапає, і черга кричить, щоб їй скоріш давали. Дають так: одному з вагона другого і одному з черги (наш вагон). Сьогодні борщ без м'яса, зате на друге — рагу. Траpezують у різних місцях і в різних позах. Хто коло стрілки, хто на шпалі, а хто на буфер примостився. Підходять обідрані хлопчак и й дивляться в рота. Тітка з порожньою корзиною навпроти. Стала й дивиться на нас асфальтовими очима, насіння лузкає. У неї лушпиння повна борода, і воно цілими купами обвалюється й падає. Знову дощик. Але почувається, що він тільки лякає пасажирів.

Через півгодини загальні збори. Набиваємось у другий вагон. Обираємо голову, секретаря. Питань дуже багато, але сьогодні чомусь усі нервуються.

Секретар (тенор) заявив, що він знервований т[оваришем] уповноваженим, і залишив вагон. За нього стали всі тенори, обвинувачують уповноваженого в неінтелігентності. Тоді Ол[ександр] Ст[аніславович] бере слово і доводить шановному «товариству», хто, властиво, є неінтелігентні.

— Люде, які на загальні збори виносять питання про

тютюю, посвідчення та перепустки, — як їх назвати? Люде, які вважають, що дві години на тиждень — ви розумієте: на тиждень — тяжко подіжурить — хто, по-вашому, інтелігенти? Та це ж не яке-небудь ф'єті-м'єті, а кооперативна капела, і ми всі повинні бути кооперативно виховані.

— Просимо т[овариша] уповноваженого не розпространятись, бо ми це чули.

— Ні, не чули, — і Ол[ександр] Ст[аніславович] уже не може стриматись. Згадує сьгоднішню катастрофу, підкреслює товаришам, в який критичний час вони їдуть і що кожен повинен бути насамперед громадянином.

— Дак чого ж тоді у нас нерівність, коли це кооперативна капела? — перебиває якась товаришка.

Справа йде про адміністрацію, до якої залічений і я.

Розбирають питання, чи звільняти від днювальства письменника, літописця, акомпаніатора і т. п.

Знову Ол[ександр] Ст[аніславович] не видержує і говорить, немов рубає:

— Товариші! Той. Щоденник. Капели. Який буде вестн, чи, може, вже й веде, поет Тичина...

Я почуваю, що червонію, і прошу слова.

— Нащо так авансує мене Ол[ександр] Ст[аніславович], коли я ще нічого не зробив, — це раз, — заявляю я. — А друге: з великою радістю я робитиму все те, що й інші товариші. До мене ж, очевидно, черга ще не дійшла.

Ол[ександр] Ст[аніславович] все-таки остається при своєму: він заявляє, що в нього всі адміністратори будуть щодня зайняті і він не дозволить, щоб Ївга Петрівна, наприклад...

— Ївго Петрівно, розкажіть товаришам, які ви функції виконували в Києві. Нехай почують.

— Чи не можна далі, ми вже чули! — галасують тенори.

Рішають про акомпаніаторшу. Хтось за артиста Дурдунківського⁵² порушує питання.

— Прошу, товариство, мого прізвища не відміняти.

Скоріше б кінчати, дихати нічим.

— Іще одну хвилиночку. Чи закупувувати хліб для всіх? Так тоді дехто одмовляється брати. Чи нехай кожен собі купує?

Я вже не слухаю, суперечок не помічаю.

О[лександр] Ст[аніславович] стоїть на тій точці, щоб якомога поменше кожен витрачав енергії на добуття хліба. Отже, за комунальне господарство.

Цікаво, що вчора хліб кожному коштував 180 к[арбованців], а сьогодні дешевше; обід учора 400 к[арбованців], а сьогодні — 200. Що значить — з Києва рушили!

Розходимось. І раптом гомеричний регіт. Тов[ариш] із господарчої комісії на очах усіх не вдержав каструлю з помиями, вона вислизнула з правої рук[и], — і вилив собі на голову з великої каструлі, де варився борщ. Стоїть сміється, а з нього тече. Павло Васильович аж за живіт схопився, панночки, як снопи, хитаються, падають...

— От кати його батька, не везе.

Знову дощик. Гуси полощуться в калюжі коло водопроводу.

— Товаришко Жданова! — гукає підстаростиха.

— Товаришки Жданової нема, вона й на збори не приходила.

Хтось каже: зараз поїдемо. Справді гукає паровоз, і поїзд сіпає з місця.

— Товаришко Жданова!

— Жданова! — гукають панночки. Ол[ександр] Ст[аніславович] подає руку з вагона одній панні, зсаджує її, Павла Васильовича стягує. — Ну що, всі?

— Жданова! — гукають із другого вагона.

Поїзд їде. Ол[ександр] Ст[аніславович] прикладає долоню рупором, кричить з дверей:

— Тов[аришко] Жданова, на Бі-лу Церкву еше-ло-ном!

Поїзд уже ніщо не спинить.

Стріляють не розібрати де: раз, другий, третій.

Неприємно, що Жданова зосталася. Круг стола кричать, руками розмахують. Ол[ександр] Ст[аніславович] якісь посвідчення з тисячними білетами в конверт заліплює і передає Василю Семеновичу. Похмурніли всі. Немов помер хто. Сумно.

Трошки заспокоїлись, тільки Ол[ександр] Ст[аніславович] до дверей на захід сонця став, щось шепоче губами. Чи це мені здалося. Ні, ні, не здалося. Перев'язав нервово краватку і знову щось сам з собою говорить. Може, вираховує що.

— Ну, знаєте...— обурюється один з адміністраторів.
— Це ви про Жданову? — говорю я.— Да, неприємно, що зосталась.

— Що зосталась?! — підскакує той.— Хіба ви нічого не знаєте?

— Ні, нічого.

— Та ось... нехай оця тов[ариш]ка розкаже.

Адміністратор своє слово уступає товарищі, яка з великим захопленням нам розказує.

Товаришка:

— Романом пахне. Безперечно.

— Та що ви, товаришко?

І товаришка вдруге запевняє:

— Безперечно! Гуляла, гуляла з товаришами більшовиками, тут же й товаришка її. Потім прибіг отой бритий тенор, з ножем на них кинувся, а сам товаришку, яка була з Ждановою, в спину кулаками, в спину!

...Поїзд мчить... Публіка не може заспокоїтись.

— Хоч би ж було замітить, яка та Жданова?— говорить один з адміністраторів.

— Не знаєте? — Ол[ександр] Ст[аніславович] трошки заспокоївся і вже жартує: — Розкажіть йому, Кириле Григоровичу, яка т[оваришка] Жданова з себе.

Кир[ило] Гр[игорович] каже, що вона коли не велико-лєпіє, то принаймні все-таки лицеприятіє. Але Ол[ександр] Ст[аніславович] ізнову щось своє міркує. Кирило Григ[орович] теж моментально серйозним зробивсь.

Ст[анція] Устинівка⁵³. Ол[ександр] Ст[аніславович] зараз же біжить на станцію дати телефонограму Ждановій.

Станція маленька. Далеко десь будочка бовваніє. В коридорі з акацій повисли пасма диму. Сонце давно вже зайшло, а захід ще дивиться. Капела вся надворі. Мужчини йдуть за вагони, а панночки мов знехотя перелазять через низьку дротову загороду і, не озираючись, ідуть в гайок. З гайка всі повертаються веселі. Кирило Григорович жартує:

— Тов[аришу] поете, я хочу конкурувати з вами.

— Ану-ну!

Панночки теж:

— Справді, напишіть, Кириле Григоровичу, що-небудь віршем.

Кирило Григорович урочисто:
— Дорожня поезія. Вірш вольний. Прошу уваги. (Декламує урочисто):

СТАНЦІЯ УСТИНІВКА

Поїзд спиняється на п'ять хвилин.
Сонце зайшло, і всі йдуть дивитись на природу.
Панночки веселі біжать із лісу...
Кармелюк⁵⁴.
Сковорода⁵⁵.

— Е-е! — заверещали панночки.— Ми так не хочемо.

— А чому неодмінно з лісу? — не розуміє молоденьке сопрано Маруся (вона ще гімназистка), а потім раптом червоніє й ховається за других. Усі сміються.

— Марусю, не забудьте записати в щоденник!

Гудок. Швидше видираємось по драбинці. Далі мчимося.

— А товаришка Жданова невідомо де, — один з тенорів каже. — Хоч би там з нею більшовики не зробили чого.

Ол[ександр] Ст[аніславович] каже:

— А ви весь час проти більшовиків? Чого це? Не турбуйтеся: все буде гаразд.

Оця ще лампа! Це ж чисте наказаніє. Її копірсають булавками, олівцями, а вона все ж, як сліпий, дивиться.

«Як сл[іпий], див[ить]ся», — це ж колись моя так мати говорила.

Кирило Григорович видирається нагору, як він каже, «на ложе озлобленія». З даху, що над нами, чути іноді крилаті слова, найбільше лаконічні, односкладові. Продукт гетьманської культури. Якийсь безплатний пасажир ноги звисив з даху, і вони якраз висять перед вікном Кирила Григоровича. «О, закрой свої бледнія ноги...»⁵⁶ — декламує Кирило Григорович і розстелює собі ковдру. Я зауважую собі: о, значить, Кирило Григорович Брюсова знає. «Ноги! Ноги!» — кричать теж і коло стола. В чім річ? Один у другого підметки обдивляються й сміються. Панночки позатулювали носи. «Как в лесу да во лесочку»⁵⁷, — хтось ніжно натякає. Настіж двері.

Поїзд зупиняється. Невже так скоро Біла Церква?

— Василю Семеновичу, голубе мій, — дає розпорядок Ол[ександр] Ст[аніславович], — біжіть на станцію, зараз повинен прийти дачний з Фастова, шукайте Жданову, а ми будемо звідси гукать.

— Жданова! Товаришко Жданова! — гукають з вагона. — Ми тут!

На станції мов обвалилось що. Заскреготіло, впало, а потім крик стоголосий, і все змішалось в кашу.

— Нічого, — каже Ол[ександр] Ст[аніславович], — це дачний з Києва прийшов. Раніш то, бувало, темно попереджають: поїзд на Київ, перший дзвінок. А тепер вольний переклад з німецького fertig *: ей, ви, свині, сідайте скоріш уже, дзвінка не буде, бо згорів.

— Жданова, Жданова тут!

— Де?

Тихенько влазить у вагон, тихенько видирається на свою полицю й мовчки сідає.

— Так оце Жданова? — чую я коло себе.

— А дайте й мені на неї глянуть, — чути з другого кутка, бо у капелі не всі ще одне одного знають.

Словом, Жданова стала знаменитістю.

— Ні, ви подивіться, який класичний спокій! — стиха обурюється Ол[ександр] Ст[аніславович]. — Друга б зараз перепрошувала, а то як ні в чім не бувало. В другому вагоні була, чи що?

Жданова з подругою розмовляє. Вартові з лампою ніяк не наворожать. Товаришка Маруся на столі примостилася, язиком водить по губах, лобика морщить: вона щоденник пише.

17-го, в п'ятницю

...Ясне-ясне небо. І хмар нема, а грім.

— Посуньсь, товаришу.

— А ти хто такой?

— Как хто такой — человек!

— Ну дак іди к чорту, як так.

І знову грім.

Прокидаюсь. Ранок. У вагоні ще сплять.

— Іш, человека захотів, — чується з даху наді мною, ніяк не заспокоїться.

І мені прийшов на пам'ять горьківський Человек⁵⁸. Де саме у нього це сказано? Ну, та це однаково де.

Встаю, виходжу: Ольшаниця.

* Готово (нім.).— Ред.

Моссаковський⁵⁹, у Карапишах⁶⁰ дяк, сватав Онисю — щось згадалося з «Старосвітських батюшок». Літом десь тут жив Загул. З голоду втік із Києва...

Ол[ександр] Ст[аніславович], як звичайно, давно вже на станції. Години через дві поїдемо. Але як його їхати? Карапиші спалено цієї ночі, а на слідуючій станції напад на ешелон був. Миронівка забита ешелонами. Допіру сказали.

...Ну, нічого, ми всім проспівали, як захочем. Непомітно проходить час за вмиванням, чаюванням. А небо ж, яке небо!... Майже всі надворі... Ївга Петрівна, любителька чистоти, замітає у вагоні, витрушує. Ол[ександр] Ст[аніславович] гірн[ичо]-пром[исловим] ділом зайнявся й коле дрова. Хоч би вже скоріш почати діло.

...Гудок. Мчимось далі. Хочемо Карапиші не пропустити: як там їх спалено?

— А як же спалено? Спалено, та й кінець, — хтось говорить і приліплює на двері папірець. На папірці намальовано горжетку, а під нею напис: оце горжетка п[анни] Марусі, яку вона згубила вчора, гуляючи з хлопцями. Підходить т[оваришка] Маруся, хоче зірвати: це неправда, це неправда!

— Ну, це вже ми, товаришко, знаємо, де правда. А з ким ви, справді, гуляли вчора?..

— Карапиші! Карапиші! — кричать з верхньої полиці. Обліплюємо вікна й двері: яке розчарування — нічого цієї ночі не горіло тут. Правда, летять назустріч нам якісь кістяки, що були колись бараками, але це давно горіло.

— А вам треба, щоб зараз тут при вас горіло? Ну й народ — ці кровожадні панночки.

Мчимо далі.

— Оце вже Канівщина, — каже Кирило Григорович. — Отут мій дід попом був.

С[ело] Сотники. Село Квітки.

Канівщина нерівна. Могили видно по полю.

Шевченком повна кожна нива. Свідомістю? О ні. Не тільки цим. Пролетаріат український прокинувся на цих нивах. Давно було, давно. А ще давніше Б[огдан] Хмельницький встав за волю... Пригадалися мені слова одного з сучасних політиків: Хмельницький усіх політиків теперішніх однією долонею накриє. Чи ж так?

Корсунь. Стоятимемо довго. Адміністрація оголошує, що зараз буде співанка. Просять не розходитись... Прекрасне місто Корсунь! Перед нами гора й за нами гора, а між нами рейки, збоку майстерні біжать. По боках поле рівне-рівне. Башта висока на сонці сміється.

— Павле Григоровичу! — говорить Ол[ександр] Ст[аніславович]. — Он, бачите, синіє? Ото як пійти туди вертов так з тридцять, — моє село побачите.

Та його тут хтось сіпнув за рукав. Так я й не взнав: а яке ж саме село його рідне?

Починається співанка. В нашім вагоні Кирило Григорович з жіночими голосами, а в тім вагоні товариш Артимович⁶¹ з мужськими. «Над нами ніч безрадісна...» — чується то з цього вагона, то з другого. Часами скрипка приплакує. «Над нами ніч безрадісна осіння». Як звичайно, в п'єсах Кирила Григоровича — зразу ж драматизм. Хроматизми за хроматизмами⁶². Якась цікава жінка, що слухала, одходить од вагона й говорить: «Господи, помилуй»⁶³ співають». Ми сміємось з артистом, але так і не знаємо, чи це оцінка «чорного народу простого» щодо складної глибоко індивідуалізованої композиції із закваскою одчаю, чи вона справді почула в цім співі «Господи, помилуй».

«Над нами ніч...», музика К. Стеценка. Мене цікавить: заради чого, власне, — заради якого місця, яке б збуджувало слухача, узяв цей твір Кирило Григорович до репертуару свого хору?

На початку твору — туга і безнадійність...

Товариш Марко нападає на композиторів українських:

— Ви погляньте, жодного нема, щоб міг взятись за керування оперою.

Ми з Пав[лом] Васильовичем розходимось із ним і доводимо, що якраз К[ирило] Григор[ович] більше дасть тоді, коли не буде керувати чимсь.

— А врешті, про що казати — ви нам коштів, коштів дайте!

— Та кошти є, тільки треба вміти взяти.

— Благодарю покорно, ми вже всяк брали, дак не береться!

— І нащо Стеценко з Олесем⁶⁴ зв'язався? — обурюється знов артист.

Вступаємось з Па[влом] В[асильовичем]:

— Зв'язання тут ніякого нема, текст композитор іноді бере випадково. Візьміть «Прометей» на слова Коваленка⁶⁵, «Сон» на слова Грабовського⁶⁶. Ні Коваленко, ні Грабовський не дорівнює Стеценкові, а які перлини вишли [...].

До вагона підходить делегація від залізничників. Прохають проспівати для їх робітників.

На вечір ми залишитись не можемо, а тому половину програми 1-го концерту проспівала капела зараз.

Усі йдемо через колію в залізничні майстерні. Два паровози мовчки стоять один проти одного.

— Верхарн, — говорю я сам до себе. — Сила, сила яка! А от людина поставила: стій! — і вони стоять. Верхарне, — питаю я, — коли прийшов ти на Україну?

Грянув «Інтернаціонал». Шапки поскидали. Дехто — назад.

— Стещенко⁶⁷, Стещенко, — чую, робітники говорять. Другий поправляє:

— Стещенко помер, цей — Стеценко.

— «Бочечка», аранжировка Кошиця⁶⁸, народна пісня — виголошує тенор.

Пауза. Робітники підходять.

«Ой бочечка дубовая, медовая».

Повеселішали обличчя.

— От співають, і я розумію. А то що в нас...

— Да на те вже сказано: любителі-артисти.

— А он дивись, який старий, а співає.

Товариш Васильєв і не знає, що на нього дивляться.

Найбільше подобаються робітникам пісні веселі: «Ой дзвони дзвонять», «За городом качки пливуть»... А взагалі трудно вловити, який слід залишила капела, бо зараз же після «Заповіту» оголошено нам, що поїзд «готов уже» і тільки нас ждуть. Жаль, що ніколи з робітниками побалакають.

Біжимо до вагонів. Це перший, можна сказати, незвичайний випадок, коли не ми ждемо, а нас ждуть. До речі, в Корсуні без жодної «підмазки» обійшлося. Ол[ександр] Ст[аніславович] з великим задоволенням це зазначає.

Йдемо далі. Прощай, Корсуню, може, ще колись побачимось. Назустріч нам якийсь товарний, на вагонах великими літерами: РСФСР.

— Феересéфeрe поїхали, — жартує хтось. На буферах сидять жінки. — Місце з плацкартою, — не вгаває той самий голос. А мені жалько, що ото люди на буферах по тижнях сидять.

— Інтелігентська розчуленість, — сказав би Марко. Але він дивиться у вікно. Івзі Петрівні каже: — Скоро Городище, де я родився.

— Ви в Городищах родились? — перепитує його Кирило Григорович. — Ну, а я в Квітках — якраз із другого боку. Але спочатку ось дивиться на Завадівку. Хатки розбіглись понад річкою, садками, вербами обвіваються.

— Рось! Рось! — кричать усі, і ми любуємось з вікна на Рось. Левітана⁶⁹? Ні, мало сюди Левітана. У Левітана все ж таки чеховщини багато, а тут — ясність, сила, краса.

«Село, і серце одпочине⁷⁰, — декламує хтось. — Село на нашій сл[авній] Укр[аїні]. Неначе писанка село.»

Рось, Рось, чудова, прекрасна! Всього-на-всього я тебе три хвилини бачив. А далі могили, могили. То сюди поле спуститься, то туди, а до нас гора присунеться. Могили, могили. І як міг Сениця⁷¹ так сумно заспівати: «Було колись на Україні ревіли гармати»?... «Високії ті могили...» на нього наводять безнадію. Чернігівець — нічого не вдієш. А тут кожна нивка Шевченком повна.[...]

Проїздимо Городище.

— Скільки разів ходив я цим шляхом! — дивиться артист Марко з вікна.

— Знайомих нікого не видно? — питаю я.

— Ні. Дак я ж давно тут не був. Дубровського⁷² знаєте? Якраз звідси Дубровський.

Городище як Городище, тільки вокзал ні к чому. Обідрана трафаретна будочка, на якій написано: «Для мужчин», а коло нього зараз же базар. Баклажани, пироги.

— Не міг вагон зупинитись десь далі, чи що, — обурюються наші і злазять по пироги.

— Марку, до побачення!

— Нічого подібного, — відповідає Марко, — я далі їду.

Гудок.

— Ну, скажіть на милість божу, — іронізує Олександр Станіславович, — так, немов десь у Німеччині.

Поїзд сіпає й рушає.
— Буквально як у Берліні.

Кирило Григорович крутить цигарку і заводить:

— ...А отець Макар гряде на кобилі
до куми на хрестини
оглушительно.

— Оглушительно, оглушительно! — підхоплює жіноцтво й уриває.

Знов якесь село на горбику. Дівчата мапу⁷³ хочуть побачить.

— Вас[илию] Семеновичу, — підсунув капелюха на потилицю Ол[ександр] Ст[аніславович], — дайте, будь ласка, оту мапочку в два аршини⁷⁴ дівчатам.

Він знову краватку перев'язує, але не так нервово. Підходить і розповідає, скільки за ці дні вийшло в нього «феті-меті»:

— У Києві, на тії проклятуцій товарці, тисяч вісім-дев'ять (там у мене записано), у Фастові — тисяч дванадцять, а от уже в Миронівці всього на півтори тисячі зійшлись, в Корсуні ж 500 карб[ованців] та кілька контрамарок на наш концерт, незалежно від того, чи ми співатимемо у Смілі, чи в Бобринській.

— Що ж, Ол[ександре] Ст[аніславовичу], слава богу, як так.

— Ні, ви порахуйте, скільки б у нас пішло грошей, коли б я ще й квитки брав.

— Які квитки?

Виходить, що нам тільки вагони безплатно дали, а за місця ми повинні платити. Але Ол[ександр] Ст[аніславович] на це дивиться просто. Якесь «феті-меті» — і нас чіпляють до робочого поїзда, а в робочому не помагається ніяких контролерів.

І от ми їдем. Усі ми згоджуємось з Ол[ександром] Ст[аніславовичем], бо ми ж, матері його ковінька, культфронт.

Сонце на вечір позирає: чи зайти, чи ні? На млині галки крила обкрили.

— То в них мітинг, — жартує хтось.

— Ось бачите, одна запізналась, летить.

«Летить галка через балку»⁷⁵, — проноситься в голові.

Цвіткове⁷⁶. І тут не краще. Поїзд стає коло «пужарного обозу». Хтось зауважує, що тут скрізь так говорять: «пу-

жарний». Ну, врешті, не важливо. Он поїзд стоїть, нам до нього причепитись треба, а то знов загрузнем. Ол[ександр] Ст[аніславович] побіг. Адміністрація тим часом чай гріє. Которий раз сьогодні вже ми чай п'ємо!

У Цвітковому повезло:

— «Чекісти й артисти».

— Що це означає? А це що? — не розуміємо ми.

— Та як же, — Ол[ександр] Ст[аніславович] розповідає, як йому вдалося моментально «ублагодворение сделать». Просити тільки аж два вагони — це значить вваляться до начальника поїзда власники других вагонів... Так, як це в Фастові було. А тут іще чекісти, за ними якийсь чоловіжка пристав: ради бога, причепіть, бо худоба вже третій день стоїть, вона ж пропаде. І тому я почав прохати за всі вагони:

— Ви розумієте, товаришу, у мене хористи три дні не їли, а в слідуючих вагонах худоба реве, на місці не стоїть, бо вже п'ятий день з місця не рушає. [...]

Підмога невеличка, бо якраз напав на українця. Словом, «чекісти, артисти».

Причепили. Ідемо. Що за краса ця Київщина! Сади, садки, в долині десь село, а потім зразу гора вибігає і на ній вітряк.

Роз'їзд Носачівський. Артист Терещенко знайомить мене з своїм товаришем (в Цвітковому сів). Організатор коммолоді. Чудові речі!

— Товаришу Марку, — каже організатор, — ви даремно надієтесь зустріти в цих селах куркуля. На Україні куркуля нема, а єсть трудящий народ. Тут майже всі селяни самостійники та незалежники.

— Та невже? — дивується Марко.

— Для них який-небудь декрет — все рівно як хмарка для Києва: що вона там зробить? «Просвіти»⁷⁷ є. Майже кожне село має свого героя, подібного Гонті⁷⁸ чи Залізняка⁷⁹. Оце вчора перекинули тут два вагони й паровоз.

— Та що ти кажеш? — не спускає брів Терещенко. — То як же я пройду додому — у мене ж пальто?

Організатор комм[олоді] заходитьсь реготом і поправляє окуляри.

— Ти думаєш, вони на таке пальто поласяться? У них у кожного такі свої бекеші, що й пізнати не можна.

Тов[ариш] Марко вогню збавив, до мене:

— Десять літ, десять літ села не бачив!

І сам з себе дивується.

— Товаришу Марку, а хто ж казав вам, що ви не знаєте села?

— Десять літ, — повторює в задумі Марко.

— Музика дуже розповсюджена. Молодь дуже впадає коло струнних інструментів. На роялі теж учаться. В Цвітковому гарний драматичний гурток працює. У селах народжується своя інтелігенція, і це самі селяни роблять: ти вчитель — на тобі землі і працєю. А так, як ви з города — побув, покрутився, — запевняю вас, ніякої ваги не матимете.

Темніє в вагоні. Світла нема, бо вчора весь карасин вигорів. Молодик у вікно зазирає. З верхньої полиці мені видно, як він то забіжить за гору, то вибіжить. Молодий, надовго світитиме. «Кінець нивоньці, кінець», — згадалась мені композиція. В 1916 році її співали в Приходька⁸⁰ у Чернігові. Тоді я в нього помічником диригента був, хоч, власне, не приходилось за нього керувати. Василь Елланський за адміністратора. Як все це змінилось, одійшло...

Далеко зараз Олекса Кіндратович, за кордоном з Кошицем велике діло творять. Тільки, кажуть, їхню капелу політика надвоє розколола: одні стали республіканцями, а другі комуністами. Силует Кирила Григоровича в вікні зажурився.

Ст[анція] Володимирка. Тов[ариш] Марко прощається. Ївга Петрівна помагає речі виносити. Вже зовсім темно.

Їдемо далі.

— Та [ні] свічечки, ані півсвічечки, — хтось руками по столу мацає.

— Товаришко Марусю, ви ж без свічок звикли з хлопцями гулять.

— Та що це справді, — обурюється голос Марусі зовсім з іншого кутка. — Хіба це я свічки прошу? От іще нападуться.

— Ах, вибачайте, — хтось пристукує в темноті каблучком. — Я й не знав, що [ви] з Олександром Ромуальдовичем розмовою дуже зайняті.

Олександр Ромуальдович хоче себе реаб[ілітувати], але йому не дає Ол[ександр] Станіславович. Він сьогодні в гуморі. Сів у дверях, спустивши ноги, і сипле, сипле, сипле. Не все мені чути, я тільки ловлю момент, коли панночки раптом сміхом вибухають, а потім стихнуть на хвилинку до нового вибуху. Хтось коло стола про блощиць розкажує.

Ол[ександр] Ст[аніславович] і сюди слово вкинуть успіває, од якого знову весь вагон сміється.

Якесь село пробігає повз нас. Туди далі од колії на гору смалять свиню. Ох, язичество, язичество, ти навіть християнство під ніжку повалило. «Ой на горі огонь горить⁸¹, а [в долині козак лежить]».

Силует Кирила Григоровича у вікні розплився — невідомо, чи він і досі про щось думає, чи, може, плаче, чи сміється. Такий він увесь непомітний — тільки очі голубі. Розпливлося вже в вагоні, скоро заллється чорним у підвал. І оці чудотворці — сміхотвори, ця мішанина індивідуальностей, капризів і очей, оця вся купа невиразна може душу збудити, струнами задзвеніти? Благословенний бог, який світ таким створив що можна ще когось будить. Наш бог без сивої бороди, од нього тільки промені, які повелівають без декретів. Без декретів — от в чім вся сила музики. Стеценко схоче — й я заплачу, Стеценко схоче — засміюся. Сміливості, тільки сміливості побільше! Бетховенськими⁸² кроками через гори, через ріки! Верніть Дніпро од бандитів в язичество, нове язичество створіть! Бетховен. Коли б у нас хоч одна така фігура! Раз якось він грав при дворі, і його вечерять посадили не за столом, а десь на кухні. І він не побоявся зробити з цього скандал. Хто — Бетховен буде вам на ланцюжку ходити? Вибачайте. А ми все óгинці, все óгинці. Товаришу Марку, ви гадаєте, що в вас темперамент є? [...] Т[овариш] Марко вже далеко. Ївга Петрівна спать моститься.

— Ну, будемо цукор мати, ось уже завод Бобринського⁸³.

Видно ліхтарі електричні, чорні виводи в небо показують. А в небі зорі дзвонять. «Ой дзвони дзвонять, хорти вовка гонять по болотах, очеретах, де люди не ходять». Та що це справді — я все піснями мислю! Але ж це завше так буває. Артисти після вистави розмовляють мовою п'єси. А зорі дійсно дзвонять. «Музика зорь». Як-як? Щось знайоме. Ах, так, це в Юхима Михайлова⁸⁴ під такою назвою я картину бачив. Чюрліоніс⁸⁵ — от хто дав би! «Музика зорь, музика зорь...»

...Прибіг під ворота й заіржав. Ах ти ж, коню мій сивий, чого сам прибіг незаплетений? Розчиняє ворота, впускає. І кінь знову ірже і по двору біжить. Я засміявся в темряві. Це ж ми до Бобринської під'їхали. Поїзд перед семафором стояв, коли ж почув ріжок, побіг у двір і став.

— Драбинку, драбинку дайте поставити, так не лізьте, а то впадете.

— Ну, знаєте, як так швидко про нас буде слава летіти, то ми скоро й світ увесь із'їзимо.

— А що хіба?

Ол[ександр] Ст[аніславович] торжественно розказує, як не успів він появитись у начальника станції, а вже його питають:

— Це ви з капелою? Чи не могли б ви дати концерт для робітників в агітклубі. Ви, кажете, співанку сьогодні робили, втомились — нічого, ми вас окремим паровозом одвезем у Смілу.

Я дістаю огарок й передаю до столу. Світять. Ол[ександр] Ст[аніславович] удруге успів появитись. На цей раз він привів у вагон самого коменданта, і той ласкаво прохає Кирила Григоровича не відмовити заспівати. Діло вирішене. За чверть години ми починаємо. Тільки чай скінчимо. От і цей огарок догорає.

— Ол[ександр] Ст[аніславовичу], ради бога, карасину попросить.

— Добре! — коротко одрізав Ол[ександр] Ст[аніславович], і ми вже впевнені, що карасин у нас буде. Такий уже наш уповноважений.

Велика зала за пероном. Гірлянди з ялини. Червоні плакати, портрети революціонерів. Великий портрет Шевченка, а над ним угорі Ленін: він схилився в гірлянді й слухає.

— А що тут нам ви заспіваете, га?

Ну, на такій естраді співають неможливо. Капела вже стоїть на місці, але вийшла пауза, поки знімали піаніно додолу. Іду в кінець зали. Перекидаюсь словечком з солдатами — виходить, вони мої земляки, тільки не з одного повіту — кролевчани. Жаліють, що нема Юхименка.

— А хто це такий? — питаю.

— Та це наш товариш, — от голос так голос! А співають любить.[...]

Нарешті піаніно внизу.

Після попередньої промови Ол[ександра] Ст[аніславовича] акомпаніаторша дає ритурунел⁸⁶ до «Інтернаціоналу», і вся зала встає, під козирок тримає. Солдати, солдати, робітники, жінки інтелігентні. Повно служущих тут. Оплески.

Знову — «Бочечка». Дивлюсь на земляків. Вони злізли

на ослона й усміхаються. Ну, та як же не всміхатись: «як приїхав миленький, я й не чула, а як взяв за ручечку — я й почувла». Прекрасно!

«А вже весна, а вже красна». Що за ритм, що за сила! Я хотів би під ці згуки на залізному коні вертатись з перемоги. Кругом дівчата, жіноцтво, парубки вітають — а я б шапкою так, злегенька, і тільки кінь такти одбивав би: «Все перед тобою, все перед тобою, все перед тобою». Остання каденція⁸⁷, третє сі в сопрано: осанна!⁸⁸ осанна! — і раптом спускає.

Оплески. Земляки не можуть заспокоїтись: от ловко: ну й ловко. Що саме ловко — ніколи говорити, бо зараз другої почнуть. Кирилові Григоровичеві передають через голови записку, він її читає, показує головою акомпаніаторші і хор журиться Лисенковим: «Ой гай, мати, гай зелений...»

У дверях шум.

— Ради бога, стійте вже на місці.

— Ну што там? — з презирством кидає якийсь і рипить чобітьми до груби. До земляків третій пристав, чи не ото й єсть той самий Юхименко?

Ще одну пісню співає капела й закінчує «Заповітом». Всі встають...

— Тут нас прохають заспівати після «Заповіту», — показує записку Кирило Гр[игорович]. — «Ой гияля» і «Ой у полі озерце». Ми дуже втомились, а тому ці пісні ми можемо проспівати коло вагонів, а зараз дозвольте попроситись.

Від імені робітників висловлюють подяку капелі. Щось іще говорять, але мені не чути. Тільки Ленін схилився й слухає. Почалась промова якогось політробітника про те, як рівно три роки тому й т. д.

Ми йдемо до вагонів.

Зорі, зорі...

Ол[ександр] Ст[аніславович] цілу пляшку боржомну карасину приніс, про успіх розповідає. А дійсно, успіх починається. Коли вже в Корсуні Ол[ександра] Станіславовича питали, коли давать другий і третій дзвінки, то, очевидно, наш курс високо піднявся.

Ол[ександр] Ст[аніславович] веселий, розказує про чудо з трьома подорожніми під дубом мамврійським. Аврам набивав собі гільзи після обіду. Душно. Коли гульк — іде три подорожніх: блондин, брюнет і шатен.

— Вам чево нужно?

— Да, знаєте, душно, якби самоварчик.

— А, сію мінуточку.

Поставив Аврам самоварчик, а сам побіг Сарі похвалитись, яких гостей бог послав. Вертається — аж ні гостей, ні самоварчика.

Знову вагон повен сміху. Лампочка горить. Зорі в вікно світять.

Кирило Григорович втомився, спить.

Субота, ранок, 18-го

Півні співають. Повітря чисте, свіже, осіннє. Але сонце, по всьому видно, пектиме незгірш учорашнього. На базар розбрєдаємось. Містечко починається зараз же за станцією.

Церква, костюл і ще щось глупо-синодалне — недобудована церква з розухабними банями, мов груди п'яна торговка в небо виставила, — а між цими всіма церквами базар.

Це Сміла.

Євреї походжають, заклавши руки за спину, і на базарі майже нічого нема. Павлу Васильовичу сала треба. М'ясник одрізує тоненьку, як папір, смужку сала, з якої, здається, цигарку скрутить можна, і дає з ножа Павлу Васильовичу. Той пробує й кривиться.

— Дядю, беріть у нас, ось дивіться, що за сало!

Нагружаємось молоком і салом. Зустрічаємо панночок на базарі.

— Добридень! І ви вже тут — жмуриться Парася проти сонця. Вона в господарчій комісії, закупає на обід продукти.

Сьогодні день не подібний до інших. У вагоні майже нікого. Тільки Ол[ександр] Ромуальдович баланси зводить та Івга Петрівна квитки нумерує. Сьогодні даємо концерт у Бобринській. Туди командировано т[овариша] Метелицького, і він майже кожної півгодини викликає до телефону Ол[ександра] Ст[аніславовича]:

— Як бути з контрамарками? Чи можна дати підмазку такому-то й т. п.?

Ол[ександр] Ст[аніславович] радий, що Метелицький метушиться: нехай, це йому буде іспит на адміністратора. Ол[ександра] Ст[аніславовича] знову кличуть: телеграма з Черкас. Це Василь Семенович повідомляє: все готово до концерту у вівторок. Ну, значить, добре, післязавтрього

будемо в Черкасах. Особливо з цього радіє Івга Петрівна, бо там її знайомих багато. Якраз там і трупа Юри⁸⁹ грає. Взагалі, Черкаси не Сміла. Один Дніпро візьміть.

— Хіба Черкаси на Дніпрі?

— А ви, панночко, географії не вчили. Город славиться торгівлею хлебом, скотом і т. д.

— Так, так, — зауважує й Кирило Григорович, — це й я колись в географії Іловайського⁹⁰ вчив.

— Іловайського? Хіба ж Іловайський складав географії?

Кирило Григорович радий, що оскандалився.

— А чим погано тут? — хтось вступається за Смілу.

— Сміла? — перепитує Ол[ександр] Ст[аніславович], і раптом йому очі сміються. (Сам Ол[ександр] Ст[аніславович] дуже рідко сміється, хоч усіх смішить.) — Сміла? Ето ж я вам скажу — ідилія, не містечко.

В кабінеті нач[альника] станції:

— А ви не боїтесь, як, бува, Голий пустить вас під откос? — Хм, — кажу я, —приємного дуже мало, але попереду, товаришу, прийдіть і подивіться на нашу капелу: ми боягузів не брали. Під откос так під откос — і там співають будем. — Сміються. Один знизив голос: дак що, якби до них поїхали — були б напیتی й наїдені. Ще ближче присунувся: — А хочете — то можна по телефону сказати, у нас із [ними] телефонна зв'язь єсть, — сміється. — У вас телефонний зв'язок єсть? — перепитує Ол[ександр] Станіславович. — Да, єсть телефонна зв'язь, — малоросєїть він так само.

І всі в кабінеті усміхаються.

— Да, Сміла... Я вам скажу — ідилійка.

Ол[ександр] Ст[аніславович] надягає сорочку захисного кольору, в рукава вліз.

Єврейка читає афішу, потім підходить до другої на пероні й каже:

— Завтра буде польна сенсація: капела прієхала.

Усі сміються. Ол[ександр] Ст[аніславович] поринає в сорочку й виринає з коміра серйозний-пресерйозний.

— А це як вам подобається? Завідуючий наросвітою сказав, що о другій годині він неодмінно буде на посаді. Приходжу. Ніякого завідуючого нема. Що таке? Та ми, кажуть, по сонцю живемо. От коміки, радянські служачі називаються...

О 12-й годині співанка в гімназії. Шукаємо. Сріблянська вулиця. Мужська й жіноча гімназії поруч. Прекрасні будинки, коло кожного сад. Навпроти театру Кучеренка. Якого Кучеренка? Щось знайоме прізвище. А потім згадую: це ж я ще вранці афішу бачив «Кучеренко... Вій... Нещасне кохання». Дійсно — ідилія.

Співанка почалася. Ми з Павлом Васильовичем сидимо на лавочці перед гімназією.

— От матері його ковінька, — каже Павло Васильович. — Отут би добре десь на зиму зостатись.

— Учителем співу, чи що?

— Ні, я волів би краще десь при Спілці, яко організатор.

Я мовчу. Мене дратує те, що Павло Васильович все робить повагом. Тут творить треба, думать ніколи, а він думає. Раптом я ловлю себе на цій думці, і мені стає жалко Павла Васильовича.

— Павле Васильовичу, ви ще що-небудь написали, крім «Ой у полі жито...»?

Павло Васильович тушить цигарку об лавочку, мов свічку ставить, щось починає од Адама⁹¹ про згадану пісню, про варіанти. Мені знову важко слухать. Я про своє думаю. А попередня роздратованість з жалем миряться, і врешті я в своїй душі чую погоджуючий висновок: все буде.

— Та ви коротенько, — хочеться мені йому сказати, але я заспокоюю себе: це нерви, нерви — і починаю про своє думати, а потім якось разом згадую, що нам треба листи занести в райсоюз та по приватних адресах.

По Смілі плутаємо. Бо Спілку сяк-так знайшли, дак Нетяжинську вулицю ніхто з самих смілчан навіть не чув. От іще, прости господи, провінція.

— А все-таки я, видно, зостанусь як не тут, то в Лубнах, — каже Павло Васильович.

...Ідемо на концерт у Бобринську. Сонце заходить, і на полі повно золотої мли. А там, де од дерева тінь пада, мла стає сіро-зеленою...

Обапіл колії став, швидше — озеро. Легким туманом вода піаніссімо піанить⁹². Рибалка в душоубці на увесь зріст став, нікуди не пливе, руками ятері підняв, мов фермату⁹³ над собою поставив. Сонце от-от замовкне, як ті тополі, що на сході з другого боку колії димінуендо⁹⁴ стали. Зелена, синя, сіра, невиразна, а там — зовсім їх нема...

Отут недалечко Мотронівка. Монастир Мотронівський⁹⁵.
Як це в Шевченка?

...Горить Корсунь, горить Канів⁹⁶,
Чигирин, Черкаси...

Дівчата годі з вікна дивитись, прибираються до кон-
церту.

— Не хочу, люде будуть думать, що в мене тиф був.—
А, це Парася. Їй стьожкою голову пов'язують, а вона в
дзеркало дивиться — і все свої: не хочу та й не хочу...

Приїхали. Театр у садку. Публіки нема ще. Тутешні
люди звикли, щоб у театрі починали не раніш 11-ї по-
старому. Ходимо по садку. Електричні ліхтарі в зеленім
рясті, а за ними синє-синє небо. Про українську оперу роз-
мовляю з капелянтом. Капелянт (бас) — цілком інтелігент-
на людина, але нового нічого не говорить.

Все це набридло.

З охотою приєднуюсь до чорнявої Галі, і йдемо в поле.

Молодик світить.

Поле, а там хатки.

— Молока хочете? — І ми йдемо до хати.

Баба каже, що молока ще нема. Пізніше буде. Чуємо
від баби, що її син на корнет... грає. Хлопчик схоплюється
з призьби, біжить у хату і зараз же демонструє нам щось
вроді «яблущка».

Уже 9-та, а квитків небагато взяли. Концерт же о 9-й
годині 30 хвилин. Потроху підходить публіка. Стаю коло
робітників, які по афіші пальцем водять.

— Тут чорт його зна як написано.

— А ти між ворон попався — так і крикай, — каже
другий.

Ага, це покалічений демос, думаю. Другий стирає па-
лець свого товариша й сам починає водить, доходить до
нижнього краю й обурюється:

— Тут якась мова обкарначена... Усе по-українському,
а тут: «Шестая (хоч на афіші стоїть цифра 9, а не 6)...
шестая советская типография».

— А, брат, верно, — зауважує перший, по-українсько-
му «типография» — друкарня.

— Радянська, — додає другий.

— От тобі й несвідомі, — думаю я.

А із залу лунає «Bis». Капелянти з саду біжать, думають, що почалося, аж то так. Народ у залі сидить, насіння лузькає, регоче.

По молоко вже нерано йти, і ми з Галею та ще якоюсь маленькою панною ходимо по саду. Галя згадує концерт Яворського в Києві. Я не можу собі простити, що не пішов тоді на його романси. Хоч я до романсів і одворотність почувую, але мені цікава особа самого Болеслава Леопольдовича. Болеславе Леопольдовичу, я вам колись про це розкажу.

Ївга Петрівна — мучениця. Її поставили квитки одбрати. Дзвінки. Сідаю в публіці. Знайомлюсь з якимсь залізничником. Він із слободи Покровської за Саратовом⁹⁷. В Саратові я був, а в самій слободі ні.

— Ну, у вас настрої не такій.

— Чого?

— Та там уже покорились.

Не хочеться голосно говорити на цю тему, щоб заперечити, а тихо нічого не чути. Заду розсілись червоноармійці, ноги поставили на ослони, сміються й під час співів.

Як кінчається перший відділ і електрика освічує залу, я строго дивлюсь на них, навіть проводжаю їх у коридор, як вони виходять покурить. Даремно, наївний поете, це ж місцеві хлопці. Нічого вони не бояться. Хіба ще експеримент зробить. Шукаю їх на другім відділі — нема.

Забуваю. Пориною.

Отак сюди одним пензлем, мов по дівочих бровах, і сюди другим. І весь малюнок. Японське мистецтво. «На горі ді маки» співають. Баси пензлем іноді проводять. Публіка плеще, але, видно, нічого не зрозуміла.

Акварелі й революція.

Хіба ж їх можна поєднати? Тут бий і бий!

Та годі хорохоритись, товаришу, — в думці сам до себе кажу, — чи це ж так?

Співають «Попід гаєм стежечка» — і вся зала в усміх розплилася. Нічого ж нема! буквально! Дівчина наївно хвалиться чимсь, розказує, а хлопці підморгують, то схоплять, понесуть, то знов поставлять. Очевидячки, наївність хоч яке грубе серце проходить. Чи не цим же брав Шевченко? Якийсь молодий критик про укр[аїнську] поезію молоду писав, що тепер пішла лірика жіночої душі. Леонтовичу я руку подаю.

До речі, про гімни. Якраз скінчили «Заповіт», і вся зала слухає «Інтернаціонал».

...Майже у всіх капелянтів настрою нема. Говорить ніхто не хоче спокійно. Нерви чи щось інше? Коли довго живуть люди вкупі, вони починають один другого ненавидіти. Хто ж цього не знає? Але ми не так уже довго й живемо, щоб один другому набриднути. Принаймні в нашій вагоні не завжди почувеш сім'ю. Товаришка Жданова, наприклад, зовсім якимось окремо. У товар[ишки] Полі⁹⁸ хліба нема.

Вранці нас у Смілу одвезуть.

Неділя, 19 вересня

Ну хто ж може висидіти в вагоні, коли там базар такий, що аж Сміла двигтить! Штовхаємось, переступаєм через оглоблі, прицінюємось. Кирило Григ[орович], П[авло] Вас[ильович] і я. Тріо. Часом зустрічаємо кого-небудь з своїх, довго ходимо вмісті, а потім розгублюємось.

Молочний ряд. От чого нам треба — ряжанки. Павло Вас[ильович] вибирає гладишку за триста карбованців і позирає на нас. Що він — сміється, чи що? Більший берім.

— Ну, як більший, так і більший, матері його ковінка — де наша не пропадала! — розходиться Павло Васильович.

Купуєм цілу хлібину білу і вибираємо, де б його сісти. Коло цвинтаря? Павлу Васильовичу там не подобається, але на нас із Кирилом Григоровичем нападає ярмаркова лінь, і ми далі йти не хочем.

— Дак отут у куряві? — кривиться Павло Васильович.

— Оце ж самий смак у куряві, та її не так уже й багато.

Проїздить хтось возом, і ми в хмарах.

— Матері його чорт! — проявляє свій темперамент Павло Васильович. — Я тут не буду їсти.

— Ану ж побачимо.

Кирило Григорович робить із скоринки ложку не ложку, човника не човника, те ж саме й Павло Васильович. У мене чашка. Що може бути краще!

— Правдиво сказав філософ, що «питаніє імєєт»...

— «...громаднейшее значеніє», — раптом розвеселяється Павло Васильович і вмочає хліб у ряжанку.

Коло нас віз стоїть, дід з Костянтинівки (ми вже з ним розбалакались) підкидає сіна конячці, а потім знову вертається до нас.

— Ну як же там у вас, у селі?

Дід мовчить, соломинку в руках крутить.

— Та як: ото зовсім сопляк, а вже до старого: товариш. Який я йому товариш? Оп'ять же таки і до попа так само. Підходить баба: одне слово, нас так зобиджають, так зобиджають! А все через те, що земля багата.

— Чекайте, діду, а чим же вам не подобаються порядки?

Дід тільки рукою махає. [...] Хто він, цей дід: самостійник, незалежник? Чи просто куркуль?

Баба про щось прийшла з ним порадитись. Гомін стоїть над Смілою. Сонце у куряві, десь дзвони невидимі дзвонять, мов музика за матовим шклом. Старці співають не розібрати що, тільки щоразу повторюють коліно, яке нагадує місце «а кругом січі яри та лимани». Чи не тут Сениця схопив: «Дайте сліпим, дайте незрячим»? Особливо місце «Іржуть коні, шумлять люде, як ті ріки».

Ну, Кирило Григорович уже не хоче, не хочу й я. Здаємо на Павла В[асильовича]. Отак уже наїлись, тільки пить хочеться. А чи не купить нам кавуна? Павло Васильович од сміху рукою вже і в глечик не потрапить. От коміки — кавуни після ряжанки. Що ж тут дивного? От саме ж і після ряжанки.

З Кирилом Григоровичем вибираємо за півтисячі добро-го кавуна й розрізаємо. Білий, сахарний. Павло Васильович на нас за ряжанку помстився: багато кавуна не може з'їсти.

У цвинтарі сутінь, передзвонили і ще раз дзвонять. Ідуть з сторожки з нотами. Півча. Кирило Григорович охотиться піти послухати до церкви, а Павлу Васильовичу ще треба дещо купити для Ївги Петрівни. Зараз же розгублюємось. Зустрічаю Парасю, йдемо шукать старців. Старці снідають. Жаль, а я хотів записати мотив, що нагадує «А кругом...».

Прицінюємось до лубочних картин ⁹⁹ (найбільше духовні). Звертаю увагу на Ісуса ¹⁰⁰, облямованого виноградними гронами. З барокко ¹⁰¹ і в лубок, як то кажуть, капнуло. Парася на другім боці картини щось знайшла, мені показує. «Патриотическое общество г. Смелы «Двуглавый орель». І таке було в Смілі? Чудово! Чим же Сміла від

Києва гірша? Ні, он туди ходім. Зовсім не треба нам риби — купуємо і йдемо в костьол.

Зайшов я у костьол. До цього я був у костьолі тільки у Чернігові. Та й то тільки на один момент, одним оком глянув. Було це вдень. Десь я зустрівся з Аркадієм Казкою¹⁰². Аркадій до своєї старшої сестри йшов. Розмовляючи машинально, йшли кудись. І раптом він спинився на одній з далеких від центру вулиць (назву її я вже не пам'ятаю), де стояв костьол. На тротуарі стоїмо, розмовляємо, аж тут — випадково — виходить із костьола і ксьондз, ксьондз і запрошує Аркадія виступити в костьолі на їхній відправі з двома артистами, щоб тріо проспівати «Разбойника благоразумного». У них же, у католиків, пасха була раніш од православної.

Я прощаюсь, щоб іти в семінарію, а Аркадій і мене з ксьондзом познайомив. А я почуваю себе ніяково. Аркадій заради слави на все згоджувався. Аякже! Хтось із гімназисток зайдуть на той вечір у костьол і будуть його слухать (одна гімназистка — це знайома Аркадія). А католики на все йшли, аби залучити до себе інтелігенцію.

Рококо¹⁰³ смілянське. А проте непогано. Відправи ще нема (ксьондз сповідає). І ми розглядаємо стінопис. До нас підходить полячка не полячка, якась проскурниця й українською мовою пояснює нам:

— Ото багатий да захотів царства божого, а в царство боже увійде тільки той, хто із заступом... ну, значить, хто роботящий.

Парася боїться на мене глянуть, щоб не пирснути сміхом. Бо ми ж ясно бачимо під малюнком напис: «Noli me tangere» *. Магдалина¹⁰⁴ на колінах, руки простягла, благає, а садовник (чи, мо', й Ісус?) із заступом стоїть.

— А он то, — показує далі проскурниця, — Антоній¹⁰⁵, такий уже усердний до молитв був, і ото йому привиділось, що мати божа младенця подає, даже оцущеніє на руках почувував — дак його до святих записали.

До речі, вона показує нам явлену чудотворну ікону «Смілянська божа мати».

— Даже міщани смілянські уверували. Йй-богу. На молебні записували.

— Ну, а що ж, — говорить друга жінка, — для божої матері однаково, хто її просить, вона сама була єврейка.

* Не зачіпай мене (лат.)--- Ред.

Заграв орган. Додому пора. Мікеланджелівський «Мойсей»¹⁰⁶ у дверях.

Сьогодні знову співанка в гімназії. Звідти йдемо обідати у радянську їдальню, навпроти якої висить вивіска: «Чай усяких закусок и ночлег». По дорозі заходимо в театр. Душ 600 уміститься. Акустика добра. По боках сцени плакати з Шевченка.

До речі: завідуючий народною освітою, по всіх даних, в одній компанії з тутешніми «малоросами». Бачте, Кучеренко не може на один вечір нам театром поступитись, а у ротонді¹⁰⁷, каже, раджу вам концерт дати. Ол[ександр] Ст[аніславович] про ротонду й згадувать не може без обурення. Плюнув у самий партер, та й сказав:

— Якщо так, то ми у вас зовсім концерту не дамо. Ви думаєте, що капелі Дніпросоюзу велика честь у Смілі співать?

Завідуючий народною освітою замазувать почав, бо почув, що «виговором» із Києва пахне.

— Чому, товаришу, ми дуже, дуже просимо.

Ол[ександр] Ст[аніславович], немов між іншим, підсунув йому афішу: підпишіть. А потім тут же передав її «до виконання» в портфель Василя Семеновича. От як марку ДС підняли. Очевидно, у вівторок співатимем.

По обіді звертаємо увагу на вивіску «Чай усяких закусок и ночлег». Ну чого ж, ясно й зрозуміло.

Ідемо не містечком, а по колії...

Дома тільки Олександр Ромуальдович з рахівницею та Шарик — вивернувся в холодильник.

— Еге, Шаріку, сьогодні ми самі не дома обідали.

А він таки справді приписався до нашої комуни. Навіть у Бобринську за нами вчора бігав. Підстаростиха 7 маток з аїру нам сторгувала. Тепло.

— Ну, товариші, рішайте: чи підем пішки [в] Балаклею, чи на відкритті клубу коммолоді співатимемо?

Кирило Григорович чогось не в настрої.

Більшістю поклади зостатись і виступити в клубі. Пісень п'ять, не більше.

Кирилові Григоровичу, положим, зовсім не подобається щодня якісь уривки концерту демонструвати. Але він мовчить. Цього він не скаже, але це тільки прочитать по ньому можна. Так, я не помилився, Кирило Григорович сьогоднішній виступ передав т. Артимовичу.

Зараз вареники будуть. Прийшов голова Смілянської спілки Плохута. 50 пляшок пива принесли. На колодах проти вагонів, де завжди щось записує в свою книжку Павло Васильович, виголошуємо славу й капелі, й Дніпро-союзу, й диригенту, й товаришеві Плохуті... Словом: «Нехай живе!», «Слава!» — кричимо на різні голоси. Пиво добре. Сонце зайшло.

Ми в передпокої. Зала гірляндами прикрашена, портретами. Оті тільки написи на стінах синагогу мені чогось нагадують. Кучерява єврейка оголосила з естради, що Смілі випало щастя, що клуб коммолоді відкриє «капела Дніпро-союза».

— Капела! — сміються наші в передпокої.

Не можу описати, що зробилось з обличчями, очима, з самою молоддю, коли капела заспівала. Ота русява не знає, чи їй слухать, чи на капелянтів дивитись. Октави ¹⁰⁸ й піано зовсім зачарували.

Ах, мила русявочко (очі голубі, аж сиві), хто ти є, як приїду до Києва, неодмінно в Дніпро-союзі розкажу про тебе.

Коли вертались додому, мені сказали дівчата:

— Вам приходиться щодня те ж саме чути — от бідний мученик.

Коли б вони очі у русявки побачили — такого б не казали.

20 вересня, понеділок

Ол[ександр] Ром[уальдович] розбив мисочку. За ним хтось на голову сторчаком з вагона. А все з тих проклятих яєць «почалося»: т[оваришка] Федорова поковзнулась на драбинці, і вся півдюжина опинилась під вагоном. Спідницю надвоє рознизала.

— Шарику, щоб ти здох, чого ти під ногами крутишся!

Що вже сказано: понеділок — день важкий.

— Так, так, нам сьогодні починає не везти, — пемов до себе зауважує Ол[ександр] Ромуальдович і щось відкладає на рахівниці. Збивається і починає знову.

Наше тріо, як звичайно, на колодах. Тут свіжіше. Вагон якомсь душить. Той вічний шум, гамір. Хочеться зміни, спокою.

Ластівки посідали на телеграфних дротах, білими грудками до сонця світять. Це й вони скоро полетять. А коли ж ми за ними, далеко-далеко, до моря?

— Товариші! — гукає староста. — До вагонів, зараз їдем на Черкаси.

Стягуємо за собою драбинки, поїзд сіпає, і раптом під вікнами крик: ой-ой-ой! Бас, з яким я розмовляв про українську оперу, попав між вагони. Зупинити поїзд, зостановити! Але поїзд і сам стає, бо це тільки маневри були. Виявляється — ноги товариш пом'яв.

— А нехай не лазить де не слід!

Здивовано панночки переглядаються, що сталось з Кирилом Григоровичем, що він сьогодні так говорить.

— Раз сказано — значить, треба бути на місці, — не може заспокоїтись диригент.

Дівчата мовчать, чай допивають. Вони сидять якось оригінально: парами. І кожна пара до другої або ж спиною або ж боком.

— Первісна стадія, — пробігає у мене в голові, — кожен тримається тільки свого. Куди ще ж нам творити колективом, нам — найманій капелі?

Якось раніш не помічав того, що кожен капелянт — окреме хугірське хазяйство. От я собі булку куплю, чашку мою прошу не брати, а сьогодні вартувать не можу, бо... ну, словом, я завтра буду. Дехто ніби незадоволений, солісти ремствують одверто. Але хто, хто тут причиною: диригент, уповноважений? Невідомо.

— У нас у Першій капелі не так було.

Це весь час говорять ті, що після ліквідації згаданої капелі вступили до Другої. Але як саме було в Першій капелі — так ніхто і не говорить. Агітація, чи що? Дисципліни нема — так чому ж ви самі її не створите? Кирило Григорович останній час особливо з капелянтів незадоволений. Це я по ньому помічаю, а також з тих уривків увечері, які я чую з розмови його з Ол[ександром] Станіславичем.

Заозер'я¹⁰⁹. Ще довго стоятимем? Як би води набрать на станції? Ніхто не відповідає, поїзд рушає далі, на Черкаси. Василь Семенович таврує квитки, йому Маруся помагає. І кожного разу, як печатка попаде замість квитка на палець Марусі, вона кричить на весь вагон:

— Мама!

Нижня полиця зовсім іншим життям живе. Пані, імені якої я ще й досі не знаю і в якої весь час вуха закладені ватою, латає черевика. Вона так обережно відкушує нитку і з такою любов'ю оглядає залатане місце, що мені її

жалко стас. Певно, вчителювала десь. Як далі буде жити? Т[овариш]ка Федорова лікоть йодом маже. Ївга Петрівна невесела сидить, обнявши коліна, вона вже й Черкасам не рада: сукню пропала. Ну й понеділок!

Я сміюсь з цих забобонів про понеділок, але помічаю, що всі сьогодні понеділком пахнуть. Важкі. Кирило Григорович ніяк не може лоба розгладить — все якісь там думи, і ніяк їх не виженеш.

Ол[ександр] Ст[аніславович] розміркував, що на нашу полицю можна перевести одну з сопран, а то їм дуже тісно там. Любов Олександрівна мобою сусідкою буде. Радіти з цього чи ні — я й сам не знаю. Річ в тім, що я вже шостий день сплю не роздягаючись, а тут іще сусідку бог дав.

Що це таке справді! Щось мене питає Ол[ександр] Ст[аніславович]. І я відповідаю невпопад. Сміються. Спати хочеться, й цілу ніч не спав, не хотів будити товаришів і сам вартував аж три зміни.

Отак схилиться б і заснуть.

Шум, шум, шум — і стихне.

Хтось до мене говорить, умовляє — і знову як зацікло.

Прокидаюсь. Ми вже в Черкасах. Я спав, на стіл схилившись. Всі наші пішли на співанку в театр, а у вагоні тільки Ївга Петрівна з афішами возиться.

Ходімо й ми. Смілянська вулиця, кладовище. Ось і театр. Навіть чую, що наші співають. Ївга Петрівна довідується адресу артиста Семдора¹¹⁰, і ми йдемо до нього на квартиру. Він дуже радий нас бачити.

Сідаю і вже не рухаюсь зовсім. О боже мій, як же я раніш цього не помічав? Та від мене, як од лисиці в зоологічному, пахне. Неодмінно переодягнутись сьогодні треба.

— Дуже, дуже радий вас бачити, — трясє мені руку Семдор, — не сподівався, товаришу, зустрітись в Черкасах, дуже радий.

Він тисне руку, а я скоріш хочу сісти, закам'яніти.

— Де Савченко¹¹¹? — Семдор питає, а я непомітно носом підводжу. Так, безнадійно я рішаю, таки не помилюсь, справді чути.

— Товаришу Семдоре, те, що ви розповіли, дуже сумне, але малороси — скрізь малороси. І ми не меншу боротьбу ведем із ними.

— Але ж прошу вас, у нас, у Черкасах, яблуками в артистів під час дії кидають. «За волю і правду» Колесни-

ченка ¹¹² вважають за пролетарську п'єсу. Що ж це, прошу я вас?

Бачу, як болить йому, молодому артистові.

— Чекайте, вони ще й вам уставлять палку з вашим концертом, — каже він.

Ївга Петрівна цікавиться, де Юра-Юрський ¹¹³. А я встаю, спішу додому.

— Додому? — дивується Ївга Петрівна.

— Себто в театр, — кажу я. Тисну руки й уношу з собою, немов комета, атмосферу. От скандал.

— Ну, обіду в радянській їдальні нам не наготували. В понеділок нам не везе, — каже О[лександр] Ст[аніславович]. Ол[ександр] Ст[аніславович] просить зараз швиденько йти додому всіх капелянтів, щось наготувати на обід собі, а ввечері концерт.

Наварили в вагоні. Дівчата прибираються. Кирило Григорович сюрдук надів.

Аж раптом — к чорту все.

— Концерту не буде!

— Як?

— Що?

Вас[иль] Семенович розповідає про Сорабіс ¹¹⁴, як він категорично наполіг, щоб у понеділок (чи не проклятий день!) нікого з членів Сорабісу не примушували працювати.

Вечоріє. Коло наших вагонів цілий мітинг. Який Сорабіс? звідки він взявся? А Вас[иль] Семенов[ич] знову побіг. Кирило Григорович переодягнувсь назад. Далеко-далеко на путь пішов, журиться. Місяць сходить. А чи не зробить нам співанку? Якраз наші вагони стоять коло залізничного театру, ми й не знали, хоч би тут були дали концерт! Про це й залізничники говорять, жалкують.

Зостаємося самі з Пав[лом] Вас[ильовичем] коло вагонів, поставили табуретку, електричний ліхтар світить, чай п'ємо.

А з залізничного театру долітає «Спи, дитя моє мале...». І знову згадую Чернігів, Олексу Кіндратовича.

А уповноваженого й досі нема. Хоч би його ще не заарештували: всі ж ми знаємо, який гарячий він.

Ол[ександр] Ст[аніславович] прийшов. Як звичайно, гідності Дніпросоюзу він не хоче принижувати. Отже, Сорабіс забороняє? Добре, зараз же вивісили об'яву: з огляду на

те, що Сорабіс і т. д., й т. д. Тепер там коло театру цілий мітинг. Сорабіс лають.

Ідемо назад у Смілу. Вітер вривається у двері, тушить каганець. Світимо. Сидимо за столом: Кирило Гр[игорович], Ол[ександр] Ст[аніславович], Пав[ло] Вас[ильович], останні по кутках журяться— тільки підстаростиха співає. З її голосу я чую: невесело їй — чоловіка розстріляли.

У нас гість: Іван Кияниця, секретар виконкому.

— Так як ви, товаришу, говорите? — перепитує хтось. Каганець знову гасне. Прокляті сірники — це вони винні...

— Я кажу, що в Черкасах можна було б... — перекикує поїзд той.

— А-а, ну, так.

21 вересня, вівторок (це, певно, у Смілі¹¹⁵)

Ніколи ще так не спав я, як сьогодні. А все того, що не роздягався. От тільки штука — як його вдягнутись. В Люд[мили] Ол[ександрівни] очі розплючені, хоч вона і не встає. Е, та чорт його бери! Беру з-під голови штани і одягаюсь під ковдрою. Ну, черевики можна й так.

Прибіг староста з того вагона: товариші хочуть кудись у село, в Балаклеї дати концерт, чи що.

Ол[ександр] Ст[аніславович] свою точку викладає (він не проти принципово) і говорить, що остаточно треба запитати Кирила Григоровича.

Ол[ександр] Ст[аніславович] і старости мовчки задирають голови до Кир[ила] Григор[овича]. Кири[ло] Григоров[ич] проти того, щоб це робити «хапком-лапком». Словом, краще зостатись тут і співанку зробити. Ну, як так, то й так.

Умиваються. Ідуть на базар. Наше тріо — теж, ряжанку йдемо їсти. Тепер уже з собою свій хліб беремо, бо багато сухого залишається, нікуди дівать.

Ряжанка сьогодні дорога, бо базар невеликий. Сідаємо на тім самім місці, під огорою «прийняти пищу во благо-времені». Як каже Кир[ило] Григор[ович], сьогодні друга пречиста. Дзвонять за недобудованою церквою.

К[ирило] Гр[игорович] веде нас до церкви, до о[тця] Якова Ботвиновського. Виявляється, що за тією бандурою маленька церковця віку доживає. Український стиль. Трибанна церква. Хрести — древо процвітне. Всередині сіро-

голубою фарбою пофарбовано — немов підкладка підрясника. Панікаділо на сволоку висить. Червоні, зелені свічки на ньому. Старий іконостас, царські врата квітками прикрашені, маленькі, низенькі, і коли священик каже: «Благословен вход[ящий в онъ]»,— і йде, то наче десь ховається в якийсь інший світ. Під іконами написано білим по синьому: «С нами б[ог] р[азумейте] я[зыци] и покор[яйтесь] яко с н[ами] б[ог] и его пречист[ая] матеръ». Зверху хрест білий. «Царице небесна, всіх скорбящих радосте, спаси землю русську і всі люди істинно почитающіе тебе». І знову зверху білий хрест. А збоку розп'яття, прикрашене вишитим рушником. І на ньому вишито «Фекла Іосифовна», причому чомусь «Іосифовна» теж написано через θ.

Сам от[ець] Яків — низенький, старий, як та церковця. Колись Лисенко з хором заїздив у Смілу, гостював у о[тця] Якова.

На криласі диякон пальцем править співаками. Якийсь рудий бакалійник за тенора, та залізничник баском підспіває. Спів самого диякона ввесь у мелізмах, прикрашеннях.

— Ах, як прекрасно! Ну як же хóроше! — не може налюбуватись дияконом Кир[ило] Григор[ович].

Диякон іде у вітвар, а за нього залізничник невпадом махає.

— Тебе, господі, го-спо-ді! Амінь.

Євангеліє о[тець] Яків прочитав, як ніколи ще я не чув. Розказав. Євангеліє від Луки про Марту й Марію.

Кирилові Григоровичу треба поспішати на співанку. Ми з Пав[лом] Вас[ильовичем] ідемо в костюл. Павло Васильович з торбинками, порожньою гладішкою. Минаємо шатро циган і вибираємось на дорогу. Ще здалеку чути: орган грає. Якийсь дід свиней своїх займає коло брами: — «ачі, щоб ви були подошли, ачі!» При вході по боках розп'яття з написами коло них: «Ofiara na kościół» *. На правій стіні картина вигнання крамарів із храму ¹¹⁶, латинський напис: «Ejicit e templo — Johann — 2,4» **. На лівій Христос під вагою хреста на землю падає: «Inventio S. crucis» ***, звичайно. Лампа з абажуром посеред костюлу. Дух часу і тут. По всьому костюлу пахощі ллються, а згори орган бальзам ллє, так і розказує, пальцями на голові перебирає. Чи не Бах ¹¹⁷ це зараз коло мене дихнув?

* Пожертвування на костюл (польськ.).— Ред.

** Вигнання з храму (лат.).— Ред.

*** Відкриття святого хреста (лат.).— Ред.

— Johann Sebastiani Bach *,— шепчу я.— Johann Sebastiani...— І раптом весь молитовний настрій пропадає.

На ограді перед вівтарем великими літерами: wejść wzbraniamu» **. От тобі й раз! А хто ж туди буде йти? Цікаво, хто таке придумав? Стояти на молитві й щоразу бачити перед собою поліцейський напис.

Коло картини святого Антонія, бачу, на металевій пластинці револьвер вибито. Оглядаюсь — публіка сьогодні зовсім інша, нема баб, які б розказали.

Треба попробувати акустику в театрі. Кінець співанки перепесли туди. Театр новий, але враження дає старого. На гальорках штукатурка сиплеться, й туди під час дій нікого не впускають. По боках сцени — малограмотні картини, щось вроді «4 доби року». [...]

Хор чуває себе не на своєму місці, капелянти увагу стратили, кашляють, починають раз, Кир[ило] Григор[ович] нервується, обриває, починають знову. К[ирило] Гр[игорович] посилає всіх к чорту й кидає співанку. На виручку йде Ол[ександр] Ст[аніславович].

Після співанки в театрі уповнов[ажений] повідомляє капелу, що в Черкасах діла не буде. Гідності Дніпросоюзу він ні в якому разі не згоден принижувати ні на йоту:

— І коли нас в ротонду посилають співати, то я можу тим по шиї дати на 10 йот.

В театрі. (В ложі сидять якісь артисти й чують.) Справа така: треба, щоб капела обрала особливих представників, які мали б рішачий голос при тих 14 чи 13 концертах, котрі ми дамо.

В радянській їдальні посварилися із завідуючою. 47 обідів замовили, а чому ж п'ятьом не стало?

— Та так от не стало.

— Що?

Ол[ександр] Ст[аніславович] не здержавсь, вилаяв завідуючу.

— Позвольте, товар[ишу], ви розберіть...

— Не бажаю говорити з вами, я на вас знайду... — кричить Ол[ександр] Ст[аніславович] і біжить із їдальні.

— Ну й не бажайте, — кричить собі й завідуюча.

Трохи ніби втихло. Одна голка, друга шпилька — і почалось плетиво.

* Йоган Себастьян Бах (лат.).— Ред.

** Входить заборонено (польськ.).— Ред.

— Ви, тов[ариші], на фронтє не білі, а на нас кричіте. Ви тільки артисти.

— Товаришко, — бас виступив, — сестрою милос[ердною] кожен може бути, а артистом не кожен.

Пристали другі, одну ложку в рот, а другу — в лайку.

— Та лишіть, — умовляють більш розважні.

Парасі стидно, вона тепер ніколи не піде замовляти обіду.

— А вони ж так ставились до нас добре.

Збирає тарілки нанна, звичайно вдягнена. Пригадую: де я її бачив? Русявка! — пробігає в мене в голові. Так, так, русява, та сама, що в коммолі не знала, чи сміятись, чи на нових гостей дивитися. Гімназистка чи курсистка, й обличчя інтел[ігентне]. Русявко, нехай я про тебе розкажу в Дніпросоюзі. Ти теж була ображена, що за якісь там чотири обіди капела Дніпросоюзу почала лаятись, та ще як?! Колективно. Коли ж ми врешті такту навчимося?

Увечері вся Сміла в театрі. Завідуюча підійшла перша до нас:

— Ой, ради бога, дістаньте білет, за які вгодно гроші!

Якісь українки-вчительки мені папір дають і олівець: напишіть, ради бога, пропуск.

— Та я ж не адміністратор.

— Ну що ж його робить! Невже ж не попадемо? — засмутились.

Середа, 22 вересня

Вночі хтось круг вагонів ходив, у двері стукав. Поля вночі вартувала, боялась поворухнутись.

— І чого ви там позапирались? — кричав знадвору якийсь невідомий муж[чина]. Дівчата поспорили.

Голий десь поблизу оперує. Верстов вісім, не більше, кажуть. Е, що там кажуть! Он чотири в[ерстви] од Городища вони були, а ми й не знали.

Кирило Григорович після співанки мав їхати до попа по кавуни, та коні не приїхали.

Уже скрізь слава про нас іде. Якийсь коопер[атор] із Києва приїхав, до вагонів прийшов, про концерти розпитує.

Ол[ександр] Ст[аніславович] зважає на повстанців, валюту перетворює на цукор та мед.

— Ну, буває, одріжуть нас, що його тоді робить з грошима, а то цукру — 3 п[уди], 2 в[ідра] меду.

З Балаклеї після обід телефонують:

— Приїздіть, вечеря буде, й переночуєте.

Йдемо в Балаклею. Дехто роззувається. По шосе вся трава, всі кущі низької акації в пилюці. Сонце якраз нам в очі світить.

Зустрічаємо баб:

— А що, дійдемо цією дорогою до Бал[аклеї]?

— Якраз отак і попадете.

— А ще далеко?

— О, ще далеченько, верстов 7 буде.

Капелянти розтягнулись на цілу верству. Подорожні зупиняються. Минаємо Слободку і йдемо шляхом.

По всьому шляху верби, а другий ряд ялини. Окопи на шляху. Туди-сюди покручені.

Минаємо циганський табір.

— А куди, ряба! — кричить пастушок і біжить за коровою.

Сонце віки закриває. П[авло] Вас[ильович]:

— Воді, матері його ковінька!

Зупиняємось на полі коло хатки. Хлопець ціле відро винис. На горі за хатою віє ситом. Дядько висякався, а потім поздоровкався. Теля на прив'язі рупором уха ставить.

— М-не-е! — перекиривляє його якийсь тенор. — Українець, а говорить не «ні», а «не».

Теля знову мекає.

— От тепер зовсім вже по-вкр[аїнському], — жартує Кир[ило] Григ[орович] і закурює.

Рушаємо далі.

Село Будки. Електрика в хати проведена. На призьбі гарбуз. Хатки всі біленькі, льохи. Колодязі без журавлів, цементові. Будківське спож[ивче] т[овариств]во «Народна сила».

— Який прекрасний звичай, — каже Кирило Григорович і вітається з селянами. З молодшими жартує, щоб покликали неодмінно на весілля.

— А ви, бабо, вечерять готуйте, будем вертатися, дак зайдем.

— А ви ж куди?

— Співать у Балаклею.

— А ми думали, що голодаючі, тут чутка була, що на заводи наженуть з голодних губернь.

...Знову П[авло] Вас[ильович] води захотів. Із корячка.

Сонце сіло.

Черета навпроти йде, куряву здіймає. Входимо в Балаклею. «Цегельня 2-го Смілянського ошадно-позичк[ового] т[овариства]».

У Балаклеї вже стемніло.

Електрика по хатах горить.

Афішу свою побачили.

Кирило Григорович з хлопцем балакає.

Корови йдуть по мосту. Під мостом жіноцтво ноги мие. З ближньої хати чути — діти «Реве та стогне...» співають: по голосах чути.

К[ирило] Гр[игорович] показує, як перехиляють чарку до печеної качки.

— Ради бога, не говоріть, — просять капелянти.

Зайшли в садок на одкриту сцену. Виявляється, нам треба йти направо із воріт. Два міліціонери ідуть із нами. Рояль і вікна освітлені — оце театр. Завіса в укр[аїнських] квітках, унизу окрайка: дівчата із парубками танок ведуть. Народу ще нема, і розпорядник пропонує Кир[илові] Гр[игоровичу] молока випить. Коло каси черга. «Мухомор» чадить.

— У сім з половиною? — перепитує один робітник. — Ну це вже театральна болізь, даже у Садовського ¹¹⁸ неакуратно починали.

— Ну не скажи, — захищає другий.

— А це Стеценко?

— Да, я сам афіші розліплював, нас попередили по телефону.

— Дак і ти читав?

— Даже верхи на коні, — одповідає той і затягується «мухомором».

— Білет! — питає хлопця міліціонер і роздивляється білет на світло. — Ну йди. Верно.

Хлопець бере і теж собі дивиться на світло. Публіка прибуває.

Нема нікого із наших адміністр[аторів]. Ївга Петрівна вдома, а Вас[иль] Сем[енович] у Черкасах. Ми з Пав[лом] Вас[ильовичем] стаємо за контроль. Все йде добре, але ось якийсь хлопчина попросився вийти на годинку, ми з П[авлом] В[асильовичем] стали втупик. З білетом його пустить: так він у кишені 10 білетів пронесе для своїх товаришів. Рішили самі наробить контрамарок і випускати. Ол[ександр] Ромуальд[ович] нарізав нам і нанумерував їх. Іще мало, тоді я «самодельних» наробив і ставлю олівцем своє прізвище, щось вроді латинського — tur... Промова К[ири-ла] Гр[игоровича] про Дніпросоюз і про культурно-просвітню роботу.

Публіка їсть горох, насіння лузкає. Міліціонер чвиркає шохвилини. П'яний нач[альник] виконкому, він вимагав розпорядника, щоб дати йому місце. Він одізвав П[авла] Вас[ильовича] од дверей:

— Відіть, т[овариш], я такой человек, що імею всьо тайно войті і вийті.

Курить публіка немилосердно.

Перед кожною піснею К[ирило] Гр[игорович] говорить перші слова пісні й що за пісня. «Як не женився, то й не журився» — по всій залі пролетіло: «як не женився — бач!» Плещуть переважно перші ряди. У пісні «За городом к[ачки] п[ливають]», як дійшли до того місця, що «вбогі дівки заміж [ідут]», а багаті дівки сид[ять] «з кіньми та волами», — вся зала сміється. Цю пісню повторюють. Нарешті К[ирило] Гр[игорович] каже:

— «Заповіт» Тараса Шевченка.

Вся зала встає. Задні ряди теж встають, як і перші.

Під час «Заповіту» якийсь хлопець виходить, і П[авло] Вас[ильович] йому контрамарку дає. Я сам до себе сміюсь. От дак у ролю ввійшов. Кому ж та контрамарка зараз потрібна?

Хор не дуже добре звучав — тісно, сцена теж мала.

Після «Заповіту» з задніх рядів кричать:

— Слава!

Збору всього 20 000. У Смілі збору — 95 000.

Після концерту в конторі ждемо вечері. Якийсь кооператор, з довгим чубуком у зубах, сало обчищає. У другій кімнаті тенор смішить усіх, одне око приплющує. У качели є свій комік — Митя-тенор.

Місцева публіка в Балаклеї вимагала «Сон» Степенка. Місцевий хор його «Коліскову» співає.

Учитель місцевий, українець, розповів про свою долю.

— Знаєте, не так обідно голодувати там, де всі голодують. Але ж тут, де їсти багато, — зустрічати такий егоїзм з боку куркулів, у яких по 2 пари волів, — дуже обидно.

Одні оближаються, а культурний діяч не знає, як собі раду дати.

Село Балаклея абсолютно не цікавиться школою, і оце він (учит[ель]) збирає раду батьків з приводу цього. Тут впорати ниву обходиться 40 000 крб.

Нарешті дають сало з хлібом і чай:

— Оце вечеря така?

Капелянти не дуже задоволені. Співати знову — приходить з другої кімнати Ганна Пилипівна ¹¹⁹, а сама немов ховається. Іще кілька капелянтів не хочуть співати. Вони ображені. За півпуда цукру робітники прохають іще їм заспівати.

Коло Кир[ила] Гр[игоровича] один із найб[ільш] симпатичних робітників, питає, як дістати ноти Кир[ила] Гр[игоровича]. Він же розповідає, що на повстанців із Одеси йде тисяч у 40 отряд.

Вертаємось знову через Балаклею. Будки. Місяць світить тільки до половини Будок і заходить. Мужчини по черзі несуть зароблений пуд цукру. Дехто парочками йде. Т[овариш]ка Галя розказує про свій вагон. У них назріває якийсь скандал щодо уповноваженого. Не люблять його... Не сьогодні-завтра мають бути перевибори старости, голови, підстарости[...].

Під руку поперед нас пройшов один із тенорів.

— От іще людина: нечемна.

І т[овариш]ка розказує, як він при дамах скидає не тільки верхню одіж, а навіть сорочку і кальсьони.

— І взагалі в нашім вагоні, — каже т[овариш]ка, — дуже багато грубості, глупства.

Чепіга ¹²⁰ зовсім у землю вткнулась носом.

До вагонів прийшли о 5-й годині ночі по-урядовому.

Четвер, 23 вересня, Черкаси

— Панове, хто мою блузку взяв?

— А мій рушник! Такий з кружевом.

Це т[овариш]ка Поля і Ївга Петрівна взивають одна проти другої з своїх полиць.

Уже 12-та по-урядовому, і половина вагона ще спить. Коло стола Кир[ило] Гр[игорович] і Ол[ександр] Ст[аніславович] в анекдоти пустились. Пав[ло] Вас[ильович] на нижній полиці сміхом заходиться. Чай єсть.

Чим капела живе? Подія. Кноре й Миловидов ¹²¹ помирилися. Учора цілий вечір говорили між собою, а оце зараз прийшов Миловидов із свого вагона й будить Кноре. Наші перешіптуються.

Четвер, 23

Садок за водокачкою. Спали в садку. Глід червоніє листом. Журавлі летять.

Лукають К[ирила] Гр[игоровича]:

— Там приїхав уповноважений, газету привіз.

Уже в касі 60 000 карбованців є, а ще ж зовсім рано. В газеті сьогодні стаття про Сорабіс: «...годі вагань, або сюди, або туди».

Сорабіс уже говорить, що його постанова не дійсна була, бо треба утворити Всерабіс ¹²² і т. д.

Уповнов[ажений] не витримав, аж по столу стукнув:

— Брехуни ви, й більш нічого!

— Не кричіть, всьо ми зробаем.

Сьогодні уповн[оважений] диктатор: йому дали з виконкому 10 солдат[ів] на випадок якихсь проделок з боку Сорабісу; «всякого, хто хоч трохи попробує опір зробити, в виконком одправляю».

По обіді вся капела гогель-могель крутить, бо похрипли всі. Дехто йде вмиватись у сарай (хлопчику, що забороняв, контрамарку пообіцяли), на верхніх полицях Ївга Петр[івна] робить «кухню відьми» (буває ще «лабораторія поета», це коли я переодягнути щось хочу).

Стемніло. Підстаростиха із вагона виправляє: бо п'ятнадцять хвилин лишилось до виходу на концерт. Маленька проба замість співанки в темному залізничному театрі.

Йдемо на концерт.

Місяць світить. Тепло. Кожна вуличка немов бульварчик. Коло театру видимо-невидимо, до каси приступитись не можна. Оркестр грає. Театр освітлений, гірляндами прикрашений. Охорона скрізь. Якись солдати в ложу позазили:

— Ми кров проливаєм.

Їх — звідти:

— Тут трупа — артисти.

Капелянти багато зустрічають знайомих.

За сценою молоденька артистка: вона з Чернігівщини. Вірші пише. Гнат Юра. Бочков з бородою, немов Шевченко після засл[ання].

Примощують коло входу десь на дошці й пишу реляцію в Дніпросоюз. Зараз початок. На сцені великий портрет збоку Т[араса] Ш[евченка]. Публіка ще не вся сіла, шумить.

К[ирило] Григор[ович] вийшов, оплески.

З першої ж пісні — bis i bis.

— Музика Степового ¹²³, — дехто повторює.

«Маки» тут теж не викликають захоплення. Діти потурецькому сидять у проході партеру. Дивлюсь на публіку. Коли басы вибивають: дзво... ни дзво... — публіка сміється від захоплення: чудово. От таки дзвонять, та й годі.

А я чую, що не зовсім чудово: сопрано похрипли, не доносять. «Як не женився...», — дивлюсь, П[авло] Вас[ильович] схилив чоло на долоню: він цієї пісні без сліз не може слухати. [...]

«Попід терном стежечка...» — аж тричі викликають. «За городом качки пливають» — bis.

Вітають Кири[ла] Гр[игоровича], із Золотої книги читають: артист трупи із [театру імені Івана] Франка ¹²⁴, од «Просвіти» й кооперації. Піднесли три корзини з фруктами й відро меду.

— Дак це всі з Дніпросоюзу?

— А ну да, — упевняє другий.

Вертаємось із концерту. Місячно, дорога біла-біла, а по ній тіні м'які лягали. Мужчини по черзі несуть відро з медом. Успіх нас теж захопив. Ідемо, сміємось, співаєм.

Давно вже чай всі п'ють, а Олександра Станіславовича немає.

— Де він?

— Та він давно тут, за вагоном з тенором балакає, який голос підвищив проти адміністр[ації.]

Ворожнеча почалась між обома вагонами. В нашому вагоні — адміністрація.

Знову журавлі летять низько. Холод буде.

Увечері — концерт для червоноарм[ійців]. Співанки не буде, і капела розбрелась хто куди. Вісім чоловік знайшлося — йдемо до музею. Музей історико-педагогічний. Помешкання тісне, але є дещо цікаве. Від перебування Шевченка в Черкасах теж осталась пам'ятка — дерев'яна чарка.

День поволі йде. Нічого особливого не ждали й не ждемо — відбилось на обличчі.

Чи свідомі капелянти свого високого завдання? Говоримо на цю тему.

[Івга Петрівна] нападає, я трохи зм'якшую. Уже одне, що капелянти мучаться в цих вагонах, говорить за те, що свідомі... Що мучаться? Тепер всі мучаться. І мені пічого сказати на це. Капела наймана, — тільки й промовляю. Мішанина тут неминуча. Дійсно, наш вагон — якийсь вінегрет. Українців мало, ком[уністів] ще менше. Українці мало цікавляться рідними композиторами. П[авла Івановича] Сениці ніхто не знає. Поезію люблять, але поетів теж не знають. При імені «Філянський»¹²⁵ довго дивляться в очі і здвигують плечима: не знаю.

Дрова грузимо в вагони. День поволі йде — нічого цікавого. Слава богові, що хоч «Камелії» ніхто вже не читає. За обідом тільки неприємність вийшла. Пані з того вагона образила дівчину за якусь там ложку. Дівчина не обороняється, а тільки плаче (ложку хтось другий узяв, не вона). Виявляється, що ця пані експлуатує дівчину як прислугу. Ще з самого Києва. Це нас обурює.

— Взагалі, той вагон — це щось неможлив[е], — говорить хтось.

— А що хіба?

— Народ нахабний...

— Чого ж нахабний — ось товариш Васильєв, старий учитель, ось...

— Повірте мені, це крапля в морі.

— Та невже? Розкажіть.

Слухаю цілі міфи, справжні байки. Он той добродій (його якимось і товаришем) назвати не можна) при дамах скидає навіть нижню спідню білизну. Тенор N щодня підбурює проти адміністрації. Варти нічної ніхто в тім вагоні не визнає. Нечемність, натяки нечисті й т. д., й т. д.

— І взагалі, — заключає панна, — я не люблю капелу в такім складі. Успіх у Черкасах великий, а за капелу соромно — бо від капели враження таке, що ніхто балакать по-українському не може.

Концерт для червоноармійців. Дивлюсь, де ж вони є, придивляюсь. Стоять біля дверей, попід стінами. А це ж отут ближче публіка яка? А, це, товаришу, по проф[спілкових] та членських картках пройшли.

— Невже так? — питаю в Ол[ександра] Ст[аніславовича].

Ол[ександр] Ст[аніславович] для червоноармійців видав тільки 100 квитків. Правда, й зала не дуже велика [...].

Співає капела незгірш учорашнього, і успіх чувається. А чого нема найголовнішого, чого? Єднання. Цілком зрозуміло. Публіка черкаська чи смілянська концерту хоче, бажає — кричить. Публіка ж у Балаклеї на заводі, в Бобринській і тут звикла, що це все для неї робиться і вона може вередувати. Історичні пісні захоплюють одних, «Попід терном стежечка» — других. Співає Дурдуківський. Якись дві поглядають з першого ряду в мій бік. Що таке? Се цікаво... Дуже просто, їм треба вигідніше сісти навпроти сцени, а коло мене якраз місця вільні є. Слухаю «В'ється стежка» К[ирила] Гр[игоровича]. Я цю річ уперше чую. Панна торкнула мою руку й дає мені троянду. Прихильниця мого таланту? Ні, вона просить кинуть артистові на сцену. Я перепрошую панну, я сам з капелою їжджу, отже, мені не випадає своїм кидати. Панна кидає, квітка не долітає до сцени, і її хтось уже вслід артистові кидає. Артист слідує номер співає, нюхає квітку й видивляється в якусь панну зовсім з другого боку, аж за мною, артисти сміються, не витримую й я.

Скрізь, скрізь Вериківський має успіх. Але я не вірю цьому. Глибокого рівчака в серці не лишає.

Після пісні «Як не женився...» хтось каже:

— Ну, оце пісня — дак просто положи і умри.

Павло Вас[ильович] і Сем[ен] Вас[ильович] увечері їдуть у Новомиргород до концерту приготувати все.

— Ну, я бачу торчащіє ноги, пора дзвінок давати спати.

Моя варта четверта перед світом.

Виряджаючи Павла Васильовича, ми кажемо: не забувайте ж у дорозі, що ви чоловік бідний. Павло Васильович сміється, сміються всі, крім жінок, вони суті цієї чернігівської поговорки не знають (вагон без зручностей).

Вранці скупили собаки.
Всіх розбудили.

— Пані Солошенко! — кричить староста. І солдати дивляться на нас, де тут пані завелась.

— Е, що там, — нервується Кирило Григорович. — Він сам дріб'язковий, міщанин, він до мандрівки не здатний, йому б десь у тихій обителі чарку пити, лицепріятіє: ікона в вагоні...

25-го вересня, субота

Дощ дрібний, осінній. Ол[ександр] Ст[аніславович] зостався і Павучок (альт). Обидва з нашого вагона. Неприємно. Павучок оддала вчора єврею залатати черевика — прийшла, єврей (сьогодні субота) кудись пішов, хата зачинена, й ніхто адреси не знає. Прибігла, в куток лягла й плаче.

— Та біжіть же, товаришко, приїдете другим потягом, а то ж ви й за всю мандрівку не заробите на черевика.

Побігла.

Третій дзвінок — і ми їдемо. Ол[ександр] Ст[аніславович] дав розпорядження: після другого дзвінка, па випадок як його не буде, одчепити наші вагони.

Ол[ександр] Ром[уальдович] зробить нічого не може, бо наші вагони всередині, а не в хвості. Неприємно. Дощ осінній сіє за вікном. Ївга Петрівна ведмедика за лапи сіпас, картуза йому наділа, смішить товаришів.

Їдемо в Бобринську. Зупиняємось на хвилинку в Смілі.

— А, Сміла наша, дорога, — виглядаємо з вікон.

Коли біжать: черговий по станції, змазчик і ще хтось: там до телефону кличуть. Біжить до телефону Ол[ександр] Ромуальд[ович] і староста. Ми сміємося: от іще благословенна Сміла — всі нас знають. Ол[ександр] Ст[аніславович] переказує, що він приїде в Бобринську.

Їдемо далі на Бобринську. Стали. Ще з вікна забачаємо Вас[илия] Сем[еновича] і Павла Вас[ильовича].

На Помошну ¹²⁶їхати не можна. Очевидно, поїдемо на Цвіткове. Холодно. Копають буряки на городах. На рундуках все дорого. Півтора пуда цукру обіцаних нема. Його обіцяли привезти в Бобринську.

Селяни обліплюють вагони з дошками, хоч коло тих вагонів іще й нема паровоза. Куди вони їдуть? Кругом

банди. Доведеться вернутись у Смілу. Кулемет десь за вагоном озивається. Чи це проба, чи що?

Ол[ександр] Ст[аніславович], напевно, нас дожене тут, а Вержбицька — невідомо.

Вержбицькій не везе. Пенсне розбила, кофточка у пральні лишилась, а це черевика нема.

Ганна Пилипівна на «Пана»¹²⁷ врубелєвського скидається.

Чи свідомі капелянти свого призначення? Очевидно, свідомі, раз так мучимось і терпимо. Наша публіка снідає, говорить про звичайне, буденне. Що їм з того, що на По-мошну дороги нема?

Знову «Камелії», бачу, читають. Кирило Григорович спить. Наші на це не зважають, кричать, галасують. Снідають, насіння лузьяють. Вгорі під стелею хтось повісив ведмедика, він висить яқось боком, немов Байда¹²⁸ на гаку.

Од хмар темно. Кругом перегукуються паровози, немов у гулкому коридорі. Обідаємо, а Ол[ександра] Ст[аніславовича] ще нема. Про Вержбицьку нема чого й думати.

У Полі підвищена температура. Треба вікно закрити. З вікна Кир[илові] Григор[овичу] теж дме. Ворони над гайком кричать. Панночки пообідали, про літературу розмовляють. Їм нічого читати.

— От я люблю Вернера¹²⁹.

Т[овариш]ка N встає проти Вернера й Марло¹³⁰. Вона говорить також і проти Вербицької¹³¹, Нагородської¹³², але майже кожна з них хвалиться, що Вербицьку читала, особливо «Ключи счастья». Кир[ило] Григ[орович] щось відпускає на адресу Вербицької, а я думаю: а хто з вас Стефаника¹³³ читав, Тесленка¹³⁴?

Паровози потроху розбігаються кудись. На станції тихшає.

Завідуюча аптечкою нашою заслабла. Добре, що Ївга Петрівна в Черкасах дістала трохи вати, йоду. Іноземцевих зовсім нема.

Тільки ворони не вгавають. Дим іде з сторожки — синій-синій, осінній.

Кир[ило] Григ[орович] знову ліг. Чи вдасться нам про-

скочити на Одесу? Тепер би десь піти кудись у поле, тепло вдягнувшись, а прийшовши, розпалити в печі. Огонь привітливо палає, а по дворі холод. Зачинили вікно коло т[оваришки] Полі.

У вагоні ще темніше. Їдем чи не їдем? Вас[иль] Сем[е-нович] каже, що невідомо. То причеплять, то відчеплять, од начальника до чергового тільки й ходиш.

Зелене поле з вікна, а по ньому дим. Каліка гріється коло вогню. У вагоні зовсім темно. Нічого не видно. Мужчин прохають вийти хвилин на п'ять; хвора встала. Грубу запалили — смаленим пахне.

— Глядіть, щоб спідницю хто не спалив собі.

Кирило Григорович коло куба ящик установає.

— Та де ж там лампа? — кричить хтось зверху.

— А це ж ця штука загориться, — каже Кир[ило] Григор[ович].

— Сундук, ну дак давайте одставимо.

Ол[ександр] Ст[аніславович] явився: веселіше стало.

— Ви не обідали, Ол[ександр] Ст[аніславовичу]?

— Хе, хорошеє дело, я з приключеніями.

Першим «долгом» Ол[ександр] Ст[аніславович] питає про Вержбицьку. Сам Ол[ександр] Ст[аніславович] приніс два пуди монпансьє.

Ол[ександр] Ст[аніславович]:

— Спочатку цукерки не хотіли давати. Рабкрестьянська [...] інспекція: как у нас кожен фунт на учоті, а ми какой-то там капелє должни давать.

— Із інституції в інституцію (40 хвилин до відходу поїзда залишилось). Нарешті дістав, несу, наш поїзд став, дезертирів викидають з вагонів, от, думаю, поспію. Коли — гу-у! І — пішов. Матері його чорт — я спересердя хрьоп мішком об землю, так він і розсівся, цукерки розсипались. Взяв я підводу на Білозір'я, а звідти нагнав вас. Причім у Білозір'ї їсти захотілось! Дивлюсь — жінка хліб їсть. — Продайте, тітко! — Я не продаю, нате так. — Та чого ж так... — І почали ми з нею торгуватись. Нарешті я їй кидаю гроші, сам переходжу на другий бік. Жінка кричить мені вслід: дядю, дядю, гроші візьміть! Сиджу, хліб їм, укусив і поклав коло себе, щоб тим часом мішок зав'язати. Коли де не взялись прокляті дві гиндички, затягнули мій хліб уже в кущі і дзьобають. Я одняв од їх, обрізав і все-таки підкусив. А індички (чи вони ручні, чи що) одна з одного боку, а друга з другого, ще й песик появилсь...

До Полі покликали лікаря. Нічого особливого. Температура — 36,7. Між іншим Ол[ександр] Ст[аніславович] через підстаростиху одержав анонімну анкету, хто й коли з дівчат хворітиме, що ці два дні (якраз Поля слаба, Вержбицької нема, Федорова не вичуняла, та плюс хворі з того вагона) нам з концертами не пощастить.

Нас причеплять або зараз, або ж уранці. Вночі бояться поїзд пускати на Новомиргород, бо туди вже три дні поїзди не йдуть. Отаман Хмара зруйнував залізницю, все геть к чорту зніс і на п'ятдесят верстов забрав.

Вас[иль] Сем[енович] пішов «феті-меті» робить. Каганець погас, сірники витирають.

В останню хвилину, як поїзд має відходити, радісний крик наповнює вагон:

— Люда! Люда!

Це Вержбицька нас догнала.

Спати хочеться.

26-го (неділя) вересня

Цілу ніч щось лазило по мені, кусало. Їдемо, їдемо, назад одбіжимо — стоп! Тоді починають товктись над головою на даху, крилаті слова долітають до нас.

Ведмедик так само висить під стелею, як і вчора. Вікон не відчиняли ще, і тільки крізь двері видно, що день невеселий. Доволі стати комусь на дверях — і в вагоні нічого не видно.

Новомиргород. Наші пішли на базар. Вас[иль] Сем[енович] і Ол[ександр] Ст[аніславович] гадають умовно взяти дозвіл на сьогоднішній і завтрашній день щодо концерту. Вержбицька прокинулася, вона Кир[илові] Григ[оровичу] листа передає. Кир[ило] Григ[орович] умивається й передає його мені. Це вірш черкаського поета Гриця Жасмина.

В містечку дзвонять. Синички коло вагонів співають. Місцевість уже степовий характер має. Уже степом пахне. Вокзал сірий, з каменю, немов стайні в доброго дідича.

Якась жінка до мене:

— Це ваші товариші їдуть? На Одесу? Може, мене візьмете, я два дні вже тут валяюсь.

Як же ми її візьмемо?

Солдати сидять од краю дороги (тиша, ні один вагон не ворухнеться), щось собі гріють, дим од них кудись у хма-ри йде.

— Ти думаш як? То я раньше за свою местность бився, а тепер...

Ага, це на політичну тему. Хлопча розмахує торбою, як кадильницею, курка, мов божевільна, з-під ніг йому кидається. Нудьга осіння.

У Полі золотий годинник пропав. Підстаростиха дуже стурбована. Вони поруч сплять. Їдемо в місто. Вокзал з граніту, місцевого. На базарі коло коней циган [...] — сивий, патлатий.

Нас цікавить ще й церква. Але, певно, вже відправили. Дійсно, як тільки входимо в церкву (входимо з динями) — з неї чути крик: «Баран, ви розумієте, он баран, да і тільки», — входимо.

Староста лається з сторожем.

У церкві нічого незвичайного нема. Через річку місточок в одну дошку. Вода біжить, і голова крутиться (Д. Млака¹³⁵). Яйця тут звуть «біленькі».

У вагонах лайка. То й вагон незадоволений з адміністрації. Ол[ександр] Ст[аніславович] каже, що як ще будуть такі випадки проти адм[іністрації], то він розпустить капелу на всі 4 сторони. Це підливає масла в огонь, і лайка довго не втихомирюється. Сьогодні співатимем у Новомиргороді, а завтра в Златополі. Охочі можуть ці два дні ночувати в Златополі, в с[ільсько]госп[одарській] школі.

По колії знизу в кілька рядів дроти проведені, і, як одного зачепиш, усі-усі тоді свистять, немов гадюки.

Якийсь дядько з чорною бородою і другий — білястий, голений, в чемерці стоять коло вагона. К[ирила] Гр[игоровича] питають. Виявляється, що це не дядько, а вчитель, завідуючий волосною народною, другий — кооператор, вони нас запрошують до себе на два дні в гості.

Невеличкі чемоданчики в руку — і ось ми вже на конях. Збоку синіє крізь дощ Н[ово]миргород, а ми до Златополя все ближче, ближче.

«Запорізька спілка». К[ирило] Григор[ович] знайомого зустрічає. Я теж з д[обродієм] Красницьким уже десь бачивсь.

Обід з самогоном. Казимир Іванович веде до д[обродія] Мая мене й Дурдуківськ[ого] — там будем ночувати. Звідси йдемо в Н[ово]миргород. Уже смеркає. До церкви дзвонять — завтра воздвиження¹³⁶.

— Де тут Народний дім ¹³⁷.

Ніхто не знає.

— А де тут аудиторія?

— А он там за гімназією.

Йдемо в гімназію, якраз, може, своїх там побачимо, бо капелянти теж мають перебраться на ці два дні в гімназію. В гімназії нікого нема. Йдемо в аудиторію. Якісь солдати. Зі сцени портрет Шевченка в шапці. Кажуть, концерту не буде — буде вистава. Матері вашій чорт!

Ідемо через поле назад у Златополь. Зовсім темно. По дорозі в церкву зайшли. Хор, як немазані колеса, дякон з претензіями. Після церкви ще темніше. Отепер найдеш дорогу чорта з два! Знову йдемо через поле. Вітер проти нас. Забілів костюл.

Ось і Златополь. Стоїть фігура.

— Де тут Наталинська вулиця?

Фігура із темряви перепитує таким голосом, мов такої вулиці навек не чула:

— Яка?

— А де лікарня?

— А! Дак це йдїть сюди, потїм туди, повернете, а тоді вже й лікарня трохи так збоку вам замаєчить.

Виходить, ми її пропустили. Ідемо сюди, потїм туди, а далі повертаємо в якусь вуличку. Так, це до д[обродія] Мая.

Сміла! Ти проти Н[ово]миргорода і Златополя — столиця!

Понедїлок, воздвиження, 27 вересня

Порозкидали нас після учорашнього обїду. Треба найти К[ирила] Гр[игоровича], [довідатись], як з сьогодн[ішнім] концертом.

Вітер, вітер сьогодні, та який! Осїнь уже прийшла, вина свого принесла! От як вітер повійне — так усі дерева додолу, п'яні розгублюють багатство. І сам ходиш п'яний-п'яний, як не хитаєшся.

Знаходимо с[ільсько]г[осподарську] школу, питаємо в будинку зліва.

— Ні, тут нема, і не знаємо.

Учні с[ільсько]г[осподарської] школи дрова пиляють.

З будинку праворуч у квартиру гукають. К[ирило] Гр[игорович] і хазяїн — завід[уючий] наросвітою Малинов-

ський. Він нас угощає, а сам поспішає на з'їзд учителів. Діти чорняві по підлозі лаяють, старшенька розумно дивиться. Господиня хороша, симпатична.

До церкви йдемо. Нічого особливого. Стиль синодальний, казенний. Хор ні к чому. В гімназичному садку походили. О, як тут хороше. Могила висока — як на долоні все видно.

Село Листопадове. Хатки біленькі-біленькі з гори побіжать — та й зупиняться поміж садами. Новомиргород зліва розлігся. Таке собі як село.

Сьогодні К[ирило] Гр[игорович] каже, о 6-й по сонцю дамо концерт у Златополі, а після нього зараз же в Новомиргороді. Як так, то й так. Сходимо з могили. Каплиця. Якась поміщиця, кажуть, тут похована, а окремо коло каплиці могила — то її нянька. Бач, честь яка, все-таки хоч коло каплиці. О, люде, люде! Заглядаємо через вікно — кістки валяються на підлозі, картина «Тайної вечери»¹³⁸ пробита, роздерта. Там далі костюл, кладовище польське. Бур'ян, бур'ян, бур'ян. А над нами шум шумить. В одну сторону глянеш — золотий шум, аж під деревами осипане перекидається, кипить, у другий бік поглянеш — руїни на базарі. Це Григор'єв¹³⁹ торік поробив? Ні, не Григор'єв — це Листопадове. Дивлюсь: Листопадове безвинно синіє вниз, на сонці причащається. Звірі люди, звірі... Стоять руїни: мов емалева арка тут виросла, там льохи, над ними стіни. Колись жили тут, раділи. Сміялись. Звірі люди, звірі. Скільки ж тепер треба, щоб все це збудувати?

Сьогодні день як мелодична гама. Біжить, біжить, не дожене й заплаче. Вітер. Хмари.

Синій шум, шум далекий — над полями, над водою.

Ставок здалеку синім налився. Теж упився осінню.

Понад ставком ідемо. По один бік село, по другий місто. Нащо тебе водою розділять, коли ти й так розділене? Сад молодий, але запущений. Все вгору, вгору — це до того пана, де ми сьогодні ночували. Акація в яру жовта-жовта, а на горі червоне — укусне дерево чи щось.

Знову в «Запорізьку спілку»?

Сидимо проти сонечка. Ніяково, немов обідать приїшли. Ми хочемо тут Ол[ександра] Ст[аніславовича] зустріти. «Запорізька» спілка» недавно заснувалась. Культ[урно]-просвітню роботу допіру починає. Календар настінний видає. Я рад[д]жу їм кооперат[ивний] музей заснувати.

Сиджу на горі. Озеро синіми слізьми сходить. Над ним небо. «Не плач», — каже, а само теж спинить ридань не може: хмара за хмарою — душу розриває, от-от розплачешся. Хмара за хмарою.

По березі гуси — білим *ritardando* *. «Гуси — біле *ritardando*, — кажу я, — чого ви не вгамуєте?»

Сад стоїть унизу, а вітер з ним якусь п'єсу розучує.

На $\frac{9}{8}$ така складна пістрява п'єса, а як придивишся — уся з трикутників.

Підбіжить до горіхів — горіхи ронять пожовклі ноти, співати розучились, до акацій шугне — акації вже надто поспішають. Бур'ян кричить: а я? а я? Вітер розсердився, накинувся на акації на жовті; співати ви не годні. Бур'ян кричить: голубчику, а я? а я?

Та вітер вже аж в Листопадовому, млини йому фразу крещендо ¹⁴⁰, крещендо.

Синє озеро слізьми сходить. І тільки часом вітер його немов піском посипле. Рудим по голубому. Сьогодні день як мелодична гама: біжить, біжить, не дожене — й заплаче.

Ідемо з Серг[ієм] Федоров[ичем] по Кир[ила] Гр[игоровича]. Зустрічаємо його коло спілки з Павл[ом] Вас[ильовичем]. Павла Вас[ильовича] я вже, здається, цілий місяць не бачив, а всього ж тільки ніч не ночував у вагоні. Кир[ило] Гр[игорович] іде далі, а ми з Павлом Вас[ильовичем] ідемо в спілку, де П[авло] Вас[ильович] цікавиться, як стоїть тут культ[урно]-просвітня справа.

Філія тепер зв'язана по руках і ногах, а тому великого нічого не може вона розпочинати.

— Бібліотечку кооперативну закладаємо, календар настінний видаємо, лекції по коопер[ації] й т. і.

Завідуюч[ий] філією проводить нас на балкон. На лавочці — розкрита вакса й щітка. Сонце крізь дерево на цей натюрморт падає. Ну, треба й нам поспішати.

Широка-широка вулиця, вся в дереві, й хат не видно. А в кінці вулиці церква на вечірньому сонці срібні, білі бані перефарбовує. От де Херсонщина чувається, хоч Златопіль ще, власне, до Київщини належить. Назустріч

* Поступове уповільнення темпу (*ital.*).— *Ред.*

святочні парочки, іноді сврей із закладеними назад руками — з-під козирка глядять на нас (їх тут небагато). Паночки всі дебелі, високі, кирпатих багато.

На базарі здалеку зобачаємо Вас[иля] Сем[еновича].

— А-а! — простягає він до нас руки.

— А-а! — відповідаємо й ми.

— Де це ви були — чаркували, розкошували? А я оце ще й досі нічого не їв. З самого ранку як почав бігати в театр, з театру, в місто, з міста — дак оце так і досі.

Бідний мученик!

Читаємо вивіски [...]. Не доходячи до театру, зупиняємо свою увагу на якомусь чудному будинку. Церква з Буковини сюди перенесена — дак хрестів нема. Збоку зайдеш — трохи на паровий млин скидається або ж на круподерню, але ж стиль, стиль! Питаємо — синагога, кажуть. Старе, скоро на дрова піде. Театр — грошки краще од пожарного сарая.

Коло каси:

— Дайте на тисячу!

— Дайте на п'ятсот!

— Та ряду, ряду вам якого? — гарячиться Ол[ександр] Ромуальд[ович].

Насіння, сміх, хлопчаки під ногами бігають.

В самому театрі збори капели, обирають нову господарчу комісію. Темно, вікна глухі. Два підсвічники по боках огонь викидають з себе. А що ж на сцені буде горіти? Таке місто, як Златопіль, — і не має електрики.

Збори скінчились. Публіка приходить, залазить, вилазить, ніяк місця не знайде. Вас[иля] Сем[енович] сірника витирає.

— Е, дак ваш сьомий ряд, а не четвертий, — і показує місце.

Завідуючий наросвітою. Він і зараз босий.

— Одтопчуть вам ноги.

Сміється.

Які в нього очі добрі! Щирі — так усе й розкажуть.

Кооператори. Хтось на гальорці коробкою з-під какао огнем світить. Огонь високо-високо здіймається, аж стелю лиже.

Середні віки, думаю я. Зараз буде містерія або середньовічна драма.

Нарешті на сцені світять лампу. Зліз із табуретки, одійшов, подивився, ще раз зліз, щоб прикрутити світло, і — готово. Ось як у нас робиться, не те що в Києві.

Найголовніше зроблено. Я сідаю подалі від сцени, подивитись на народ, послухати. Якась дівчина не на своє місце сіла, і вся лава повинна вийти, для того щоб вона могла вилізти. «От наказаніє!»

Останній дзвінок. Ол[ександр] Ст[аніславович] на сцені — просить шановних товаришів не палити цигарок й не лузькати насіння, бо це некультурно.

— Ми не товариші, — чується за мною.

А я про культуру думаю: яку тільки ми культуру привезли?

— Що значить некультурно? — обурюється коло мене якийсь слюсар. — Як мій білет — четвертого ряду, а прийшло времня, мені кажуть — у сьомому поседиш. Ще головне — некультурно.

(У пас завше 4-й і 7-й ряди зоставляються про запас.)

Я теж про культуру думаю. Власне про культуру нашого часу. Чи вона є? Побачив би, коли б була. Ще тільки що сіли в «переваги-ваги» грать мистецтво й чернь — та чернь, яка колись кричала: «Ігрищ і хліба!». І ні чернь, ні мистецтво не хоче переважувати. Пограємось трошки. Так. Жартома. Покотимо «Яблочко», його по всій Україні підхоплять, заспівають.

Не встигли розпочати, як міліціонери учителя заарештували. На з'їзді, певно, щось сказав. «Як же людині мовчати, коли її, що в херсонських степах викохалась, хочуть у клітку посадити?» — «Це що, — ловлю я себе на контрреволюції, — індивідуалізм проповідую?» — «Ні, пора вже його знищити, пора». Сам із себе сміюсь. Останніми часами я став по-казенному якось думать.

Піаніно неможливе. Бідна Ольга Аполлонівна!

Оплески тут оригінальні: в долоні рідко хто плеще, а то найбільше ногами. Особливо хлопці, що сидять на гальорці. Вони звисили ноги на залу й раз у раз чвиркають. Не подобалось, що не починають, — гати, реб'ята! І реб'ята удають із себе гнідих, буланих, вороних. Як доходить до пісні «Попід терном стежечка» — вся зала десь попід лавами ногою одбиває. Сказано — музикальний народ. Кирило Григорович, видно, втомився. Ніяких передишок, пісня за піснею. Останню пісню капела співає весело, дехто з дівчат не витримує, сміється — то Кирило Григорович підвеселяє.

Скінчилось, а публіка на місцях сидить.

— Коли б не цей театр, то можна було б подумать, що в Києві, — каже якась учителька.

Т[овариш] Малиновський вітає Кир[ила] Григор[овича] («Золота книга»). Цікаво, що привітання із «Золотої книги» якраз на понеділок припадають.

Перевірка документів зараз буде. Що за єрунда?! Тихше, товаришу, вони мають повну рацію: на 4-й верстві од вокзалу бандити розібрали путь...

На сцені теж обурення: та при чім же ми, артисти? Ол[ександр] Ст[аніславович] пішов з старшим міліціонером говорити. Нарешті вийшли.

— Ну їх к чорту,— хтось лається,— з їхніми залами, з їхнім болотом.

«От дійсно культура,— занотовую собі,— і це говорить капелянт, людина, яка поїхала будить, гниле болото зворушити? Мені, щоправда, й самому досадно за задержку».

На небі всього один місяць, а світ такий як із двадцяти. Земля вся біла. Не хочу вертатись до поляка, в вагони ночувати йду. В вагонах за ці півтора дня скільки змін. Учора дощ ішов над Хлопчиком, і він перейшов на моє місце. А стара пані цілу ніч під парасолем ночувала. Їсти хочеться. Ївга Петрівна знаходить мою диню, про яку я забув, хтось іще позичає одну, і ми трапезуєм.

Місяць у двері світить. Холодний світ, аж синій. Навпроти ешелон, в вагонах ніяк не заспокоються, лайка до нас долітає [...]. Всього одно слово фігурує: «мать», а то останнє приставки, вставки, хвостики. Приставки бувають всякі, вставкою часто служить слово «кров» (при чім тут кров?), ну, а хвостики так, для кокетства.

Наші вертаються: солдат на варті ходить, гулять не дозволяє.

— Нечого наблюдать інтелігенцію! — каже він.

Вагон ніяк не дошукасться змісту цієї фрази. Сміється. Друга година по-старому. Маруся діжурна. Вона щоденник пише.

Місяць світить, мов їх двадцять у небі. Синьо. Сон.

28 вересня, вівторок

Басує вітер по степу, мало вагонів не перекине. За вокзалом повозка торохкотить. Затихне — та й ізнову, та й знову. Ближче, а її не видно — в балку, видно, покотила. На станції тихо. Ніяких поїздів. Селяни сидять з клунка-

ми, баби позав'язувались у теплі хустки. Дехто ськає другому в голові. Про Махна ¹⁴¹ розмовляють.

— А він проклятий такий. Оце, кажуть, євреїв у містечку поколов.

Чую, ім'я Янгола фігурує. Баби із Звенигородського повіту. У другому гурті вбогі селяни, вдягнені не по-нашому, життя кленуть.

— Та краще вже під вагон кинутись, як отак мучиться. Хліб триста. Де ви чули? Херсонщина ось зараз, пшениці скільки вгодно — а хліб по триста.

— А я вам скажу, чого це так.

Баба знижує голос і щось агітує. Тільки висновок не криє:

— Це вони, безпрémінно вони, прокляті.

— Та нам усяка влада однакова — аби нас не чіпали, — хтось вистягається на землі.

Ага, от де вся філософія частини селянства.

Сонце пече. Козачки на камінь повилазили, гріються.

Наші вертаються з базару із порожніми корзинами — нічого нема.

Товариші швидше хочуть виїхати з цього Миргорода ¹⁴², а Вас[иль] Сем[енович] каже, що поїзда й до вечора не буде. З самої Бобринської він балакав.

Сідаю за вагоном. Діжурні картоплю чистять на сухій траві.

Маруся з вокзалу кип'яток несе й зупиняється: вона ніколи не бачила, як ціпами молотять.

— А молотилку бачили? Теж ні? Ну, тоді вибачте, Марусю.

Сміюсь на всі — хай собі ображається. І вона їде на село будить відсталих? Та хто відстав — ще не відомо. Маруся нітрішки не ображається, що я сміюсь, і поспішас з кип'ятком.

Коли я вертаюсь, вона на виделці сиру картоплю чистить, і всі днювальні з неї сміються.

Сергій Федоров[ич] і Ол[ександр] Ст[аніславович] їдуть із Златополя. На возі мішки. Це цукор із філії для капелянтів. Коло підводи баби:

— Звідки ви?

— Здалека.

— Підвезіть нас трошки.

— А куди?

— А туди, далеко в ход.

— У ход ми не їдемо.

Парубок закурює цигарку. Но!

Кінний загін комунарів кудись вирушає.

— А етот Мэхно,— каже якийсь латиш,— как какой-нібудь офіцер старого врємені: одін шаг напроті — он і назад.

Якась підвода торохтить. Червоноарм[ієць] наперерізі їй летить, щось повезуть на колії.

Червоний прапор вітер роздмухує, як огонь. Червоний прапор в херсонських степах. Давно його не видно. Козаки тут ходили. Колись...

Хаїм по всьому Златополю бігав, ледве фунт карасину дістав.

Ол[ександра] Ст[аніславови]ча по телефону викликав у Новомиргород военком якоїсь бригади. Ждемо. Проходить година в чеканні. Хтось говорить, що нас будьонівці мобілізують. Звичайно, мобілізують не мобілізують, але все може бути. Нарешті, з'являється Ол[ександр] Ст[аніславович]. Лається на чім світ стоїть. Новомиргород просто в амбіцію[...] ¹⁴³, що ми там не дали концерту. «Почему ви, тов[ариш], не дали?» — «Як почему? По-перше, за електрику з нас 15 тисяч запрохали, що я вважаю спекуляцією, по-друге... ми не можемо тут довго сидіти, а як же виплачу робітникам...» — і почав, і почав. Военком каже, що «лікстрічество» завтра можна провести, а паровоз на Бобринську ми задержимо спеціально для вас. Причїм военком каже: «Ви зробіть 100 квитків для публіки, а останні всі квитки нам дайте. Щоб це ніби платний концерт був».

Ол[ександр] Ст[аніславович] питає:

— К[ирило] Гр[игорович] якраз тут і староста — от хай нарада при уповноваженому вирішує, чи давати концерт, чи ні.

К[ирило] Гр[игорович] такої думки, що можна дати платний концерт.

Ол[ександр] Ст[аніславович] навпаки, щоб дати безплатну закриту репетицію для червоноармійців.

— І навіть ви, Кириле Григоровичу, не виступайте. Артимович управиться.

Це, бачите, виглядатиме так: ми даємо не концерт, як він хотів, а тільки репетицію, а крім того Стеценко як такий ні в яке розпорядження воєнкома поступать не хоче. Ну, словом, виступати сьогодні чи, може, зовсім не виступать, а причепитись до паровоза, що через годину на Бобринську їде!

— Річ у тому, що воєнком ніякої сили не має задержати паровоз, я допіру був у нач[альника] станції — він каже: «з цього боку все рівно воєнком корисним нам бути не може. Накапостить же може скільки завгодно».

Рада схиляється до пропозиції Ол[ександра] Ст[аніславовича]. Значить, співаємо. Для співробітників капели зарахується ця репетиція як півконцерт.

Івга Петрівна несе у Новомиргород відповідь. Ми збираємось у другім вагоні — загальні збори вчорашні продовжувати будемо. Розбирають інцидент з уповноваженим. Він кілька разів ображав співробітників капели і це все йому сходить. Один раз т[овариша] Копильця¹⁴⁴ образив, другий раз т[овариша] Пломадьяло¹⁴⁵ назвав молдаванином, т[овариша] Яшного¹⁴⁶ і т. д.

— Уповноважений завжди підкреслює: я цього хочу я так сказав, диктатура потрібна, і «нікакїх гвоздєй».

Бере слово староста:

— Як ми є капела Дніпросоюзу і як всі ми згодні з принципами кооперації, то ми повинні сказати, що ніякої диктатури не повинно бути.

Надходить дві пропозиції. Перша: довести до відомого уповноваженого, щоб він наперед був більш коректний. Про всі ж ці інциденти капела повідомляє Дніпросою: через профспілку.

Друга пропозиція Кир[ила] Григор[овича] — така ж, як і перша, тільки без отого кінця: «доводить через профспілку» і т. і. Більшість за пропозицію Кир[ила] Григоровича.

У вагоні накурено, і кілька душ виходить.

— Товариші, ще не скінчено!..

Розглядають біжучі справи. Раптом т[овариш] Яшний прибігає й каже, щоб збори зробили якусь постанову відносно т[овариш]ки Губарьової, яка допіру вийшла із зборів і тепер у другому вагоні доповідає про все, що говорилося, Ол[ександрові] Ст[аніславовичу]:

— Як?

— Що таке?

— К чорту таких співробітників!

Голова закликає до порядку. Але капелянти, мов сірники, один за другим займаються.

— Що це, справді, шпика позаводились — сказати нічого не можна!?

— Є пропозиція викинути її з капели.

— Хто говорить, що це дуже строго?

— А ви знаєте, що за шпигунство вішають?

Якраз т[овариш] Яшний вносить пропозицію:

— Повісити.

Жартує, звичайно, але язиком ляпас.

— Бойкот найкраще! — хтось кричить.

— Бойкот!

— Бойкот! — кричать співробітники переважно з другого вагона.

Ставлять на голосування. З нашого вагона більшість утримується. Пропозиція приймається.

— А може, зараз сюди її покликати?

Люто:

— Кличте!

Приходить секретар і каже, що т[оваришка] Губарьова одмовляється йти.

— Що?

— Та де це бачили таке?

— К чорту!

Крик, гам, дами на верхній полиці аж захльобуються.

— Ге! Ге! А! У! — Щось дике робиться в вагоні.

Збори закінчились.

Їдемо на концерт.

Сумно.

В залі стільки народу, що пройти не можна. Повно гаму, диму і якоїсь особливої солдатської атмосфери. Яюсь пробиваємо собі дорогу за сцену. Впадає в вічі в передніх рядах здоровенний гелікон¹⁴⁷.

— Це хтось просто з репетиції на концерт прийшов, — мелькнуло в голові.

— Вот это мордочка нічаво, — відпускає якийсь солдат на капелянтку, що поперед мене продирається.

Тут неможливо розпізнати, хто саме з наших йде. Дим скрізь, а то ще того боїшся, що комусь навіки ноги одтопчеш.

За сценою душно. Приносять воду в відрі. Щось у залі брязнуло, покотилось, як залізні відра. Тільки гелікон ви-

гукує по совісті. А, то оркестр грає. Зараз нам виступать. Дзвінок дають драний якийсь, тоді ми беремо ще й своїм повторюємо.

Після «Інтернаціоналу» Ол[ександр] Ст[аніславович] оголошує, що капела Дніпросоюзу виконає кілька народних пісень.

— Зараз виконає «Оре Семен, оре». Пісня в розкладці Кошиця.

І так перед кожною піснею оголошує. Тільки Ол[ександр] Ст[аніславович] просить товаришів у залі не палити, бо й так важко співати.

— Браво, браво! — кричать в залі.

І хтось більш розважний перекикує:

— А ну, товарищи, а ну! Тише!

Програму подекуди скорочують, просто зв'язують з другим відділом без перерви. Солдати, чи служачі, чи відповідальні персони ходять на сцені за тенорами й басами, які стоять на лавах. Ну й здорові — видно по їх обличчях.

Коло бокових дверей сцени слухає якийсь товариш з надзвичайно інтелігентським обличчям. Він, очевидно, тенор, бо заздрість, «заздрість благородна» відбивається на його обличчі. Аж червоніє.

— Біс! Біс! — кричать із зали.

На біс рідко коли пристає капела, бо почали за пів до десятої по сонцю, а тому Ол[ександр] Ст[аніславович] оголошує далі. А все-таки одну в кінці відділу — «А вже весна» — повторюємо. Причём завісу закривають дуже рано, тоді як хор якраз саме верхню ноту взяв, і Кирило Григорович на ферматі опинився по той бік завіси, тільки рука тут. Капела під оплески за завісою од сміху не встоїть на місці і теж плеще.

Знову оркестр грає, і в нас на сцені танцювальна зала. Митя з Марусею, Федір Іванович¹⁴⁸ — гопака. Культпросвіттовариш іде зготувати чай на сорок з лишком душ. Усім подобається капела.

— Ну, стройся, — кричить уповноважений.

Другий відділ. Тепер уже сидять аж на самій рампі, у рот дивляться, сміються. Підходжу до товариша Тенора (я так його зву вже), він з Петрограда, ніколи не чув української пісні. Сам теж співає.

Військові питають мене, чи будуть співати «Заповіт».

— Будуть, будуть, — кажу я, — а ви, напевно, галичани?

— Ні, ми херсонські.

Перед «Заповітом» Ол[ександр] Ст[аніславович] оголошує, що під час співання «Заповіту» всі ювинні встати, а військові тримати під козирок.

Цікаво було б, коли б цього саме не оголошували, бо зала, напевно, й сама встала б.

Військові запрошують нас зостатись у Новомиргороді.

— Наросвіта вам одведе помешкання, і живіть, що вам спішить кудись, їй-бо!

Товаришам особливо подобається, як керує Кир[ило] Григ[орович] — то рукою, то підморгне.

Завіса зашелестіла. Враз:

— На місце! На місце!

Стали.

— Товаріщі! Капела Днепр...

— Союзу! — підказують йому.

— Днепровського профсоюзу, — провадить він, — об'являє вам... тово етово... ну, значить: благодарим вас... гарячу благодарність.

Оркестр заглушає голос, і нічого не чути. Завіса.

Ніякого чаю нема, та нам його і не треба, бо все одно краще бути дома раніш. Але чого ми стоїмо? Чекайте, товариші, «во-первых, публика уйдет, а во-вторых, мы вам почетный караул дадим».

— Під караулом додому — чудесно! Чудесно!

— Тільки, може, ми почесно арештовані?

Митя знову удає з себе диригента, який сп'яну не бачить перед собою хористів.

— Ану ще, Митю, ану!

Митя вже втомився. Душно.

Місяць у вікно за сценою світить. Оркестр ізнову «Український марш»¹⁴⁹ жарнув, і вся капела співає:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
що на Україні повстало.

Воєнком і його помічники раді. Місцевий театральний гурт залізничників теж:

— Це таке для нас свято, якого більш ніколи не діждемось.

Ідемо в вагони. Місяць повний-повний високо стоїть. Напівдорозі доганяють нас два міліціонери — це почесний караул. Один з Харкова, співав у церковному хорі з 10 літ.

Другий з Херсонської губернії. По-українському добре говорять. Новомиргород на осадному стані — ходити дозволяється тільки до 12-ї ночі, нас же проводить караул ще через те, щоб тут, буває, по дорозі хтось не роздів нас. Хіба й таке буває? «Харошее дело...»

Середа, 29 вересня

Дикі гуси кричать. Летять низько: холода скоро будуть.

Сьогодні середа, базар у Новомиргороді, а базару ніякого нема, товариші вертаються без хліба.

Отак попали в справжній Сонгород і коли виберемось — не знаєм.

Агітпоїзд ¹⁵⁰ пішов на Бобринську, і наші вагони сиротами zostалися на цілу станцію. Під вагонами за ці три дні цілі гори сміття, шкарлупиння всякого набралось, свині сновигають.

Так само златопольські церкви на нас здалеку дивляться.

Спить Новомиргород.

Так само, як і вчора, недобудована кам'яниця в порожні вікна синє небо пропускає.

Коло кам'яниці залізна вишка, на ній щось вроді пропелера чи вентилятора, стріла збоку непорушно на захід дивиться. Вітер, вітер, де ти такий взявся?

З другого боку село веселе-веселеньке. Байдуже йому, що нам ходу нема. Його щодня тривожать отряди, бо з цього села банд[ит] Кваша, а воно все-таки не плаче. А нам і справді ходу нема.

Сьогодні вночі обстріляли той поїзд, що стояв проти нас. Одного вбито, багато поранених. Цікаво, що нас, всю капелу, аніскілечки не турбують якісь військові перипетії. Ну попадем, дак попадем. Що ж тут таке?

Уже є думка ручним способом покотить свої вагони і так добутись до Єлисавета ¹⁵¹.

Ол[ександр] Ст[аніславович] монпансьє з мішка виймає, з Ївгою Петрівною несе начальника станції та помічників. Хай дозволять без паровоза їхати. Монпансьє взяли, а ми все-таки на місці. І сміх, і гріх.

Після вчорашнього концерту перед червоноармійцями знову слава нас опереджає: з Висок комендант по телефону побажання висловлює, щоб і в них на заводі проспівали. Договоритись по телефону: платний чи безплатний — ніякої змоги нема, і тому Ол[ександр] Ст[аніславович] дає тільки принципіальну згоду. Щоб не тратити дорогого часу, К[ирило] Гр[игорович] оголошує співанку.

Для співанки залізничники сарай одчинили на пероні. В вагоні застаються дві хворих, бухгалтер та в другому — почесний Федір Іванович, який коло страви піклується. Павло Вас[ильович] на сонці за вагонами ліг, рахунки зводить нашої комуни — «Трію». За тиждень на мене пішло щось більше 5 000. І це ж поза всяким обідом. Про мене — хоч і 10 000.

Іду на перон. На пероні порожньо. Стоять ваги, зажурились, давно вже нічого не важать. Коло них зерно розсипане горобці збирають. Перон мов хто сахарною крупкою посипав, це горобці таке зробили. Лягти хоч і красиво, а лягти на цю крупу я б не згодився.

На стіні сарая сороміцька картина вуглем намальована, а над ним напис: «Саботаж».

— Что это вы пишете?

Підводжу голову.

Щось в незвичайній, ніде не відомій формі стоїть наді мною.

— Своє пишу, товаришу.

Стоїть, не йде.

— А что ж собственно?

Я усміхаюсь.

— А потом хто ви такой? — не вдоволюється невідомий.

Кажу йому, що я з капели, і він, постоявши трохи, йде далі. Проходять два дядьки, на співи жодної уваги не звертають: їм би десь на поїзд якби попасти. Цілком зрозуміло. «Для всіх ти мертва і смішна, моя Україно прекрасна»¹⁵², — чується з одкритих дверей. Під дверима два слухачі на клунках сидять. Питають у залізничника: що це таке?

— Малоросійська трупа, — каже залізничник і сякає носа.

Вітер, вітер, де ти такий сьогодні?

Агітпоїзд, що на Бобринську дві години тому рушив, вертається назад. «Розбив би, чуєш, краю мій». «Роз-

бив!» — весело оголошують в терцію сопрано. «Розбив!» — підхоплюють тенори й баси.

Бортнянським ¹⁵³ пахне Степовий, думаю я.

Перерва співакам. Іду до П[авла] В[асильовича] — він спить на рову. Будяки в зріст людини обступили рів, як військо допотопне, шумлять, колючками погрожують. Телеграфні дроти свистять.

— Пав[ле] Вас[ильовичу], вставайте.

Не чує, спить.

Коли цей поїзд вернувся обстріляний, то чого ж на нього люди сідають?

Все, що сиділо, лежало біля вокзалу, заметушилось і полізло на паровоз. На вагонах не вільно їхати стороннім.

— Павле Васильовичу, вставайте.

Гуси під небом кричать. Паровоз стоїть, на народ одно шипить, сердиться, а народ обліпив його кругом, і ще лізуть.

Ол[ександр] Ст[аніславович] щось розмовляє з комендантом. З співанки йдуть наші:

— Ну, обідайте швиденько та й поїдемо.

Стаємо в чергу, перше одержуємо, а друге не вспіваємо — ніколи: поїзд дає свисток і рушає. Друге Олександр Станіславович радить полою прикривати, щоб комендант бува не побачив. Ол[ександр] Ст[аніславович] йому сказав, що годувати товаришів нічим, ніяк не можна нам у Новомиргороді стоять. Так усе дорого...

— А я відел, кулеш хорошій на обід у вас,— комендант каже.

— Та де ж там кулеш — то так, якась водичка.

Та ще каже:

— Чого вам спішить, вам бандити нічого не зроблять.

— Як нічого, а це, товаришу,— і показує йому афішу з червоними півнями і з «Інтернаціоналом».

А він питає:

— А «Інтернаціонал» ви тоже на українськом язике пойоте?

Ідемо. Ол[ександр] Ст[аніславович] вихиляється з вагона й кричить:

— Чи всі у вашому вагоні? Ага, ну-ну!

Біжать лани, біжать ниви, усе кудись назад, назад... Ниви як латки різнокольорові на землі, а поміж ними межі, мов батоги великі.

То вповодж лежать ниви, то впоперек. Стежу. Ті, що вповодж лягли, біжать, пливуть, ті ж, що впоперек нарізались, оригінально на залізного гостя реагують. Батіг справа заходить, заходить, і раптом наліво він погнав. Одну ниву, другу, третю... І так усі батоги! Ниви, як шовкові стрічки, одливають, і видно, де покошено, а де пожато. Свіжа рілля мовчить, чорно поглядає, на ній зелене, немов пастеллю хто протер, жито. Жито — цікаво, хто його збирати буде. Сторожки по колії майже всі зруйновані — без вікон, без дверей. Самі ж з місцевого граніту.

На хвилинку схопиш, як сонце блисне на чорному, на сірому, і знову ниви, ниви. Е, ні, вода яка ось чиста. Оце сюди запрошували нас співати. Так, так, це Виски. Завод справа стоїть на горі. Хатки розбіглися по балці, а кругом сади, сади. Молодого саду теж багато. Проїздимо мостом. Варта на мості й під мостом. Залізниця мовби навкруги Висок іде. Ось уже завод зліва. Минаєм земську школу.

І знов сади. До дерев у балці хтось торкнувся золотою рукою. Тінь од них далеко падає на поле.

Станція. Оркестр агітпоїзда грає марш. Нас питають, чи ми далі їдемо, чи тут концерт дамо:

— Ви ж, здається, згодились були?

Ол[ександр] Ст[аніславович]:

— Ні, ні, товариші, ні в яким разі, нам неодмінно треба сьогодні бути в Єлисаветі, ми там уже умовились концертувати.

Ол[ександр] Ст[аніславович] перший одходить од урядової особи і цим показує, що розмова скінчена.

Далі їдемо. Під укосом вагони лежать, рейки покручені стирчать безпорадно. Це робота батька Махна. Степ, степ...

Знову цей гогель-могель! Цілий вагон збиває, і вже не розбереш, звідки стукіт — чи з-під коліс, чи од моголю. Так вже він обрид, товариші протестують. Нерви ніяк не виносять.

Поїзд ще швидше несе, чашки з стола падають. Телеграфні дроти мов нотний стан: то спустяться, то знов піднімуться.

Сонце десь по той бік вагона заходить, і рейки, що разом з нами біжать, горять, як розтоплені. Капустянка.

Це так станція зветься? Так, так. Купують кавуни, хліб. У другому вагоні «Стоїть явір» розучують.

Хтось каже:

— Отут треба змазати, а то ще загориться.

— А чорт його бери,— виринає з-під вагона фігура змазчика і йде до станції.

У вагоні в нас таке ж саме:

— Коло хворих треба вікно зачиняти, бо протяг.

Свої ж на це не згоджуються. Мовчазне незадоволення. Підстаростиха починає співати, до неї пристають: «В кінці греблі шумлять верби, що я насадила, нема мого миленького, що я полюбила».

Смеркає. Місяць сходить великий-великий, підсовується сміло.

— Вас[иль] Сем[енович] в Лисаветі,— каже Ол[ександр] Ст[аніславович].

Знову станція.

— Щось вроді Арапово,— сміється хтось.

Вже зовсім темно у вагоні. Світять каганець. У вагоні хтось оголошує, що в нас дві іменинниці. Поздоровляють, Ол[ександр] Ст[аніславович] розв'язує мішок, цукерки дістає. Хтось ціле відро кип'ятку приносить. Ставляють відро на стіл — чаюють. Весело. Але дехто по кутках лежить, ні чаю, ні цукерок не хоче. Щось твориться в капелі: один другого трошки взнали, трошки набридли, а найголовніше — нерви зносились, і навіть маленьку образу забувати не хочеться.

Мої сусіди бачили сьогодні, як вони кажуть, «блондина». Це дуже неприємно. Позаводилось усього, а нема де почиститись, помитись.

Ол[ександр] Ст[аніславович] в тім вагоні розійшовся:

— Як ви мені так і надалі будете себе поводити, то я візьму гроші, Кирила Григоровича і поїду в Київ, а вас усіх к чортовій матері розпущу.

У Кир[ила] Гр[игоровича] щось з оком подіялось, йому з аптечки ліки дістають, промивку роблять.

— Ах, як красиво! — враз кричить коло вікна Галя.

Справді: ціле прядиво з іскор повз вікно летить, стрілами перехрещується. Іноді немов притухне, а потім ізнов за вогняні віжки хтось узався. Но, золотий коню! І золотий кінь летить, аж земля угинається.

— Збудить поета,— каже хтось.

Я поспішаю встати, щоб ніхто до мене не доторкався. Сьогодні мене особливо дратує крик, і я лягаю й удаю, що сплю.

Ол[ександр] Ст[аніславович] згадує, як він по морю їздив.

— Ви море бачили? — питає він мене. — Як, ніякого моря не бачили? — дивується він. — Ось пождіть, приїдемо в Одесу. Цікаво, яке воно на вас враження зробить.

Кирил[о] Григ[орович] спить, і його да чаю добудитись не можна.

Я знову радий, що мене залишили. Якийсь дурний сміх напав сьогодні на деяких дівчат. Хочеться сказати їм — і сказати боїшся. Уже й так мене за поганого кавалера уважають. Міщанства дуже багато у наших жінок. І як їм не соромно?! Воно скоріше простить тому, хто їм розказує сороміцький анекдот, аніж тому, хто когось там на базар не захотів проводити.

Четвер, 30 вересня

Кулемет чути. Капустяне! Зараз Новоукраїнка буде. Назад їдемо — пробігає в мене в голові. Прокидаюсь, у вагоні темно, тільки з дверей світло б'є. Немилосердно трусить, вагон підкидає, немов на крилах вітру.

Над нами на даху товчуться чужі:

— І вот, поверіте, з самого дев'ятого року я отак, як бачите...

...Але куди — невже знову назад у Новомиргород? Я добре пригадую, що вчора ввечері ми стояли на Капустяному. Новоукраїнку теж, здається, проїздили. Аж до Помошної. Біля дверей Ол[ександр] Р[омуальдович] наготувався з драбинкою: якийсь полустанок, чи що. Поїзд стає, сіпнувши задом. Ол[ександр] Ром[уальдович] з драбинкою падає на таз із водою. Зчиняється крик, паночки спіднички піднімають. Прокидаються ті, хто спав. Ол[ександр] Ст[аніславович] звідкись явився, портфель на полицю кидає.

— Какая это станція була? — питає Маруся.

— Калдигасовка.

Маруся записує в щоденник і помічає, що кругом сміються.

— Е, ви меня постоянно обманиваете.

— Ну й поїзд! — каже Ол[ександр] Ст[аніславович]. — Трясе, як кобила в спасівку.

— Ну якая станція, скажіть, — хниче Маруся.

— Станція Кобила в спасівку.

Маруся надула губки.

— Ні, ні, товаришко, — хтось її жалів, — станція Новаківка.

— Да. Опішіте ето своїми словами і притом в дійствующих ліцах, — знову не вгаває Ол[ександр] Ст[аніславович].

Поїзд мчить. Степ ниву до ниви складає кудись. На даху теж мішки перекидають. Хтось співає: «Україно моя, ех ти, нація».

На поліці сидять по-турецькому Поля й підстаростиха, гогель-могель збивають. Одна голову схилила на один бік, друга на другий. І коли вони цей гогель-могель кинуть? Зупиняємось на Новаківці. Майже всі з вагона вилазять. Рівно-рівно. Небо чисте, тільки на сонце глянуть не можна, яке воно є.

— От уже справжній степ пішов, — хтось каже. — На п'ятнадцять верстов кругом видно як на долоні.

Я помічаю, що дехто зовсім не захоплюється поезією і на степ дивиться, як на свого ворога. Коли б хоч лісочок чи ярочок маленький.

Але стіснятись нема чого: бо зараз поїзд рушить далі. Йде собі за вагони — та й уся тут музика.

Чим далі, то степ дійсно вирівнюється, як по шнурочку. Силою віє, простором, волею. Отут бандам не так-то легко критися, як десь на Звенигородщині.

Ще одна станція — і Єлисавет видно. Унизу синіє. Заводів багато. Церкви уродили теж. Проїздимо мостом, під ним річка, немов у ворочок води набрав хто, наші сміються: «перестрибнути можна».

Але чим далі до Єлисавета, тим краща місцевість і степ сам себе зраджує. Ярки, гори, дерево поглядають на нас з гордістю, що воно має право тут на осілість.

Оркестр ще грає й тоді, як поїзд стає. На пероні Вас[иль] Сем[енович].

— Ну що, як?

— Що, що? — не чути.

Раптом Маруся, що ближче до дверей стояла, плеще в долоні й кричить:

— Чуєте, вже з Н[ово]миргородом зв'язку нема!

Кир[ило] Гр[игорович] не видержує й зауважує, що ми

не вміємо себе тримати. Тут же сторонніх багато слухає.

— Пане старосто! — гукає підстаростиха. — Перекажіть пані акомпаніаторші...

Кир[ило] Григор[ович] до вікна одвертається з обурення. Хтось підстаростиху поправляє:

— Да кажіть же ви «товариш», а не «пані», побачите, через вас колись улопаємось.

Коло наших вагонів цілий мітинг. Вас[иль] Сем[енович] розказує, що тут тільки до восьмої веч[ора] по урядовому можна ходити, отже, концерт починать прийдеться о третій.

Капелянти пристають:

— Як з приводу помешкання, чи ми переїдемо в місто? Треба ж почиститись колись, у вагонах дезинфекцію зробити.

Вас[иль] Сем[енович] каже, що в «Просвіту» можна переїхати, остаточно вирішиться через годину це питання. Ол[ександр] Ст[аніславович] уже зник. Цікаво, які звістки він з міста принесе?

Чай у відрі несуть. П'ють. Я сиджу на полиці без чаю, помічаю, що іще є такі. У нас ціле нещастя в вагонах — до комуни ніяк дорости не можемо. Чашку як покинув на столі — то вже поминай, як звали. Де умивається з чужої чашки — там і забуде.

Пав[ло] Вас[ильович] десь до рундучків пішов. Ходимо по перону. Тепер уже агітпоїзд з другого боку розглядаю. Вчора я й не помітив на ньому українських написів — «Що найбільш обурює нас, — це те, що й досі Україну знають тільки етнографічну». На паровозі намальований якийсь Гаркун-Задунайський з люлькою, а внизу поганеньким шрифтом, як на тетрадах, написано: «Оцей хліб багатство України, він повинен...» (щось в цьому роді).

На відкритій площадці гармонь грає, людей збирає, куплетами сипле. «Радуйся, дівочек соблазнителю, радуйся, молодічек роздразнителю, радуйся, радуйся». Солдати, що стоять над нещасним музикою з цигаркою в зубах, хрестяться й кланяються на всі боки. Регочуть підозрілі дівчата, якісь обідрані хлопчачки. Тільки селяни з клунками сидять, один — зразу видно, що в городі побував.

На базарі дуже дорого. Але багато чого є. Борщу можна з'їсти, сиру голландського, налисників, помідорів, каву-

нів. Молока тільки нема. Щоправда, хліб тут по 350, навіть по 400 за фунт.

Якийсь залізничник Кир[ила] Гр[игоровича] питає. Це, певно, знову безплатно співати доведеться. Так і є — це з учполіту.

Нас кілька разів перевозять з місця на місце. Десь поставили в тупик, якраз коло крана з водою. Під вагонами боязко стоять, бо так і гляди — з вікна голову хто помиями обіллє.

Ол[ександр] Ст[аніславович] вертається. Ще здалеку на мигах показує, що діло не дуже просте.

Збираємо нараду. Присутній і Павл[о] Вас[ильович]. Ол[ександр] Ст[аніславович] інформує про Єлисавет. Виявляється, що місту зараз непереливки. Єлисавет на осадному стані, ревком розпущений, і на його місце обрано «п'ятьорку».

— Дозвіл на концерт є. Але все питання в тому, чи залишатись тут концертувати, чи пробиватись далі. Катеринослав зайнятий, на Знам'янку дороги нема, коло Білої Церкви дуже щось непевне, навіть про самий Київ говор[юють], що він оточений... Все це говорить за те, що нібито непевно задержуватись тут. Але моя думка така, — каже Ол[ександр] Ст[аніславович], — концерт треба дати. Мотиви такі: по-перше, момент матеріальний, збір буде, бо Єлисавет, місто з стотисячним населенням, ніяких розваг не має. Всі театри, кінематографи закриті.[...] По-друге, самій капелі давно вже час наспів почиститись, вагони обмить, нерви свої трохи вгамувати. І по-третє — нам необхідно в Єлисаветі взяти акредитив, бо в Миколаєві чи будемо, чи ні, до Одеси ж далеко...

Кир[ило] Гр[игорович] інформує про учполіт. Півень коло нас шию підняв і на все горло: какаріку! Ол[ександр] Ст[аніславович]:

— Та пішов, щоб ти здох!

К[ирило] Гр[игорович]:

— Годі ганятись, Ол[ександре] Ст[аніславовичу], читайте вже скоріш резолюцію наросвіти.

Ол[ександр] Ст[аніславович]:

— Не кричіть на мене, бо я й так нерви свої там псуую, досить цього, щоб ще я тут псував.

Півхвилини тривожної, мов хто між нас рукавичку кинув. Отже, чи залишатись, чи ні? К[ирило] Гр[игорович] схиляється до того, щоб зостатись і дати два концерти: один платний і один безплатний. Другий концерт при-

святити Стеценкові, Леонтовичу й Степовому, який може собі використати й учполіт.

Рада при уповноваженому погоджується на цьому, приймаючи додаток Ол[ександра] Ст[аніславовича], що безплатний концерт для співробітників рахуватиметься як платний. [...]

Нарада скінчилась. Староста оголошує постанову капелянтам.

— А коли ж переїдем у місто? — питають вони.

Ол[ександр] Ст[аніславович] нервується:

— А боже мій, та дайте ж вияснить діло. Тут ще з Сорабісом не забути треба.

Діло йде про перереєстрацію. Без неї Сорабіс не дозволить іще чого доброго й самого концерту. В пайковому відношенні теж цікаво перереєстрацію зробити.

Ол[ександр] Ст[аніславович] біжить у місто. Вас[иль] Сем[енович] пішов у «Просвіту» вияснять про помешкання.

От нещастя! Знову паровоз зачепив нас і возить, возить... Щось на обід наварено! Пообідали; молоко, насіння купуємо. Поранених поїзд звідкись привіз.

Сонце пече сьогодні ще гірш, як учора. От на море скоріше б. Пляж який прекрасний тепер.

День не жде, а Вас[иль] Сем[енович] ще не вертається. Навряд щоб ми сьогодні переїхали. А все-таки складаємось. Ув'язуємо в ковдри. Сіль по чотири шклянки в тім вагоні роздають. Торбинок нема, куди її сипать?

Все готово. Кири[ло] Григ[орович] сидить, нервується: так день зовсім по-дурному пройшов.

П'ятниця, 1-го жовтня

Мусило прорвати нарешті. Стільки гною на тій рані набралось, що над силу вже його терпіти.

Сталось дуже просто.

Встали всі не в настрої. Особливо Кири[ло] Григорович. Він ніяк забути не може вчорашнього, по-дурному проведеного дня.

Він сидить на своїй полиці, обнявши коліна...

— Як таки так: стільки адміністрації, й віхто розпорядитись не зумів!

— Це вже чортзна-що!

— Треба переїхати у «Просвіту» — ніхто нічого не знає, треба в Сорабісі зареєструватись — теж нікому побігти.

Капелянти обурюються:

— Авжеж, досі б уже й помились, і почистились.

— Головне — співанка, співанку можна було б збити.

Ол[ександр] Ст[аніславович] ввійшов, очима скинув. Капелянти замовкли. Ол[ександр] Ст[аніславович] відчуває, про що говорять, але удає з себе лицаря з криці, якого ніхто й ніщо не зрушить з місця. Він каже Ол[ександрові] Ром[уальдовичу] видати сьогодні капелянтам по кілька тисяч.

— Єлисавет — місто велике і, здається, не дуже дороге.

Мовчить. Шукає щось у скрині. Адміністрація на афішах число й місяць проставляє: зараз вона піде афіші розліплювати. Мовчать у вагоні. Немов усе так, як і треба.

Ні, Кир[ило] Гр[игорович] мовчать не буде.

— Чому це, справді, адміністрація повинна афіші розліплювати, коли ми й досі в «Просвіту» не переїхали, з Сорабісом теж нічого не відомо?

— А це, шановний Кир[иле] Гр[игоровичу], не ваша справа, — каже Ол[ександр] Ст[аніславович] од столу.

— Як то не моя справа? — скипів Кир[ило] Гр[игорович]. — Це справа кожного.

— Ага, так от нехай же цей кожний іде к чортовій матері, — рубає Ол[ександр] Ст[аніславович] і лізе на полицю, щоб покласти на подушку свій портфель.

Кир[ило] Гр[игорович] перемінив позу — він сидіти спокійно не може.

— Дозвольте, як це так — к чортовій матері?

— Та так-от, к матері, і більш нічого, — удає з себе байдужого Ол[ександр] Ст[аніславович].

— Так на чорта ж тоді адміністрація? — не видержує К[ирило] Гр[игорович].

Ол[ександр] Ст[аніславович] захолов на місці з простягнутою до подушки рукою:

— Я вас прошу про це не говорити.

— Як не говорити, коли я бачу, що чортзна по-якому робиться.

— Я вас про це прошу не говорити, — ще раз повторює Ол[ександр] Ст[аніславович] і злазить до столу.

— Та що ви мені, як маленькому, рота затуляєте!

— Бо ви не маєте права втручатись у мої справи, справи уповноваженого.

— Як не маю? Вибачайте, критикувати кожен має право.

Ол[ександр] Ст[аніславович] усміхається: критикуйте, мовляв, скільки завгодно.

— Давно б уже можна переїхати до міста, в Сорабіс і досі ніхто не сходить перереєструвати,— не може заспокоїтись Кир[ило] Гр[игорович].

Ол[ександру] Ст[аніславовичу] не сидиться:

— Ні, це мені подобається, я їм повинен усе робить і бігати, висолопивши язика, як собака, а вони тут будуть вилежуватись.

— Та чого ви кричите, просимо вас дуже,— не бігайте, будь ласка, але зробіть же це так, щоб оцього хаосу, оцієї безтолковщини не було.

(Ол[ександр] Ст[аніславович] аж у боки взявся.)

— Стільки роботи, а ви адміністрацію афіші розплілювати посилаєте.

— Ні, прошу вас, як робить — так робить, я он співанки зробити вже третій день не можу, а ми тут сидимо... «Не маю права». Це критика, а критикувати кожен право має.

Ол[ександр] Ст[аніславович] сідає: він нікого не знає й знати не хоче. Кудись поперед себе кидає:

— Як же ми могли переїхати в «Просвіту», коли ми тільки опівдня знайшли голову «Просвіти», а до восьмої в місті ходити вільно. А про Сорабіс те ж саме, говорити, що ми не перереєструвались, в той час, як уже урядові години скінчились,— це тільки абсолютний дурень сказати може. Абсолютний дурень,— повторює він і виходить разом з адміністрацією, захопивши афіші.

Ну це вже надто,— переглядаються поміж собою капелянти. Дурнем назвати Кир[ила] Гр[игоровича] — цього не чувано в Першій капелі. Як тільки вийшов Ол[ександр] Ст[аніславович], капелянти почули себе вільніше, кожен почав говорити.

— Справді, що це таке, другий день сидимо — і ще не смій і рота роззявити.

Кир[ило] Гр[игорович] одвернувся до вікна. Оркестр грає «Інтернаціонал» і зупиняється.

— Хіба ж ми проти говоримо, чи що?

— Ні, це просто хвороблива людина: він найменшу критику за опозицію собі вважає.

Оркестр знову грає початок «Інтер[націоналу]» і так само зупиняється.

Кир[ило] Григор[ович] у вікно дивиться. Він нічого ще не їв, але не хочеться його зараз чіпати.

Кир[ило] Гр[игорович] сам злазить з полиці, обома руками голову здавив:

— А, ч-чорт! Ну, нічого, я сам зараз візьмусь за перевозку й за підводу [...]. А як там, Павле Вас[ильовичу], нащот питанія?

Він усміхається, і всім веселіше.

Поки П[авло] Вас[ильович] лізе на свій перший поверх по хліб і крашанки, Кир[ило] Гр[игорович]чу уже панночки пропонують хто чашку, хто води гарячої.

— Дякую, серденько, дякую. А з ким це ви вчора, Марусю, гуляли? — жартує він.

— Ай, що ви! — наївно гнівається Маруся.

І от вагон — рідна сім'я. Коли б так завше було. Кир[ило] Гр[игорович] п'є чай і згадує, що він ще не вмивався. Але вмиватись ніколи: староста повідомляє знадвору, що вже дві підводи стоять і щоб товариші швидше уклались та несли свої речі.

— Нічого, Кир[иле] Гр[игоровичу], хвилинку подождуть.

Допиваємо чай, укладаємось. А хто ж у вагонах залишиться? Хтось каже, що адміністрація, крім мене (і чого я в ту адміністрацію попав?), переїздити зовсім не буде, от тільки біда, що зараз нікого залишити коло вагона. Отак завше в нас усе робиться! Коло вагонів згоджується посидіти П[авло] Вас[ильович], поки вернеться з міста хтось з адміністрації, і ми останніми несемо речі до площадки. Уже дві площадки повні, а на землі багато корзин стоїть: не вміщається. Хтось гукає третю площадку, і ми, нагрузившись, їдемо. Під гору од вокзалу. Костюл минаємо, завод с[ільсько]госп[одарських] машин. Скрізь наші афіші півнями червоніють. Люди зупиняються й довго дивляться на нас. Якась жінка з продуктивими картками ходить по тротуару: жде когось чи ще урядові інституції закриті?

Хіба це нам цікаво? Єлисавет — як і кожне місто: багато в ньому убогого й смішного. Із вулиці у вулицю. «Просвіта» десь тут недалечко. Вулиці в Єлисаветі вузенькі, так наче ніхто й не надіявся, що тут колись ши-

роке життя буде. Дерева багато. Будинки нічим не виділяються.

Згадую, що тут помер В. Григорович¹⁵⁴, який брав велику участь у визволенні Шевченка. Іще разів кілька завертаємо і от нарешті доїхали. Невеличкий будинок, на дверях розбите шкло, заліплене написом: «Повітове т[овариство] «Просвіта». На баркані афіша. Зносимо речі в двір, складаємо на сходи. Нова біда: «Просвіта» зачинена. Де ж голова? Кудись пішов чи ще не прийшов звідкись. Щось говорять, а що саме — ніхто ладу не добереться. Ждемо. Тим часом за підводу розплачується господарча комісія. І тут не без приклучки: староста платить не хоче третій підводі.

— Хто вас наймав?

— Як то хто? Гукнули, склали, от і все.

— Та заплатіть, — говорять капелянти.

— Справді, чоловік же віз.

— Та мені цікаво, хто його договорював.

Візники на сходах пишуть розписки (по дві з половиною тисячі на кожного).

Являється голова, одмикає двері. Починається розташування. Залу беруть мужчини. В ній два роялі, під роялем теж примощуються. Читальню й бібліотеку займає жіноча стаття, і ще маленьку кімнату, що служить канцелярією «Просвіти», займає староста для Павл[а] Вас[ильовича] й мене.

Як приємно. Чистенько. Просто не віриться, що перед собою стін вагона не бачиш. Розчиняю вікно в своїй кімнатці: навпроти за парканом малина пересохла, там далі садок, подвір'я, балкон виноградний. Од вокзалу долітають гудки — в один голос і акордами. Так, немов у Києві.

— Я отут, Павле Вас[ильовичу], простелю.

Павл[о] Вас[ильович] згоден на все: йому теж подобається помешкання, принаймні відпочити буде можна на кілька днів.

Являється Ол[ександр] Ст[аніславович]:

— Ну, що, ждали перед замкненими дверима години? — І, не ждучи на відповідь, каже: — Я так і знав, що будете ждати. — І не без іронії: — Так, може, скажете, і тут я винен?

Капелянти мовчать. І звідки вже довідався він, що ми ждали? Шпики.

Щоправда, спокій зразу ж «возмущається»: панна по всьому помешканню шукає старосту: хай він іде розсудить їх за місце. От чортові баби — не поладили. Староста вертається й перекривляє панночок, як ті лаються.

— Ти чортова відьма, а ти старая...

— Невже так лаялись?

— А ви ж думали — ні?

Життя пішло своїм ходом: половина нового, а половина старого — з вагонів принесли. Принаймні дівчата зараз же за гогель-могель взялися.

— Ну, а ми ходіте, Павле Вас[ильовичу], попереду як простеляти, повитрушуємо.

Стаємо на сонці в дворі. Раз стряхуємо ковдрою — летить на мене.

— Ану станьте, П[авле] Ва[сильови]чу, з другого боку. — Тепер на нього все летить. От чорти його батька — звідки той вітер, не розбереш!

Мужчини дрова рубають, каструлю на огонь ставляють для білизни.

Артимович приходить у нашу кімнату й розказує новий фортель Ол[ександра] Ст[аніславовича]. Він — чи ви можете собі уявити! — підходить до нього сьогодні, оце зараз, і каже:

— З огляду на те, що К[ирило] Гр[игорович] дуже знервований, керувати сьогодні будете ви.

Ще він про К[ирила] Гр[игорови]ча сказав, що на випадок чого, то він диригента коліном... та й вся тут музика.

— Що за чорт! Цього ще не діставало. От ідіот!

— Чекайте, він не ідіот, а просто хвора людина.

— Хвора не хвора, а К[ирила] Гр[игоровича] не можна ж так називати, а потім він владу свою перевищує, бо не його діло призначати, кому диригувати... От що: чи сказати про це К[ирилові] Гр[игорови]чу, чи ні?

Ми умовляємось не говорити. Хай концерт пройде.

Радянська їдальня поруч з ЧК. Навпроти «Дворец труда». Черга невелика, але борщ приходиться чайними ложками їсти. Звідти зразу йдемо в театр. Театр великий, в чотири яруси. Починаючи з другого ярусу, солдати зайняли весь театр угорі — звичайно, безплатно.

— Пора! — кричать вони, ногами тупотять, як коні. А після виконання кричать:

— Біс! Довольно! Біс! Довольно!

Цигарка непотушена з четвертого ярусу летить і падає недалечко од сцени. Самі солдати цим обурені. З другого, з третього ярусів задирають голови угору. [...]

Хтось кидає на сцену книжку. То катеринос[авське] видання укр[аїнських] нар[одних] пісень, а в ній записка, щоб Дурдуківський проспівав «Де ти бродиш, моя доле?». І тут лясус — на книжці написано прізвище артистки, яку я бачив у групі Саксаган[ського] ¹⁵⁵ в Києві.

Виходимо з театру — уже темно. Який тепер день маленький став! Проходимо повз ЧК, аж хтось із своїх каже: — Он глянь — Ол[ександр] Ст[аніславович] у ЧК.

Дійсно, що ж це може означати? Ідемо додому, на душі неспокійно. К[ирило] Григоров[ич] теж заходить до нас (він з Сергієм Федорович[ем] ночує в судового слідчого Журавського) і жде інформацій про ЧК. Все може бути. К[ирило] Гр[игорович] дуже знервований: він і так сьогодні хотів не виступати.

К[ирило] Гр[игорович] робить співанку... А я з П[авлом] Вас[ильовичем] сиджу в кімнатці. Судовий слідчий і ще не відомий українець. П'ємо чай, вечеряємо. «Хмари». «Сон». Т[овариш] Невідомий, виявляється, тут спатиме. Нам совісно, бо ми ж не знали, ми б дали чаю чи повечеряти.

— Нічого, не турбуйтеся.

Співанка скінчилась. Слідчий забирає К[ирила] Гр[игоровича] й Дурд[уківського] спати (вони підуть городами, бо ходить уже не вільно). А ми довго ще балакаємо.

Він лягає, укрившись коротким кожущком, під голови я йому даю мішечок з цукром, і він дякує.

— Господи, нарешті-таки штани скинув! — радіє П[авло] Вас[ильович]. — Де ж би його штани розвісити торжественно? Щоб на удивленіє оцьому Лисавету, — каже.

— Е-е, нема де, — удає з себе гірко розчарованого і укладається спати.

Староста в передпокої в карти грає. Акордами вокзал озивається. Як у Києві.

Субота, 2-го жовтня

«П р о т о к о л наради при уповноваженому 2/Х 20 р.
Присутні були: О. С. Чапків[ський], К. Г. Ст[еценко]
і І. Л. Янов.

Упов[новажений] заявив, що він за останні часи знервований і хворий, перешкоди з боку влади і турботи подорожні вибили його з колії, він не бачить довір'я до своєї праці і до себе з боку диригента й капелянтів, а тому він складає з себе пов[новаження] і хоче передати решту грошей і всю роботу К. Г. Ст[еценкові].

Обміркувавши заяву Ч[апківського], нарад[а] ухвалила:

Позаяк: 1) перешкоди й турботи подорожні були передбачені ще до виїзду капели з Києва, 2) суперечки т. Ч[апківського] з окремими особами з складу капели мали персональн[ий] хар[актер] і не повинні гальмувати загальної роботи, 3) хворість т. Ч[апківського] може бути поправлена коротким відпочинком, а тому: одставки т. Ч[апківського] не прийняті, але дати йому відпуск на три дні, поповнивши склад наради тимчасово, як в тому виникне потреба, представником від адміністр[ації] в особі т. Верещаки¹⁵⁶ або кого іншого по вибору наради».

Уповноважений справді-таки хвора людина. На нараду при уповнов[аженому] К[ирило] Гр[игорович] і ст[ароста] ідуть до вагонів.

— Ну, що ж будемо робить?

— А що ж?

— Ол[ександр] Ст[аніславович] каже, що він хворий, і прохає нараду звільнити його од обов'язків.

— От тобі маєш! Так хто ж може ваші повноваження перейняти, коли вони дані тільки вам?

Ол[ександр] Ст[аніславович] каже, що все рівно, хоч на деякий час хай його звільнять, бо він стільки перенервувався всякою біганиною, учорашнім інцидентом з ЧК, що все одно не зможе нічого зараз робити.

Ол[ександр] Ст[аніславович] якось ні на кого не дивиться. К[ирило] Гр[игорович] йому руку подає:

— Ну, забудемо всі незгоди і будемо працювати.

Ол[ександр] Ст[аніславович] якось неохоче руку піднімає, не розбереш, чи він подає, чи ні.

— Ні, К[ириле] Гр[игоровичу], при таких обставинах ми з вами працювати не будемо і так далеко не поїдемо.

Пішов і пішов дріб'язкове пригадувати, що К[ирило] Гр[игорович] колись сказав, та чим його образили, та йому ніхто не довіряє.

— І так завше, шановний К[ириле] Гр[игоровичу]. Пригадуєте, як ви у мене вибачення просили в Новомиргороді? Ага, пригадуєте.

К[ирило] Гр[игорович] каже:

— Якщо так і надалі ви, Ол[ександре] Ст[аніславовичу], будете мати перед собою тільки дрібне самолюбство, то ми дійсно діла не зробимо, але треба це самолюбство перебороти. І я міг би після того, як ви назвали мене нецензурним словом, взяти свій портфель, вийти з вагона і більш не вертатись. Я ж цього не зробив, бо вважаю, що громадська справа важніша за якесь там «я».

Отже, Ол[ександр] Ст[аніславович] стоїть все-таки на тому, що він на себе не надіється, бо дійсно хворий.

— Хай капела обирає собі колегію, чи що.

Глупо день проходить. Невеселі капелянти. В «Провсвіту» весь час приходять місцеві, вони розповідають про становище навкруг Єлисавета. Можливо, що вже ми й не виберемось.

Співанка. Ще година до обіду. Приходить делегація від бурсаків, кличе на 4-ту год[ину] до себе обідати. Капелянти підвеселились. Щоправда, нетактовності багато проявляють, наприклад, якийсь бас у присутності делегації говорить до других:

— А як же обід у радянській їдальні? Тоді ходімте й туди, щоб не пропав.

— Ну й дурень, ну й ідіот! — обурюються капелянти.

Але елемента дезорганізуючого або ж нетактовного в капелі дуже багато. Делегація жде, а наші ще не всі зібрались на обід. Частина біля хвіртки стоїть, частина в дворі, а дехто тільки чиститься. Ну й народ, прости господи!

Нарешті якось вирушили. Їдемо по тій же вулиці, що й обідать ходимо. Господарча комісія одстає й заходить до радянської їдальні взяти обід на вечерю. Обід у радянській по 10 карб[ованців]. Отже, жалко, щоб він пропав. Кавалерійські школи справа і зліва площу оточують. На площі дротом участок загороджений: могили.

Нас зустрічає один із учителів бурси. Він же розповідає, що тут похована Маруся Никифорова. На деяких могилах трава вже висока, на інших тільки вінки або ж в головах соняшник росте. Це свіжі могили. Оце недавнечко якихось євреїв ховали.

Бурса поруч з церквою.

Коло воріт і в дворі повно вже бурсаків, стрічають нас по-домашньому — без чобіт і без шапок. Дівчатка теж стоять, цікаво поглядають. У дворі нас ведуть наліво, че-

рез маленький коридорчик входимо до зали. Несуть лавки, ставлять попід стінами. Наші ще не всі, ще нема К[ириля] Гр[игоровича]. Бурсаки позбивалися до одного кутка, поміж ними старші, як дубочки, виглядають. Знайомимось з учителями. Бурсу утримує кредитсоюз. Розмовляємо з бурсаками. Їх всього тут сто душ. Майже всі з сіл. Підручників українських мало, але вони діляться. По географії Укр[аїни], напр[иклад], зовсім нема, і вони з лекцій записують. Хор у них є.

Приходить Кир[ило] Гр[игорович]. Капела стає по один бік зали й співає «А вже весна...». Маленькі учні, обнявшись, стоять, очі в них як ті вогники. Ті ж вогники по всій залі, всі сміються, вся зала як весна.

Оплески, і з огляду на те, що обід уже готовий, нас кличуть у другу кімнату за столи. Борщ. Котлети. Ще й кавуни. Вихователька нам розповідає, що це все самі учні надумали таке. Навіть учителям нічого не сказали, самі склалися, на базар пішли і зготували.

О, вони добре вміють готувать — усі ж із села. Наші наїлись, як кажуть, по саме нікуди. Старостиха дякує. Од усіх нас. Представник од кредитсоюзу говорить. Після цього подяку висловлює нам ученю од усіх своїх товаришів. Нам застається до концерту сорок хвилин. Отже, ще трохи капела зможе поспівати. Співаємо з Леонтовича і Вериківського, а потім «Заповіт» і йдемо в клуб червоноармійців.

Чиста зала — бувш[ий] Дворянський клуб. До початку півгодини. Хтось із капелянтів за сценою танці грає. Сміх чути. В залі ще майже нікого. В передніх рядах курсанти й солдати сидять, газети читають. Я сідаю коло солдатів. Курсанти читають Укроста¹⁵⁷, яке вийшло по-українському. [...]

Читають і сміються, що «кримський участок» зветься «кримська ділянка». Передають газету далі.

Солдати роздивляються на портрети, що вгорі над сценою півколом. Солдати майже всіх знають. Шевченка всі знають. Він з лівого боку в самому низу, з другого боку тільки сумнів викликає портрет невідомого революціонера. Одні кажуть, що це Каменів¹⁵⁸, [...] а другі називають його Калініним¹⁵⁹, а дехто згадує за Лібкнехта¹⁶⁰. І всі погоджуються, що це Лібкнехт Карло, бо їх було два, — поправляє хтось із солдатів.

Ну, значить, не знають, думаю я, бо то Луначарський¹⁶¹.

Звізда над самим Марксом загорілась, електрика в стелі теж бризнула. Вас[иль] Сем[онович] пішов за сцену. Зараз початок буде. Входять курсанти і займають майже всю залу.

Завіса. Капела стоїть в рамі сцени. Електрика гасне в залі.

К[ирило] Гр[игорович] говорить до зали:

— Сьогодні, то[вари]ші, капела Дніпросоюзу виконає цілий ряд народних пісень в художній розкладці українських композиторів. Композитори ці такі: Лисенко, Кошиць, Леонтович, Вериківський. Ви побачите, як звичайна проста-проста мелодія в художній обробці стає прекрасною перлиною. Зараз капела виконає «Оре Семен, оре» — народна пісня в розкл[адці] Кошиця.

Може, через те, що в залі переважають курсанти, публіка поводить себе чемно. Насіння майже не чути. Тут за цим стежать, бо скрізь об'яви про «семячки» розвішані.

Собака коло передніх рядів бігає, щось нюхає коло сцени, в розкриті двері за сцену побіг, покрутився між ногами капелянтів, знову вибіг в залу й десь зник. Майже ніхто з цього не сміється. Слухають.

— Вот что значить капела,— хтось каже за мною.

— От тебе й радянська,— другий голос озивається.

Очевидно, для них слово «радянський», «радянська» — це щось українське.

Оплески рясні. Акустика прекрасна. Правда, декорація лісу трохи тягне голоси вниз, і рояль розходиться.

Майже кожную фразу з «Бочечки» повторюють у моїй редакції: «я й не чула», бач, «а як приїхав — я й почула». Баси знову кажуть не «басельмани», а «басурмани», «казначенька», «саколе» («Веснянки»).

Завіса заходить, причім Маруся, яка стоїть коло рояля, повинна тікати за рояль, бо її завіса тоді не закрив. Оплески. Повторюють ізнову «А вже весна...».

— «Заповіт» Шевченка! — кричать у залі.

Тут місця не нумеровані. На другім відділі (з трьох другий відділ скорочуємо) коло мене сідають якісь поранені. Всі вуха обв'язані — і як він почує? Глієр¹⁶² завше до душі доходить. (Це видно по тому, як викликають його ще.) Хоч слів у другій половині цієї п'єси ніхто не роз-

бирає. Річ іде про те, що з літа на зиму повернуло — од солістів довідуються, а далі: «Понесу я й[ому] ї[сти] — чи не с[каже] м[ені] с[істи]», — солдат один другого ліктем підштовхує.

«Стежечка» захоплює. Удруге співають...

Увечері (обід з радянської їдальні на вечерю) співанка. К[ирило] Гр[игорович] йде до слідчого, а в нас довго ще не облягаються. Враження гарне осталося од бурсаків. «Паяци»¹⁶³, тенор і сопрано.

Перед сном вікно одчиняємо. Гуси дикі десь під темним небом кричать. Холодно стає. Уже раз вони так кричали на ст[анції] Новомиргород, тільки тоді теплий вітер по степу басував, а тепер...

Неділя, 3-го жовтня

Дуже рано встаємо з П[авлом] В[асильовичем]: сьогодні базар великий. Надворі свіжо. Літо аж на мороз береться. Вулиці вранці чудні: по один бік будинки сині, по другий — червоні, або ж іноді вся вулиця попадеться червоним сонцем залита.

На базарі дівчата поперед нас уже поспіли. Базар дійсно великий і до вечора, певно, не розійдеться.

Давай зайдемо до цер[кви]. На базарі цер[ква]. Цікаво, що воно за архітектура.

Заходимо в цвинтар — сторож перестає мести й дивиться на нас.

— У церкві правиться?

— Ні.

— А яка це церква? — питаємо.

— Успенська.

Знову поринаєм у базар. Тільки тепер заходимо з другого боку. Через Інгул до возів. Там, кажуть, у селян все дешевше на возі м[ожна] дістати. Кавуни, дині, дині, знову кавуни. Гарбузи, баклажани. Ні я, ні П[авло] В[асильович] по-настоящему торгуватись не вмієм, а тільки удаємо з себе великих знавців. Купуємо в дядька сир.

— Почім?

— 170.

Беремо фунт. Підходить якась городянка:

— Почім?

— 180, — дядько каже.

П[авло] В[асильович] виривається:

— Як, по 170 ви ж казали!

Дядько докоряюче дивиться на П[авла] Вас[ильовича] й розводить руками.

Уже все є, ще тільки сала треба купити. Сало сьогодні дешевше — по 600, 750, тоді як скрізь ми купували по 1 200, 1 400. Про київські ціни вже й говорить не приходитьсь.

Нам важать сало, а я ніяк не можу зрозуміти, чого то телячі очі дивляться в небо кротно так, кротно-непорушно. Голова розрубана, й одна половина лежить проти другої — і тільки очі дивляться, дивляться. Дома зустрічає незмінний гогель-могель. Хто заспав — швиденько вмивається до чаю. За годину співанка. Бурсаки вже прийшли, сидять, співанки чекають.

Співанка. Бурсаки прийшли слухать. Студенти. Останні зо мною хочуть поговорити про нові течії в мистецтві, але зараз ідемо на обід, а звідти на вінчання одного з капелянтів (якраз коло рояля співають «Блаженні всі боящіїся господа»), і ми умовляємось зустрітись по обіді.

К[ирило] Гр[игорович] вінчать буде. Церква за базаром, звичайна собі. Ідемо. Попереду жених з нареченою. Священик запрошує до себе К[ирила] Гр[игоровича] і питає, щоб цей показав йому якийсь документ, що він дійсно священик. У К[ирила] Гр[игоровича] такого документа нема, але якраз тут нагодився знайомий К[ирила] Гр[игоровича], теж священик, який недавно з тюрми вийшов, тепер у цивільному ходить, і той посвідчив. Поки стягнуться наші, ми ходимо по церкві й оглядаємо її. Церква нова, в виді корабля. Розписана без найменшого смаку. Зустрічаються копії з Володимирського собору¹⁶⁴, візерунки нецікаві, а вгорі все в зірках. Звичайна собі церква. Іконостас¹⁶⁵ московський, понад деякими кіятами¹⁶⁶ попадаються круглі іконки в рамці барокко — це те, що зосталось від старої церкви. З лівого боку в угол стіни вправлена ікона в золотій ризі, а під нею дошка мармурова з написом, що цю ікону колись подарував такий-то князь такому-то полковникові чи щось. Як хитро: і по-християнському зроблено, і в той же час прізвище полковника в церкві записано. Що може бути краще! А ось картина! Як її в церкву пускають? Все небо в повному параді представлено. Престоли¹⁶⁷, власті¹⁶⁸, сили¹⁶⁹, херувими¹⁷⁰, серафими¹⁷¹ і т. д.

Причім престоли за крісло вхопились, сили несуть поперед себе глобуси, серафими з пломеніючими серцями. От убоztво.

К[ирило] Гр[игорович] облачився. Молоді стали. Співають на криласі тільки мужські голоси. Публіка набирається. Одних попів чотири в церкві прислухаються. І коли К[ирило] Гр[игорович] виголошує кінець «і во віки віків» — панночки Єлисаветські переглядаються. «Тобі, господи», — співають на криласі — теж смішно їм чогось. Наші панночки не менш переживають, як і молода. Дехто в ікону за шклом подивиться, поправляє собі кучері. Скінчилось.

Вітають. К[ирило] Гр[игоровича] вітають усі капелянти.

— Ну, слава богові, — каже К[ирило] Гр[игорович] по дорозі додому, — що перша незвичайна пригода в дорозі — це шлюб, а не щось сумне.

Дома жіноча кімната, де живе молода, є для неї домом матері. Шум, співи, сміх. Митя теж у хід пішов.

Про письменство розмовляємо.

В карти грають у кімнатці, і ми ставимо стільці в коридорчику і тут.

Мені цікаво, що саме керує письменником, коли він [пише]?

— Краса людська?

— Що вгодно, хіба це не однаково?

— Дак ні... А яке має право письменник випускати книжку, коли вона нікому не зрозуміла?

Всі послули, тільки молодожони довго сидять на лавці в мужській хаті в сутині й потиху розмовляють.

4-го X, понеділок

Ще зранку приходить до нас од маслениківської «Просвіти» представник. «Просвіта» хоче, щоб капела дала в них концерт.

— Це всього 5 в[ерстов] звідси, переночувати можна в «Просвіті», або ж по хатах розмістимо.

Староста [каже], що про це треба говорити з уповноваженим, але він зараз хворий, і тому краще з К[ирилом] Гр[игоровичем] поговорити.

Ідемо з П[авлом] В[асильовичем] Єлисавет оглядати. Тут є старовинна фортеця, ще з часів самого заснування міста.

На Петропавловському цвинтарі В. Григорович похований. Він немалу участь брав у визволенні Шевченка з кріпацтва.

Спочатку йдемо в кредитсоюз. Звідти нас, як представ-

ників од Дніпросоюзу, ведуть до майстерні. Це по тій же вулиці. По дорозі дядька зустрічаємо, який майстерні шука (йому вулика треба).

Механічний відділ. Тут колись с[ільсько]г[осподарське] знаряддя робили: тепер колеса, фургони, рамки, вулики.

Вітаємось з робітниками. Колеса по ремню одне від одного силу передає, та сила шумить, як вітер, свистить, мов комиш, або ж, як зранений звір, висе й на одну ногу кульгає — то колеса, які крутяться нерівно і періодично переміщаються.

— От, віз нашого виробу.

Дивимось віз, але колеса вгорі кричать: дивись на нас, дивись на нас! І я дивлюсь. Звідки той ремінь тягнеться? Прорубано в стіні, і він звідкись біжить, біжить і знову вертається в прорубане віконечко. В одному місці колесо перестане кричати, робітник кудись піде, в другому — зразу вгорі і внизу шумить. Поглянеш на колесо — тільки злегка поколихується й блищить, немов водою змочене, наче воно на місці стоїть. А це ось дірки для спиць видобує. Машина розміряє навіть простір між дірочками; отже, вага на спиці кругом однака.

А оце обточує самі вісі. Вгорі колесо шумить, але внизу стоїть на місці. Треба ремінь надіти на верхнє колесо. «Чекайте, я руками». — «Ні, ні, боже сохрани! Пучки по-вириває». І робітники великими палками з набитим упоперек гвіздком надавають ремінь. Оце наче вже й наділось — раптом трісне, як од блискавки, і ремінь на другий бік перелетів, — тільки колесо не жде — шумить, шумить.

Ідемо в другу. Тут дошки пиляють. Стояти коло пилки неможливо. Мов хто оглушив тебе, і ти тільки дивишся, як диск у зубчиках у верстаку ріже дошку, мов спілу диню. Одну підставив, провів до кінця — одлетіла, другу підставляй. А потім розбиравш, що тут же найвищу ноту пилка бере. А над тобою мов тисячі роїв. Дивишся вгору — теж колеса, коліщатка, але ці вже не шумлять, а кричать, пищать. Через хвилину усміхаєшся: та це ж увесь писк од маленької пилочки. Завідуючий майстернями нагинається й зачерпує долонею дерев'яного борошна.

— Оце з цього будемо... — далі за писком не чути. Сміється. Сміємось і ми, киваємо головами. Ми догадуємось, що він сказав: «І ми з цього будемо хліб їсти. Так, так».

Вилазимо нагору.

Тихо, тут вощину одбивають, рямці для вуликів, верстатів. Далі малярня, маляр викрашує вулики й сміється, що задубіти можна.

— Ну що ж поробиш, коли не знаєм, як цієї зими з дровами буде.

Сходимо знову вниз, в кузню через двір заходимо. Ковалі якраз роботу кинули, підкусують — тільки огонь на горні горить, як на жертovníку. Піднімають футляр з дощок, машину показують. Я жалкую, що нічого в механіці не розумію.

П[авло] Вас[ильович] рукою гайку подержав — і то добре. Отут гартувати метал будемо, тут гайки виробляти.

Завідуючого кличуть у контору, і ми з кооператором з кредитсоюзу Пав[лом] Пав[ловичем] самі йдемо на склад с[ільсько]г[осподарських] машин. Він зовсім порожній. «Ходіте ще на склад кредитсоюзу, це тільки з двора вийти — й так через вулицю».

Склад зачинений. У дворі віялка стоїть. Стіна з вапна біліє на сонці, мов акрополь, над нею тополі.

Знайшли служашчого — одчинили. Тут що ж — насіння є трохи, ось морква, капуста, вика. На горищі абсолютно нічого нема.

— Оце хай Дніпросоюз повірить хоч вам, що в нас порожньо, — сміється Павло Павлович. Унизу ще заходимо в квіжкову комору. Теж майже нічого. Беру для музею Дніпросоюзу видання кредитсоюзу.

Дома співанка йде. К[ирило] Гр[игорович] нервується, весь час двері сердито зачиняють. Двері стукають і знову одходять. Адміністрація в передпокої сперечається, кому в двірцевий район іти афіші розліплювати, а кому далі.

— Та ідіть ви бога ради! — кричить К[ирило] Гр[игорович]. — І так з афішами запізнались.

Ого, вже дві години, але ж адміністрація нічого не винна. Надумались з концертом пізно. Беруть афіші, чашки з клейстером і зникають.

А нам з П[авлом] В[асильовичем] — ми вже боїмося через залу пройти в свою кімнату, а пройти треба — не вічно ж так сидіти. П[авло] Вас[ильович] теж нервується, чортякає і йде собі на город. Певно, сів і щось малює.

Співанка скінчена. Як[а]сь панн[а] пробується: сама не знає, чи в неї альт, чи сопрано. А-а! — бере вона за роялем. Ольга Аполлонівна ще вищу ноту дає, ще і ще раз.

— Так у вас сопрано! Але, здається, сопрано в нас і так багато. Як ви, Кир[иле] Гр[игоровичу]?

На обід ідуть. По дорозі нас свої вертають: не раніш як через годину. У дворі воли стоять. Це кредитсоюз при-слав, щоб ми перевезли рояль у театр Ельворті ¹⁷². Мобілізують усіх басів і тенорів. Виносять рояль з хати.

У їдальні завідуючий єврей до нас українською говорить. Йому на кожний концерт контрамарки дають, і він нам старається обід давати збільшений. Але обід сьогодні не дуже добрий.

Чогось наші послабли. Староста лежить, панночки кашляють, голова і в мене поболює. Холодно вже стає, а ми з літніми ковдрами повиряджались.

Нагорі кімнатку зайняли кандидати в молодожони, тенор і сопрано.

Скрізь наші афіші є, але як публіка розбере, що то на сьогодні афіша, а не на той конц[ерт], що вже пройшов? Хіба що, може, звернуть увагу на афіші 2-го концерту з синіми півниками.

Дійсно, пізно афіші розліпили. В театрі небагато. Підходять потрошку. Виявляється, що рояль тут є, тільки під замком у кімнаті десь. От чорт, дурно перевозили своє.

Набридла вже ця програма капелянтам. А проте співають з великою увагою. З усього сьогодні виділяється «Було літо». Бас потопає в морі світла, м'яких ніжних хвилях. Нащо він з ними бореться? Після глієрівського «Було літо» завше таке враження, ніби зараз великий вхід буде. Нахилить голови, священники з дарами про-ходять.

Акустика добра. Хоч в останніх рядах — П[авло] Ва-с[ильович] каже — кепська. На сцені вгорі висить цілий хор макітр. Немов дзвони. Чи це од їх така акустика? В дуеті «Ой на гору козак воду носить» баритон співає «до серденька прижимає», тоді як тенор каже «пригортає». Ніхто цього не помічає. А я знаю, чого він так співає, хоч і в ноти дивиться — він пенсне розбив.

Другий відділ кінчається. Староста виходить за заві-су (Тихо! Тіше... — по всій залі).

Староста інформує, що завтра ввечері в цім же театрі відбудеться концерт художн[их] пісень композиторів Ли-сенка, Стеценка, Леонтовича, Степового (пауза) та інших. Пішов.

Оплески.

Вертається. (Тихо! Тіше! — по всій залі).

— Антракт на 15 хвилин! — виголошує староста.

Публіка й так уже потяглась, виплутується з рядів, стільці пересувні, і вони мішаються — з одного ряду в другий несподівано переходять. Курять, здається, всі, не дивлячись на численні об'яви на стінах про паління й насіння. Дихати нема чим. Насіння теж лузькають. В антракті всі починають кашляти, не могу стриматись і я. То вгорі з обох боків кватирки поодчиняли, і протяг безборонно гуляє по залі. Стелі нема, а покрівля скріплена залізними балками, немов трапеції. Шнури півколом висять од електричного ліхтаря. Коли дивишся вгору — повне враження, що ти в цирку. Театр цей раніш належав робітникам заводу Ельворті (їх нараховувалось до п'яти тисяч). Тут у них бібліотека була, їдальня. Читальня й зараз функціонує, вхід з гальорки.

Голова болить од диму.

Електрика гасне тричі ритмічно, немов стара бабуся мовчки повіки затуляє й розтуляє.

Третій дзвінок. Публіка спішить на місця. В залі темно, тільки чорна завіса світить мільйоном маленьких дірочок. Це таке небо десь у Австралії, думаю я.

В третьому відділі в залі помічаю Ол[ександра] Ст[аніславовича]. Він стоїть коло стіни в середніх рядах, на сцену придивляється. Сьогоднішня публіка, певно, вже була на нашім першім концерті, це видно. Після пісні «Ой піду я понад лугом» з гальорки кричать: «Дзвони дзвонять!» К[ирило] Гр[игорович], що по скінченню пісні стояв коло рояля, киває головою тенорові, і той виходить і виголошує перед публікою: «На городі маки» Вериківського».

За мною дві дівчинки кажуть:

— Це знов Вериківського!

Що, він їм запав у душу чи вони ще його не розібрали?

Після «Маків» тенор виголошує «Дзвони дзвонять»...

На гальорці оплески...

— Народна пісня в розкладці Вериківського.

Оплески і внизу.

— Біс! Біс! — лунає по залі.

— Та цитьте вже! Кому «біс»? Ще не співали, а вони «біс».

Капела дзвонить зі сцени, і всі обличчя сміються. Ще більше кричать «біс» після виконання. К[ирило] Гр[игоро-

рович] не довго примушує себе прохати, виходить на своє місце, права рука вгору: ну, всі готові? — на спині і по всій фігурі його можна прочитати — і знову дзвони дзвонять, тільки темп ще швидший. Несвідомо, певно.

Тенор: «Як не женився, то й не журився». (Вся зала сміється).

Народна пісня в розкладці Леонтовича. «Ну, таки й правда», — чується ззаду. Збоку од мене сидить жіпка, в неї дитина на руках спить. Чоловік її (майстровий, певно) повернувся всім корпусом до неї і тільки очі на сцені держить — уважно слухає, нічого не пропустить. Після пісні «Попід терном стежечка» якась панна підбігає до сцени й кидає квіти на підвищення, де стояв К[ирило] Григор[ович].

— Біс! Біс!

Кир[ило] Григор[ович] стає на квіти, і капела знову стежечкою йде.

Який узор, який візерунок прекрасний! Жіночі голоси наївні розповідають, що в дівчини брівоньки, що в дівчини чорнії — матуся дала. Гей! — підтверджують парубки, ще раз повторюють, раптом хватають дівчат на руки, біжать по стежечці і ставлять на моріжок. Але дівчата знову на стежечку вибігли, гей! Хлопці — ізнову ловлять їх. Цю пісню повторюють.

«За городом качки пливуть». Дитина не прокидається. Жінка усміхається, немов Мадонна¹⁷³. Чоловік плече в долоні. К[ирило] Гр[игоровича] й самого захоплює те, що між залою й капелюю таке єднання.

Капела співає і сміється — вся зала теж весела. Тільки К[ирило] Гр[игорович] наприкінці пісні забув про репризу¹⁷⁴ й хотів скінчити раніш — махає остаточно руками й сходить з свого місця, а капела далі співає. Ах, так? — ніби кажуть його вуса веселі. Завіса біжить з обох боків.

Уповноважений з сцени ще раз повторює те, що сказав староста про завтр[ашній] концерт, причім перечитує всю програму і каже, коли можна одержати квитки.

Тенор: «Заповіт!» Уся зала встає. «Як умру...» — альти ведуть. Щось на гальорці падає. Що це, навмисне, чи що? Душно. Капелянти не спішать додому, прочахають, бо надворі холодно.

Холодно надворі. Електричні ліхтарі узорки кидають крізь дерева на тротуари. Минаємо кавалерійські стайні, зараз коло театру несподівано чуємо «Заповіт». Десь з темряви вихоплюються тенори, басы пливуть.

Ми стаємо, слухаєм. Голоси гарні. Певно, українців багато поміж кінноти. А може, під впливом наших концертів розійшлись.

З сьогоднішньої ночі спимо в носках і ще в деякій одежі, бо на ранок дуже холодно стає. Ми всі вихопились із літніми ковдрами, маток із вагонів не брали, соломи теж нема, а тому спимо на підлозі, простеливши якусь сорочку.

Гасимо електрику.

Спимо. А в залі пісня лине: «На вгороді верба рясна». Парубки на колодках.

5-го жовтня, вівторок

Староста складає про концерти рахунок. Учора ми тринадцятий концерт дали, як самі капелянти вважають. Уповнов[ажений] рахує інакше.

Приходять од маслениківської «Просвіти», просять, щоб ми в їх концерт дали. Кепсько, що в них театр усього на 200 душ. Заробимо яких-небудь 35 000, а нам кожен день 70 000 коштує.

Староста говорить з представником «Просвіти» сам од себе і радить поговорити про це з уповноваженим, але останній хворий, і тому краще з К[ирилом] Гр[игоровичем] поговорити. Ми йому адресу слідчого розказали.

Кир[ило] Гр[игорович] до нас приходить:

— Добридень! Як вам спалось? Бурсаків безплатно б треба на концерт пустить.

З господарчої комісії пішов один по пайок. Обіцяють за п'ять днів дати.

Усі пішли на співанку в театр. Пав[ло] Вас[ильович] холодну ванну приймає (я вчора під час співанки мився), бо як тут не помисься, то вже трудно на це десь надіятись.

Йдемо й ми. «Просвіту» залишаємо на підстаростику. Її запросили обідати приватні люди, і вона до третьої години дома буде.

В театрі дівчинка перед самою сценою сидить.

На гальорці кілька служачих перехилились через поручні.

В читальню на гальорці ходять, двері пишцать угорі, і той писк з співами мішається, колесом по театру ходить — нічого не розбереш.

Допіру до каси принесли папірця од наросвіти, де позашк[ільний] підвідділ п[оліт]о[світи] повідомляє, щоб ми на сьогодніш[ній] конц[ерт] ціни знизили з 500 на 300 карбованців, інакше капела до відповідальності буде притягнена.

Обідаємо в учителя на Слобідці за вокзалом.

По дорозі назад зустрічає нас О[лександр] С[таніславович]. Зараз же до старости:

— І хто це такий мудрий за перевозку роля розпорядився?

— Напевно, К[ирило] Гр[игорович], напевно. 10 000 за перевозку якимсь капелянтам пішло.

— Та ні, О[лександр] С[таніславовичу], це аванс тенори взяли.

— За такий аванс, пане старосто, морди б'ють.

Ніяково стає перед сторонньою людиною. Ми удаєм, що дуже поспішаємо, обриваємо розмову й одходимо.

Прислали запрошення в «Просвіту» на обід. Кооператори й «Просвіта» влаштовують.

Сьогодні програма нова. Увага в капелянтів велика. Тільки раз вихопилось сопрано, і нова колега, що пристала до нас в Новомиргороді, дивиться на ту, що вихопилась. Це дуже негарно виглядає. До речі, ця нова товаришка дуже висока, а її хтось поставив поруч з [низькорослою] Парасею.

— Мі перше й мі четверте,— кажу я Пав[лові] Вас[ильовичу].

Перший відділ щасливо пройшов. В антракті учителька тягла за руку свою подругу:

— Ей, товаришко, ходім писати адрес.

— Справді? Кир[илові] Григоровичу? Добре.

Кооператор теж ніяк не вилізе з-поміж стільців.

— Я, їй-богу, ніколи не розписувався, а от сьогодні Стеценку розпишусь.

— Ходімте, товаришу, й ви.

Громадяни зібрались купкою коло передніх рядів.

Проносить книжку під рукою просвітянин. Я пізнаю нашу «Золоту книгу». Кудись за нею й купка щезла.

Публіка сьогодні чиста.

Дзвінки, і знову зала повіки тричі стуляє.

Громадяни сидять на місцях, стежать за сценою.

Для всіх ти мертва і смішна,
для всіх ти бідна і нещасна,
моя Україно прекрасна,
пісень і волі сторона!

Це Степовий устами капели до нас говорить.

«Хмари».

Цікаво. Це ж К[ирило] Гр[игорович] уперше свої «Хмари» сам виконує. Першим же взагалі співав їх О[лекса] К[індратович] Приходько в Чернігові.

«Хмари» просуваються дуже швидко.

«Золоту книгу» виносять чотири громадянини з правого боку, і уповнов[ажений] виходить з лівого. Читає нарздрав т[овариш] Бульба, який сам співав у хорі Кошиця. Оплески.

Уповноважений відповідає. Він дякує за те привітне ставлення громадян Єлисавета, яке капела тут зустріла, і говорить, що ми Єлисавет одзначили першим художнім концертом, присвяченим чотирьом найкращ[им] сучасним музикам — Кошицю, Леонтовичу, Степовому й Стеценку.

— Майте на увазі, іще тоді, у Києві, як ми склали свій маршрут, — місто Єлисавет було зразу ж включено...

Концерт, як звичайно, закінчується «Заповітом». Вся зала слухає стоячи. Якийсь солдат не тримає під козирок. Підходить до нього курсант і каже держати під козирок. Той виконує.

У «Просвіті» в нашій кімнаті на столі лежать свіжі часописи. Харківські, московські й місцеві. Київських нема.

У єлисаветських «Вістях»¹⁷⁵ рецензія на наш концерт.

Хвалять. Видно, що рецензент трошки тямить у музиці. Але чому вони обминають слово Дніпросоюз: концерт[ерт] укр[аїнської] Київської капели. І скрізь тут так. Або ж капелою Стеценка називають. Певно, Дніпросоюз у редакції викреслили.

6-го X, середа

Як тільки ранок — уся «Просвіта» кашляє. Попростуджувались. До нас вбігає уповноважений. До старости:

— Т[овариш]у старосто! Як ви гадаєте, скільки треба часу, щоб скластись? Сьогодні неодмінно треба переїхати у вагони.

Староста протирає очі:

— А що ж, я гадаю так, що...

— Та ви коротко! За скільки ви можете скластись? — нервується за звичкою О[лександр] С[таніславович].

— Та я ж кажу...

— Дві? Година? Півгодини? — знову перебиває його О[лександр] С[таніславович].

— Так, за дві години зберемось.

О[лександр] С[таніславович] мугикнув.

— Як так збиратись, то ми чорти батька зна коли в Одесі будемо! Сьогодні один поїзд пішов на Одесу. А я ж казав учора, щоб перебрались у вагони.

Староста надіває окуляри:

— Учора? Коли? Я не чув.

О[лександр] С[таніславович]:

— Отак усе в нас робиться. Ну, робіть, як знаєте.

Побіг.

Сьогодні я днювальний. Замітаю передпокої, в коридорах. Паперу — ціла гора!.. Це вчора в пульку гуляли. Самовар доглядаю на балконі. Жовтий дим з синім стелиться похід вікнами.

Надворі сонячно. Вітру холодного вчорашнього як не було. Тихо. На городі за «Просвітою» копають буряки.

Староста вернувся: підводи стоять на вулиці. Складаємось, вносимо. Кого нема дома, того речі — гуртом. Разів кілька оббігали всі зали — чи не забули чого.

Перша підвода, яка рушила раніш, на другому кварталі зупинилась. Певно, речі падають. Ану, як наша поїде. Но! Не доїздимо до першого телеграфного стовпа, як чийсь чемодан падає на брук, за ним якийсь чайник, клунок... Погонич не чує за гуркотом.

— Ей, чуєш! Стій!

Укладаємо знову, чемодан уштовхуємо всередину, чайник прив'язуємо до корзини. Ну, тепер добре. Но!

Проїхали квартал. Стоп. Упав мішок, футляр з скрипкою теж схилився, під воза дивиться, немов каже, куди б його і собі сплигнуть.

Кінь не стоїть на місці.

— Тпру, щоб ти здох!

Нам з Парасею набридає йти за возом, і ми навпростець повз бурсу прямуєм на вокзал.

На вокзалі вже зносять речі з першої підводи. Через півгодини й наша черепахою прилізла.

Знову тіснота. Наш вагон міняється місцями, верхні полиці переходять униз, нижні нагору. Кірило Гр[игорович] униз перейшов, тільки з другого боку, і вже йому дівчата вспіли кілька разів на голову наступити.

«Серце моє,— піднімає голову на верхню полицю Кірило Гр[игорович],— чого це ви свої «блідні ноги» кладете мені на голову?» Дівчата перепрошують, а Кірило Гр[игорович] усміхається й розбирає свого «сидора» — мішок він свій так зве.

— Що ж, треба закурити,— каже Павло Васильович. Маруся нервується чогось.

— Ай! Не трогайте, я і так уже плачу.

З неї сміються.

Немов у ступі товчемося. Хтось солому нагору тягне. Олександр Ромуальдович од дверей до другої стіни перейшов, там де відра з повидлом і медом стоять. Там же і вся канцелярія примостилась.

Скрина тепер стоїть на лавці, і хід коло стола вільний.

Я теж переходжу вниз.

Олександр Станіславович знову за рояль згадує. Річ в тім, що його назад не перевезли до «Просвіти». Наші беруться перевезти, але Олександр Станіславович всього дає тільки 5 000 карбованців на перевозку.

— Хай дешевше хтось перевезе,— каже тенор і йде у свій вагон.

Кирилові Григоровичу теж неприємно. Кошики підсовують під піл, дрова заважають.

Мова у вагоні переважно російська. В «Просвіті» це було непомітно, бо жінки окремо жили. Драбинку од нашого вагона вкрали в нашу відсутність, і ми всі лазимо, швидше сковзаємося по вузенькій дошці.

Дівчата гвіздки забивають у стіни, одержу розвішують. Сонячно надворі. Тепло.

Коло наших вагонів «Музик[альна] комедія», як п'ять днів тому. Нікуди не рушає їх вагон, немов замерз. Артисти нудьгують. Собака підстрибує за хлібом на аршин од землі. Артисти перські шапочки різнокольорові носять.

На обід ідемо в бурсу. Замка до одного вагона нема.

Але прийшли зарані.

Заходимо в церкву Покровську.

У церкві чистка йде. Пахне карасином, металеві корогви лежать на марах. Маруся коло стіни на коліна стає, притискує до чола пальці і довго молиться. [...]

Посуд для Кноре взяли. І як людина не могла зрозу-

міти, що почесний обід не можна в горщику додому нести.

На цвинтарі про брата думаю ¹⁷⁶. Дзвоником скликають бурсаків, які на дорозі грають. Просяють і нас. Коло воріг зустрічають кооператори, я впізнаю того, що майстерні нам показував.

Та ж сама зала в бурсі. Тільки тепер усі столи мов на великдень чи різдво. В жбанах жовтих пиво, біліє щось у графинах, а посеред зали накрите килимом барильце стоїть. Точи, скільки хочеш. За запорізьким звичаєм. Наливають по першій. Тост за тих, хто зворушив Єлисавет, за капелу Дніпросоюзу і її диригента.

К[ирило] Гр[игорович] стукає:

— Увага, товариші!

Тост за укр[аїнську] кооперацію, за керівників кредитсоюзу й «общого дела». У відповідь кооператор — за діячів на ниві культури підносить тост, за іменинника Дурдук[івського]. Хтось згадує, що разом з капелою, крім шановного К[ирила] Гр[игоровича], їдуть ще укр[аїнський] музик[а] П[авло] В[асильович] Гайда й укр[аїнський] поет. Доводиться розкланюватись. Кирило Григорович знову стукає:

— Ми пили вже сьогодні взагалі і вообще.

Сміються всі, і К[ирило] Гр[игорович] сміється.

— Але ще забули випити за один немаловажний факт, факт, який, правда, більше внутр[ішнього] життя капели стосується. Я говорю про новобрачн[их].

Новобрачні червоніють.

— Гірко! Гірко! — кричать у залі.

Новобрачні цілуються.

Тост од учнів за культурну роботу.

— Слава діячам України!

Тост за того, хто місцеву кооперацію веде. Староста тост підносить за Д[митра] В[ікторовича] Коліуха ¹⁷⁷, голу Дніпросоюзу. Пива підливають і підливають.

— Тепер капела поспіває вам.

Прибирають з столів. Курять.

Капела обсідає лавки круг зали. К[ирило] Гр[игорович] — посередині, там, де барильце було.

— Увага! — руку вгору. — «Бочечка медовая!»

«Дзвони дзв[онять]». Кир[ило] Гр[игорович] і зовсім руки не подає, тільки головою киває тенорам.

«Дзвони» страшенно подобаються.

«А вже весна...» — ритм п'яний, широкий. Видно, що співати сидячи, та ще після такого обіду, важко. Каденцію Дурдуківський зробити не в силі, і тільки перебиває всьому хору.

Смішно.

К[ирило] Гр[игорович] дивиться на нього. Ну, очевидно, годі, як так напились.

К[ирило] Гр[игорович] встає, дякує кооп[ераторам], про-світ'янам і бурсі за той прийом. Од учнів хтось відповідає, що ми всі сили вкладаємо в цю трудову школу.

— Яка брехня! Яка брехня! — говорить коло мене [учень] і виходить із зали.

Нас проводить дехто з бурсаків. Учень, який обурювався проти промови, по дорозі розказує мені дійсний стан бурси. Тепер нове правління в кредитсоюзі, і вони не скрізь добре чинять. Всі в нас добрі люди, але не думають про те, що комусь гірше живеться.

Вперше я за всю мандрівку почув соціальну ноту. Так от яка бурса.

— Чим вас кривдять?

— Наприймали городських, які сміялися колісь із бурси й з усього українського. А сільських — на один день пізніш приїхав — уже кажуть: твоє місце зайнято, вертайся назад. Я теж. На цім тижні мого брата вбили. Батько платить не зможе за мене. Я попав до правління, кажуть, повинен сам платити. Що ж мені зостається — взяти рушницю і в армію? Ех, нема Біланенка нашого.

Я розпитую про бурсаків.

— О, якби ви пожили між нами хоч день, ви б побачили, як переживають наші, на них таке сильне, таке сильне враження капела залишила. Книжок один так зачитався, що вночі схоплюється.

Воду в куб носимо. Ліза впала з дошки. Стогне.

— А присвітіть, що тут стогне? Та йдіть же сюди, т[овари]ші!

— Тільки без крику, ради бога.

Ліза головою впала. Її піднімають, зводять по позиченій у другого вагона драбинці.

У місті десь пожежа.

Івга Пет[рівна] компреси кладе на голову Лізі. Її й покладали коло Ів[ги] П[етрівни].

Ол[ександр] Ст[аніславович] хоче зо мною поговорити.

— Річ в тім, що абсолютно не відомо, — каже він, — те,

що ви там собі пишете. Ну, звичайно, це ваша художня власність, ви можете її потім продати...

Я слухаю: в чім же річ.

— Бачите, коли Васильченко ¹⁷⁸ з Першою капелюю їздив, то він, так сказати, вів, крім свого художнього щоденника, ще напівофіційний щоденник. От щось сталося. І, знаєте, кожен капелянт боїтиметься щось погане зробити, щоб не потрапити в щоденник.

Ну, думаю, дякую тобі в шапку. Що це, стати поліцейським, чи що?

— Потім я, знаєте, хочу вам дати так тисяч 10 000, чи що. От тільки треба соус придумати, як його дати. Ну там допоможете раз контролювати, чи що. Я вважаю, що вам, як письменнику, 20 000 карбованців, як звичайні капелянти, одержувати не личить...

7-го X, четвер

Темно. Каганець горить. Кірило Григорович і Ліза підтоплюють грубу. А й справді, так холодно, що не знаю, куди діватись. Все лихо в тім, що ніг у цих «катакомбах» не можна простягнути. Бо тоді прийдеться класти їх або на Павла Васильовича, або ж на т[оваришу] Галю.

Кірило Григорович сало пражить. Встають наші.

— А ну, біжіть по бідності та і зараз вертайтесь — сало їсти будем.

Маруся плаче: їй хтось пучку коліном причавив, як ізлазив із полиці. Вона голосно плаче, уткнувшись у подушку.

На столі редька появилася, яка теж «по бідності» пустила воду.

Марусю вмивають, бо пальці ніяк не втихають.

Поля тихенько питає в свої сусідки:

— А це правда, що Івга Петрівна на кошти народіти командирована? Так, щось вроді комісара.

Мені здається, що Івга Петрівна це чує, бо вона застеляє своє місце і щось на вухо, сміючись, розказує своїй подрузі. Та каже:

— Фу, як дико.

— Ну вже сеанси почались! — зауважує Олександр Ромуальдович на крутіння гогелю. — Це Поля відкрила шерша.

Паровоз коло нашого вагона став, кричить як не скажеться.

— Іч, кричить, коли не треба. — О[лександр] С[таніславович] розказує, що в нашу відсутність отак він цілі почі кричав. Стане під самим ухом і кричить.

К[ирило] Г[ригорович] цигарки набивав. Я йому продав свою порцію тютюну.

Маруся до лікаря сходила, у її на правій руці дві пучки перев'язані. Тепер вона ходить із зшитком, бачить, що коло столу нема місця, каже:

— Нет вдохновения.

Сьогодні буде суп на обід. Галя замітає, і все сміття летить од дверей у вагон.

— Ви любите качалку?

— Ах, как хорошо! Знаете, так приятно после чаю лечь в неё.

Це нагорі панночки розмовляють.

О[лександр] С[таніславович] торохтить і торохтить. Як же, п'ять днів ніякої аудиторії перед собою не бачив.

По обіді загальні збори. Ніхто їх у нас не любить. Може, через те, що завше після них важкий осадок лишається.

На зборах багато справ. Але години дві йде на те, щоб якось дійти до згоди з балаклеївським концертом. Капеланти хочуть, щоб цей концерт Дніпросоюз прийняв на себе! О[лександр] С[таніславович] стоїть на тому, щоб балаклеївський концерт рахувати для співробітників капели.

— Я сам, — каже він, — рішуче був проти цього концерту, навіть казав: не беріть квиткову книжку, пускайте публіку по яких угодно папірцях, аби Дніпросоюз про це не знав нічого. Ви цього не зробили. Пройшли пішки верстов двадцять з гаком — ремствування, похрипли всі. Де ж тут розмовляти про те, що цей концерт потрібен для Дніпросоюзу. Ви так паскудно співали після того в Черкасах. О, ні, ні, батька свого (Дніпросоюз тобто) обдурювати не можна.

Ізнову О[лександр] С[таніславович] говорить про те, що він не боїться Дніпросоюзу привезти дефіциту на якусь там сотню тисяч більше.

— Але ж прошу, я ніяк не можу цей концерт визнати за концерт Дніпросоюзу. Ви кажете, що вас обдурили, дали не півтора, а один пуд цукру, вечері не було, підводи теж. Так що ж, як вас хтось обдунив, так ви це на мене переносите, чи хочете на батька свого переложить?

— Що то має означати ваш вираз: потрібний концерт і концерт не потрібний для Дніпросоюзу? — запитує то-

вариш Артимович Олександра Станіславовича.— Коли ми йшли пішки в Балаклею, потомилися, коли ми співали перед робітниками — то що може бути потрібнішим, як це.

— А от що, т[овари]шу Арт[имович]. Коли нас виряджало правління Дніпросоюзу, воно казало: пам'ятайте, що ви капела-інструктор, ви тільки підохочуєте: отже, не йдіть ви в дрібні містечка, не йдіть ви в села, хоч як це й потрібно, бо ви всіх сіл не обійдете і діла не зробите. Співайте тільки по великих містах.

Далі йдуть торги за Балаклею. Капелянти просять вважати його не 11-м, а 12-м концертом. Давайте, О[лександре] С[таніславовичу], на цьому й помиримось. Хтось пропонує О[лександрові] С[таніславовичу] корешки знищити, отоді ніякого сліду для Дніпросоюзу не буде.

— Що ви, мене хочете під уголовщину підвести, чи що?

О[лександр] С[таніславович] знову збивається з тону, відповідає на запитання з таким виглядом, мов од собак одбивається.

— Ви, т[овари]шу N, поганий юрист, як я бачу. Т[овариш] староста пророк назад. Знаєте, як ото буває, що пророкує не тільки наперед, а ще й назад.

Староста терпить, мовчить, хай уже що вгодно говорить, аби з концертом договоритись. Капелянти незадоволені, але стримуються.

— А щодо батька, то я не заінтересований в тому, щоб привезти йому більше грошей,— знову хвастає О[лександр] С[таніславович].

Я взагалі в ньому не заінтересований. І як тільки повертаюсь, зараз же виходжу з Дніпросоюзу. За дефіцит Дніпросоюз мене не повісить, а як і повісить, то я зірвусь з вірówki. (Дехто з капелянтів роблено сміється). Крім того, я не дорожу Дніпросоюзом, навпаки, Дніпросоюз мною дорожить. Це всі знають.

Т[овариш] Пломадяло вносить пропозицію таку:

— Капелянти звертаються до О[лександра] С[таніславовича] з проханням допомогти нам в тому, щоб зарахувати цей концерт дванадцятим, бо часу небагато зосталось, а ми мало концертів дали.

О[лександр] С[таніславович] ставить [справу] інакше.

— Чи дозволите поставити на голосування таке питання: хто хоче, щоб ми концерт в агітпункті теж зарахували черговим?

Проти голосує один товариш Артимович. Він зараз же мотивує. О[лександра] С[таніславовича] не варто просити, бо К[ирило] Г[ригорович] той концерт вважав яко співанку.

О[лександр] Ст[аніславович] хвилинку дивиться на нього.

— Ну, значить, усі «за», крім одного т[овариша] Артимовича.

Погодились ніби. Формулюють. Капела до 7 жовтня, згідно з пунктом 9-м статуту, 13 концертів дала, всі найближчі концерти треба рахувати...

— Для самих співробітників, — хтось підказує.

Секретар записує. Десь, ніби із-під землі, голос К[ирила] Г[ригоровича]. То він у своїх «катакомбах» лежав.

— Дозвольте мені щодо самого формулювання. — К[ирило] Г[ригорович] стоїть за те, щоб крапку поставити після слів «12 концертів» і ніякого далі додатку. — Бо я надалі маю порушити питання про те, щоб концерти зараховувались у хронологічному порядку.

— Нехай і так, — каже О[лександр] С[таніславович]. — Я розумію К[ирила] Г[ригоровича], коли він це каже, бо слідуючі концерти будуть, мовляв, вигідні для самих капелян.

— Ні, ні, прошу, зовсім не через це... — К[ирило] Г[ригорович] зовсім виліз із «катакомб», закурив.

О[лександр] Ст[аніславович] не слухає.

— Всі концерти, які ви дасте після цього, будуть концертами вашими.

Довго, довго говорить, ніхто його не спинить, бо він сам сьогодні головує. Питання йде про комісію, яку обрали в Н[ово]миргороді. Куди вона дивилась, як давала згоду на концерт у Балаклеї? К[ирило] Г[ригорович] пропонує рахувати всі 17 концертів у хронологічному порядку і вважати концертами Дніпросоюзу, а потім уже вибрати комісію, яка й буде обмірковувати, який концерт однести до Дніпросоюзу. О[лександр] С[таніславович] каже, що це зовсім нецікаво для капелян, бо, «уявіть собі, ви даєте у Вознесенську два конц[ерти], в Одесі — два, не більше, отже, рахуйте, чотирнадцятий, п'ятнадцятий, шістнадцятий, сімнадцятий, а далі починаються ваші на Роздільній (узлова станція), Бірзулі¹⁷⁹ теж, Тульчині тощо».

Декого це переконув. Але О[лександр] С[таніславович] ввесь час держить тон неприємний — з отим паскудним підкреслюванням слова «не»: н-не цікаво, н-не вигідно, що капеляни завше в опозиції до нього. К[ирило] Г[риго-

рович] все-таки стоїть на свосму, бо, на його думку, Одеса тільки папірці дасть, а Тульчин щось інше, а не бумажки.

У вагоні накурено. Уже більше трьох годин збори тягнуться, а ще ж питань багато: питання з півконцертом, господарче питання та біжучі справи. Одкладають збори на завтра. «Інциденти з Чапківським» теж одкладають.

Т[овариш] Артимович наприкінці запалився, мовляв, як міг О[лександр] С[таніславович] назвати К[ирила] Гр[игоровича] прихвоснем. О[лександр] С[таніславович] каже:

— Боюсь, що там десь стоїть поїзд і нас сьогодні не причеплять, я вам на всі питання дам відповідь завтра.

Сонце заходить. Поїзд з гарматами прибув. Жінка спить на пероні, клунок під голову поклала. І як їй не холодно — дивуватись тільки треба. Звечоріло. Скоро каганець засвіtimo. Невідомо, чи поїдемо сьогодні, чи ні. К[ирило] Г[ригорович] матчиш¹⁸⁰ співає.

8 X. П'ятниця

День поблагословився недобре. Зчинилось за дрібничку. Староста ввійшов у наш вагон, одкликав Парасю, щось поговорив з нею, а потім звертається до О[лександра] С[таніславовича] з проханням, щоб той якийсь там аванс Парасі [дав] і ще чотирьох чи п'ятьох душ залічив на рахунок майбутнього концерту.

— Цього ніяк не можна, — каже О[лександр] С[таніславович]. — Ви там будете собі шептатись по кутках, а потім говорити мені...

— Чекайте, я говорю одверто, чого ж по кутках.

— Та ви не підвищуйте проти мене тону.

— Я й не підвищую. Я тільки дивуюсь вам, О[лександр] С[таніславовичу]. Яке ваше діло, що я з кимось там шепчусь. Це до діла не стосується.

— Ага, не стосується, ну, так і не приходьте в наш вагон.

— Та бог з вами, хто вас трогає, — здвигує староста плечима і виходить.

О[лександр] С[таніславович] услід йому каже:

— Прахвост!

Я весь тремчу і ледве стримуюсь, щоб не заїхати шаповного уповнов[аженого] по пиці. Що таке? Тільки встав, уже й пішло. Аж голова болить. Т[овариш]ка Галя теж не може стриматись:

— Це чортзна-що!

— А це не ваше діло, — обриває її.

— То що, я сказати слова не маю права, чи що?!

Вона обурена, говорить нам, що виходить з адміністрації.

— Ну його к чорту!

— Прахвост! — ізнову повторює О[лександр] С[таніславович].

К[ирило] Г[ригорович] з свого місця появляється, кричить:

— Я протестую проти таких слів, чуєте? Я протестую!

— Скільки вгодно собі протестуйте, — цідить крізь зуби О[лександр] С[таніславович] і бере портфель.

— Ми повинні жити, як одна сім'я, а не називати один другого такими іменами. Я це вам зауважую.

— А я вашу заувагу н-не приймаю.

І знову те неприємне «н-не». О[лександр] С[таніславович] стає поперек дверей, мов щось міркує, потім злазить униз. Весь вагон обурюється ним, крім тих, що ці п'ять днів із ним жили в вагоні.

— Чорт його зна, що це за мандрівка така! І вихопиться ж такий чорт у проводирі. Тільки всіх розстроює.

День поблагословився недобре. Всі якимось посмутніли, сидять, не знають, що робить, підстаростиха світить пучками на ногах — зовсім подерлись черевики.

Тиняємось до обіду. Багато наших сплять у залізничному садочку проти сонця на траві.

— Іще він про вихованість говорить, — чується од них. — Грубіян нещасний. — Це про О[лександра] Ст[аніславовича].

Сонце, сонце й вітер. Далекі могили сіріють.

День порожній. Чогось ждеш — і не знаєш чого. Неначе написаний він на півтона нижче і нам усім треба транспонувати.

Хто спить у вагоні, а хто так сидить. Один тільки О[лександр] С[таніславович] говорить, говорить без упину. Він з своїми придворними говорить про те, що староста у нас «болван». Дехто кидає повний зненависті погляд на О[лександра] С[таніславовича]. Але що ж подієш? Контракт мусимо скінчити з ним — будь він проклятий.

Звечоріло. Нарешті таки зрушили з місця. Єлисавет, прощай! Ниви, ниви, степ. Темно. Якийсь роз'їзд. Парася стоїть на дверях. Якийсь п'яний знизу: «Пустіть мене сюди». — «Чого?» — «Я тут мішки свої поклав». — «Де

вони, в бога, ті мішки взялись?» — «Да я вам говорю, поклав!»

О[лександр] Р[омуальдович] підходить і грізно каже:
— Перехрестись, дядю.

Той сперечається, що іменно сюди він поклав мішки. Але, почувши од О[лександра] Р[омуальдовича] про те, що за наклеп дають по башці, — пішов геть.

— Не тратьте часу та йдіть у ті вагони і шукайте.

Через кілька хвилин п'яний приходиться і гаряче дякує О[лександрові] Р[омуальдовичу], він мішки свої вже знайшов.

— Дайте бумажки закурить.

О[лександр] Р[омуальдович] дає бумажку і справля[є] до другого вагона, звідки линуть співи.

— Заспіваймо й ми. — І верхня полиця над К[ирилом] Гр[игоровичем] співає.

Унизу весь час чайника гріють, і в вагоні душно.

— Давайте русской, я уже соскучилась без русской, — І[вга] П[етрівна] каже. Співають «Быстры, как волны». К[ирило] Гр[игорович] «Бондарівну» заводить.

Драбинку згубили ту, що сьогодні зробили. На роз'їзді позичаємо в того вагона. Це вже четверта драбинка.

Кажу три слові: «На вгороді верба рясна». І от увесь вагон співає. Мов на колодках у селі.

К[ирило] Гр[игорович] виліз наверх, сів по-турецькому і виводить кінці тенором парубочим.

Дівчата сміються. О[лександр] Р[омуальдович] за баса справляється. «На вгороді верба рясна, там стояла дівка красна...»

Поїзд пройде трохи та й стане, мов коняка лінива.

О[лександр] С[таніславович] на своїй полиці радиться. У нього вже нові приятелі. Йому не важно які, аби порожнечі коло себе не почувати.

А наша половина вагона мов рідна сім'я... «Одне друге полюбили-ли-и!» — витягує Кирило Григорович.

Венеру¹⁸¹ бачу. П[авла] В[асильовича] буджу подивитися.

Субота, 9-го X

Всё ближче та й ближче до моря. Холодно тільки тому, що ще рано. А день буде теплий. Степ і степ, куди не глянь. То жовтий він, то зелений. Жовтий по один бік, зелений по другий. Іноді він як плюш, витертий на спинці крісла.

Це жито сходить. Чорна рілля жалобно поглядає, на сонці скибками лисніє. Степ і степ. Могили розкидані то там, то тут. Скіфські князі поховані, чи козаки насипали в похід. Поїзд стає на роз'їзді: нема вугілля. Мужчини носять шпали. Біжать з вагона грітись у степ.

Вже сонце другу гаму переходить, все вище й вище.

Рвемо бур'ян степовий, кладемо огні. Огонь на півсажня вихоплюється, зализує з усіх боків бур'ян і скоро осідає.

— Давайте ще!

Для пахощів долиню гіркого кидають. Митя собаку вивів — і той гайсає по всьому степу.

— Кáро! Кáро! Еге, тепер його шукай.

Гудок, і все, що грілось у степу, пружою кидається в вагон, мов приступом бере. Ідемо. Гречки пізні поміж жовтим. Немов краплагом¹⁸² хто протер.

У балці хутір винирне білими клавішами. Хатки на сонці заграють. Туман мов озеро велике. Аж туди, де заходить остання нива. Вона жовто врізається, як коса у море. Туман білий, а над ним небо. Худоба пасеться. І тут сліди банд. Скелети вагонів під откосом, догори колесами.

Я їду на площадці. Без шапки холодно.

Стаємо.

— Яка станція? — кричать з вагона. Читаю: «Кавуни».

— Та ні, не жартуйте, скажіть і справді.

Але станцію справді, справді-таки Кавунами звать. Та й не дурно. Кавунів тут багато. Тільки дорогі — 600 карбованців за кавунчик, що й під руку взяти совісно. Молоко по 75 карбованців пляшка. В жінки залізничника якогось. Прицінюємось до кавунів, на сірники виторгуємо — аж гудок.

Усі біжать до вагонів.

О[лександр] С[таніславович] ходить з К[ирилом] Гр[игоровичем], розмовляє щось. Я тільки чую, К[ирило] Гр[игорович] каже:

— Принципово я не проти того.

Машиніст меланхолійно на нас дивиться.

— Що, може, ще не зараз піде?

— Кавуна вспієте купить.

Одчепився, води набрав. Поїхали.

К[ирило] Г[ригорович] Полю називає «Флакочик з душами».

Мух у вагоні мільярди. Вони вкривають одіж, мішечки з цукром, стіл, який погано стирають.

На ходу з того вагона пересідають до нас. Дві душі й староста. Це комісія театральна. О[лександр] С[таніславович] робить нараду: як бути? Річ у тому, що завтра неділя, і, хоча б пощастило в Одесу попасти іменно завтра ж, — все рівно в неділю дозволу на концерт не добудемо. Артисти в Єлисаветі нам хвалилися, що вони в Березівці (це між Вознесенськом і Одесою) гарні збори робили. Чи не заїхати нам туди і дати концерт, який належатиме співробітникам.

Беруть слово, обмірковують, за стуком нічого не чути, і приходиться перекикувати один одного. Ми сидимо і слухаємо, по губах та по жестах можна вгадати, хто за, а хто проти. Порішили на чомусь. О[лександр] С[таніславович] зараз же всіх нас у нараду вводить. Наш вагон стоїть на тому, щоб заїхати. Цікаво, як той вагон.

Приїхали о 2-й годині. Оце Вознесенськ такий? Нічого особливого.

— Не одходьте од вагонів, — О[лександр] С[таніславович] каже, — поки не в'яснимо, чи їдемо далі, чи ні.

П[авла] Ва[сильовича] брат питає. П[авло] В[асильович] кудись щез. Вас[илия] Сем[еновича] ніде не видно.

Вирішили в тому вагоні, що треба їхати просто до Одеси. Приходить представник од кооперації.

— Ну що, концерт даєте?

— Аякже, всі квитки на нього продані.

— Ми нічого не знаємо, раз те, що Вас[илия] Сем[еновича] нема...

— Та Вас[илия] Сем[еновича] ось роботою завалено, але він зараз прийде.

Наші порозходились на базар, що за вокзалом. В[асиль] Сем[енович] прийшов. Дійсно, концерт даєм. Отакої. Ну що ж, ще й краще. Дамо концерт, а з нього просто на поїзд і до Одеси.

Дівчата переодягаються.

Тіснота. Всі нервуються. Початок о восьмій годині. К[ирило] Гр[игорович] голиться коло столу.

Осмеркло.

Йдемо в театр. Пил стоїть. Чи це туман? Дихать неможливо! Город звичайний, хоч його всього й не видно.

В соборі дзвонять.

Широка вулиця — дерев багато. На кожному пішоході ¹⁸³ в два ряди, немов вся вулиця в бульварях. [...]

Театр невеличкий. Тисяч 70 збере, не більше. Амбар розмальований без смаку, як гостиниця в містечку. Лебе-

ді на стінах під комишами. Цю залу навіть не можуть прикрасити портрети Л[еніна] і М[аркса], які по боках сцени висять. Луначарський посередині вгорі. Переважно євреї в театрі. Насіння в великому ході. Не дивно: ми ж наближаємось до вітчизни «Яблочка». В театрі так набило, що пройти не можна. В проході мов загусло.

— Посмотрім, что ето за концерт,— кажуть коло мене.— Представте себе наше правленіє...

Дзвоників тут теж нема. Електрика мовчки рахує: раз, два, три — і зовсім темно.

Моторошно.

Завіса розбігається. На сцені кімната. Стіл непокритий, за ним три фігури: два військових і один не розбери господи.

Поперед мене якась підозріла фігура в капелюху на публіку «тіше» кричить. По всьому видно, що він себе за коміка вважає.

К[ирило] Гр[игорович] ввівоберта до публіки ледве повернувся, руку підняв, жде, поки успокояться.

— Ша! Ну, ша!

«Оре Семен, оре, та й на шлях поглядає».

Набрид капелянтам цей репертуар. А ще до того ця пісня їм не до серця чогось. Чи того, що довга, чи того, що сумно од неї стає. Співають без підйому. Не вспіють скінчити — уже тенор ловить погляд К[ирила] Гр[игоровича]: чи пора? — і йде слідуючу пісню проказувати.

«Пшениченька».

«Ой гай, мати...»

«А вже весна...»

Публіка ніякого захоплення не виявляє. Плещуть у долоні острівцями, переважно ззаду і в проходах. Уся ж інтернаціональна мішанина в рядах передніх або насіння лузкає, або ж зараз до своїх справ переходить.

— Так, ви говоріте, ето можна устроїть? Раді бога, ви знаєте... — І далі розмова стає секретною. Тільки висновок чути: — Ви на меня надейтесь. — Руки тиснуть одна одну.

В антракті коло мене сідає якась місцевого театру співачка, як вона сама себе другій взиває. А їй як капела? Співачка очима байдуже по залі блукає.[...]

— А у вас гарний голос? — цікавлюсь я.

— Да. Нічево. — І знову байдужі очі по всій залі. Ну

й Вознесенськ! Ніяка Балаклея в порівняння не може йти.

Солісти трохи увагу викликають, але ненадовго. Може, третій відділ їх розворушить. Ні, нічого, як з гуски вода. Після «Дзвонів» Вериківського за мною регочуть.

— А ну напіші «Дзвони».

Як співає капела «Попід терном стежечка», фігура в капелюху починає плечима такти одбивать і злегка ногою.

— Bravo! bravo! — безшумно ляпають йому в долоні його товариші.

Ну й Вознесенськ! Що йому Лисенко, Стеценко! Їм краще дай із перцем в одній дії.

Брат П[авла] Вас[ильовича] розповідав сьогодні, що в них ставлять ще допотопні «Живий мерлець»¹⁸⁴, «Трільбі»¹⁸⁵, і весь театр повний, як сьогодні.

К[ирило] Гр[игорович] сходить на підвищення байдужий, пом'ятий; капела теж спати хоче. Перед кінцем виходить воєнком і прохає «од імені Вознес[енського] профсоюзу робочих і майстрових после укр[аїнського] концерта не расходіться».

— «Заповіт!» — виривається з задніх рядів. Єдина характерна пляма на весь вечір.

«Як умру...» — альти співають, а самі аж хитаються, так спати хочеться. Зала сама встає, але підозріла фігура до зали в рупор:

— Товарищі! Встати!

Ну й чудний Вознесенськ — їй-богу, ніколи ще такого не бачив.

Йду за сцену. Наші додому квапляться. Мітинг провадиться далі. До мене підходить представник од кооператції товариш Б.¹⁸⁶, він знає, хто я такий [...].

До К[ирила] Гр[игоровича] од Сорабіса підходили: чому, мовляв, не зареєструвались?

— Як же реєструватись], коли ми сьогодні приїхали й сьогодні їдемо?

Зорі, зорі. А пил іще почувується.

Якась команда йде з концерту. Я намагаюсь іти з ними в ногу. Темно, і вони в моїй шинелі за свого признають.

— Любітелі?

— Нет, брат, любітелі так не запоют. Сейчас пойдут: куда Матрьона, а куда Акулька.

Команда сміється. Хтось піднімає з дороги якусь залізку й кидає поперед себе. Залізюка дзвонить жалібно, по згуку чути, як вона підскакує на брукові й заливається

плачем. Команда задоволено регоче. Далі йдуть розмови про мир, і команда звертає в сторону.

Невловимий Вознесенськ.

10-го X, неділя

Стоїмо у Вознесенську.

У вагон стукають. Моя сьогодні остання варта до 6-ї ранку.

Стукають у ті двері, які наглухо забиті.

— В чім річ?

— Тов[арищу], потрудітесь документ на вагон пред'явити.

Ол[ександр] Ст[аніславович] устав, пішов. Виходить, ніби наш документ на вагон загубили. «Харошее дело».

Прокидаються. Сьогодні обіду не буде.

Запасаємось продуктами на вокзальному базарі. Обіду ж не буде через те, що в тім вагоні з печі дуже курить і у всіх голови почаділи.

Ол[ександр] Ст[аніславович] каже, що нижня полиця сьогодні вся міняється з верхнею місцем. Це після того, як Ол[ександр] Р[омуальдович] сказав: аристократія всіма благами користується, а ми тут в «катакомбах» страждаємо. Ол[ександр] Ст[аніславович] про перехід і П[авла] В[асильовича] каже. П[авло] В[асильович] мовчки бере до уваги. Чи, може, верхня полиця сподівається на нашу ввічливість, що ми будем одмовлятися. Т[оваришка] Галя радів, що перейде.

Ну, зараз їдемо. Поїзд з галичанами навпроти нас. Артимович і підстаростиха знайшли знайомих. Галичани ледве вихопились з душею із Тернополя¹⁸⁷.

— Прощайте!

— Рушили.

Вознесенськ ніяк не хоче нас кидати: далеко вже од'їхали, а він все тягнеться. Якась річечка Мертвовод ділить його на дві частини. Виселок на правому боці річки, а на другім боці с. Болгарське. Річка ряскою загусла. Ну й річка — курям на сміх! Це, може, Буг такий? Ні, ось Буг буде зараз.

Вибираємось на верхні полиці, двері щільно обступаєм: всім хочеться на Буг подивитись. Окопи йдуть. Свіжі попадаються. Закріплюються, чи що. От і Буг видно. Спочатку міст іде над долиною. Під мостом теж окопи. Буг. Вода блідо-зелена, мов пляшка проста. Сам узенький, але

чистий. Після мосту з поїздом ховаємось у гори. Гори, правда, не вище вагона, але цікаво — немов тунелем ідемо. Виймка.

У вагоні темнішає, і ми перед собою тільки високі бур'яни бачимо. Трава на горі посохла, мов березівка. Коли виїздимо з гір — далеко Буг прослав свій пояс, і він на сонці сохне, од неба синім стає. Отара в долині пасеться. Що там вона їсть — долина вся руда, аж червонувата. Там далі гори білі, вапняки, коло нас стерня беззмінно, мов ад'ютант — куди не їде[м] — наперед нас біжить. Знову Вознесенськ? Ні, то село якесь попід горами тягнеться. К[ирило] Гр[игорович] по-домашньому в сорочці присусідився до Полі.

— Е, так ви з Санжар? Чи там всі такі гарні, як ви?

— Ай, чого ви смієтесь?

Поля Ворскло вихваляє.

Ідемо ліниво.

Зупиняємось. Якісь хатки. Отут знову Буг виринає. Тільки якось кумедно — немов з другого боку забігає. Якийсь посьолок.

— Хто хоче їхати до Одеси, — кричать знадвору, — ідіть шпали тягати. Ей, мужчини!

У справочник дивиться П[авло] В[асильович]: Мартиновка? Ні. Колосовка? О ні. Так що ж це таке, матері його чорт?

Жовтою квіткою хустка Жучка на голові цвіте. Червоний перець під стелею стрючки пустив, синім чайники на столі озиваються.

Знову ідемо. Дівчата ноги звисили з дверей, за нами — другий ярус — насіння луз'яють. Драбинка коло куба спочиває. Акації все більше й більше. Вона біжить назустріч нам або ж униз од нас стає рядами, немов нас пропускає, сади молоді огортає. Жовтий лист.

Не вічно ж насіння лузати. Згадують, що сьогодні без обіду. Без кінця сало пр'яжать. Черга за чергою. Сині чайники теж в чергу спорожнюються й наливаються.

К. Мікаеліс¹⁸⁸ самотньо лежить на столі — усі їдять. Менший, менший хід, стали. І раптом назад ідемо. Гальмб не робить, чи це навмисне? Міст неглибокий шумить під нами. Цілі плантації кукурудзи. Кияшиння кремовою річкою до нас біжить. Соняшничиння на боках з перетятими шиями.

— Наїлись. Ану, — К[ирило] Гр[игорович] починає, — «На вгор[оді] верба рясна».

Ця пісня всім до серця. Вагон співає. Душно від сала й чайників.

Ст[анція] Веселиново. Знову мужчин гукають шпали тягати. Що воно за поїзд, чорти його драли! Гуси кричать на станції. Марія Євгенівна виходить із вагона: у неї голова болить. Нагорі хтось із ком[ісії] (?) виходить, як у нас П[авло] В[асильович] вийшов.

...Яструбецький¹⁸⁹ поправився в першій мандрівці. А що там Яструбецький, він зовсім іншу вдачу має: одбувсь концерт — добре, не одбувсь — теж. Це О[лександр] Ст[аніславович]. Я його чим далі, тим більше ненавиджу. Так само і всі, крім його прибічників.

Стоїмо довго. Справді у вагоні духота неможлива. На сон бере.

Прокидаюсь — сало шкварчить. К[ирило] Гр[игорович] теж очі протирає, спав.

Сіпнуло. Поїхали. Хтось хоче на ходу на площадку перелізти. Ради бога, цього не робіть. Той сплигує, і через хвилину в двері летить поліно, друге, третє. Н доганяє двері і знову влізати у вагон. Отепер на чай хватить. Солончаки пішли. Різними кольорами линияє степ. Підвода по степу — немов комашка загубилася.

Степ і степ.

А коли ж ми до Одеси приїдем? Солдати казали, що вони звідти сюди 19 годин їхали.

Сонце ховається. Колосовка! Шпалу вносять, і вона займає піввагона. Одним кінцем лягла на місце Лізи й Катрі, другим у двері вперлась. Тепер ні дверей зачинити не можна, ні на другий бік вагона перейти. Маруся розплакалась, маму згадала. Її Парася обняла:

— Та цить, Марусю, цить!

Маруся не втихає, плаче, як дитина, дві пучки перев'язаних держить угору, бо до них доторкнутись не можна. Пучки їй перев'язують. Шпалу розрубують — вона не піддається.

Темно. Зорі. Суп на вечерю поспів. Коло огню за вагонами фігури викиляються. З паровоза іскри летять, як рій. Диню за 500 [карбованців] учотирьох купили. Диня погана. Каганець гасне. Марія Євгенівна просить ради бога засвітити, бо в супі трісок повно. Це все ця шпала наробила. Диня. Повний місяць на півмісяці розрізується, а потім півмісяці теж краються, і кожен з нас одержує по молодику.

~~Сьогодні~~ З самого ранку в серці
 лоскоче. Море. Море побару. Поруш
 волю, відчуй силу не познано. Керма-
 ну ~~підняти~~ незвичайну. Невже ло-
 скоче гадаренно? — Море побару.
 Вітер, тільки ходити, не рве, гасне
^{і аби зроби не тільки. Оце мот іке...}
 лас ~~виривати~~ ^і тубою туба має,
 мов карти стел знає.

~~Двадцять~~ Во вартув і — Одеса. На
 жолуці полцятинки журинієма. І Ст
 бере мене під руку: і маю і ками
 фуро ~~спри~~ ^{зирну} побавити. ~~Корону. Ходимо~~
^{авт. проїжд. місце і} ~~кого зачепи.~~ ~~Тамі і котолквиль~~ ~~спри~~
 журинієма. Води нема в валоні. О. С.
 по дорозі пробирал двабалоник що кув
 не напий. Ага, там оу в тім піз.
 Поперше, А-Ір, мені здається що ви осяє
 ні ми часами журинієма до нем виро-
 тиння. Сел-то? ~~Та має ніби, сел-то~~
~~нічно подібного.~~ ~~Тя, шараф, маю, і перш~~
~~бу до зроти спрати і бути маєка в одесі~~
~~підметити мені профокам, і іл зору~~
~~саянію до діла приєднаєт.~~
 маю і журналю що те, що мені здавало,

11. X, понеділок

З самого ранку в серці лоскоче. Море. Море побачу. Почую волю, відчую силу ще незнану. Незнану, незвичайну. Невже лоскоче надаремно? Море побачу. Вітер м'яко ходить, не рве, застилає. Я й без бурі все візьму. Оце моє і це... За нивою нива має, мов карти степ здає. Море побачу. Сто верстов — і Одеса.

На якомусь полустанкові зупиняємось. О[лександр] Ст[аніславович] бере мене під руку:

— Я маю з вами у справі дещо поговорити.

— Прошу.

Ходимо коло вагонів. Наші з котелками заметушилися. Води нема в вагоні. О[лександр] Ст[аніславович] по дорозі пробирає днювальних, що куб не налили.

Ага, так от в чім річ.

— По-перше, П[авле] Гр[игоровичу], мені здається, що ви останніми часами змінили до мене ставлення.

— Себто?

— Та так ніби сердитесь.

— Нічого подібного.

Поїзд свистить. Ми поспішаємо на площадку.

— Ну гаразд. Тоді я перейду до другої справи. Будь ласка, в Одесі підженіть мені протоколи, я їх хочу скоріш до діла приєднать. Тоді я розумію, що те, що мені здавалось, просто пояснюється вашим настроєм. Так, так, я цілком розумію вас. Коли ви пишете, кругом вас стукіт, гамір, і це вас страшенно нервує. Я сам теж нервуюсь страшенно, я, бачите, не люблю, коли мені в процесі роботи хтось перечить. Ну й іноді за шкуру сала заливаю. А потім я думав, що склад капели стоїть на високому рівні, аж це так собі, зброд усякий з національного й з усяких боків.

Я мовчу. Ну що йому казати? Дійсно, склад капели не зовсім задовольняючий, але не зброд.

О[лександр] Ст[аніславович] говорить про етику (він дуже любить про етику розмовляти), а я щось своє думаю. На вагоні передо мною білим по чорному: «Осм[отрен]. Харьк[овские] маст[ерские]. 14 мая 1920». Чого воно мені в очі лізе? Підйом великий, дарма, що степ і поїзд ледве сунеться на гору. Коли голова поїзда завертає наліво, а ми ще просто їдем, нам видно, як поруч з паровозом біжать люди й сиплють під колеса пісок. Це щоб не буксував поїзд.

Тепло. Небо синє. Пташки одиноко свистять у степу. Поїзд стає. На площадці хлівом односить. Поросята в мішку. Жінка з Одеси. Розпитуєм її. В Одесі хліб білий по 500, чорний 300 [карбованців]. Парася і Ївга П[етрівна] мають охоту злізти на дах вагона. Їх підсаджує О[лександр] С[таніславович].

— Отам же будете сидіти аж до Одеси.

— Е, ми замерзнемо. О[лександр] С[таніславовичу], ідіть сюди!

— Ну, що я, здурів, чи що! Дякую, сидіть на здоров'я. — Плюнув з площадки. Дівчата образились, але бояться щось сказати.

— Так отак, П[авле] Гр[игоровичу],— і знову говорить, говорить.

На дорозі колючки з породи кактусів. Поїзд довго стоїть, не рушає. В різних позах капела під укусом розкинулася. Молодожони пальтом укрились, розмовляють.

Півень у сусідньому вагоні співає. Ах, як він викликав в мене старе! Колись же цим шляхом чумаки в Крим по сіль ходили. У кожної валки свій півень був.

О[лександр] С[таніславович] розповідає про Вознесенськ.

— Т[овариш] Лойтер, сам Лойтер [каже]: «Негайно дати місця робітникам у передніх рядах, інакше робітники будуть переміщені в передні ряди озброєною силою».

А я: «[Перед] концертом мітинг не маєте права робити. Або ж робіть, тільки дайте офіційний папір од наркома, щоб я міг перед київськ[ою] публікою виправдатись. 70 квитків для робітників дали (щоб розмістити в різних рядах потроху), двадцять квитків наросвіта заматорила...»

Прибутків од концертів уже зараз є 700 000 карбованців — отже, ще недостає не так уже й багато.

Знову поїзд став. Це, певно, шпали машиніст побачив коло будки. Будочник підходить. Торгується.

— Да в мене пилки нема! Да їдьте далі, там більше шпал.

Поїзд гукає. Далі. Курдючні отари.

Кобець ширяє.

День хмарним робиться. Вітер міняється. З півночі дме. На площадці хлівом пахне. Півверстви — і знову стоп. Ну, так сьогодні, напевно, в Одесі не будемо. Кукурудза частіше. Котики біленькі цвітуть. Візьми в руки — й розсипались. Поле темне, поле світле — хмарно, хмарно, ще й вітер із півночі.

Щоб не гаяти часу, в нашому вагоні продовжуємо збори. Не всі явилися. Чому? Покличте їх. Та вже кликали. Одні кажуть, що це збори, а другі, що нарада товариська. О[лександр] С[таніславович]:

— Прошу, це не нарада. Я, коли захтів би, знайшов би офіціальний шлях для того, щоб скликати всіх, бо все рівно, раз уповноважений скликає — повинні явитись, чи то збори, чи нарада, але офіціальності уникаю. Це є продовженням минулих зборів. А раз так, то треба голову обрати й секретаря.

Товариш уповнов[ажений]:

— Дзвоніть, прошу, прошу, з великою охотою. Я складаю з себе головування, намічайте кандидатів.

Гудок.

Ідемо. Тепер приходиться перекрикувати один одного. Голова обраний. Секретар теж.

Трусить вагон. Як хто говорить, то тільки зуби видно й жести — останнє треба прислухатись. Хтось пальтом за кран зачепив, і куб заплакав на всю підлогу. Витираємо попід ногами.

Курять. Повернутись ніде. Програма: справа з розпределенням грошей з балаклеївського концерту, господарчі справи й справи біжучі. О[лександр] С[таніславович] вносить пропоз[ицію], щоб гроші з бал[аклеївського] конц[ерту] пішли на оплату праці старости, підстарости й господ[арчої] комісії. Ухвалено.

Тепер справа з концертом у Вознесенську. Чи він буде дніпросоюзівськ[им], чи капелянтів? О[лександр] С[таніславович] дає інформації про нього. Валового збору 65 000. Видатків 22 000. Остається чистого щось 50 000. Для нас треба більше.

Трусить вагон, душно, рот роздирає позіхати. Чи наш, чи дніпросоюзівський? Після голосування виявилось: концерт у Вознесенську рахувати як 14-й конц[ерт] Дніпросоюзу.

Замість цього концерту у Вознесенську вирішують: прохати уповн[оваженого] один з концертів в Одесі в найбільшому театрі рахувати за наш концерт.

Справа про мед. О[лександр] С[таніславович] уважає, що подарунок од кооператорів продавати — це є образа для кооператорів. Висловлюються за продаж меду. Краще б його продати і на ці кошти купити винограду. Всі за те, щоб продати.

Справа з борошном. Усі кричать, бо нічого не чути.

Є борошно в нас добре (Черкаси — 10 пудів) і погане (Єлисавет — 12 пудів — з ячною мукою). Ухвалюють: борошна частину продати, а частину обміняти (господарча комісія).

А далі питання про кабана й сало. Кабана продати, а сало розділити. Уже кілька полустанків минаємо, будки пробігають, на полі орють, а ми все перекрикуємо один одного: зоставить для котла, по 2 фунти роздать, а кабана продать.

— Ярош, не покидайте зборів.

— Почему?

І пішов.

Диня. Кожному дають по півмісяця. У мене зразу він шербатий стає. Павло Васильович ще ножиком.

Непомітно до Кремидівки доїхали. 18 верстов до Сортирочної Одеси залишилось. Скоро море побачимо, а ми розбираємо «інцидент з Чапківським». Як сміє т[овариш] уповнов[ажений] називати К[ирила] Гр[игоровича], якого вся Україна поважає, називати прихвоснем? Уповноваж[ений] каже, що він дивується т[оваришеві] Артимовичу, як він те, що говориться поміж двох стін, виносить на загальні збори, це формений донос, і це значить лити воду на млин.

К[ирило] Гр[игорович] каже, щоб збори ці слова однесли на рахунок підвищених нервів після вранішньої розмови з ним. Ол[ександр] Ст[аніславович] говорить, що скільки вгодно протестуйте — мені, мовляв, однаково. — «Ви говорите, що я образив К[ирила] Гр[игоровича] як композитора. [...] Ну, дак я ж сказав вам, протестуйте».

Т[овариш] Артимович каже:

— Я дивуюся, як людина, котра вибачилася перед ЧК, перед К[ирилом] Гр[игоровичем] не може перепросити.

Т[овариш] уповноважений виходить.

— Чого ж ви збори залишаєте?

— А це моя справа.

— От тобі й раз, сам скликав для полагодження інцидентів, а тепер тікає.

Загальні збори висловлюють довір'я, й повагу, й співучасть К[ирилові] Гр[игоровичу] і жаліють, що таке з ним сталося.

К[ирило] Гр[игорович] до вікна одвернувся. Мовчки курить.

Вітаємо К[ирила] Гр[игоровича] гучними оплесками. К[ирило] Гр[игорович] дякує й каже, що його дивує те,

що сам О[лександр] С[таніславович] скликав збори для по-
лагодження інц[иденту], а тепер сам не вибачився і втік.
Коли б я сам був у капелі ображений, я б на це не реа-
гував, а коли він багато кого ображає, про що ніхто-ніхто
не знає, то прошу тоді й мою справу долучити до скарг
усіх товаришів, кожного зокрема.

Збори висловлюють повну догану й недовір'я т[овари-
шеві] Чапківському.

— Хто проти?

— Нема нікого.

Утримались прибічники. Вони ледве усміхаються. Їх
усього три. Голосувати закрито і довести про все це до
відома Дніпросоюзу.

Хтось «Почаївську»¹⁹⁰ заспіває. К[ирило] Гр[игорович]
руку вгору. Чекайте. Обтер уса:

«На вгороді верба рясна». Як небагато треба, щоб
сім'єю жити. Поїзд похитує. Ось Сортиривочна Одеса. Зу-
стрічні поїзди на нас дивляться, з вікон виглядають.

— Далі «Цар Давид». Е ні, чекайте, нам треба на вся-
кий випадок «Многоліття» вивчити. Ось як воно буде для
басів. — Заспіває: «Живи, герою, на користь світу...»

— Многа літ! — реве вагон.

— Гірко! — кричить К[ирило] Гр[игорович], а за ним
увесь вагон: — Гірко, — аж з місця встав К[ирило] Гр[иго-
рович], кулаком у дах б'є. Молодожони цілуються.

«Живи, герою», — заспівають К[ирилові] Гр[игоровичу].
Ще як тільки «Многа літ!», уже Поля ховається. Але К[и-
рило] Гр[игорович] цілує-таки її.

Стоїмо на Товарній Одесі. Обідати скоріш. Поїзд пан-
цирний у порт. Сьогодні не встигнемо переїхати в Дніпро-
союз, будемо ночувати тут.

Розмова з дівчатами: «атеїст», церква. Поезія.

Вечоріє. Напроти нас «Силовая ст[анция]». (Ремонтний
поїзд) став. Чохкає машина — під її [шум] не заснеш.
Солісти у вагоні співають. Піаніст Чайковського грає.

Вікторок, 12. X

Встаю дуже рано. Темно-темно, тільки пічка червоніє.
Сало шкварчить. К[ирило] Гр[игорович] запрошує чай пи-
ти. Він допомагав т[оварищі] Галі вартувати. Як спалось?
Та хоч би скоріше до філії переїхати!

Море, море сьогодні побачу.

На верхній полиці встають, в темряві не видно, хто,—

як привиди сидять. Од печі голови почаділи. Прочиняємо двері. Холодно!

Світло надворі. Уже законний час вставати, й К[ирило] Гр[игорович] заспіває «Цар Давид».

Ол[ександр] Ром[уальдович] і П[авло] Вас[ильович] попрокидалися і риплячими басами «катакомби» оглашають.

Сміх. Галас. Вікно вгорі одлетіло, його знову жіноцтво закриває, поки одягатися будуть.

К[ирило] Гр[игорович] іде в другий вагон, і звідти несеся рефрен «Давида» «оглушительно». Це — вранішня молитва. День почався. Ол[ександр] Р[омуальдович] дрова коле.

— А як там Чапківський? — питають К[ирила] Гр[игоровича] в другім вагоні. Ол[ександр] С[таніславович] стоїть коло Ол[ександра] Ром[уальдовича] і чує [це].

К[ирило] Гр[игорович] каже:

— Не знаю, я зовнішньо з ним мирно живу.

Нам з П[авлом] Вас[ильовичем] треба поголитися, але де поголишся, як у вагоні яблуку впасти ніде. К[ирило] Гр[игорович] має охоту на море йти.

— Ой, підждіть, разом підемо.

— Е! — раптом піднімає палець угору П[авло] В[асильович]. — Нам би слід усім трьом у філію завернуть, поговорити про те. Ми вже знаємо, про що. Ну то скоріш голіться.

Примощуємось на площадці по-турецькому, голимось.

Сміються з нас.

Поголились.

Базар. Малоросійська вулиця. Дохла ковяка — перша «достопримечательность» Одеси. Собака морду обриває. Тут теж, як у Єлисаветі, з продуктів[ими] картками на вулиці безпорадні ходять. Бідні люди!

Осел. За хвоста хлопчачки [смикають]. Читаємо приказ на червоному папері. Одеса на осадн[ому] стані.

Афіші. Вечір Чайковського. А. Кінен, Х. Бялик, Шенгелі.

Собор. Служать у боковому притворі. Собор немов для велетнів (Шухевич ¹⁹¹). Диякон. Крилас.

— Господи, помилуй!

Картина — Давид у гуслі грає. К[ирило] Гр[игорович] до мене потихеньку: «Цар Давид сидить на троні і грає на тромбоні». Ікона божої матері, під нею вірш, вишитий на шовковій хустині:

Міра Заступниці Матер Всепетая
Я пред Тобою с Мольбой
Бедную грешницу мраком одстую
Ти благодатью прикрой.

Старець на східцях бажає нам здоров'я й усякого щастя. Ми всі своїм зайняті. Дзвін реве, в сусідніх кварталах одбивається.

Шукаємо Ланжерон¹⁹². П[авло] В[асильович] розпитує на кожному розі торгівці[в]. Торговець йому пальцем показує. П[авло] В[асильович] ще раз повторює й держить палець іще й тоді, як торговець уже до свого діла одвернувся. Ми посеред вулиці з К[ирилом] Гр[игоровичем]. Ми взагалі нікого не розпитуєм. Ідемо собі.

На перехресті стовпилось площадок багато — ніяк не розминуться. Одна площадка до нас мужським капелюхом і жіночою хусточкою вітається. Що воно таке? Так, так, до нас. А, це ті, що вчора у летючому клубі я бачив. Піаніста пізнав. К[ирило] Гр[игорович]:

— Море! — Де, де?

Аж там, в кінці вулиці, між будинками шматочок живого, синього.

Знаходимо дорогу. Музей. Театр. Ланж[ерон], № 2, зараз. Але спочатку йдемо на море. Чийсь пам'ятник стоїть до моря спиною. Та це ж Пушкін, сам Пушкін. Чого ж його поставили коло гавані, а не справді десь коло моря? Гавань заважає. Вода широка. Сила є. Але це все-таки приручена вона на прив'язі. Он там далеко, за маяком, погляньте он яке! Дивимось.

Із Сортиривочної (вечір) йдемо. Море! море! Широка без кінця дорога, на ній вози, вози, фаєтони. І пил. Тільки курява. Цілі хмари. То ж сірий пил? Сіріє море, а не пил. Дивлюсь. З правого боку гори. Там білі гребені, як рибки, грають. Ворушиться щось велике. От-от встане, підведеться. Е, так це ж треба так десь піти, щоб зовсім берега не почувалось.

Тепер розумію, чого ти, т[оваришу] Пушкін, одвернувся. Вдячні громадяни Одеси хотіли тобі приємне зробити. Поставили лицем до парку, щоб Ти завше міг бачити, хто, коли й як насіння лузає, а море... що їм до моря. А може, я помиляюсь. Завше поетові після смерті приємність хочуть зробити. Але...

Знаходимо Ланжер[он], 2. Вукоопспілка¹⁹³.

— Ну, йдіть уперед, П[авле] В[асильовичу], а ми підождемо.

Мармурові сходи справа і зліва, нагорі з'єднуються в площадку перед залом. Внизу перший поверх кудись сховався.

Двері одчиняються. Палець П[авла] В[асильовича] нас кличе, і В[ітольда] Ст[аніславовича]¹⁹⁴ постать з'явилась. Радо вітаємось. Цілуємось.

— Як же, як же, ніяк не сподівались, ми ж такі раді, як ніколи. Це для нас справжнє свято буде.

Ніхто так не зустрічав нас, як в Одесі. Кабінет на море.

Костьол немов у Києві.

Хочемо поговорити секретно, але приходять адміністратори з афішами, пізніше сам О[лександр] С[таніславович], який зразу ж на нас почав підозріло дивитись.

У Новомиргороді на базарі скрині квітками розмальовані. Вози — в Одесі. [...]

Вози в Одесі на ринку.

Вертаємось. По дорозі К[ирило] Гр[игорович] розкажує, що він, [уповноважений], зауважив К[ирилу] Г[ригоровичу]:

— Я дивуюсь, чого це ви поперед мене прийшли до філії і чого тут Артимович?

Вагонів нема. Наводимо справку в службовця: «на Главну погнали».

— Так як же ж так, — гарячкує К[ирило] Гр[игорович]. — Хоч би кого залишили. На третю годину ми ж усім призначили тут бути.

Шукаємо. Староста прийшов. Ще дехто з наших. Ждемо.

— Ну як так, то хай староста зостанеться тут, а ми на Головну підемо.

Три верстви.

Вертаємось. Коли паровоз якийсь нас зустрічає. О! вагони наші, дехто чіпляється й їде назад, де ми стояли, тільки на другій колії. Це вагони хотіли в порт перекинути.

К[ирило] Гр[игорович] гарячкує:

— Хай тут остануться, всі ж наші сюди повинні прийти. Площадки теж.

Підобідуємо. Довго ждемо площадок. Коло брами вартують.

Нарешті площадки є. Складаємось. Усі сідаємо поміж речами. Дрова теж узяти. Вас[иль] Сем[енович] бере перепустки наші й проводить до брами.

— Та не говоріть усі разом!

Наші присмиріли. Нарешті пропустили. «Можна їхать, поганяй! Стій, стій, куди, військо хай пройде». Але погонич не здержить коней, і ми майже в самій брамі зустрічаємось з цілою ротою, яка співає. Махаємо рукою другій підводі своїй, щоб перестояла.

Якось вибрались.

Вулиці пові для мене. Ішли ми не так якось.

— А це який стиль? — питають мене.

— Романський ¹⁹⁵, — відповідаю і ще раз на нього дивлюсь і сам в душі червонію. Зовсім не романський, а готика ¹⁹⁶ середніх віків.

Ось будинок, де Пушкін жив, вікна внизу, мов двері. Над ними один поверх, а з двох боків будинки тиснуть. Не витиснеш: Пушкін видержить.

На розі якоїсь улиці друга підвода повертає в іншу вулицю.

— Не туди їдете, — хтось до нашого візника. — Он ті другою вулицею поїхали.

Візник тільки — ньо! Він знає, що робить. К[ирило] Григ[орович] кепку знімає, здоровкається. До кого це? А он до того єврея [...].

Майже на кожній вулиці нас оглядають підозріло. Євреї пучками наші кошики через просторінь щупають:

— А що вони везуть? Тут же заборонено все: нічого не купиш, не провезеш.

Дехто, певно, уважає нашу площадку за ознаку евакуації. К[ирило] Гр[игорович] заспіває:

— Прикосновеніє Полі впливає на мене возбудительно. Підхоплюємо тричі.

Море! Погляньте! Я обертаюсь — море. Шматочок. Будинки закрили. Нарешті минаємо театр, музей.

Приїхали. Друга підвода вже тут. Кара стрибає, ледве не сказиться. Одеські хлопці почули, як звуть, ганяються:

— Кара! Кара!

Кара був загубився на Сортировочній. Митя їздив і знайшов, чи прибіг.

Зносимо речі. Для жінок дві кімнати в самім палаці Дніпросоюзу (колишнього к[нязя] Гагаріна ¹⁹⁷), для мужчин клуб, для приїжджих — у цьому ж дворі. Трохи ліжок є, а то долі розташовуємось. К[ирилові] Гр[игоровичу] і П[авлові] В[асильовичу] — окрему кімнатку. Іще є одна кімната. Мої речі туди несуть, та я не хочу. Я — коло то-

вариства. Я не хочу, щоб мене виділяли. Вітольд Станісл[авович] приходить:

— Пожалуйте на обід, вибачайте, що холодний.

Через двір ідемо в підвали палацу. От-от смеркне. Море сіре. Обід несильний. Дякуємо й на тому.

Чай. Приїжджі кооператори поміж нас загубились. Шум. К[ирило] Гр[игорович] замкнув ключ у своїй кімнаті. Французький замок — хоч би ж було на засов узяти — ніхто й не попередив. К[ирило] Гр[игорович] роздратований, хоч здержує себе. Я налив чаю, держу чашку, питаю, чи не хоче К[ирило] Гр[игорович] чаю.

— Не ляпайте на підлогу, ідіть уже.

Я йду. Дійсно, чоловіку ж переодягтись треба було. Досадно.

Із «Просвіти» приходять.

— Можна ще там душам 5—10 влаштуватись. Ліжка є.

— Ні, ми вже тут. Умісті.

Співанка в жіночій залі. Віт[ольд] Станіслав[ович]. Дітки на сні примостились. Прислужниця підвела голову.

— «Моя пісня». — Дітки одне одному кивають головами. — Еге ж гарно.

Прислужниця теж захоплена.

«Тобі, моя мила, ця пісня пісень», — хор візерунками говорить.

«Пісень!» — кінчає тенор. Останній рівчачок скульптор дав. Слідуючу пісню.

— А де ж О[лександр] Вас[ильович]?

— Е, знаєте, ці засідання. Ми хочемо Дніпросоюз скинути з своїх плечей. Крім того, він стривожений...

Вікна од моря закривають внутрішніми віконницями. Сьогодні електрика є, а це дуже рідко трапляється.

Пригадалося — в Лисаветі (робітничий театр?) до старого Васильєва на сцену приходив один товариш. Зацікавився, що старий такий, а співає.

13. X. Середа

Паровози пробують голос. Попробує — й урве. Боїться. Лежу й догадуюсь, що воно таке. Темно. У віконниці світить щілина. Скоро світ. Не вагони, а Дніпросоюз. Паровози ж, певно, бояться, щоб їх з моря не почувли.

Після чаю О[лександр] Вас[ильович] веде на склад Дніпросоюзу. П[авло] В[асильович], я і староста. Останні або ж

зайняті, або цим зовсім не цікавляться. Ідемо згори. Згори попадаємо на перший поверх, по-моєму. Тютюн, шоколад. Тютюн упаковують саме для полт[авської] спілки. Скрізь пожежні крани.

— В минулім році оце все було крамом завалено.

Униз ідемо.

— Підвал?

— Ні, другий поверх.

— Як другий— ми ж на першому?

— Ні, на третьому.

Це ми згори дивились. Ну, тепер ясно. Сухі бички в бочках. Скрізь електрика. Стіл для чаю — товаришам. Сода, лавровий лист. Підвал, всі кімнати телефонами з'єднані, а сам завідуючий з містом зв'язаний. Пахне вином. П[авло] В[асильович] піднімає палець угору: «А випить тут можна, мені здається». Ні, це шкіра давно лежить, пахне. Коломазь у ящичках. Торік тут хотіли вагонетки поробити. Уцементували підлогу. Кімната з олією [обладнана] спеціально: підлога похила з усіх боків, посередині колодязь. Це як була лопне бочка. Варта скрізь. Її всього 60 чоловік. Наймана. Вертаємось. Двері за нами зачинені знадвору. Темно. Ну, ходім знову тим ходом, що й прийшли.

Вертаємось знову в підвал. Нагору йдемо на другий, а потім — на третій пов[ерх]. Тут філія застала руїну — ніяких вікон, рам не було. Дніпросоюз шибки вставив, побілів коло контори (до речі — стіни й підлога оббиті пробковим деревом), казенна одежа для робітників. Свою скидають і надівають казенну. Проїзд — склад.

Ворота — мішки з сіллю — ще ворота з другого боку. Через двір склад-підвал. Коло нього собака на ланцюгу. Попереджають, ввечері спускають — може штани полатать. Тут скумбрія. Цього року була змога насолити коло 100 000 пудів риби в самому тільки Очакові.

Над нами теж чотири поверхи; там майстерні, бондарня. Дерев'яні сходи високо коло стіни. Туди теж ідемо. О[лександр] В[асильович] зупиняється:

— Полюбуйтеся, який будинок Дніпросоюзу, це ж з моря прекрасно. Ми там нагорі напишемо укр[аїнською], італ[ійською], ф[ранцузькою]: Дніпросоюз, — щоб здалеку бачили. Але це в проєкті, не тепер, — сміється.

Бондарня — нічого особливого. Столярня. А тут чого ставник церковний затесався?

— Тепер ходім нагору.

Павло Тичина. 1919.
Портрет роботи М. І. Жука

П. Тичина і П. Козицький. 1927

Стайні. Ліра нагорі, фронтон, а з дверей кінські зади. О[лександр] В[асильович] сміється:

— Бачите, як у нас! Це була одкрита сцена для кафе-шантану, колись тут такий був Коза.

Повозки спеціально для співробітн[иків], які щодня після праці на дачу їздили. Цілу ніч там співали.

— Ще в кухню ходімте.

Погріб. Хлібопекарня, плита. Як удасться, розмалюємо українським орнаментом — кабаре буде. Тут такі переходи в підвалах, що й чорта заховати можна. Словом, розмах дніпросоюзівський. Зняв з одежі «б і л я к а».

Білизну здаємо. Слава богові. Чоботи теж можна підлатати. [...]

Наші на співанку пішли. Поки заметуть — іду в музей. Зачинений. Після співанки чомусь усі не в настрої. Влада неприхильно ставиться до нас. У народстві не прийняв О[лександра] С[таніславовича].

Сьогодні даємо концерт у Дніпросоюзі для кооператорів.

Сало ділять по 2 ф[унти]. Незадоволені.

Іду на море з т[овари]шем. Мол¹⁹⁸, мур. Не видно моря. А чуємо, як воно шумить. Щось шумить. Робітники залізо б'ють. Повертаємо в ворота. Яка це дія перед нами? Чому раніш не прийшов — море давно вже працює. Котить, б'є і б'є.

Вітер невеликий. Стаю коло нього. Що воно за істота? Далеко-далеко спину вигнуло, а тут лапами, лопатами — та все на берег, а берег наче одбіжить та знову стікає в море. Що воно говорить? Так голосно говорить, що я не розберу. Камінці збираємо. Рабіндранат Тагор¹⁹⁹. Вартовий з рушницею. На голові подобиє російського шлема, а сам запорожцем усміхається.

— Что збираєте? — чи попитав, чи просто подумав, а ми обернулись — за морем не чути. — А, да, камушки, що й казати.

На човнах рибу ловлять. Свистять їм двома пучками — великий байдак спускають. На піску лежить метелик, різні кольори.

Море й метелик. Час додому, бо концерт.

Зала повна. (Антракт: двері з зали одчинені). «Народні пісні». Розсипаються голоси. Акустика не досить добра. В антракті К[ирило] Гр[игорович] інформує, що влада до нас поставилась неприх[ильно], навіть в народстві не прийняли нас.

— Тоді дозвольте, товариші, зробимо так: завтра у нас вільний день — дамо концерт для кооператорів. Тут.

Четвер, 14-го X

Нарада в кабінеті О[лександра] В[асильовича]. Філія може зробити. Але краще, коли б це виходило од загальних зборів.

Аероплани літають.

Ідемо з К[ирилом] Гр[игоровичем] до церкви. Єпархіальна церква. Співають. «Отче наш» — таке, що й сто літ тому співали. Сопрано. К[ирило] Гр[игорович] хоче переговорити з ким-небудь з параф[іальної] ради.

— Клаптик паперу? — каже він до мене. Даю, і він пише щось.

Ідемо назад. Добре ходити по незнайомому місту, удаючи з себе провінціала.

Купуємо насіння й лузаємо. Чи ми гірші від одеситів, справді? А може б, зайти по шклянці молока випити?

Заходимо й переплачуємо вдвоє. На розі якоїсь вулиці жебрак пристав до К[ирила] Гр[игоровича]. Жебрає не знаю по-якому.

— Та ну його к чорту! — ледве чути кидає К[ирило] Гр[игорович]. Жебрак одстає.

— Що він од вас хотів? — цікавлюсь я.

— Та... просить задумав...

Мені боляче за К[ирила] Гр[игоровича]. Мовчу. Ще винограду купуємо. Читаємо «Вісті». Умови перемир'я з Польщею²⁰⁰. К[ирило] Гр[игорович] на співанку поспішає, а я йду в Музей історичний.

Лежать уряд генерали: де Рібас²⁰¹...

Концерт. Артисти Молодого театру²⁰² про Київ розпитують. Сьогодні художні пісні. Прекрасно співають. Після концерту тут же в залі вечерея. Гости. К[ирило] Гр[игорович]:

— І от наша капела сорок днів, як той ковчег Ноевий²⁰³, носиться по всій Україні й нарешті добулась до вас, ш[ановні] т[овариші]!

Тост за уповноваженого.

Танці. Скрипаль Придаткевич. Ольга Олександрівна. Півроку як одружена. Була партійною.

Четверта година ночі. Прожектори лазять по морю.
Брамщик незадоволений:

— Чи всі вже?

П'ятниця, 15. X 1920 року

З Парас[ею] в музей за Сабанєвським м[остом]. Музей закритий в дні після свят.

Ідемо на море. Твань морська. Мов хто крам розгортає. 9-й вал. Каменоломні. Акації густо-темні. Купую виноград — 25 карб[ованців] зайвих оддаю крамареві.

— І звідки ви такий?

— З Києва.

— І я з Києва.

От рідну мову почув. Підійшов солдат:

— Ви з Києва і ви з Києва?

Помовчав.

— А я з Полтави.

— Ага, от і добре.

Команда «виздоровлюючих», і похорон. Камінців тут менше, як на молі.

Концерт в Селянському будинку. Народні пісні. Світла мало. Сопрано розсипаються.

В пенсне:

— Давно почалося?

Маркс у два сажні, Шевченко, Ленін. Написи на стінах виключно укр[аїнською]. Газово-калійне [освітлення]. Порожня зала наполовину. Завіса на шнурах довгих.

Клуб Михайличенка ²⁰⁴. Прочитати реферат про рев[олюційних] п[исьменників].

«Ой на гору козак воду носить». За стільцями ліс рідкий. Холодна червона смуга на небі по заході сонця.

«Маки» — гарно. Публіка слухає.

Загальні збори просто з концерту. Чи їхати на Київ, чи продовжувати подорож?..

Заява від представника укр[аїнських] шкіл міста Одеси. Концерт дати.

Ранок. У нас іще темно. А в другій кімнаті баци кашляють. Чути, як кружки бляшані принесли — зараз чай буде готовий. У кожному кружку ложку кидають, і грає кожна кружка, озивається по-своєму. Мов годинник на дзвіниці в Лаврі.

[Мов] на буряках співають у Чернігові.

Жінки одбирають дорогий час, нам хочеться використать.

Субота, 16-го X 1920 року

Дзигарі на лаврській дзвіниці грають. Зверху, зверху вниз, знизу вверх.

Прокидаюсь. Баси в другій кімнаті кашляють. Чайні ложки вкидають у порожні бляшані кружки, і кружки грають, як дзигарі на лаврській дзвіниці.

«Ц[ар] Давид іграє на тро[мбо]ні», — співають «оглушительно».

— Добридень, товариші!

— Добридень! — загуло. Це К[ирило] Гр[игорович] пришов.

На чай сардинки госп[одарча] комісія видає, які залишилися од вечері.

— Швидше пийте чай, т[овари]ші, бо зараз загальні збори.

Староста кричить:

— Давайте картки Всерабіса, а то ж нас не зареєструють!

Він же оповіщає, що сьогодні (?) ми даємо денний концерт для учнів укр[аїнських] шкіл м[іста] Одеси. Капелянти ремствують:

— Що це таке, безперестанку співай і співай.

Загальні збори в жіночому помешканні. Першим стоїть питання:

— Чи має право брати участь у заг[альних] зб[орах] т[оваришка] Анна Пилипівна, коли їй бойкот оголошений.

— Ні, не має.

Дається слово самій т[овариш]ці. Вона не хоче говорити.

Загальні збори висловлюють думку, щоб справу т[овариш]ки обговорювати в її відсутності.

Т[овариш]ка виходить.

Загальні збори ухвалюють бойкот продовжувати.

Тепер справа з О[лександром] Ст[аніславовичем]. Посилають по нього. Загальні збори запитують його: як він вважає, продовжувати з нами контракт чи одмовляться.

— Прошу. Я перепрошую товаришів, що задержав. Я й сам хотів про це сказати. Бо я вже говорив про це з Ол[ександром] Вас[ильовичем]. Права продовжити контракт я не маю од київського Дніпросоюзу.

Він говорить про те, що контракт продовжувати, зважаючи на тяжкі обставини, немає інтересу.

— Бо дефіцит чим далі, тим більший буде. Не дасть же нам прибутків якийсь Всерабіс чи военком. Прибутків передбачалось 1 360 тисяч. Бракує до нього зараз 700 тисяч. Дефіциту я привезу 2 мільйони 100 тисяч. А коли доведеться вагони кинуть і на возах їхати, то ще більше буде. Отже, продовжувати контракт — це піти під суд, під трибунал, — чого я зовсім не хочу. Нам треба завтра ж виїхати, щоб за ці два дні офіційальні і плюс один день неофіційальний] прибути до Києва. Але я звернувся до філії з тим, щоб нам дали грошей. Довезти вас до Києва чи возами, чи як я вважаю своїм (не знаю, чи юридичним), а моральним обов'язком (наголос).

Солістка манікюр робить.

— Чи задовольняють вас мої пояснення?

— Задовольняють.

Збори ухвалюють резолюцію-звернення до Одеської філії: призначити нового уповноваженого. П[авло] Вас[ильович] читає пародію казки Грінченка²⁰⁵. Начадили тютюном — дихать не можна. У вікна промені б'ють, розрізають дим. Нам зараз треба йти обідати. Уже пів до другої. Прийшов представник од шкіл, запрошує йти на обід (8 верст), а потім їм заспівати. Збори дякують за обід і одмовляються.

Постановляють не нам йти на концерт, а попрохати їх прийти на наш бенефісний концерт.

Вноситься пропозиція розібрати справу з тією особою, яка піднесла тост за уповноваженого. Виходить підстаростиха. Постановляють: звільнити її з посади.

— Обирати нову чи ні?

— Не треба зовсім підстаростихи, нащо вона?

Кара бліх вишукує.

— Ні, ні, по статуту вона повинна бути. А крім того, коли ми звільнимо підстаростиху і зразу ж за цим скасуємо посаду, то це ніякого пониження не буде. А іменно треба на ці кілька днів обрати, щоб знала, що її звільнено з почесної посади.

Поза чергою староста оповіщає, що від сьогодні О[лександр] Васильович безплатні обіди наказав давати.

Збори ухвалюють: філії висловити подяку, спеціально делегацію послати.

Приходить О[лександр] С[таніславович] теж поза чергою.

— Я тут краєчком уха почув, що ви Соломинську звільнили за те, що вона співала тост. Отепер для мене ясно, остільки, значить, ті наші відносини загострилися, що ви вже висловили недовір'я й догану. Як же ми можемо разом їхати до Києва? Вибачте, я цієї постанови од зборів не прийму, бо не ви мене обрали, а Дніпросоюз. Але мене цікавлять не збори, а ті інтригани, які за дрібне своє самолюбство... (Перебиває голова.)

— Наші шляхи розійшлися.

— Трагедія робиться. Товариші не розуміють, що сталося «якось воно, мовляв».

Кара теж за вухом вичісує.

— Я заявляю остаточно: ніякого продовження контракту бути не може. Після середи я тих товаришів, які хочуть зо мною їхати до Києва, закликаю: ідемо до вагонів, і всьому кінець. Ви затоптали моє добре ім'я. Але знайте, не вперше Чапківському приходится зустрічатися з юрбою.

Глухе ремствування.

Один плеще.

Голова повідомляє Чапк[івському]:

— Хай це не буде для вас таїною, ми звертаємося до філії з проханням дати нам нового уповноваженого.

О[лександр] С[таніславович]:

— Тепер я з вами говорити формально не можу.

І виходить.

Реґочуть, здвигують плечима. Треба обрати нового. К[ирило] Гр[игорович]:

— Становище трагічне (затягається), я пропоную обрати трьох представників від членів капели, доповнити ними нараду.

Одноголосно проходить.

Обирають Артимовича, Копильця, Пломадьяло. Оплески.

— Просимо!

Матеріали для Музею. Тютюн, а мені ж тільки етикетки. Представник од шкіл прийшов: обід жде і діти (на концерт). Їдемо візником.

Шкільний музей. Оці пісні, що ви чули... Де капела Кошиця? Що з Курбасом²⁰⁶? Гнат Юра? Де... Олесь?

Діти квіти кидають на сцену. Одна дівчинка в українському. Г[ригорій] Сковорода. Грекиня. Носять учительки тарілки. Уже «Заповіт» співають! — гулко вниз на сходах. Швейцар до дверей притулився.

Від імені шкільної ради...

К[ирило] Гр[игорович] відповідає: завдання педагогіки — серце зм'якшить, щоб воно було, серце, яке...

Дівчатка з вазонами в кінці зали. Кулички жалібно за вікнами. Франко, Шевченко, Степ[овий].

Оглядаємо шк[ільний] музей. Ідемо гуськом.

— Що це — весілля?

— Да, весілля.

— А я люблю хрестини, весілля, — каже К[ирило] Гр[игорович].

Двірник і міліціонер дивляться підозріло.

— Ану, не скопляться!

Свисток тривожний. [...]

Поки Павла Вас[ильовича] нема, К[ирило] Гр[игорович] заводить:

— А отець Макарій на кобилі карій.

Ділимо тютюн. Мені сплачують третину. «Що ж, — хлопці в філії сказали, — куріть на здоров'я».

Переодягаються капеляни і співають «Благообразного»²⁰⁷.

К[ирило] Гр[игорович] переодягається. П[авло] Вас[ильович] цигарки набиває. Розмова про розрив з Чапків[ським]. К[ирило] Гр[игорович]:

— Та він зовсім не тим шляхом пішов, який йому вказав Дніпросоюз. По-моєму, завдання упов[новаженого]: зулуси²⁰⁸, самоїди²⁰⁹ і ще там хто — об'єднати їх так, щоб вони робили своє діло. Співає капела — значить, добре. А у внутрішні справи абсолютно не повинен втручатись. Абсолютно!

Слова Ол[ександра] Ст[аніславовича] про К[ирила] Гр[игоровича]:

— Я вам скрізь триумф утворюю, а ви мені он як.

Сьогодні капела чомусь краще звучить, як учора. Може, тому, що другу лампу повісили і більше світла на сцені, а також через те, що зала повна. З перших номерів повторюють на вимогу публіки. Газ шумить.

«Із-за гори сніжок летить».

— А-вву-жжу! — Кирило Григорович підвиває. Тенори сміються. Вони весь час просять Павла Вас[ильовича] й мене, щоб ми якось про це сказали К[ирилові] Гр[игоровичу]. Неможливо слухати. «Заповідь», «Заповідь!» — кричать.

Лампа погасла якраз перед кінцем коліскової. «Браво! Браво!»

— Прошу товаришів не турбуватись, зараз капела за-співає «Сонце на обрії, р[анок] в[стає]»²¹⁰ і «Заповіт».

Двері одчинили настіж вихідні. Темно. Публіка ніяк не заспоко[юється]. Ліхтар якась жінка собі світить. Дехто пробирається до дверей. На сцені свічки. Співають «Сонце на обрії». Як символічно. Про сонце співати в темряві.

Неділя, 17. X 1920 року

«Іже херувими»²¹¹ — в одній кімнаті, а в другій: «Ой зійшла зоря»²¹². Сьогодні Кирило Григорович править в церкві службу божу, і наші капелянти готуються.

— Ну, хто ще буде співать? Дівчата не будуть? Тоді хоч поможемо їхньому хору, а самі всією капелою на за-причасті «Ой зійшла...» заспіваємо.

Хтось пішов нагору до дівчат перебалакать.

По 1 фунту цукру Дніпросоюз дав. Обід — на вечерю.

По обіді кандидати на молодожонів посварилися.

— Давай гроші!

— Які гроші? Хіба в тебе вони коли були?

— Ну, чи ви бачили такого чоловіка?

Ходить по кімнаті, сопе і знову:

— Давай гроші!

— Які, я тобі кажу, гроші?

— А ти забув, забув які?

— Та пішла ти к чорту, ніяких я грошей не брав.

— Ну, чи ви бачили такого чоловіка?

Боротьба завелась.

— Та цитьте, онде ж люде сторонні, як вам не совісно?

Заплакала. Її виштовхав.

П[авло] В[асильович], Парася і я ідемо до музею за Сабанієвським мостом, звідти — до церкви.

Каталоги ще не готові. Рєпін, Ге²¹³, Айвазовський²¹⁴. «Прометей» Брюллова²¹⁵. Якісь панночки кихкають. Од-відувачів душ двадцять. Звідти шукаємо рік Преобр[ажень-ської] й Жуковського. [...] Йдемо додому. Втома почуваєть-ся. По дорозі мовчимо. Дома причепурюються на копцерт, який має бути о другій годині в Селянським буд[инку]. [...]

На концерт з П[авлом] Вас[ильовичем] не ідемо. На море. Морське повітря. Дома сплю. «Над річкою береж-ком». Крізь сон. І гітара...

Увечері Віт[ольд] Ст[аніславович] на чай П[авла] В[аси-льовича] й мене [запрошує], звідти нагору [їдемо]. (Нагорі вже співають.) Сутінь. Каганець. Сергій Федорович, Ольга

Аполл[онівна], Стахів ²¹⁶... Вірші чит[ають]: «Лебідь» Олеся, «В малярській студії» Вороного ²¹⁷, Олену Журливу ²¹⁸, Рильського ²¹⁹.

— Чи хто тут є? Погасить, будь ласка, каганець...

«Контора по отправленію и прибытію грузов». «Грузитись» — яке смачне слово. «Навантажитись» — не таке.

— Т[овари]щ, ради бога, олівець і бумажки, тільки пишуть яснеє. «Обед Керцман, 1-я рота, 1-й взвод». Спасибі. Ето ж такіє арештанти. В облаві взяли мужа й не випускають.

Наприкінці Приморської вулиці клозет. На всі сторони шестикутником двері, а в середині перегородки — зіздуою. О! — Пав[ло] Вас[ильович] палець підняв.

— Дивись яке... — і сконфузивсь. — Це ж... а я думав фонтан.

По колії ворота. Раніш тут варта стояла. Порожні бочки під стіною. Павла Вас[ильовича] іменно до них потягнуло. Двома пальцями операція — аж у бочках дзвенить.

Невідома лежить на піску. Під головою щось з одежі. Діти граються коло моря, камінцями кидаються. Мовчання коло моря. Діти кричать, а я ледве чую. Сьогодні вітер з північного сходу. Хвилі прозорі, одно знай, котять. А там, далеко, сине, чорне. Вітрила по ньому й пропадають. Берег зліва рожеву стрічку надів. Хвилі попід муром молотять. Вода аж підскакує, не хоче.

Понеділок, 18.X 1920 року

Ю. Стрижевський завітав. Рукопис у... ²²⁰ «Чинність українського дня», присв[яченого] Леніну. [...]

Нарада в О[лександра] Вас[ильовича]. Конц[ерт для] українських шкіл. [...] Який вихід з уповноваженим?

О[лександр] Вас[ильович] каже, що коли б ми не жили в державі... (А на жаль, ми в ній живемо.) При перестройці капели треба буде пройти безліч установ, які, безперечно, будуть ставити перешкоди. Бо на те це Одеса.

О[лександр] Васильович:

— К[ирило] Гр[игорович] позавчора мені говорив, що О[лександр] Ст[аніславович] — це висока людина, яка здасть свої уповноваження. Але тепер з ваших інформацій [пересвідчуюсь], що це людина ница, вона не спиниться пі перед чим. Він мені говорив: «Що, щоб комусь там свої уповноваження здавать? Боже борони. Я тільки можу передати правлінню Дніпросоюзу. Я, наприклад, афіш не можу

передати, бо там стоїть моє ім'я. Тільки мені Микола Любченко²²¹ довірив, тільки моему пролетарському серцю доручив, що ніякої контррев[олюції] не буде — а я що, тепер передавай». Отже, мені здається, вам, товариші, доведеться вертатись назад до Києва. Бо О[лександр] С[таніславович] як не донос, а взагалі владі може щось сказати.

Загальні збори. Примирення з О[лександром] Ст[аніславовичем]. Зняття бойкоту з підстарости. Губарьова дякує збори й каже, що більш такого повтор[ювати] не буде.

Море чорне. Вітер з самого ранку. Після наради до О. (?) Олександрівни заходжу. Каже, що віршів уже не пише. Писала — то все в старому стилі. Я повідомляю, що в Києві є поетеса Д. Д. Дудар²²².

У р а н ц і К[ирило] Гр[игорович] лежить у ліжку.

— Ви знаєте, що вчора сталося на конц[ерті]? Чапк[івський] вилаяв мене нец[ензурним] словом. Причім, як лаявся, то оглядавсь, чи ніхто не чує. Коли він помітив, що я од того слова отетерів, просто остовпів, він, побачивши, як це на мене впливає, ще почав друге, третє таке ж саме слово. Садист. Завелося з того: «Ви — зрадник». — «Кого я зрадив?» — «Ви возитесь з капелянтами, ви їх підтримусте». — «Чекайте, що ж: я повинен підтримувати всю ту брудоту, яку ви розводите з капелянтами?» Я од того слова не знав, що зробить. Тільки сльози на очі показалися. Коли б там щось було під рукою, то я б пустив у нього.

Лається сволоччю! Тоді перед самим виступом ходить як ні в чім не бувало.

— Т[овари]ші, на місця прошу!

— Ради бога зникніть, — кажу я, — бо виступать не буду.

— Пшш! — загули капеляни.

Він усміхається.

Пайок із Дніпросоюзу — сіль $\frac{1}{2}$ пуда, тютюн, сірники тощо.

Ми вчотирьох, крім того, одержали.

Октава на ліжку гугнявить умисне:

— «Повстаньте гнані і голодні... Ми всіх катів зітрем на порох».

О 6-й годині по сонцю концерт для співробітників кооператії. Концерт закритий, бо Всерабіс у понеділок не дозволяє ніякого концерту. Концерт платний. Нам дають 80 000 карбованців готівкою.

Пенсне розбив.

Продовження загальних зборів по обіді. Власне, для

повного примирення К[ирила] Гр[игоровича] й О[лександра] Ст[аніславовича]. Голова повідомляє з радісною вістю, що примирення вже сталося в К[ирила] Григор[овича].

Левітан. Поїзд в путі. Немов капела, непомітно. Серед степів. А що вона везе з собою!

Кир[ила] Гр[игоровича] й О[лександра] Ст[аніславовича] ждуть на збори. Староста повідомляє, що зараз в кабінеті голови правління провадиться маленька нарада, там К[ирило] Гр[игорович] і О[лександр] С[таніславович]. Я передав К[ирилові] Гр[игоровичу], щоб він...²²³

Курять. Голова:

— Не розходьтесь із зборів.

Трохи згодом появляються К[ирило] Гр[игорович] і О[лександр] Ст[аніславович]. Оплески. Голова повідомляє про те, що сьогодні заг[альні] збори ухвалили зняти бойкот з...

— Загальні збори також побажали, щоб полагодити відносини з вами, О[лександре] Ст[аніславовичу].

О[лександр] Ст[аніславович] говорить трохи картинно:

— Товариші! Сьогодні здійснилось те, про що я мріяв два тижні тому.— Далі знову йдеться про вагони, про підмазки, про «якась когось образа», про «якесь комусь недовір'я» й т. д. Він бере порівняння з медичного: коли в організмі було, як кажуть, якесь несвареніє общественного желудка. А то було: що не давай — слабий організм не приймає. Вішали собак як не Чапківському, то Вас[илеві] Сем[еновичу], і врешті грянув грім — як ото в Лизаветі.— Але я родився вже таким, що не боюся нічого, ні Дніпросоюзу, ні чека, бо вже таким вродився. Повторюю: й зараз нікого не боюся. Грім загуркотів, і сонечко засяло. Що я, товариші, можу вам на вашу напівпротягнуту руку (бо ви ще тільки наполовину простягли — на, мовляв). На ваш напівпротягнутий жест дозвольте простягнути мені повну руку.— Оплески.— Ще, товариші, прошу, коли ми будемо їхати в дорозі — прошу вас, як забачите щось таке в мене, приходьте, щиро в вічі мені говоріть, в вічі лайте, а тільки не позаочі. Передо мною лиш ваша справа і ваш добробут. Товариші! Я перед вами наполовину шахрай. Їхали ви на 25 000 [карбованців], і тут вас зустріли ціни високі, хай же хоч по кілька фунтів солі ви привезете, щоб мене не лаяли. Зараз у О[лександра] Вас[ильовича] я прохав грошей на допомогу чи що б то вам.

З грошима скрутно. Але обіцяли, може, товар закладуть. Бо та справа, яку ми розпочали, дійсно велике значення має, і зараз товариші, які нас якось звели, сказали: ми не хочемо, щоб ви їхали додому як чапківські і як капелянські, ми не дозволимо розколотись, бо ми юридично не можемо од вас прав одняти, але нового уповноваженого дамо, щоб справа [не потерпіла]. Отже, сварка руйнує, згода будує.— Оплески.

Далі О[лександр] Ст[аніславович] інформує про ту славу, яка розійшлась про нас по Одесі.

Концерт у залі філії. Дніпросоюз влаштував. Публіки мало. Мішана програма. Сопрано [звучать] неможливо, особливо в «Хмарах». (Тужить зелена діброва). [...].

Вікторок, 19. X 1920 року

Завод Гена. Зустрів Марусю, йде пучку перев'язувати.

Голова правління О. В. хоче допомогти мені й т[оваришеві] Пл[омадьяло] в справі одержання пенсне. Записка до завід[увача] інформаційного відділу. Це по Гоголівській, коло моря.

Знаходимо.

— Я, т[оварищі], тільки могу содєйствовать, п[отому] ч[то] там імею хороших знакомих, но тепер не знаю, как оно будет. А где ж ваші рецепти?

— Рецепти?

— А ну да, а то ж як, ви думали, без рецептів — без рецептів і я нічого не можу допомогти.

Поглядуємо один на одного. Завідуючий приходить на допомогу. Він робить жест, доторкається до нас ребрами долонь і говорить:

— Это, товарищі, все равно, кто вам напишет рецепт, акушерка лі, доктор, — надо, чтобы он бил, — і хитро усміхається. Нарешті він радить нам пройти до лікаря в цьому помешканні. Це — коло столу завідуючого справами.

Знаходимо стіл управ[ляючого] справами. Лікар, кажуть, зараз у себе дома в амбулаторії. Це недалеко, по цій же вулиці, Гогол[івській], 21.

Лікар приймає, як давніх знайомих, хоч ми з ним уперше бачимось. Він зараз тільки ось пучку перев'яже п[анні] Марусі. Просить сідати.

— Ай, мама, мама, — шепче Маруся й заплющує од болю очі.

— Ну-ну, Марусю, умниця, вона нічого не боїться.

Маруся вже сміється: ставить пучку над тазом.

— От бачите, Маруся вже знає, що робити. Зараз, зараз присиплемо, зараз.— Лікар дістає порошок з шаховки й посипає пучку.

— Ну, може, я спочатку до вас, а тоді вже товаришка Маруся почекає.

Ми даємо записку од голови правління. Читає.

— Добре, добре. А чом же ви нам «Зозулі» не заспівали? Га?

— А знаєте, нам багато вже хто казав, — говоримо ми йому.

— Так, так. Значить, ви близькозорий, — звертається до Пл[омадьяла].

Лікар пише. Сам високий, кремезний, ніс як у Тугапа-Барановського²²⁴. Дише на штамп. Стук! Готово!

— Ну, тепер добродіям поетам напишемо. Так, ви теж близькозорий?

— Так, короткозорий,— говорю я й називаю свій номер.

Пише, трошки зажурившись головою. Так, так. Дише на печатку. Стук! Ще й долонею причавив. Дивиться на світло, чи добре вийшло. Одає.— «Зозулі» так і не почув од нас.

Чудний який! Нам кожна хвилина дорога, а йому за шию не капає. Біжимо знову до інформац[ійного] відділу. Завідуючий через плечі нам дивиться, нетерпляче, бай-дуже:

— Да, да, ето всьо пріложіте, да, да... сделано будет.

— А коли ж прикажете до вас з'явитись?

Через наші плечі кудись подумав:

— Післязавтра.

— Ми їдем завтра.

Розвів руками.

— Пораньше ніяк не можна.

Ми зрозуміли, що набридли йому.

— Бувайте здорові!

— До свіданія, товарищі!

Коло самих дверей здоганяє сивий єврей:

— Дайте, пожалуєста, інформації про ваші концерти, сколько било, какой успех...

Уже дванадцята. Треба дома бути. Дома нічого нового. На заводах Гена концерту не буде. Чому — ніхто не знає. Ніяких візників нема.

Закусюємо з К[ирилом] Гр[игоровичем]. Обидва мовчимо. У мене голова болить. К[ирило] Гр[игорович] в ноти щось ставить, чи, може, пише?

Посходились капеляни. Зараз на обід треба йти. Суперечка. Чому й досі мед та повидло не продають? Набридли ці меди: наче тільки для цього й їхали люди.

— Господарча комісія? — перепитує один з басів.

— А де ж вона є, що робить? Вона ж одержує за свою працю по 10 000 на місяць.

Один з господарчої комісії презирливо знизує плечима.

— Господарча комісія! Господарча комісія! Зарядив одно, як той гиндик. Ви кажете, нічого ми не робимо. Вже ж п'ять покупців привели на мед. Попробує, та й піде. Так що ж його, вибачайте, за хвіст держать? Набридло, товариші, годі.

По обіді нас невідома пані-українка веде на концерт у Вищий учительський інститут.

Зала за сценою. Стеля в ассирійському стилі. Публіка радо приймає. Багато є таких, що вже чули нас у Дніпро-союзі. Червоні пані з учителем. Вони якраз сьогодні про поезію говорять.

«Для всіх ти мертва і смішна» — біс!

К[ирило] Гр[игорович] уклонився до публіки, а повторювать не хоче. Раз те, що капелі ще треба поспішати на концерт у міському театрі (з'їзд делегатів), а друге те, що Кирило Григорович взагалі лається, як викликають на біс.

— От мужики, — звичайна його репліка, коли він стає для повторення. — Сказано — мужики.

Тенор вийшов другу пісню оголосити, але зала не втихає:

— Bis! Bis!

Тенор постояв і пішов. Мусили повторювати.

Привітання од учителів, од студентів народ[ного] універс[итету].

— Вітаю вас од студентів... — дивиться в шапку, оглядається. На сцені темно. Публіка починає сміятись. Од студентів дівчата теж квіти піднесли.

О[лександр] Ст[аніславович] відповідає:

— Школа, наука й кооперація нерозривно зв'язані один з одним. Найкращі кооператори вийшли з-поміж учительства — Грінченко, Доманицький²²⁵, які поклали фундамент тому.

К[ирило] Гр[игорович]:

— Дозвольте й мені пару слів сказати про виховання. Воля. Почуття.

О[лександр] Ст[аніславович]:

— П[авле] Гр[игоровичу], у мене вільне місце на візнику, як хочете — підвезу.

Нас часм угощають.

О[лександр] Ст[аніславович] сам підкладає бутерброди капелянтам:

— Іжте.

Темно, лампи нема, посуду мало. Ну, Кирило Григорович готов, готов і я.

Маленька церемонія на звощику. К[ирило] Гр[игорович] хоче сісти на передній лавочці, О[лександр] Ст[аніславович] рішуче не допускає. Я зауважую, що я менший з усіх і мені б там треба сидіти.

— Ні, ні, будь ласка.

— Готово? Но!..

Ну, дев'ятий, здається, сьогодні концерт в Одесі. Чекайте. О[лександр] Ст[аніславович] одкладає на пальцях, який справді концерт. Так, попрацювали. Пора б і їхати.

— А які ваші плани, О[лександре] Ст[аніславовичу]? — питає К[ирило] Гр[игорович].

— Бачите, про це ще треба з товаришами поговорити. Сьогодні я був у О[лександра] Васильовича і Віт[ольда] Ст[аніславовича], і вони обіцяли якось з грошима.

Жмеринка — це з певних джер[ел].

Очевидно, нам треба буде зупинитись десь на такій станції, як Г о л т а, щоб...

А то що ж, Тульчин 18 в[ерстов] од станції — не підходить. А то, знаєте, в критичний мент крикнули, завалились, викинули, дівчата заплакали.

— Цікаво, як сьогодні в міському [театрі] згучати буде капела.

Ось уже й театр видно. Візник обертається.

— Ланжеронівська, которий номер?

— Та там, де вже були сьогодні, — нетерпляче кидає О[лександр] Ст[аніславович].

— Ланжеронівська, 2.

— А може, і вам з Пав[лом] Вас[ильовичем] стати за «мебель»? — каже О[лександр] Ст[аніславович], маючи на думці поставити нас на сцену поміж капелян.

— Чого ж, можна, навіть інтересно.

Дома ще нікого нема, крім кооператорів. Нарешті підійшли. Присилають із театру — їдемо. Вхід з театрального провулка. На другий поверх. Нас проводять в убиральні. Загримировані артисти ходять. Сьогодні із «Князя Ігоря»²²⁶ один акт ставитимуть. З Павлом Вас[ильовичем] проходимо до зали. Прекрасний театр! 4 яруси, і скрізь чисто. Правда, над завісою, немов з корана, на почесному місці гласить: «Курить, зажигать спички и зажигалки строго воспрещается».

Пригадується костюл у Смілі. Там теж перед вітварем напис. Що за вік, що в храмах треба писати: не робити того? Насіння хоч рідко, а все-таки лузають. «Курить, зажигать спички и зажигалки строго воспрещается». Пожежник:

— Ну, як вам ці рідні пісні?

— А як вам?

— Та, — махнув р[укою], — не до їх.

— Чого?

— А щодня товчешся. Оце в наряд як пошлють.

— Ви по спеціальності?

— Яка там спеціальність! То, було, дом в двадцять чотири етажі, приставив драбину — лізе, а тепер у два етажі — та й то боїться, — махнув рукою.

«Сонце на об[ріі], р[анок] в[стає]» (тенор). [...] «За городом качки пливуть».

— Ну, песня Вериків[ського]. Как он комічно сказал. Хліб їсть коло мене, сміється.

Середа. 20. X 1920 року

Ще всі в постелі, а господарча комісія привела якихось греків мед купувать.

Невідомо, чи сьогодні буде концерт. Утрюх їдемо місто оглядати. Із вулиці у вулицю. Причём на перехрестях маленька нарада буває: наліво чи направо.

П[авло] Вас[ильович] саме тоді збирається думати, як ми вже вдвох вирішили: ходім по сонцю — себто вліво.

— Ага, ну, так, — згоджується П[авло] Вас[ильович] і одходить од нас кроків на п'ять. Це — хустку жаліє, то просто двома пучками під дерево.

Прапорці на хлібах. Пусти на море — й попливе. Хлібна ескадра. Коти вигріваються на сонці. [...]

Я ховаю блокнот і олівець.

Будинки з подзьобаними цеглинами. Немов перехворіли на віспу. Якби десь молока гарячого! Знаходимо нарешті ресторан. Написано, що тут щодня сніданки, обіди й вечери. Заходимо з К[ирилом] Гр[игоровичем]. П[авло] Вас[ильович] перед самим рестораном знову два пальці: «От, проклятий нежить!» Сніданки дійсно щодня бувають, а от зараз нічого нема. Ходимо хіба по проспекту. Порожньо. Переходимо на людну вулицю. Купуємо по два пиріжки (К[ирило] Гр[игорович] вгощає) і дякуєм торговці за раду, де можна гаряче молоко одержати.

Молоко, звичайно, з водою, але тепле. Бринза суха, як крейда. Єврейка дивиться на нас, схилившись на стіл: «Звідки вони такі голодні?» А нам зовсім їсти не хочеться. Отак тільки посидить за гарячим. На вулиці купуємо з К[ирилом] Гр[игоровичем] по фунту ріжків. П[авло] Вас[ильович] головою хитає — не вкусить.

— Старий уже, — сміється К[ирило] Гр[игорович]. [...]

П[авло] Вас[ильович] показує пучкою, щоб клею для склеювання шкла, каменю купити.

— Добре, для пенсне куплю.

Ще додатковий мед дають. Хліба привезли звідкись цілу площадку — пайок, чи що. Білизну в жіноч[ому] помешканні одержуємо. Там же й короткі загальні збори. Між інш[ими] питаннями: щоб з кожного платні відрахувати по 500 к[арбованців]. Це за переписку нот для чотирьох капелянів. Ці ноти з ініціативи П[авла Васильовича] Гайди ми подаруємо культ[урно]-прос[вітньому] відділу Од[еської] філії. Не брати ж нам, справді, з філії 30 000 карбованців за переписку. Вопи й так нас радо вітають. І обід безплатний.

Увечері товаришка Муся завітала.

— Ах, це таке свято, — ви не повірите, — що капела завітала до Одеси.

— Та що ви кажете? — вуса роз[гладжує] К[ирило] Гр[игорович].

Муся ще більше захоплена. Розповідає, як сколихнулись українці по всій Одесі.

— Товаришко Мусю. Це ж у нас сьогодні єдиний день в Одесі, коли ми вільні — ні співанок, ні концертів.

— Бідні, бідні, вам, певно, тяжко отак мандрувати.

— Ах, не говоріть, це жертва, безперечно так.

І Муся догори очі піднімає.

К[ирило] Гр[игорович] надписує свою карточку і подає Мусі чистим боком. Т[оваришка] Муся брови підняла:

— Не можна зараз дивитись? Ну, добре,— заховала в загальний зшиток,— дякую вам дуже, дуже дякую.— І встає, поспішати треба.

Ми йдемо до Віт[ольда] Ст[аніславовича] попрощатись. Вікно світить — отже, Віт[ольд] Ст[аніславович] дома]. [...]

— А що ж, по десять тисяч карбованців з душі, ось зараз найду вам підводчиків. Скільки вас? Сорок вісім душ — ну, чотири підводи.

— Ні, в чотири не заберете.

— От погано тільки, як у дощову полосу попадемо,— зауважує хтось.

— Так тоді, безперечно, я не згоден, — [подає голос] Кирило Григорович.

Знову в нашій кімнатці на ніч карти розгорнули.

Соліста нема. На ліжку чемодан готовий сумує.

Четвер. 21. X 1920 року

Звичайна «молитва» К[ирила] Гр[игоровича], і всі встають. Треба раніш укладатись, бо сьогодні переїздимо. Соліст прийшов:

— Добридень!

Господар:

— А де ви, добродію, ночували?

— У родички.

— Я й не сумніваюсь, що у родички.

Сміється. Невловима нечиста усмішка і в соліста. Я стежу за солістом. Мені цікаво, чи здатні тепер люде на вільну любов і як вони її уявляють.

Господар одягається:

— На кого ж ви покидаєте свою родичку, ви хоч би сьогодні попрощатись пішли, — закашлявся, сміється. — Отак надвечір.

Соліст:

— Ні, хай уже десь у другім місті, а тут уже годі ходити, — і знову нечисто сміється. Тепер мені ясно — це не любов. Навіть свята тіла тут не було. Щось гірше. А врешті, бог з ним.

Прийшов О[лександр] Ст[аніславович]. Нараду робимо в кабінеті К[ирила] Гр[игоровича].

Куди їхати — на Жмеринку, Бірзулу чи на Вознесенськ?

— Коли ми поїдемо на Возн[есенськ], Єлисавет, то ви ж самі бачили, який там казан кипить. Краще десь пересидіти ці події на Поділлі під регул[ярним] військом, а не під вередливою владою якогось батька отамана.

Ухвалює рада — на Жмеринку.

Заг[альні] зб[ори] обмірковують справу продовження контракту днів на 10. О[лександр] Ст[аніславович] підносить цю пропозицію.

— Он т[овариш] Ярош: при підписанні продовження контракту не підписувати з ним, а везти до Києва як пасажира.

— Дивак! На загальні збори не ходить, — додає староста.

— З т[оваришки] Жданової штраф, який був умовно накладений на неї, зняти, зважаючи на те, що вона скрізь себе...

— Як К[ирило] Гр[игорович] думає?

К[ирило] Гр[игорович] згоджується так же, як і капеляни.

Ухвалили: контракт продовжити з 23 жовтня.

Далі уповноваж[ений] інформує про те, що сьогодні ми не виїздимо з Одеси, на двірць теж не переїздимо, бо проти цього є пунктів 9. Перший пункт той, що без грошей з Одеси їхати не можна, а господ[арча] комісія тільки сьогодні передала заяву товаришам кооператорам. Нам обіцяють дати ліків, дати макухи й т. д.

Обирають Марію Євгенівну. Кирило Григорович закочує рукава й плече в долоні.

Наприкінці зборів оголошується заява економки цього двора, щоб капелянти, від'їжджаючи з двору, не брали з собою ніяких речей, які належать Вукоопспілці.

Сміх. Чого ж сміятись, коли справді не вистачає в них семи чашок? І в нас теж хліб пропадає.

Ті всі нарікання... (т[овариш] Артим[ович]).

Дочка економки кричить:

— Курку ріжуть!

О 5-й год[ині] збираємось у залі прощатись з кооператорами.

Поки підлогу натирають у сусідній кімнаті, одеські кооператори — «Ой що ж то за шум», «Тихо Дунай воду несе». Баритон тенор намагається співати. Дедалі співи налагоджуються, жіночі голоси приєднуються. Наші на картці й на потах розписуються. С[таніслав] Олександрович в дверях стоїть.

Море сіре, колюче. Ворушить, перебирає щупальцями. Лиш там далеко синішає. Вітрила розбіглись за бухтою. Мов діти на луці гратись зібрались.

Чотири пісні. Староста промовляє. Передає скромний подарунок:

— Ноти, це ті пісні, які ми тут співали.

Відповідає О[лександр] Вас[ильович]. К[ирило] Гр[игорович] говорить про те, що скрізь — і в Лондоні, і в Парижі — наша пісня викликає захоплення. Скрізь вона, як та Сандрільйона²²⁷, несе з собою радість і захоплення, це і на Україні вона викликає.

Уповнов[ажений]:

— У стародавній думі сокіл-білозорець. Тільки на море погляньте. Тихо було. Мертво. І от ударив грім революції. Ми ніколи не були імперіалістами, ми ніколи не хотіли якомога більше земель під себе підгорнути. Ні, ми казали: не гнітять, дайте нам дихати й розвиватись. І от, я кажу, нам не треба броненосців і міноносок, нам треба торговий флот, великий т[орговий] ф[лот], який би під рідними прапорами — через море. Замість отих чайок-байдаків великий т[орговий] ф[лот]. Цей сокіл-білозорець і є Одеська ф[ілія] Дніпросоюзу.

Наші пішли на «Демона»²²⁸.

Увечері чарка в О[лександра] Вас[ильовича]. К[ирило] Гр[игорович] розкажує про трьох Микит. Потім: «А ви знаєте, на наше прощання чекіст прийшов».

П'ятниця. 22. X 1920 року

Укладаємось. Шпагату хто позичить? Площадка буде одна, виходить, тільки за кілька разів перевезе все. Виносимо речі, навантажуюмось. Перша площадка вже повна. Ждемо, коли вернеться. Мати Дусан[ського]²²⁹ хоче з нами їхати.

Площадка завертає наліво в улицю, а ми повз пам'ятник Пушкіну — направо. Три хвилини, не більше. Як побачили вагони з афішами, з приставленими драбинками — в душі залоскотало. Мов рідне що. Маруся корито тягне.

— От противне, я його кину.

На обід ще можна піти, хоча П[авло] Вас[ильович] каже, що незручно, раз попрощались. По обіді з К[ирилом] Гр[игоровичем] купуємо півпуда солі в прислуги. Це пайок співробітник якийсь продає. У що ж його взять? У К[ирила] Гр[игоровича] пара шкарпеток допіру з прання. А в

мене в кишені онучі, теж чисті. Зав'язуємо дірки в шкарпетках і пересипаємо з мішка сіль. У кімнатах, де ми жили, як у пустелі. Підлога помита, блищить. Кирило Григорович і служниця чашкою пересипають сіль:

— Ви ж цього не заносьте у щоденник.

Сміємось. Я кажу:

— А дивно було б бачити Миколу Віталійовича ²³⁰ за мішком солі.

— Так, нічого не вдієш.

Знов повз пам'ятник Пушкіну. Море далеко. Спускаємось з гори — ховається, ховається й зовсім зникло. Сходи кам'яні вапняком по боках обкладені. За ними акації — мов чаші, накриті воздушком.

Воду носимо з клозета, бо ніде більше взяти. У «катакомбах» бувша верхня полиця моститься.

— Що ви там говорите? Не чути.

Увечері прийшли проваджати нас співробітники Дніпросоюзу. Дівчата з ними ходять по перону.

Темно. Всі посходились. Крізь сон чую, питають мене, чи я сплю. Ні встати не можу, ні крикнути, як мервий...

Брати, прощайте! Нових стріч! ²³¹

І в нас тут листя опадає,
У груди море б'є, ридає —
І день і ніч, і день і ніч...

Брати, прощайте! Нам пора!

Туди, в степи, яри, долини,
Де б'ється серце України
На гордім березі Дніпра!

Брати, прощайте! Путь лежить!

До нових стріч! Одеса-мати,
Прощайте, любі! Не тужіть —
Піснями волю йдем вітати!

Субота. 23. X

Цілу ніч нас тягають. Враження таке, що вже на край світу заїхали. Ні, ми всього тільки з порту на Товарну переїхали. Стукають у двері — питає черговий по станції, чи ми на Вознесенськ?

О[лександр] Ст[аніславович] прокинувся:

— Ні, ні, поставте нас, будь ласка, на Товарову, ми на Бірзулу поїдем.

— Уже ж на Товаровій.

— Ага, от і прекрасно.

— Значить, будете стоять? — перепитує зчіплювач.

— Так, будем стоять...

Прокидається вагон.

— Одверніться, я вдягатимусь.

— Ей, хто мою торбинку вчора брав? Там моє мило.

На чайник уже цілі черги. Тенор кличе товаришку, кандидатку в молоді.

— Чого?

— Ти вийди на хвилинку.

Кандидатка дуже сумна вертається й сідає на місце мовчки. Учора, як мене будили, виявляється, була нарада при уповноваженсму. Постановили т[овариша] М. виключити зовсім з капели за те, що він чужі речі любить брати. Тепер тільки я пригадав, що у т[овариша] Плом[адьяла] сало пропало. А це чоловік приходив спеціально до вагонів.

— Ви мій мішок забрали.

— Хіба? Нічого подібного!

У костьолі дзвонять. Костьол як у Києві. Невідомо, коли поїдемо. К[ирило] Гр[игорович] зостався в «катакомбах».

— Ну що ж, уже лежав, аж боки болять — тепер не знаю, що робить. Хоч би співанки. Ні, другий раз не поїду.

— Чего?

— Утомітельно? — питає росіянка. К[ирило] Гр[игорович] проспівує тричі:

— Утомітельно. Утомітельно. Утомі-тель-но!

— Утомі-тель-но! — кінчає Люда.

— Ей, жінки, ідіть картоплю чистить на обід.

Жінки в спекуляцію пустились. З кошиками на базар, по півпуда солі несуть додому.

Я айви купую й перцю.

Дома т[оваришка] Поля іменини справляє. Йй О[лександр] Ст[аніславович] насипав повну тарілку цукерок, і вона підносить до кожного й приказує:

— Поздоровляю — беріть... та більше-бо.

Вагон тісний — простягне руки в другий бік — і вже досягає.

Галя каже:

— А мені цукерок миску, я теж через тиждень імениниця.

— Зачатіє Анни? — каже К[ирило] Гр[игорович]. — Ні, зачатіє в рахунок не йде.

Купуємо насіння і йдемо далеко під залізний міст.

Затишно. Інколи тільки згори вихоплюються табуни пилу. Паровозний поршень жалібно пищить.

— Сьогодні десяте по-ст[арому]? — К[ирило] Гр[игорович] питає.— Оце я сьогодні обіцяв жінці, що буду дома.

Добре сидіти на сонці, немов на колодках, ні про що не думати. Якийсь товариш у подертій шинелі поздоровкався до нас. Не знає, чи йти, чи до нас заговорити. На спині клунок. Заговорив.

— Ви не знаєте, т[овариш], када на Бірзулу?

— Е, ми самі туди, та от ніяк не дочекаємось.

— А вам же куди? — питає К[ирило] Гр[игорович].

— В Тульчин.

К[ирило] Гр[игорович] зрадів:

— Так це ми з вами земляки.

— А ви хіба там були?

— Аякже, аякже, — і Кирило Григорович називає села. Дядько клунок додолу, коло нас сів. Заговорив українською. К[ирило] Гр[игорович] насіння повну жменю дає. К[ирило] Гр[игорович] розпитує:

— Ну що ж там у вас, тихо?

— Та де там: сорок верстов — і кулемети, й ружейні чути, а то й з гармат.

— Так, так. А хто ж там наступає?

— Я вам, т[оваришу], такий виказ дам: ото як мені говорили, то й я за ними скажу, ви мені не завинусте: ніби П[етлюра] й пол[яки]²³². А хто ж його знає, чия подолає?

— Так, так. Ну, а комбіди по селах є?

— Як? — не зрозумів дядько.

— Комбіди, комітети бідноти.

— А, комітети бідноти? Є, є, а тільки вони тягнуть за кулаками. Мошенничають, одно слово. У нас, я вам т[оваришу], такий виказ дам, один чоловік сказав проти комітету цього, що ви, мовляв, не дивитесь за бідними, — так що ж би ви думали? Два рази приїздили шукать — ховався. Как можна проговорюватись — тепер за це одно,— рукою на шию петлю показує. — Ну, тільки я вам скажу, як і пожаліється він, то вже ці покажуть за бідноту. Безпріменно.

— Значить, на селах тепер теж погано живеться?

— І-і, що й казать. Я дві десятини маю, дак що ж? Тільки й хватило засіять. А прожить же якось треба. Бо діти.— Зітхнув.— Е, як би не діти. Ось сьогодні, кажуть, заграничний пароход привіз батинки в Одесу. От би сів — і за границю. А то діти. Пуд солі купив, а чи доведу — бог його зна. Одне слово, погано.

— Ну, а якийсь же небудь порядок у вашім селі є?— питає К[ирило] Гр[игорович].

— Я вам такий, т[оваришу], виказ дам: бардак! Як ото у війську, так і в нас — та ніякого порядку. У других селах, де пани були, землі багато, а ніколи комусь з чужого села не дадуть. Свої ж! Хоч пропадай. У нас пана не було. і тільки церковна земля на бідних пішла. Так що ж там: одна десятина на 10 душ.

Дядько:

— Ну треба йти, може, десь сяду хоч на буфер.

Поршень пищить. Синичка співає.

Коло вагонів нові чутки:

— Спішно евакуюється Од[еса]. А як же з нами буде?

Вечоріє. На мороз бере. Мати й жінка чи сестра розстріляного сидять коло вагона на різкім вітрі, ждуть О[лександра] Ст[аніславовича]. О[лександр] Ст[аніславович] не скоро прийде, просимо до вагона:

— Бо ви замерзнете.

Вони скромно сідають коло дверей. Кожного разу, як хтось входить, їм доводиться ноги приймати.

— Ах, вибачте, — панни придивляються в темноті, одходять і шепчуться, чути:

— Нам і так тісно, куди ми їх будемо містити?

Каганця засвітили. Каганець новий із Дніпросоюзу, і він тільки стіл освітлює. Надворі дзвонять: завтра неділя. Хваляться дівчата:

— Я в церкві була.

— Я була на вінчанні й на похороні.

— Похорон? — котрась перепитує й машинально басом: — «Во блаженном успеніі...»

Сьогодні якась причина насила на наших дівчат, чи, може, настрій матері розстріляного передається, що всі про похорон говорять. Розбила котрась шклянку, плаче й жартома заводить:

— Со святими...

— Со святими упокой, — підхоплюють наші, але їх обривають.

— Та годі, з панахидами розносились.

К[ирило] Гр[игорович] прийшов, люб'язно балакає з гостями. Дехто йде на місяць дивитись і укладається. Але К[ирило] Гр[игорович] затягує «На вгороді верба рясна», і вони встають. Пізно приходить О[лександр] Ст[аніславо-

вич]. Несподівано мені пенсне приносить. Я дуже йому вдячний. К[ирило] Гр[игорович] в «катакомби» поліз. О[лександр] Ст[аніславович] з ним радиться, а потім розміщають гостей.

Місяць мов зимою. Чистий, холодний.

На морі човен, «Ліда» звать. Тут теж поєднання ніжності з силою. Дома у нас у Києві Лідочка, Лідуся, згадалося — як я за нею слідом бігав із кімнати в хату, щоб послухала свіжого вірша.

А як там дома зараз, на Кузнечній²³³? Мала намір із Пісок прийти Проня²³⁴.

Ну, та Катерина Кузьмівна така чудесна людина, що сама у двір з другого поверху збіжить і потихеньку у кого-небудь грошей позичить, аби щоб пригостити моїх близьких; коли саме я списав від Катерини Кузьмівни пісню «Ой у полі жито»?

Неділя. 24. X

Перед світом сіпає кілька разів наш вагон. Стоятимемо до 12 год[ини] дня. З К[ирилом] Гр[игоровичем] шукаємо загальний [притулок].

— Та йдіть, ідіть, що там стісняться, ми знаємо, що у вас, а ви знаєте, що в нас. Що там справді...

Воду по черзі носимо з паровоза коло депо. Це не менш як півверстви. Мороз, руки заходять, треба мінятися.

До нас проситься якийсь нач[альник] міліції чи командир і ще хтось. Порадившись, О[лександр] Ст[аніславович] пускає, тільки до Бірзули, його й сестру милосердну. Не пустити не можна, бо чорт його знає, що він може зробити, а у нас же сіль. О[лександр] Ст[аніславович] попереджає, щоб ми в дорозі про політику ані слова. [...]

На полиці питають:

— Чи нема часом у вас «Камелії»?

Поля кричить:

— Хіба ж ви не знаєте, я «Камелії» ще в Лисаветі залишила. А ось є вірші Мандрики²³⁵.

Полиця знаходить у когось книжку й читає вголос «Цезар і Клеопатра» Бернарда Шоу²³⁶. Револьвер. Венера. Степи. Перехрестово. Барбарис. Осінь і золото.

Наш поїзд збільшився — вагонів на 60 буде. Коло вагона зчиняється гамір. Комісар якогось²³⁷..., той щось у шапці на долоні держить і не хоче од вагона йти... Показує

револьвером за перон. Обідранець іде — спотикається, за ними жінка, дівчинка й хлопчик.

На Венеру дивимось. За залізничним мостом [визирнула] і зайшла.

Понеділок. 25. X

Степ, степ, лісочки коло будки й знову рівнина. Ось могилка обгороджена. «Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито». Лісочки понад колі[ско] глицю пообсипали, мов уже одправлено в храм. Деякі дерева ще тримаються, особливо молодняк, що йому, справді, смерть! Молоде й перед смертю сміється. Зате яка ясна смерть дубів. Вони трохи прижухли, але знають, що ні в чім не винні. Хай собі смерть іде — вони засвітили огні і ждуть. Тільки акація повік жовтіть не хоче. Вона краще за одну ніч іржею візьметься, а все-таки не вмре.

Барбарис, червоний барбарис понад самим шляхом. Синички дзвонять.

— Ну й геніальна думка обсадить ото краї дороги,— жартує К[ирило] Гр[игорович]. Поїзд стає і підкомандує:

— Ну, виходьте, куди кому там треба, а то зараз піде поїзд.

Поїзд ще стоїть довго. Це ст[анція] Перехрестово. О[лександр] Ст[аніславович] по телефону умовився щодо концерту в Бірзулі. На 7-му год[ину] призначено. Розцінка удвічі підвищена, бо концерт і для червоноармійців. Адміністрація зараз же готує афіші, квитки розписують.

— День Всерабіса сьогодні, — хтось зауважує.

— Е, що там Всерабіс, його в Бірзулі нема.

Обідаємо. Подають нас паровозом до самої аудиторії, де буде концерт. Капеляни особливо не одягаються, бо в театрі холодно, як каже О[лександр] Ст[аніславович].

Всупереч чуткам про Вапнярку — там тихо. Ходять совітські гроші. Хліб по 250—300 к[арбованців] за фунт. Нас обіцяють причепити до поїзда, що екстрено йде в 12 год[ин] ночі. Отже, після концерту й поїдемо.

«Собраніє служащих». Садок. Тіні химерні.

— Скільки їх! — чується, коли ми проходимо. Іноді на нашу адресу критика. Уже майже всі квитки забрано. На 80 тисяч.

К[ирило] Гр[игорович] робить спробу [введення] в театр капели, а потім впускають публіку. На сцені колонадою декорації. Театр на манір Єлисавета, робіт[ничий], маленький, усередині, мов абсида, раковина для оркестру.

Завіса. Коло мене:

— Детській театр прієхал.

Насіння, як звичайно.

Курять, хоч якийсь військовий перед концертом українською оголосив, щоб товариші не курили. Хлопці в раковину свистять, і їх усмиряє військовий «учитель», що з нами говорив.

Тверчанин. В кооперації працював багато.

Зала кашляє неможливо. Іноді паровоз високим тенором знадвору обізветься. Стукають у двері, які взяті на гак, і П[авло] Вас[ильович] через щілину радить їм пройти в бокові двері, ліворуч.

— Що? — звичайно він перепитує, щось не дослухавшись. — Так-так, це тільки обійти театр, ліворуч.

Антракт. Завіса не закривається, і капела розходиться без пуття за куліси. Шапка волохата оповіщає літучий мітинг одкритим. Слово дається воєнкому — такому-то. Воєнком ходить по сцені, так як і у Вознесенську, говорить про Антанту²³⁸, шляхту, нарешті про пана Петлюру.

Другий відділ проходить краще. Співає капела в пальтах.

— «Зозулі!» — кричать у залі.

— Що там «Зозулі», — бурчить коло мене якийсь сивосусий. — Не знає, що таке «Зозуля», а каже.

Українська мова чується. Тверчанин в антракті хвалить капелу. Чув він і Завадського²³⁹ і Агреньова-Слав'янского²⁴⁰.

— А от ваша капела зовсім-таки зачарувала. Куди нам, вашу пісню я дуже високо ставлю.

Дома Маруся рознервувалась. На неї нападаються дівчата за якийсь там чайник, і вона плаче:

— Йй-богу, під поїзд кинусь.

От чиста дитина. За гаку дурницю — під поїзд.

Знову на цілу ніч мати сіла коло столу. Засинає вагон.

Вівторок, 26. X

Сніг зривається. Наш поїзд під'їхав до ст[анції]. По перону бігають жінки з клунками, в наші двері тільки глянуть безнадійно — і знову до других вагонів. Минаємо бронепоїзди. Жива огорожа — в сажень височина. Ниви, рілля при дорозі, сухий лист вітер жене, а там далеко синіє край землі.

Дим вікно застеле і втече. Сніг зривається. Знову акації іржаві. Хуторець маленький. Скирда соломи і груша дика коло хати, і все золоте.

Об телегр[афний] стовп оберся рудий дядечко — вигляд старовіра, коло нього царубійко з кийком, пильно-пильно дивляться на поїзд. Поросята морда до морди вляглися. Знову лісочок, задні дерева хутенько-хутенько забігають, передні поволі в другий бік. Корів пасуть дівчатка. Одна з коробки кадильницю зробила, димом размахує.

Уповноваж[ений] нараду скликає. Після наради дівчата просять карт. К[ирило] Гр[игорович] каже:

— Хто хоче читати книжку?

— Я! я! я!

— Ну, дак от нате вам «Чин божеств[енної] літургії²⁴¹», а то ви так і не читали служби божої.

— Е, не хочемо.

— Ну то давайте — я вам буду править службу божу, а ви тихенько співайте.

За диякона Пав[ло] Вас[ильович]. Він торкає рукою горлянку й, одкашлявшись:

— «Благослови, отче...» «Благословенно царство отця, й сина, і святого духа нині, і повсяк час, і на віки вічні».

— Амінь! — відповідає вагон.

Далі П[авло] Вас[ильович] екстенію виголошує.

«Господи, помилуй», — співаємо. Поїзд стає коло якоїсь будки, і К[ирило] Гр[игорович] каже:

— Чекайте, поки переждемо, а то почують люди, та ще позбігаються. — Закриває поки що «Чин» і розказує, як йому камилавку²⁴² та набедренника²⁴³ дали.

— От якби ви хоч раз вийшли на концерт у камилавці. От смішно — фрак і камилавка!

Сміються.

Ледве чути наспівує «Місяць, просвіщай доріженьку». [...]

Поїзд не хоче швидко йти, і придорожній гайок схиляється, без шапки стоїть.

З вагона пливе «Господи, помилуй». К[ирило] Гр[игорович] виголошує з другої полиці «Бо тобі належить». Далі антифони²⁴⁴: «Благослови, душе моя, господу». Мати розстріляного руки склала, зажурилась. Скінчили антифон. К[ирило] Гр[игорович] читає псалму...

П[авло] Вас[ильович] до Галі:

— Давайте скоріш мені «Чин», що ви забрали, мені зараз малу екстенію треба виголошувати.

Галя не дає.

— Ах, яка поезія, — каже К[ирило] Гр[игорович], прочитавши псалму.

П[авло] Вас[ильович] цигарку вийняв, ноги простягнув. «Ще раз і ще раз» виголошує.

— Тепер, — каже К[ирило] Гр[игорович], — дев'яносто восьма ст[орінка], другий антифон.

Марія Євгенівна з свого ложа голову до верхньої полиці підняла, серйозно бере участь у «відправі». Адміністрація квитки розписує. «Єдинородний» співають. П[авло] Вас[ильович] викинув цигарку у вікно, до Галі:

— Ви там заложили мені пальцем?

— Зараз, — відповідає.

— Ну, тепер ви, П[авле] Вас[ильовичу], — кричить К[ирило] Гр[игорович], — тридцять дев'ята сторінка.

— Та чекайте, де ж воно?

— Е, цей мені дякон, — кричить Галя.

«У царстві твоїм», — співають поля, над ними хмари. «Щасливі ті, що плачуть, бо вони утішаються». «Щасливі тихі, бо вони опанують землею».

Поле, хмари нахилились. «Щасливі чисті серцем, бо вони бога побачать».

К[ирило] Гр[игорович] читає молитву. Галя до П[авла] Васил[ьовича]:

— Ну, тепер дякон.

П[авло] Вас[ильович] угору палець:

— Чекайте, он ціле поле кущів! Справді, кущі, кущі.

— Оце недалеко й Поділля, — каже О[лександр] Ст[аніславович].

«І на віки вічні», — виголошує дякон. «Святий боже», — співають лаврське.

Дякон ектенію виголошує за фундаторів цього поїзда (сміх) і за тих, хто помер, і хто зостався непохованим.

Мати сидить, зажурилась. Холод з вікон і з дверей. Сніг перестав падати.

Херувимську співаємо Бортнянського, № 7. К[ирило] Гр[игорович] вірить у християнського бога чи тільки красу відправи любить?

— Ось почекайте, — захопився К[ирило] Гр[игорович], — я вам оцю молитву прочитаю.

Черешні од морозу почервоніли. Коло Марії Євгенівни:

— Нет, а я всьо-такі не променяла на славянський яз[ик].

Поїзд задержує хід. Воли стали з плугом, дядько руки гріє в рукавах, на поїзд дивиться.

К[ирило] Гр[игорович]:

— Що, став поїзд чи ні?

— Та тут все рівно нема станції — нікому слухати. «Просительна єктенія».

— «Подай, господи». «І вседіву Марію зо всіма святими спогадавши, самі себе, одне одного і все життя наше Христу-богові віддамо», — вигукує П[авло] В[асильович] і повертає голову в вікно до акацій.

— Куди ж ви дивитесь? — Галя пристає.

П[авло] Вас[ильович] палець угору:

— Чекайте! Перескакую на «Отче наш».

Після кожного прохання:

— Отче наш, — цим і кінчають, — отче наш!

Ст[анція] Слобідка. Обід беремо, наперчуємо з П[авлом] Вас[ильовичем]. П[авло] Вас[ильович] аж морщиться. По обіді К[ирило] Гр[игорович] чудо насичення одним кавуном 5 000 [чоловік] показує. К[ирило] Гр[игорович] виходить і, причинивши вже двері, крізь щілину гукає мені:

— По бідності не хочете?

Публіка усміхається.

Митя надворі з Каром грається.

Через хвилину дівчата, які коло вікна сиділи, регочуть на весь вагон. К[ирило] Гр[игорович] на площадку пішов, і з нашої полиці чути його розмову, яку вже й наші дівчата чують і усміхаються. Виявляється, К[ирило] Гр[игорович] дівчатам, які раніше за нього вийшли з вагона, радив пройти на другий бік у спеціальне помешкання.

К[ирило] Гр[игорович] забирається в «катакомби».

Окропу з вокзалу принесли. Вікна позачиняли.

Надворі смеркає — з дверей видно. Пора б і каганець [засвітити].

Уже набридло стояти. Приблудні собаки коло наших вагонів, ми їм хліба кидаємо, їдять, оглядаючись. [Червоноармійці] кудись на плечах кулемети понесли.

У вагоні страшно холодно, ноги мерзнуть.

Ідемо знову.

На нашій полиці збирається купка бодрствующих, укутуємо ноги в ковдри, я з ними розучую чернігівських пісень «Ой за гаєм зелененьким», «Ой, походжено та поброджено коло мого саду». Переходимо до «Місяцю-місяченьку, просвіщай доріженьку», «На півночі на кручі», «Вночі на могилі».

К[ирило] Гр[игорович] виліз із «катакомб», зацікавився, хто у вагоні новий репертуар заводить.

Маруся злізла до нас. Притулилась до К[ирила] Гр[игоровича]: їй скучно без мами.

Кирило Григорович коло стола «питанієм» займається.

— Ну, оце як вернусь до Києва, неодмінно розпочну лекції в університеті з філософії питання. Боюсь тільки, що як майстерно буду викладати, то ще поб'ють слухачі.

— О, то певно, а слухачів буде багато, всі голодні зберуться.

О[лександр] Ст[аніславович] карту розклав на столі, бензинову лампочку (це сьогодні новина) засвітив, обмірковує, куди його напрям узяти.

Ст[анція] Рудниця. Ідуть дівчата на місяць дивитись. А місяць і справді світить, вся земля біла, мов сніг випав.

Сон на вагон налягає. Дехто папільйотки робить на ніч, шелестить у темноті на полиці папером.

Марія Євгенівна, любителька чистоти, встала в нічному лейбику, за віник — і ну прибирати. Скаржиться, що брудно:

— Люда почала курити, ось — як понакидала.

— Маріє Євгенівно, — Люда з «катакомб», — що ви мене провокуєте?

Маруся нагорі плаче:

— Мама, мама, мама.

— Чого ви, Марусю?

— зуб болить.

Їй радять йодом помазати.

— Та вже помазала, вати тільки нема.

Через годину якусь прокидаються деякі з верхніх полиць; душно, голови болять од макухи.

Середа, 27. X

Вапнярка. Сніг лежить на землі, на вагонах. Марія Євгенівна уже встигла з «рекогносцировки» прийти. Вона ні одного базару не пропустить. Входить у вагон.

— Хліб отакенький півтори тисячі, грошей совітських майже не беруть. Сала зовсім нема.

— Та що ви, справді, нам паніку робите?

Дівчата йдуть і вертаються з продуктами. Зовсім не так, як казала М[арія] Єв[генівна].

Збирається нарада при уповноваженому — куди взяти напрям?

К[ирило] Гр[игорович] каже:

— Треба щось написати Леонтовичу.

А й правда, він же тут недалеко.

Якщо виясниться, що до вечора поїзда не буде, то краще дамо концерт тут; викличемо по телефону Леонтовича.

Біда з цим снігом. На верхню полицю не можна вилізти, щоб не залишити на нижній півфунта землі з черевиків. Нижня полиця заводиться з Павл[ом] Вас[ильовичем], бо в нього чоботи, як кораблі. П[авло] Вас[ильович] розсердився:

— Що ви мені морочите голову, півгодини витирав поги, а тут мені нотації читають. Прошу вас! Я не дитина.

На чайник черга аж до восьмої вже встановилась: Г. Пилит, Поля, Павло Вас[ильович], комуна наша й т[ак] д[алі].

М[арія] Євген[івна] удруге встигла вернутись з базару, розказує, скільки вона дала солі за молоко, сало. М[арія] Євг[енівна] примружує очі й викладає: за сало... і т. д.

О[лександр] Ст[аніславович] входить, питає, чи К[ирило] Гр[игорович] єсть. Він хоче по́радитись, як бути з концертом. Помешкання є, але паскудне. Хтось говорить, що Н[ирило] Гр[игорович] спить. О[лександр] Ст[аніславович] лізе в «катакомби» і звідти через хвилину вилазить, сміючись:

— Я все йому розказав, як і що. «Тепер, — питаю, — яка ж ваша думка?» К[ирило] Гр[игорович] мовчить. Заснув. Ну що ж, піду на свій риск робить. Ото нехай до півнів не встає, чайників не гріє.

Паровоз у терцію²⁴⁵ грає. Києвом запахло. А в Києві терції, й септими²⁴⁶, і нони²⁴⁷.

Гогель-могель Поля крутить.

— О, вже гогель пішов.

П[авло] Вас[ильович] і О[лександр] Ст[аніславович] вирішили до Тульчина проїхати. К[ирило] Гр[игорович] пише листа Леонтовичу.

— Обнімайте ж там мого Леонкавалло²⁴⁸, — каже він, оддаючи листа П[авлові] Вас[ильовичу].

— Так! — згадав К[ирило] Гр[игорович]. — Самогону.

— «Самогоні», — вставляє по-італійському О[лександр] Ромуальд[ович], — там у нього попитайте.

К[ирило] Гр[игорович] лізе з пряженею до нас на полицю.

Згадуємо філософа. Я кажу:

Друга Мандрівна Капела
Дніпроосоюзу
В КОРОТКІМ ЧАСІ ДАЮТЬ

КОНЦЕРТ

присвячений **УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПІСНІ.**

ПРОГРАМ КОНЦЕРТУ:

Відага I	Відага II	Відага III
1. Оре, Сенса, оре.	1. Ой, у полі жито. Аранжирон П. Гітера.	1. Ой піш у повал дубин.
2. Ой, вечора.	2. Було віно. Аранж. Р. Гітера.	2. На 'горіні га осе бля нама.
3. На горіні шиски чинак.	3. Народні пісні. Аранж. артиста капели.	2. Ой, дзвон дзвонить.
4. Ой, гай лоті.	4. Народні пісні. Виконан. артисти Дніпроосоюзу.	4. Як не жинися.
5. А вже весна.	5. Ой на гору понад воду носить. Дует виконаний артисти капели "А" з С. Турецьким.	5. По від терсон стичка.
		6. За гордон начат вилуць.

Революційні пісні: а) інтернаціонал. б) Заповіт.

Дирігує Капелою **К. СТЕЦЕНКО.**

Час і місце концерту — в афішах.

Учнівський Збірник Ол. Чапківський.

Афіша концерту Другої мандрівної капели Дніпроосоюзу. 1920

На ювілеї Джамбула Джамбаєва з нагоди
75-річчя творчої діяльності. 1938

Академіки П. Тичина, О. Богомолець, В. Філатов. 1941

— А ви ж портрета свого не передали Миколі Дмитровичу. А то, буває, не приїде.

— Приїде,— говорить К[ирило] Гр[игорович] упевнено,— що йому таке, м-мужику, безперечно приїде.

П[авло] Вас[ильович] і О[лександр] Ст[аніславович] у дверях:

— Прощавайте, не поминайте лихом.

— Глядіть же, П[авле] Вас[ильовичу], «самогоні» не забудьте.

Тільки палець майнув у дверях. Це П[авло] Вас[ильович] обіцяє, що не забуде.

Староста прийшов, і от біда: на Христинівку поїзд складають. Уже вагони записують.

— Так, може, якось догнати наших можна, бо ми, власне, тому на Христ[инівку] одкинули, що сьогодні не передбачалось поїзда.

Хліб тут того дорогий, що град побив (казала баба на базарі).

Про Умань вагон балакає.

— Отам би підживитись. Хай нам по пудові сала на душу, по пудові цукру, — нащо нам той тютюн?

— Да,— каже К[ирило] Гр[игорович],— уманці великі філософи, я знайомий з кооператорами, треба їх накачати, щоб нас піддержали.

Згадуємо, що в Умані Курбас. І жінка його теж?

— Так.

— Це така з ліцезренієм паки і паки? — гов[орить] К[ирило] Гр[игорович].

— Так. Ліцезр[еніє] паки і паки.

Бронепоїзди одправляють кудись. О[лександр] Р[омуальдович] собі сокирою чобіт розрізав. Сніг перестав, дощ не дощ — мряка якась. Сіро-сіро.

Парася іменинниця.

Пічника нашли в той вагон, піч замазати, трубу перемінити. Хтось каже, О[лександр] Ст[аніславович] сьогодні не вернеться, бо червоноармійці сказали, що в Журавлівці банди. К[ирило] Гр[игорович] із «катакомб» теж цікавиться, звідки така інформація.

Марія Євген[івна] каже, що червоноармійці сказали. Вона замітає вагон утретє сьогодні. Ждемо увечері, чи не привезуть нам Леонтовича, або, може, вернуться наші. Нема й нема. Приносять із того вагона чутку, що в Журавлівці повстанці.

Сьогодні четвертий бронепоїзд туди одправили.

— Ну, положим, на одну Журавлівку стільки панцирних поїздів не пошлють, а все-таки невідомо, чого наших нема.

Тополі три, а коло них, мов їх діти,— молоденькі вистроїлись. Місяць за тополями, мов декорація. Тиха ²⁴⁹...

Підстаростиха до нашої полиці перелізла. У неї рука болить. Не вгадала, як і заснула. Мавка організовує гру в козу ²⁵⁰. Кожному на вухо говорить.

У д е н ь. На даху мов хто горошок сипле.

— Ай, що се? — Маруся питає. Одні кажуть: крупа йде. Другі кажуть: горобчики.

— Ай, горобчики, миленькі. Я хочу горобчика, я хочу горобчика,— хниче Маруся.

— Марусю! — протягує хтось із жінок. — Така велика, а плаче.

— Ай, що ви тямите?

Четвер. 28. X

Тривожно ніч пройшла. Навпроти нас став бронепоїзд, уночі по телефону кричали: «Дак говоріть, посилати чи ні?»

Крізь сон чую — М[арія] Євген[івна] каже вартовій:

— Не одчиняйте дверей, бо вони вже питали, чиї це два вагони.

Нас одчепили, і ми, очевидно, стоїмо на путях самотньо. Канонада чи паровоз бухкає з труби.

Рано прокидаються. Сніг ще більший, як учора, мороз із вітром. Лампочки не гасимо, і вона тепер ще скупіше світить, як уночі, бо над дверима в щілину день пробивається, на іконку М[арії] Євген[івни] і на Мишку падає. Вікон боронь боже одчинити. Тільки й чуєш:

— Двері, двері ради бога зачиняйте.

Підкидають макухи, і вагон наповнює задушливим, смаленим, вонючим.

Дров учора стільки накололи, оце вже, кажуть, дров нема.

— Ви в той вагон не давайте.

На чай черга не менша, як учора, до 7-ї — 8-ї години.

Пора б вернутись О[лександрові] Ст[аніславовичу]. Дехто заспокоює:

— Бачите, йому треба не тільки до Леонтовича, а ще й акредитив узяти. А каса раніш одинадцятої-дванадцятої не одчиняється.

— Ага, ну так воно й є,— заспокоюємось. Приходять із того вагона:

— Це ми подивитись, чи й у вас так темно. Ой, біда, та й годі.

К[ирило] Гр[игорович] у «катакомбах» прокинувся, не хоче вилазити, незадоволеним тоном звідти:

— Та зачиняйте двері, товариство.

Підстаростиху знадвору гукає староста картоплю чистить. У неї рука перев'язана, застуджена, ну, тоді Маруся по порядку.

— Ай, усе на мене, усі стараються тільки обідити.

— Що ви, серце Марусю? — питає К[ирило] Гр[игорович] і, вислухавши, жаліє: — Бідненька, бідненька, як же вашими рученятами картоплю чистить? Дозвольте, я за вас піду.

Маруся тільки говорить на знак незгоди:

— Ай! — і злазить з полиці.

— Усі на мене, всі, чисто всі.

Ну вже більше, як 12-та. Коли ж вони приїдуть?

Мар[ія] Євг[енівна] з базару квасолі принесла.

— Ой, дайте руки погріти! Ой боже ж мій, як холодно. Дорого на базарі. За фунт солі 2 пляшки молока, фунт солі— фунт квасолі.

У вагоні на одну хвилину мовчання. Це так буває на ярмарку — раптом чуєш — тиша велика. Вітер на даху каблукми мерзлими тупає.

Стукають у двері.

— Одчиніть, хтось стукає.

— Ні, то вітер.

— Та одчиніть, який там вітер.

Вагон оглашає радісний гамір. Вас[иль] Сем[енович] приїхав.

— Ну як, розкажіть.

Вас[иль] Сем[енович] вітається, дістає листа К[ирилові] Гр[игоровичу] і О[лександрові] Ромуальд[овичу]. Ось там у листі написано все. К[ирило] Гр[игорович] читає про себе, О[лександр] Р[омуальдович] уголос. О[лександр] Р[омуальдович] з нами не поїде, останеться в вагонах. Капеляни хай беруть їжі з собою, рекомендується постіль брати.

— Як,— дивуються всі,— хіба ми їдемо? Бог з вами, у такий мороз, про що ви думали, як вирішували?

Навіть К[ирило] Гр[игорович] піддакнув:

— Дійсно, ви ж бачили, що го-година з-змінилась.

— Ну що ж, так вирішили,— ніби виправдується Ва-

с[иль] Сем[енович].— А ми вчора, ви думаєте, їхали? Ми пішки до самого Тульчина йшли. Дядьки ні за які гроші не хочуть везти, бо коні забирають. Ну, так збирайтесь, бо підводи вже стоять.

Вагон обурюється.

— Так це, виходить, справді?

— Ні, я не поїду, не поїду.

— Я теж.

— І я... — тільки й чути. А тут ще староста в недобрий час прийшов, список до лампочки вчитує: така-то — їде?

— А боже мій,— сердиться К[ирило] Гр[игорович],— хіба ж можемо ставити так питання? Раз капела концерт дає — значить, усі їдуть, і все тут.

— Ну, а я не їду,— хтось із жінок заявляє,— в чому я поїду? В мене літні пантофлі.

Староста знову в недобрий час:

— Ну от, у тому вагоні теж так, половина не їде.

Вас[иль] Сем[енович]:

— Ну, як собі знаєте, а О[лександр] Ст[аніславович] сказав, хто не поїде, про того буде порушено питання на нараді.

— А, значить, ви силуєте нас, так? Силуєте?

— Гарна капела — нічого сказати.

— Ша! — розсердився К[ирило] Гр[игорович], твердим голосом втрутився: — Усі повинні їхати, й кінець розмовам.

— Ну да, я ж і казала, що все силоміць робиться.

— Як силоміць? — кричить К[ирило] Гр[игорович]. — Ви контракт підписували? Вам у Києві говорили про ті труднощі, які ми стрінемо в дорозі? Отож не балакайте багато, а швидше одягайтесь.

Вагон замовк, незадоволений, платтями кидає, шепотить:

— Що я буду брати, як нічого нема?

— Обід готовий.

Обідаємо. Одягаємось. Я, недовго думавши, надягаю під ковдрою на себе другу пару білизни, щось на ноги намотую — готово. Ідемо до возів. Поперед себе несемо вузли, руки — зашпори заходять. А вози ще далеко. Алея тополь. Аж ось де вози. Кілька разів пересідаємо з воза на воза, возів шість, це од союзу. Дядько говорить, що ото на тім возі то син священника. Ніхто з капелян не виявляє подиву, що серед підводчиків син попа.

Дядько дивиться, як ми кутаємось у ковдри.

— Е, це вони ще не знають, які тут гори, ще разів двадцять уставать прийдеться.

— Ну, готово.

— Як готово? Ще трьох нема.

— Старосто!— гукає К[ирило] Гр[игорович]. — От чорт його десь поніс.

Староста появляється з порожнього будинку (туди тільки що надвір ходив) і сам доповідає, що нема таких-то.

— А боже мій, так куди ж ви дивитесь? Ждемо, а їх нема.

— Ну, поганяйте.

Уже на дорозі бачимо — три душі блукають, як неприкаяні.

— І де вони родились, чорт їх знає. Ну, їх візьме задня підвода, — каже наш дядько. — Но, мерзавка! Е, ти яка стидлива! Гаття, си!

Нас підкидає на рівчаку.

Природа, яка природа. Сонця не видно за хмарами, а враження таке, мов перед заходом горить-палає ліс. Червоний стоїть, а там далі синіє поле, річка сіра, як хмари. І тихий сум по кружині.

— Гаття, си!

Чуємо — щось гуркотить.

Староста:

— Чуєте?

Дядько оглядається:

— Да уже більш, як тиждень, тут стріляють.

К[ирило] Гр[игорович], завжди охочий до розмови з простим народом, питає:

— Хто ж це такий тут воює?

Дядько:

— Як хто? Гаття, си, гаття! Повстанці, а за ними П[етлюра] йде.

— Отак? — мов трохи дивується К[ирило] Гр[игорович]. — Ну, а скажіть: як по селах, дядьки за кого стоять?

— Тут таке, я вам скажу, обди́рство розвели, що й годі.

Канонада знову. Сніг пішов. Вітер проти нас пере́мнівся.

Дядько мугиче якусь пісню. Прислухаюсь — не розберу.

Виймаю з портфеля шапку, бо в капелюху голову прожухає. Заїхали в ліс. Під гору встаємо. З гори усі держимось за полудрабки.

— Не бійтесь,—заспокоює нас дядько,— це така сила, що на яку вгодно гору вивезе і з будь-якої високої гори зведе, як на перині.

— Розумна конячка,— хвалить К[ирило] Гр[игорович].

— Тиру!

Задні підводи кричать, чого стали.

— Толю, сюди їхать чи ген туди?

— А я знаю?

Толя прибігає закурити, він у гімназичному форм[ену] пальті, чорні брови зрослися. Під вусом.

— Сюди їхать чи ген туди? — не дїждавши, дядько питає слїдуючу підводу. Звідти так само:

— А я знаю? От чорти батька зна.

— А чого сюди не їдете? — Толя питає.

— Та хтозна, може, обкрутимось та знову на Вапнярку виїдем.

— Он дядько йде, попитайте,— радить К[ирило] Гр[игорович].

— Цей дядько так знає, як і ми.

А все-таки питає:

— Дядьку, оцією дорогою куди можна виїхати?

— Оце на Тиманівку, а це на Тульчин.

— Но, Варвара!

Знову на гору. За нами всі підводи повертають. Білим посипало поміж листям. Он береза кумедно як виросла, разкарячилась на стовбурі, а вгорі майже зійшлась. Як дикирій. Блідо-зеленою бронзою дуб затік. Пень при самій землі зрізано. Широкий лежить під снігом, мов плита мармурова на могилі.

— Сніг сухий,— каже дядько,— мороз буде.

Знову гора.

— Це Три Кирниці,— дядько пояснює, тут було колись три кирниці.

Ліс скінчився. Поле. Тільки там гора пішла, ледве димно закреслилась. Руданський²⁵¹, Коцюбинський²⁵² скільки разів тут ходили, може, на цю гору дивились.

З деяких підвод устають під гору й забігають за дубки. К[ирило] Гр[игорович] просто собі ноги погріті встав. До задніх підвод перевітатись.

— Біда з цим жіноцтвом,— каже він.

Сніг засіяв. Сіє, сіє засіває. Зеленіє жито. К[ирило] Гр[игорович] з дядьком розмовляє на господарчі теми.

— Так, так,— ще раз підтверджує він,— у нас нема звичаю на зяб пшеницю сіять.

Ноги мерзнуть неможливо. Каро ганяє по дорозі. Стрічаємо дядьків, дуба везуть у прогоні аршина півтора-два.

— А що, дядьки, зима там іде?

— Іде! — гукають.

— Но, Хрестя! Гаття, си', гаття! — Підводчик бачить, що моя ковдра нічого не гріє, дає мені з-під себе шинелю. А сам усидіти не може.

— Ніхто ж не знав, що так захопить. На ноги по одній онучці, а тут ще ноги простуджені.

Підбігає другий підводчик, танцює на морозі то передом, то задом.

— Колись, як був на службі, картуз без козирка і вуха не мерзли. Башлик²⁵³ хоч і видавали, так що ж, надіть не смій.

Дядько питає хліба. Я дістаю хліб і яблука, він ділиться з другим. Коню боляче ступати по мерзлих грудках.

— К собі, си', к собі!

Сива все направо забирає, бо тут, на Поділлі, все парую їздять — і сивій по збитій колії трудно втрапити.

— Дядьки,— обертається до нас підводчик,— а коли ж ваше дійствіє буде?

— Що він сказав? — перепитує очима К[ирило] Гр[игорович].

— Дійствіє наше коли буде.

— А так, так,— закутується К[ирило] Гр[игорович],— це в них на Поділлі всі так кажуть.

— Ото погано, як, буває, приїдем — і білети розберуть.

Ми розуміємо, що йому треба почути концерти. Староста заспокоює:

— Це встроїмо.

— Ага, пожалуста. Но, Марусю!

— Зараз буде село, а від села ще п'ять верстов зостанеться.

Встаємо всі з нашого воза і йдемо селом. Хатки чепурні, гребінцем вугли стріх підшиті. Аж за цариною (високий хрест і ворота) доганяють нас підводи.

— От на той горбок виїдем, і Тульчин буде видно. Хоч би швидше ті п'ять верстов. Гаття, си,— підганяє дядько,— будеш дома гріться.

— А які ми з вами хазяї, що цілий день коней не поїли. А бач, он і Тульчин.

Сиджу спиною до конячки і ніяк повернутись не можу, од вітру слъози виступають. Хоч би скоріше ці п'ять верстов.

— А ми як поїдемо, коло жіночого вчилища? — питає К[ирило] Гр[игорович].

— А ви, видно, знаєте Тульчин, — дивується дядько.

— Так, я тут поблизу сім літ прожив.

Спускаємося з гори. Мені видно те, що вже забігло за нас. Двори, загати, садки. Гребля яром, яром.

— Може б, придержати коняку?

— Но, мальчик, гаття, си!

К[ирило] Гр[игорович] зліз, далеко одстав на горі.

— Ану, ідіть сідайте, — гукає до нього дядько.

К[ирило] Гр[игорович] біжить. Гора новий напрям узяла десь уліво, і кінь ледве удержує воза. Його зад увесь час мені в спину піддає. К[ирило] Гр[игорович] доганяє.

— Розумна конячка, — хвалить він.

— Сідайте!

— Но, Варвара!

— А де ж бровар? — питає К[ирило] Гр[игорович].

— Уже, уже проїхали.

— А так, так, вірно. А скажіть, отой німий єврей і досі живий?

— Та куди ти ото, мерзавка!

Знову з гори. Дорога, посередині рівчак вповодж дороги.

— А ось той єврей живе, що мені підрясник шив.

— Стой! Куди едеш? Что везьоте? Покажіте документи, — каже до нас дядько.

— Нічого не веземо. Ідемо з Вапнярки, концерт давать будемо.

— Пропускай! — кричить хлопчак з рушницею од другої підводи.

— Оце у вас така застава?

— А тут обдирство — не добери господи.

У мене враження таке, мов щось ми вкрали. Мовчимо, минаєм бурсу, собор. Оце вже союз починається. Завертаємо в двір. Скоріше в хату. Ноги, як дерев'яні. Ідеш і хитаєшся. У хаті темно, але зразу теплом обдає.

— О, навіть груби гарячі! — дивуємось.

— Вибачайте, товариші, — хтось із темноти говорить, — чогось світло забарилось сьогодні.

Хтось ще раз клацає кнопкою од електрики.

— Ні, нема, прошу, кладіть поки що речі тут.

Електрика засяяла. Кімнати, які уявлялись у темноті тісними,— просторі; вони двома проходами по боках з'єднані з залом. В залі столи накриті. Запрошують сідати. Кирило Григорович, як то кажуть, на ігуменському місці. Раптом він плеще в долоні, за ним уся зала встає й вітає оплесками Леонтовича. З першого погляду щось є в обличчі од Кошиця, може, Куліша ²⁵⁴. Цілується з К[ирилом] Гр[игоровичем]. Знайомлюсь із ним. Дякує за книжку. І за лист теж.

По чарці дають. Битки з пюре, огірки солоні.

— Зосталось, товариство, десять хвилин до початку концерту.

Приходять кооператори, коло другого стола сідають. Кажуть:

— Це ми прийшли на [Вас] дивитись.

З Мик[олою] Дмит[ровичем] в театр ідемо. За хвірткою згадуємо, що ми люди бідні. Театр у палаці, ось зараз, кроків триста.

Перед нами палац біліє, по боках теж два. По темних сходах ідемо. Зала тісна, пройти не можна утрюх. Леонтович, Пав[ло] Вас[ильович] і я стаємо коло вікна, з якого, до речі, дме.

Дружину Мик[ола] Дм[итрович] посадив, а сам з нами.

Оркестр «Інтернаціон[ал]» грає. Третій дзвінок. Виходить капела на естраду, бо сцена одкрита.

— Ану, давайте йому хлопкішки зробимо,— каже Леонт[ович] до П[авла] Вас[ильовича]. Н[авло] Вас[ильович] на те вухо недочуває.

— Га? А! Ну-ну!

Мик[ола] Дм[итрович] і кооператорам, що близ нього стоять, те ж говорить. Виходить К[ирило] Гр[игорович] — наш куток починає, і вся зала плеще. Співають важко, стомлено. Одначе після «Ой гай, мати», яку гарно виконують, оживають. Сопрано раптом із рядів хору виходить, її тенор проводить. Я й сам ледве на ногах стою після такої подорожі.

Солістка півнів ловить, хоч почала й чисто. Соліст усім до серця. Третій відділ. Перед піснею Вериківського О[лександр] Ст[аніславович] говорить з естради, чого ми сюди приїхали, в Тульчин.

— Не тільки того, що хотіли концерт [дати], а тому, [що] у вас у Тульчині живе композитор Леонтович, якого ми пісні співаємо. От ми рішили до нього завітати. Завтра о такій же годині відбудеться тут концерт. Речі виконані

будуть найкр[ащих] суч[асних] комп[озиторів]: Леонт[овича], Стец[енка] й Степ[ового].

Співають «Маки», «Ой дзвони дзвонять». Мик[ола] Дм[итрович] притулився головою до стіни, слухає. Перший плече в долоні, і К[ирило] Гр[игорович] злегка усміхається до нашого кутка.

Митя з Каро й Черняхів[ський], що були відстали, прийшли.

«Як не женився» пропускають, бо вже двічі попереджали за електрику. «За городом» повторюють. Після «Заповіту» й «Інтернаціоналу» оркестр шкварить марш. Боже мій! П[авло] В[асильович] і Мик[ола] Дм[итрович] слухати не можуть. Публіка не скоро виходить, бо одні всього двері.

Знову столи накриті, знову чарка. Публіка на чім світ стоїть їсть огірки, другу котлету просять, бо на обіді попереджали, що замість першого увечері буде друга вечеря. Повидло щезає, його знов приносять. До півночі розмовляють, мостяться з сіном. Тепло в хаті. Після горілки, бо горілка справжня, пече, і капеляни просять на ніч відро води поставити. Жіноцтво у дворі у флігелі. Деякі фактично жонаті віддалені кімнати в нас займають. (Зостались на завтра в Тульчині.)

Скромність. Лондон. Париж. Та к-от М[икола] Дмитро[вич] відповідає:

— Це компліменти для панночки. А от К[ирила] Гр[игоровича] знають кругом. Може, трошки десь там знають і мене.

Микола Дмитрович:

— Як вам подобається «Моя пісня»?

Я проти тексту Білиловського²⁵⁵, але мотив мені страшенно подобається.

Хтось:

— Миколо Дмитровичу!

Одійшов. Шум, шум у кімнатах. Шум.

Микола Дмитрович Леонтович:

— Вериківський на двох нотах...

Кирило Григорович:

— А ви он... «Щедрик»...

Як керує Кирило Григорович (руки в кишеню, протест).

У капелянтів єсть свої симпатії щодо пісень. Не люблять «Оре Семен», «Ой гай, мати», «Як оженився».

Годині о восьмій устаємо. Умиваємось, переносимо свої речі з правління в бухгалтерію. Правління своїми кооператорами повне. Мик[ола] Дм[итрович] запрошує до себе.

— Чого, їй-богу. Підем.

К[ирило] Гр[игорович] десь у кооп[ератора] спав, а ми з П[авлом] Вас[ильовичем] зараз ось умиваємось. Жіноцтво зачинилось у флігелі, не пускає вмиватись. Ми вмиваємось у дворі з бочки. Мороз, здається, більший, як учора. Складається так, що чай п'ємо у дві черги за браком посуду, а потім після чаю їдемо на співанку в палац. В палаці співанку робимо в залі, проходять пісні, які йдуть з піано.

Скрипака теж знайшли в Тульчині. Він недобирає, але це ми відносимо на рахунок холоду. К[ирило] Гр[игорович] нервується.

— Де альт N?

— Пішла до лікаря.

— А де N?

— Зараз прийде.

— Це чорти батька зна що. Староста! Де староста?

Якийсь дежурний по клубу червоноарм[ієць] прочинив у клубі двері [...].

Зала з мармуровими пілястрами²⁵⁶ різних кольорів. Капітелі²⁵⁷ корінфські, спочатку йде фриз²⁵⁸, потім іще. Меблі старовинні. На столі дві черепахи, вроблені в срібло, мов гладишка грузин[ська]. У однієї вази шийки срібної нема. Вази з драконами, тонкої роботи. Одна лежить розбита, і я беру два черепочки на спогад. Однак їх тут заметуть, бо, на жаль, музею до сього часу не додумались закласти.

При вході написано, що тут цілий рік жив Суворов²⁵. Пам'ятник тут же перед під'їздом перекинено, і слова навіть поковирано.

Із вікна: парк. Став. Колись, кажуть, обкладені були береги мармуром. І тут теж якісь колони. Тепер баби котомислами воду носять, руки по черзі за пазуху ховають. Солдат з котелком присів, певно, дрова збирає. Верблюду везе.

О 2-й год[ині], коли совнархоз²⁶⁰ скінчив заняття, знову К[ирило] Гр[игорович] збирає на співанку в кімнаті правління. Микола Дм[итрович] прийшов, і йому стільця пере-

дають через голови. Співаємо речі, що без піано йдуть. В тім числі й Леонтовича.

— Ну що, так «Козу» чи ні?— питає К[ирило] Гр[игорович].

— Можна швидше,— каже М[икола] Д[митрович].

Дійсно, швидше краще виходить.

— «Щедрик» та інші?

Микола Дмитрович:

— Я нічого кращого не чув.

Вся капела недовірливо сміється.

Обід. Сьогодні концерт трохи раніш — все через ту електрику.

З самого ранку стає відомо, що Маруся на запалення легенів заслабла.

Приходив [лікар] Чижський і Фед[ір] Ів[анович] теж. [Співають] з Леонтовича. К[ирило] Гр[игорович] говорить перед якоюсь піснею його, що «ми співаємо речі відомого композитора Леонтовича, який живе в Тульчині. Дозвольте, т[овари]ші, викликати його сюди на естраду для виявлення йому тої радості, яку він нам усім дав».

П[авло] Вас[ильович] ще раніше пробрався до вікна й каже мені:

— Як би його витягти звідси?

Коли почав К[ирило] Гр[игорович] говорити про Леонт[овича],— Мик[ола] Дм[итрович] покинув говорити з молодими товаришками і спокійно дивиться на сцену.

Тягне [його] П[авло] Вас[ильович] через вхідні двері кругом за куліси.

М[икола] Леонт[ович] появляється в картузі й не знає, що робить. К[ирило] Григорович:

— Дозвольте вам... Вас знають у Лондоні.

М[икола] Д[митрович] картуза зняв, лицем до К[ирила] Гр[игоровича] стоїть, слухає.

Відповідь:

— Ну, це, звичайно, компліменти, які приємні панночкам, а от К[ирило] Гр[игорович] дійсно відомий скрізь, і всюди його люблять. А я, що я, ну, може, десь там і мене трохи знають.

Капела й зала не мож[уть] не сміятись, тим більше, що М[икола] Д[митрович] надів картуз і тут же сів за те-норами коло оркестру.

[...]

У третьому відділі привітання.

Вечеря з чаркою. Співаємо «Як не женився», «Верба

рясна». Гра: хто з ким сидить, то й з тим поцілується. Знову адреса, вкрита підписами. За нею мене згадують. Довга розмова з Грабов...

У промові О[лександр] Ст[аніславович] згадує про Марсю (жертви).

Субота, 30. X

— Ходім же сьогодні до мене,— М[икола] Дм[итрович].
Ідемо повз церкву. Монументальна.

— Де тут можна дістати відомості про Тульчин?

М[икола] Д[митрович] радить. Тут декабристи²⁶¹ були. П[авло] В[асильович] і К[ирило] Гр[игорович] приходять до хати пізніше, бо вони зайшли по цукор туди, де спав К[ирило] Гр[игорович].

— Просто біда — сахарний пайок, а дістати не можна.

Входить дружина. М[икола] Д[митрович] знайомить нас. Дружина зараз же затурбувалась і пішла. М[икола] Д[митрович] тим часом у буфеті знаходить голубці з м'ясом, підігріває їх у грубі, бороду обпалює. Входить дружина. М[икола] Д[митрович] одчинив квартиру і плює в сад.

— А що там є? О добре, добре.

Сам сів і наливає нам яблучного вина. Квашені яблука.

— А де ж ваші діти?

— А їдна в діда-попа, а друга... — Недочув.

Випиваємо за здоров'я дружини. Дрозди за вікном шипшину ніби клюють.

Входить не відомий мені чоловік з мосєю кн[игою] (Яків Грех²⁶²).

Далі ще невідомий. Це вже входить піп.

— Випиймо, отче. А ви пригадуєте Савку-Булавку, як ми разом учились? [...]

Ну що ти будеш його робить? Нам пора.

К[ирило] Гр[игорович] серед бесіди щось на вухо каже М[иколі] Дм[итровичу]. П[авло] В[асильович] сміється. М[икола] Дм[итрович] одверто пучкою показує у вікно:

— Он туди.

К[ирило] Гр[игорович] засоромився, ловить пучку.

— Тільки берить хліба для пса.

Ідуть. Входить дружина.

— Дак куди це ви?

М[икола] Д[митрович]:

— Та це орішину вчора вирізали й забули.

— Е, чи не вона ото за грубою?

— Ану шукай,— сміється М[икола] Д[митрович]. Тим часом «бідні» зникають.

— Ну да, оце вона й є.

— Та не доганяй, нехай.

Сміємося. (Дружина, здається, не розуміє.)

М[икола] Д[митрович] нам грає з [опери своєї] «Русалч[иною] вел[икодня]»²⁶³.

— Чи оце, К[ириле] Гр[игоровичу], не буде нудно, ніби воно повторюється.

— Е, це ми з вами мініатюристи і, коли беремось за велике полотно, то все боїмось. На двох нотах Вериківській шедевр створив.

Два вікна, поміж ними шаховка і дві рамці, коло лівого вікна — столик, а коло правого — письменний стіл М[иколи] Д[митровича]. Все на ньому в безладді: рукописи, збірнички укр[аїнських] пісень, тютюн теж там. Під стіною піаніно. На ньому теж навалено. Зліва од стіни буфет і ліжко. Кіт руденький, маленький.

— От тварина, яку всі люблять і яка нікого не любить. — М[икола] Д[митрович] за шкіру підняв kota.

— Мя-ав!

— Ну-ну, йди!

Збираємось. Піп побачив «Чин» і в кишеню.

Знову провулочком. День ніби теплий.

За чверть години їдемо. Підводи вже в дворі. Наші без усякого порядку понасідали.

О[лександр] Ст[аніславович] при всіх надворі кричить:

— Хто вам сказав сідати? Та ні, я вас питаю, хто вам ск[азав] с[ідати]?

Збираємось у кімнаті:

— Хто зостанеться з Марусею?

Мовчать.

— Чекайте. — О[лександр] Ст[аніславович] ще раз хоче довідатись, як стан її. Хтось каже, що лікар ще тут. Лікар входить (горбонос[ий], в окулярах, пальті).

— Яка ваша думка, т[оваришу] лік[ар]?

Лік[ар] каже, що їй не можна їхати, бо це викличе ускладнення. Навіть після того, як очуняє, і то треба лежати в теплі тиждень-два.

— Отже, товариші, хто зостанеться з Марусею?

Мовчання.

— Ну, тоді зостанусь я,— каже К[ирило] Гр[игорович],— прощайте, їдте собі з богом, а я вже її догляну.

— Ні, цього зовсім не треба робити, як же так.
Усі згадують, що с ї другий хворий, який може не поїхати.

Хворий Ч. згодний, але він до Києва не береться довести Марусю, він сам, як очуняє, їде на Уманщину.

— Ну, тим часом доглянете, а товариші кооператори зроблять все, що буде треба, в коштах не стїсняйтесь. Дніпросоюз усе візьме на себе.

Останні промови, картку з підписами підносять.

Сльози при промові. Ще раз їдемо до Марусі. Вона капризує:

— Нехай мама дасть слово, що вона не помре, поки я приїду.

— Та що ви, Марусю! Напишіть їй листа.

Маруся тупає ніжкою:

— Я не хочу, я так не хочу! Тут я сама...

— Та з вами Ч.

Сїдаємо. Розбирають бурки. За ворїтьми К[ирило] Гр[игорович] скидає з себе кожуха ї дає мені, а сам з Артим[овичем] їде пішки. Увесь час лїс. День сонячний. Небо синє.

— Може, поліняк п'ять украсти? Це дрова селянські...

Сніг на всьому, на березі, на дубі, на стерні.

Саньми назустріч їдуть. О[лександр] Ст[аніславович] говорить без умовку. Староста то до нас пересїде, то на інші вози моститься, де К[ирило] Гр[игорович] турбується. Крїзь глупі окуляри О[лександр] Ст[аніславович] його не любить ї завше прикидається, що не чує (за ворїтьми з М[иколою] Дмитр[овичем] розцілувались).

Цапівка. Циганські землянки. Вапнярку видно. Поїзд їде на Жмеринку.

— Ану, дивїться, чи нема наших вагонів. От історія буде. А то, буває, вже на Журавлівку передали.

Каро ганяє за горобцями.

Зупиняються підводи там же коло порожніх домів. Бурки! Як з бурками бути? Візники кажуть, що вони не візьмуть, бо у них ще одберуть.

А староста ж де? Староста перший до вагона. Чверть верстви до вагонів. Померзли.

— Откуда, т[оваріці], поїзд прїшов?

— Нїзвідки, з Тульчина.

У вагоні порадили, бо теж думали, чого нас два дні нема. Нас включили на Бірзулу, хотїли одправить. Була вночі панїка.

У мене жар появляється й неможливий кашель. Укринаюсь кожухом К[ирила] Гр[игоровича]. Наші дрова колючуть у вагоні, од сала чад дух забиває. Мені здається, що вагон повен мого дихання — так тяжко дихаю. Чую, Кирило Григорович прийшов, розказує, як зустрів його пікет червоноарм[ійський]...

Дзвонять на станції рідко, ще і ще, очевидно, до церкви.

Неділя, 31.X ²⁶⁴

Вапнярка.

Дзвонять до церкви. О[лександр] Р[омуальдович] унизу розповідає про свій нічний візит до коменданта. Сидів коло години, приніс йому цукерок, зібрались у нього ще: дежурний міліціонер тощо. З усього, що вони говорили, видно, що вони самі трохи розтерлялись.

— По-товариськ[ому] раджу вам на Жм[еринку] не їхати, особливо вночі, бо будете під откосом. На Христин[івку] далі, але певніше. Той учорашній потяг дійшов до Рахнів (саніт[арний]) і вернувся.

Нач[альник] ст[анції] тут[ешньої] зрадів, як почув, що тут Н[ирило] Гр[игорович]. Він узяв сестру Яструбецького.

К[ирило] Гр[игорович] прийшов із церкви, старостиха теж.

Чап[ківський] пішов.

Коли почув комендант, що ми можемо залишитись на концерт, то сказав:

— Ну, тепер же не одпустимо, поки нам концерту не одспіваєте.

Концерт призначено на три з половиною год[ини]. Н[авло] Вас[ильович] на пальцях вирачував, що він ще встигне сходити в те село, де хоче дяком зостатись. Дійсно, він зараз же пов'язує поверх шапки рушника й виходить. Це 8 вер[стов] (8+8). Помешк[ання] незавидне — всього на 165 сидячих і якусь сотню стоячих [місць]. Але капелянти з задоволенням ідуть, бо набридло вже сидіти в Вапнярці.

День сонячний. Листя покірно лежить під снігом.

Одчиняють двері, і пасмо сонця падає на стіл і скриню.

Бабуся Дусана бере й ставить на стіл хризантему, яку піднесли К[ирилові] Гр[игоровичу] в Одесі. Квітка сяє білим, аж сліпить. Одчиняють, нарешті, й вікна.

— А я вам казав, ще тепло буде,— каже О[лександр] Ст[аніславович].

Я вертаюся з півдороги, бо почуваю, що голова гуде. Пишу коло печі, поки можна, а потім лягаю. Прокидаюсь. Сідаю коло печі й записую те, що пропустив за кілька днів.

П[авло] Вас[ильович] години через півтори приходить. Мовчить. П. Дус[ан] все коло печі.

З концерту біжать, намерзлися. Ну, зате зараз поїдемо.

Ждемо, чого ж нас не везуть? Як прочиняють двері, видно, як швидко небо сутеніє. Оце якраз уночі повезуть. Там, де повст[анці].

Нарешті таки повезли.

— Невже їдемо? — не вірять самі собі. Дехто хреститься чи в долоні плече.

Кілька разів до нас просились солдати, і ми не пускаємо. На площадці якраз коло мого вуха співає якийсь молоденький парняга. На якомусь півстанку наші, що були вийшли з вагона і не встигли сісти, сідають на площадку. Потім казали, що солдатика просто плачуть од холоду. Цілий час тупотять, мов отара.

Понеділок, 1. XI

Жмеринка.

Соломинська хоче побачити жмеринський двірець ²⁶⁵: він тунелями львівський нагадує.

Зоставатись для концерту чи їхати на Київ? Усім хочеться швидше вже прибути додому. А по-друге, те, що сьогодні день всемогутнього Всерабіса.

О[лександр] Ст[аніславович] попереджає, що з нами в вагоні до Козятина буде їхати красний командир і щоб товариші були обережні в розмовах. Нас пускають з новобранцями, які їдуть у холодних вагонах і яких якомога швидше хочуть доставити до Києва (звідти на Мурман їх одправляють).

Соломинській треба перев'язати руку: певно, зараження, бо почорніло.

Вінниця. У Вінниці до нас сідає червоний командир

Вінниця. Стоятимем півтори години. Наші ідуть на базар у місто: це далеченько. Роздають обід. Раптом два дзвінка. Три. Що таке — наш поїзд їде?

— Драбинку! А як же товариші?

Поїзд уже мчить.

— Хто ж це сказав, що поїзд стоятиме півтори години?

К[ирило] Гр[игорович] обвинувачує О[лександра] Ст[аніславовича]. О[лександр] Ст[аніславович] спокійно доводить, що зразу дійсно він сказав про півтори години, але пізніше, як він попитав машиніста, так сказав, що, може, півгодини.

— Я зауважив нашим: пам'ятайте, не йдіть далеко, бо не вспієте. Я дуже радий, що ці слова я сказав при старості. Ну, врешті, однаково. А скільки ж зосталося? З нашого вагона п'ять, в тім — Павло Вас[ильович] і т[овариш]-ка з болящ[ою] ногою.

— Как, і старец остался? — питає О[лександр] Ст[аніславович].

З того вагона дві душі, між ними староста. От тобі й понеділок!

Командир розмовляє з О[лександром] Р[омуальдовичем]. Коло нього свічка лежить, бо двері одчинені і звідти сонце світить.

У Вінниці, як тільки сів:

— Ось як ви живете.

— Да, товарищу, темно тільки.

— Позвольте, я еще успею по свечу сбегать.

О[лександр] Р[омуальдович] угощає одеським тютюнцем.

— Що там ваша махорка, махорку й дома ще прийдеться курить.

Командир дивиться до світла па обгортку тютюну й щось говорить.

На слідуєчій станції О[лександр] Ст[аніславович] зараз же зв'язується по телефону з Вінницею.

Просять товариші підоджати в Козятині. О[лександр] Ст[аніславович] робить у вагоні живу анкету.

— Хто за те, щоб зостатись і підоджати товаришів? О, тут проявились душі цілком.

— Нехай не зостаються, а нам яке діло?

Все-таки в нашій вагоні більшість за те, щоб зостатись. Той вагон майже весь проти. О[лександр] Ст[аніславович] говорить — на випадок чого, він все рівно одчепить вагони, бо перепустки вмісті дані на товаришів.

Пішла розмова на інші теми. Командир ліки запив і пересів. Про чини ангельські. Це з того, що на небі теж революція.

— Ні, там самодержавіє.

Аж увечері приїздимо в Козятин.

Уночі чуємо, що їдемо. Всупереч постанові почекати т[овари]шів. У серці солодко лоскоче — скоро дома б.

Верзуть усяке:

— На Христинівку їдем.

А проте їдемо вперед.

Як тільки приїхали на станцію, О[лександр] Ст[аніславович] вилазить з «катакомб» і виходить.

Через хвилину чуємо надворі крик. Біблійське. Так на Мойсея кричали в пустині, коли він робив те, що вважав кращим задля євреїв.

— Нащо ви одчеплюєте наші вагони? Ми поїдемо, як так, самі.

— Ні, самі не поїдете, бо документ на вагони один.

Зашумів од нас поїзд. Ми залишились самі. Тиша. Порожнеча. Година п'ята р[анку]. Небо сіре. Як дивитись на нього, то все десь наче блискає, чи місяць збоку.

Заспокоївсь вагон. Сплять усі. Тільки коло печі порається мати та все безперестанку хреститься.

К[ирило] Гр[игорович] прокинувся. О[лександр] Ст[аніславович] стукає в двері:

— Треба вагони підкотити.

К[ирило] Гр[игорович] виходить. Шумить під нами, мов вода під пароплавом. Публіка години через дві прокидається. К[ирило] Гр[игорович] чайника ставить:

— Піду у Вчорайше.

— Не, а то ще останетесь, бува з Києва зараз поїзд буде.

— Ну то що, тоді ви мене десь у Фастові подождете.

Усі протестують. К[ирило] Гр[игорович] серйозно доводить, що іменно так і можна доїхати, і ставить чайник.

Хліба нема, у село хтось ходив: теж нічого нема, селяни сидять без хліба, діти голодні.

— Коли б не ці бол[яч]ки.

Спочатку О[лександр] Ст[аніславович] оголошує, що до п'ятої год[ини] можна відлучатись.

З Бровок поїзд вийшов. Ждемо. Довго-довго.

Нарешті поїзд прийшов. Вся річ тепер в тім, щоб наші вагони підкотити до хвоста. Знову мужчини встають. Ледве рухаються вагони. Швидше, ніколи ждати. Нарешті рушили — двадцять верстов — і от ми вже в Козятині на товарній.

О[лександр] Ст[аніславович] по телефону з пасажирської говорить з Вінницею. Поїзда ще ніякого з Вінниці нема.

День пропадає.

Середа, 3. XI

Я заслаб.

НЕЗАВЕРШЕНІ
ТВОРИ,
ВАРІАНТИ,
НОТАТКИ

ЛАНЦЮГИ

...А коли жита почнуть журитись від безділля, вусаті колоски гойдаючи ліниво,— тоді косар у поле поспішає. Мов у гості. За плечима виблискує коса на сонці; у холодку, під крисами бриля, сміються простодушні карі очі, а з душі, як легіт на верхів'ях, тихо лине пісня — вдячна, молитовна. Ось він іде. Іде розніженим у затінку обніжком, до своєї ниви всміхається щасливо: ге-ге! Вже час і косі роботу дати. Колоски йому вклоняються привітно, черкаються об дзвінку косу, жартуючи, сплітаються поміж ногами й не пускають далі йти.

— Гей, волики! — повільно чується з шляху. І голос тоне у житах, мов крок людини у килимах оксамитних.

Далеко десь співає дівчина. Слів не чути, але чути як пісня благаюче тремтить в повітрі <жаліється пташині>, як сумом-скорботою западає тобі в посиротілу душу, колисаючи її та приголублюючи, як раптом, вдарившись об небо, защемить від болю і гірко-гірко заридає, десь на хресті придорожньому з одчаю почепившись...

...А як почнуть ще жати та овеси сріблястії косити — гей, на душі тоді яке вже свято! Серпи співають цілий день в руках, танцюють під їх спів підтяті колосочки, лише самотній па межі непритомний від спеки колосок так заздро позирає: коли то вже й його отак підріжуть?

А навкруг — простір, а навкруг — привілля, чисте небо та повітря як вино після причастя. Спустився кобець на невидимій павутинці — тріпочеться, висить... Пахне гречкою здалеку. А там туди аж у долині, де хуторець па сонці притулився погрітись, де гребінкою тополі розчісують хмарки на небозводі, косар веде розмовини з зеленою травою.

Коса нагострена, а думка ще гостріша.

Отак стинать би ворогів, отак стинать би їх та все топтати.

— Чи не так?

— Ух-х! — злісно налітає коса і падають поміж безсилою травою блакитні колокольці.— Жж... жж...

— А стій голубко, щось ти притупилась.

Він гострить косу, облутаний думками, розцвічений надіями.

А коса одно, знай, дзвонить, а коса одно, знай, дрочиться, траву нескошену лякає. Як то вона їх підрізатиме?

Дзень-дзень... чирги... чирги... дзень...

Ось восени сватів зашле до любої його дівчини... Корівку купить, травиця хвалить бога, уродили хліба... Продати буде можна... А стій, коса вже притупилась. Він гострить косу, облутаний думками, розцвічений надіями, а коса давно, знай, дзвонить, а коса одно, знай, дрочиться, траву нескошену лякає. Як то вона їх підрізатиме? Дзень-дзень... чирги... чирги! Косар в думках цілує дівчину, аж у грудях лоскочеться, а коса одно приспівує: дзень-дзень... ага... ага!.. Дзень-дзень.

* * *

А хмари все котяться, як великі кораблі, наставивши вітрила, блискучі, опуклі — пливуть вони в блакитнім морі гордо, урочисто. Пливуть на рідні села, на степи далекі, щоб там рососою впасти на світанку, поплакати над лісом. <...>

Хотів би й я полинати за ними, зустріти сонце за горою, зазнати ласку вітра на просторі.

Я так давно уже не чув, як перед бурею шумить діброва, як щиро дощ коріння ополоскує. Ах, тоді так вільно дихають груди. Веселка барвіста місточок перекине між небом і землею.

— Ку-ку! — озветься хрипко десь зозуля, а дощовий хробак уже почне снувати по стежці узори їм туди, сюди — щось непорadne.

— Задумались? Хі-хі...

Здригаюсь і повертаю голову од вікна. Сірі очі, руді вуса, так хитро задобрююче рухаються за димом цигарки, а в словах одна злість.

— Замислились, кажу. Ну що ж... Отам тільки треба рахуночки повиписувать. Так, так, рахуночки. Та ще там той... ага, за минулий рік розшукайте по комплекту оповістку під... ага під назвою...

Повагом одвертаюсь, не дослухавши. Прикра мовчанка і безглузде: хі-хі...

(Ми давно вже один одного ненавидим. Почасти як управляючий і робітник, а більше за других причин. Він мене за те, що я степовик, поважно рухаючись, сумую за гаями, а я його за його безглузду метушню, за те, що він городянин.)

(Він давно вже хоче мене увільнити з посади, не даром же він так чемно-солодко поводитьсь зі мною. Та й що нас може зв'язувати?)

...А хмари все несуться.

Живі ланцюги.

Тут ланцюги.

1913—1914

ЇДЕМО ДО ДЖАМБУЛА

Їдемо до Дж[амбула] !.

Невдалий день: дощ іде... Ось уже стара пішла Алмата. Кладовище... А далі — луки з болотцями, з чагарниками, деревами. Пастушки скот пасуть. Народ, зібравшись під дерева, — круг вогню. Сидять. Повертають голови до нас. О! Вони, певно, знають, що ми до Дж[амбула]. О! Вони, певно, думають: а чи не сам це Дж[амбул] іде? Може, вийде з машини, за руку зо всіма...

Пастушка танцює на дощі. А гори ледве-ледве видно: хмари налягли, сиві, важкі. Жінка, очевидно, теж пасе тут, — спить просто на землі; ось далі знову — хлопчик, скулився під деревом... Отара овечок збилась до купи...

Ми піднімаємо вікно (закриваємо), бо дощ забиває... У нашій машині узбек, вірмен[ин], росіянин, українець і (шофер) казах...

...У машині розмова про газетну справу.

...Перед першим селом у лісочку (дрібненькому) спинились. Вітер великий...

А гори все ближче.

Хлопець:

— Глянь, папа, мак цвіте!

Узун-Агач ². Хлопчаки, вистроївшись на дорозі: «Ура!». А на стіні хати — портрет Дж[амбу]ла. Ось повернули праворуч у вулицю. Прапори червоні біля хат. На велосипеді дівчина їде. Хати здебільшого білі.

Ось під'їхали. Народ з прапорами, учні і наші з домрами акини народні, що на зльоті були. Позлазили, здоров'яємося.

Акин Утеп до мене підійшов; а потім і двоє других акинів, які його запитали, дивлячись на мене, що, мовляв, це із того краю, що Шевченко звідтіля?

...Мітинг. На вантажник всі позлазили, дали стільчик Дж[амбу]лові — і він сів. Оглянувся — і старому акинові (він із Узб[еки]стану) руку подав і щось запитав його.

А потім праворуч повернув голову і подав руку Лінель, яку впізнав.

Кони, прив'язані до стовпів телеграфних, стоять.

...Той хто відкриває мітинг:

— ...Тепер Дж[амбу]л — світовий поет. (Всі аплодують, аплодує і сам Дж[амбу]л.)

Аршаруні³ виступає, а на відкосах череда пасеться; гори (ще далі за ними) синіють. Діти кругом бігають, своє щось весело викрикують, радісно сміються. Портрет Д[жамбу]ла (великий) на телеграфному стовпі. Невисоко. А на другому: Ленін—Сталін. Перед нами магазин, на стіні якого кружок радіо щось іще продовжує грати. Хлопець лізе вгору і висмикує штепсель. Позад нас аптека і голярня. Машини, застиглою чергою блискучою на шосе стоять (11 машин і багато ще вантажних).

Від Ленінграда (виступає) Рождественський⁴. Від України — М. Бажан. Він почав по-українському (саме лише привітання, а потім перейшов на рос[ійську] м[ову]). При словах вітання укр[аїнською] мовою глядачі заворушилися: дехто тут із українців є. Бажан закінчив укр[аїнською мовою] словами вірша Рильського...

Оплески... Бажан не встиг ще одійти на своє місце, як тут голос: «Тов[аришу] Миколо!» Ми оглянулись, а це якийсь дядюшка з круглою стриженою борідкою, в окулярах подає в руці папірця (сам він теж на машині стоїть).

— Ось... будь ласка, віршика... тільки що надряпав...

М. Б[ажан] прочитав (саме промовляли узбеки, крим[ські] татари та інші), каже:

— А що ж, добре!

Скінчили, сіли з трудом в машини (тісно) і поїхали, обганяючи делегації колгоспні, що розходились по домах з прапорами. А учні, школярі ще перед тим, як ми від'їхали, зазирають в машину. Погода ще під час мітингу вигулялась.

Було на мітингу близько тисячі. Як їхали по шосе — один із колгоспників, що вирівнювали дорогу, скинув капелюх перед тою машиною (у ній їхав Джамбул).

Швидко їдемо. Гори наблизились — уже вони зелені...

Знов підводу обігнали, на якій жінки руками повітали передню машину (Д[жамбу]ла). Минаємо польовий стан: народ коло напинала вистроївся і дивиться, а по другий бік дороги — в групі іноді якась жінка рукою показує вслід машині Д[жамбу]ла: знають його тут! Знову копачі, спершись на кетмені (лопати?), усміхаються радісно Д[жамбу]

л]ові. Діти з червоними галстуками в полі руками — вгору:

— Яшасин ⁵ Джамбул!..

Знову діти біжать услід машини.

Перед самим селом Д[жамбу]ла вистроїлись з прапорами. Ура! — кричать.

А верхи на коні сивий дід, руку вгору підніс.

А ось і другий. О! І наш акин (що був на зльоті) теж на коні.

А ось і двір його показався, обнесений парканом свіжопошальованим, а за ним — три юрти видно.

Коли увійшли у двір — побачили, що тут багато юрт, а не три. Умивальники в дворі мармурові. Запросили нас в юрту. Це — літня юрта. Сіли по-турецьки кругом. Зараз же першим М. Бажан підніс йому книги від України — «Енеїду», «Як жив укр[аїнський] народ» Г. І. Петровського ⁶ та свою також.

А вже за юртою — на домбру грав хтось і розмовляв народ по-святковому.

Д[жамбу]л, який прийняв книги від Бажана, мовчки сидів і оглядав усіх, які між собою розмовляли. А на дверях став народ, заглядаючи до середини. Юрта всередині обвішана найкращими килимами і сюзене (розшите нитками). А над Д[жамбу]лом висять учорашні йому подарунки від узбецького народу — два халати, сюзене, дві хустки шовкових, що пояс заміняють, тью[бе]тейки, фотографії з кіньми, щоб показати (з тією метою фотографії подарували), як виглядить те сідло, що вони подарували, і записка зверху пришпилена, на якій написано: «Алма-Ата, Союз писателів, Джамбулу». Це означає, що цю юрту Д[жамбу]лові подарувала Спілка письменників Казахстану.

Д[жамбу]л вийняв к а л а м а р ч и к а, висипав із нього трохи на долоню і, не кваплячись, почав нюхати.

Нас запросили пійти поглянути на зимове житло його, і ми всі вийшли. Сам залишився тільки Д[жамбу]л у юрті.

Увіходимо в зимовий дім: затишні кімнати, розписані стіни, на столику — патефон, годинник і домбра його, на стінах подаровані портрети, вишивки, аероплан, спальня з бронзовим погруддям на столі.

Словом — як музей.

А у дворі — столи застелені білими скатерттинами, водою пригощають людей та пиріжками. Не встигли ми децю тут оглянути, як раптом на дверях сам Дж[амбу]л. Ми всі

встали. Це йому, очевидно, набридло самому сидіти в юрті. Посадили його на кана[пі].

Тиша настала: саме фотографи його ловили в свої апарати. Аж увійшов якийсь старик. Д[жамбу]л своєю немов би різкуватою, але доброю скороговіркою запросив його сісти. Старик попробував сісти на качалку бокову, але Д[жамбу]л одсунув її, і той сів глибше.

Дж[амбу]л весело до нас:

— Старики нас слухали колись, тепер ми стали молодими — ви нас послухайте.

Дід почав із «Манаса»⁷ щось говорити, на що Д[жамбу]л одобрюєче заплескав руками, а потім почав цей старик співати (із «Манаса»). Як він співав, то Д[жамбу]л в упор на нього дивився добряче-строго, уважно.

А старик співаючи — іще й руками наче розказував. А потім як скінчив із «Манаса» (семете), то Д[жамбу]л узяв його за шию, ласкаво потряс його.

Старик Абдурахманов знов почав і вже співав, постійно закачуючи довгі рукави, хвилин із десять-дванадцять. Трохи поговорили — і зразу ж, не дожидаючись запрошення, загравав другий акин. І знов Д[жамбу]л, одхилившись од стінки дивана, наче аж подавшись трохи вперед, склавши руки на колінях, уважно слухав — немов трохи сумно, — не мигав очима. Тільки пальцем великим ворушив іноді (пергаментний). А Абдурахман[ов], навпаки, на стінку дивана оперся і, одкривши рота, слухав...

(Ясно-зелені занавіски на вікнах.)

А третій, якого теж посадили з лівого боку на дивані (узбецький), тим часом, одхилившись в бік вікна, тримав у руках свою домбру, і все обмірковував, що йому треба співати. А цей, що грав, саме про Україну співав, а потім про Москву та інші [краї і міста] і все хвалу аксакалові⁸ Джамбулу співав (оплесками супроводжуваний і «снисходительным» похитуванням голови аксакала, що одхилився на спин[ку] і простягнув тепер уже ноги свої в галошах). Аж раптом Д[жамбу]л до нього:

— Дай, хай іще і цей заспіває.

Всі засміялись, і лівий почав торкати струни своєї домбри. А через хвилю і заспівав — старчеським, м'яким баритоновим голосом.

Раптом Д[жамбу]л устав і пішов (швидко) в кабінет.

Нас запросили на сніданок в юрту.

(А в дворі — в одній із юрт — на гармонію грає акин і співає.)

Слідом зараз же і Д[жамбу]л вийшов. Тут його фотографи — а він жартівливо з швидкістю лані одбіг за спину акина-старика, з яким ішов. І тут — оплески. І другий раз — те ж саме.

...Усілись в юрті. Нам кумис наливають. Аж бачу, чогось устав на ноги старик — узб[ецький] акин; але зразу і зрозуміло все стало: Д[жамбу]л увійшов у юрту. І старик простягнув до нього руки — підвів до його подушок. Зам. культпропу пробирається до нас на вільне місце — і він з трудом, кругом, як балерина, щоб не перекинуть налитих шклянок з кумисом, — обережно пройшов. Після кумису попрохав дозволу заспівати привітальну пісню — про Москву та Україну чути було (це в особі Арш[аруні] і моєї з М. Б[ажаном] він вітав), далі про Шевченка (про всіх присутніх від імені Дж[амбу]ла).

Імо, а за стінами юрти тільки й чути: ге-е-ей! — і спів потім (це заспівують акини). А з другого боку жіноцтво щось за юртою щечече. Жінки теж співають — повільно.

Почали давати Д[жамбу]лові на підпис книги. Всіх ще не підписав, як дали йому в руки домбру — і він заспівав.

Оплески. І знов заспівав, і все під час співу, одвернувши голову свою, дививсь на старика-сусіда, наче тільки йому сповідався, а той похитував головою.

Сам Д[жамбу]л одітий був у бузково-сірий костюм европ[ейського] крою, шапка на голові <соболева чи> лисяча з ясно-синім верхом, чоботи з-під штанів — недовгих. Співав із «Рустем і Зораб» Фірдоусі⁹, а також про руських, киргизів та казахів, що про них не сказано в цій поемі. «Тепер ці народності представлені в моїй юрті». До речі, він знає кирг[изький] епос про Манаса, і навіть по-китайському уміє!

Як він їсть. Набирає ложкою плов, а головою все до сусідів, і все щось балакає, жартує по-богатирськи. А борода від жування ходить біла.

...А шапку набакир і жартує:

— Мене у всіх відношеннях омолодила, а от як би ще женитись!

Всі після перекладу засміялись.

Ми саме з Арш[аруні] сміялися, а потім, коли до нас почали з шклянками шампанського вітати, я теж до Д[жамбу]ла, який на нас саме дивився, — і... махнув рукою весело (а в другій руці у нього була шклянка з випитим шамп[анським]), — це означало: та пийте собі на здоров'ячко!

Як він розписується: нагнувшись над розкритою перед ним книгою (його ж, казах[ською] мов[ою]), він, оточений всіма, виводить олівцем літери, а потім, скінчивши, безнадійно махає рукою, немов би каже: а нехай йому хрін.

...Ось усі повставали з місць (бо пам оголосили, що це тільки сніданок, а ще обід буде), і ми вийшли у двір. А в дворі...

Йдемо в сад його. 1^{1/2} гектари сад йому одведено. Поки що ще саженці тільки — молодий!

Сидоренко П. П. зайшов у одну із юрт (тут їх 8), і там акин з гармонією звернувся до нього з піснею:

— Я листик і ви листик — які на одній гілці. Батьківщина у нас одна.

Отака тут культура!

Розбрелись усі по саду. Дехто групою коло акинів, тут же і Д[жамбу]л виходить, що він так і не пішов спати. Дехто попід огорою. Гуси плещуться в озерцях, в арика[x]!..

Раптом: Коня! Коня привели! (А це міськрада сюди коня подарувала.) Оглядаємось: коня ведуть, покритого чепраком, а слідом біжить народ — це все до групи акинів з Д[жамбу]л. Ось підвели коня. Почав співати Нурсейпов.

А потім офіційно сказав представник облвиконкому і міської Ради, за що подарували коня йому. І тут зразу імпровізацію проспівав Д[жамбу]л (про коня) і всі зааплодували. Кінь заржав. А його все гладили та гладили, бо саме ж треба було фотографам зняти його — власне, не його, а Д[жамбу]ла з акинами і з конем. Другий акин почав імпровізацію співати, а Д[жамбу]л, не дожидаючись, і собі заспівав. А потім і третій. [...]

Киргизький поет відповів: «Ось кінь дорог[ий], а народ, що подарував цього коня, то дорожче за все. Не дам вітрам розпутувати його шерсть, не дам негодам його тривожити, бо це моя надія і краса».

Молодий поет Іса-Базач проспівав, що цим конем будемо переплигувати Ала-Тау, — а Д[жамбу]л сказав: «Припини біг своїх пісень, не будем стомляти гостей наших (і всі сміються)».

Словом, кожна хвилина у віршах протікає...

І головне — де захотіли, там і сіли: скрізь їм весело, гарно й любо. Природи люди...

А кругом по глиняній ограді поспинались з сусідніх дворів люди й спостерігають весело: жінки, чоловіки, діти.

А ось і коня осідлали. Порода його — ахалтекінець. А в саду — одбоку — дві юрти і кухня під чистим небом. Жінки весело працюють там. 7 самоварів стоїть і гріється. 6 уже закипіло, а один ще з трубою димить. І це теж від Гоголя, від багатирського епосу.

Кенен у другій групі заспівав... До речі, у дворі дуже багато колгоспників-орденоносців. Взагалі цей Д[жамбу]льський район — район не тільки акинів, а й орденоносців. Нар[одна] артистка Союзу Куляш Байсеїтов[а]¹⁰ — теж орд[еноноска] із цього району.

В саду кілька груп утворилось з співаючими акинами. Одного із них щільно оточили жінки в біло-червоно-жовтих (рябих) хустках.

А діти — кругом!..

(Телеграми — аж дві! — я одержав — всі в[іта]ють).

Знов кличуть у юрту. Д[жамбу]л сидить у юрті вже, скинувши піджак, у самій лише жилетці. Він узяв домбру і заспівав про те, що старості нема тепер, і що захоплення його... І раптом в середині співу, простягнувши голову в напрямі дверей, почав прислухатись (там саме ге-е-ей! — акини заводили), але це тільки хвилина була, а потім знов своєї.

Подали беш-бармак¹¹. Голову подають старикові, як найбільш почесному. А він «розделує» голову і вже другим дає.

Оголошує телеграму до мене т. Ар[шару]ні.

Я відповів словом і віршем. Д[жамбу]л відповідає мені віршем.

...Розпрощались, довго прощались, сіли, нарешті, й поїхали. Народ, коло двора Д[жамбу]ла, так само стояв (жінщини в високих завиватках) і пильно поглядали. Коні, прив'язані до дерев, у холодку стояли...

Господиня казала у саду, коли вийшли після снідання: — Ми розраховували на 150 чол[овік], а прибуло 300! Але цікаво, що їсти на всіх — ще й осталося.

Це після снідання в саду.

Коли один із старих акинів у пісні попрохав у нього тюбетейку (ти, мовляв, одержав коня, а мені дай небагато — тільки всього тюбетейку), то Д[жамбу]л відповів:

— Що ти у мене тюбетейку просиш? — (Приблизно так.) — Тепер же нові часи, нові звичаї, хіба ти не знаєш? Ти виспівай народ [...].

Після снідання в саду.

Один із акинів (старих) хотів його в пісні перемогти, і от приставав цей акин до нього, і нарешті Д[жамбу]л рішуче сів на землю: ну, добре, мовляв, співай! Той почав вихваляти розум Д[жамбу]ла, але Д[жамбу]л зараз же зупинив його. [...]

Між колгоспом Єр-Назар і Узун-Агач — пам'ятник (на горі) славетному борцеві-більшовику Амангельди ¹².

Повертаємось додому. Пік Сталіна ¹³ видніє в хмарах...

Саме зозулі кують в Казахстані і дрозди співають...

[Травень 1938 р.]

ВАРІАНТИ ОКРЕМИХ ФРАГМЕНТІВ
ЩОДЕННИКА-ПОВІСТІ
«ПОДОРОЖ З КАПЕЛОЮ
К. Г. СТЕЦЕНКА»

8 вересня, середа

Синіє в вікнах по-осінньому. Пищать двері, немов од холоду, і всі кутки в залі насупились. Невже на зиму йде?

...Заплаче альт, заплаче-заридас. За ним сопрано, і тенор, і бас. І в кожного журба, те ж саме горе і печаль. І в кожного печаль... «Було літо, було літо, та й стала зима, насіяла чорнобривців — тепера нема». Ну, чого там — не такі зими були, та й то переживали. А потім тут же фактична помилка: після літа осінь буває, а не зима.

«Було літо, було літо, та й стала зима — насіяла чорнобривців — тепера нема». Остання співанка.

8/IX. Синіє в вікнах по-осінньому. Пищать двері, немов од холоду, і всі кутки в залі насупились. Невже на зиму йде?

...Заплаче альт, заплаче-заридас. За ним сопрано, і тенор, і бас. І в кожного журба, те ж саме горе і печаль. І в кожного печаль... «Було літо, було літо та й стала зима», — пливе од сцени, душу розтривожує. (Це — Глієра.) Ну, чого там — сам себе втішаю — не такі зими були та й то переживали. А потім тут же фактична помилка: після літа осінь буває, а не зима. «Було літо, було літо та й стала зима, насіяла чорнобривців — тепера нема». І от уже мені ввижається: сніг іде, густий, лапатий. Все геть покрив: і нагідки, і чорнобривці, і жоржини. А він все йде, все падає, все сіє... Ми з піснею знялися по Україні од міста до міста, од села до села, будимо сплячих, серця зогріваємо. А він все йде, все падає, все сіє... Чи ти зупинишся коли, чи будеш падать так довіку! Сніг, сніг — шепчу я і сам сміюсь. Ніякого снігу нема, це тільки гуляща фантазія.

Співанка не зовсім гладенько йде. Баси стали. Сопрано на блискучих коліщатках розігнались і з'їхали в рив.

— Будь ласка, дайте електрики! — кричить Кирило Григорович. І от вся зала як удень. На стелі сонце, на стінах світ. Квітки понад сценою якісь чудні стали: удень вони як сосенки, тепер же мов підсвічники, що за ковчегом в скінії стояли. Шибки ріденького чорнила напились.

— Тут! тут! — кричить за вікнами якийсь автомобіль <...>.

Я дуже радий, що їду з капелою. Побачу світа, побачу людей. А потім... Якраз учора прислали в Дніпросоюз із якогось оперпункту телеграму, де просять Дніпросоюз одкомандирувати мене в його розпорядження до ради мистецтв.

...Маленький Вадик Стеценко сидить на суфльорській будці й дивиться, як тато капелою керує. Капелян душ п'ятдесят. Знайомих дуже мало. Один тенор — я з ним в Чернігові співав. Частина капелян була і в Першій капелі і тепер після її ліквідації глухо хвилюється: нащо було ліквідувати Першу капелю, ми ж так заспівалися. Вони хочуть, щоб їх і диригент їхав з Другою капелою. Кирило Григорович нічого проти цього немає. Він буде своїми речами керувати. Невідомо, як правління.

Вадику не сидиться на місці. Кирило Григорович бере його за руку, підводить до одного з басів і передає йому Вадика з відповідною інструкцією. Бас одводить Вадика кудись за двері. Співанка далі продовжується.

«Ой у полі жито копитами збито». Розкладка Гайди. Він теж з капелою їде. Заплющую очі, щоб краще схопити. Вітер пожуриться прилетів, жінка голосить безутішно, і раптом — що таке? Великий порожній собор. Десять протодияконів виводять із болгарського розспіву. А на кожному із них хрест, хрест.

Звідки така мішанина? Чи, може, я не вслухавсь? Ах так, це ж козаки громадянську панихиду правлять, а від церкви лише тінь упала. Хрест, хрест...

Хтось мене за руку:

— Завтра приходьте на концерт, а післязавтрього — в путь. Перепустки будуть, і «нікакіх гвоздей».

...Але Олександр Станіславович уже далеко від мене. Співанка скінчилась, і він капелі розказує, що саме треба взяти з собою:

— Беріть у дорогу не більше 15 фунтів багажу. Може бути така картина, що повстанці зліва, повстанці справа і нам треба пробиватись через села. Вагони к чорту, а десь підводами, а то й пішки.

Панночки, які ще зовсім не їздили по Україні, виявляють свою радість якимось виском. Їм подобається, що буде такий уповноважений як Олександр Станіславович.

— Нарешті, товариші,— продовжує той,— і вам же самим приємніше менше брати. Ми краще візьмемо з собою прачку. Щось там у когось брудне, сюди-туди раз-два вимили, виставили на якусь палку з вагона, ми їдемо, а воно сушиться.

Капелі ця картина до вподоби, і вона вся сміється. Олександр Станіславович ще раз говорить про повстанців справа, повстанців зліва і запитує капелян, чи всі вони готові йти на всі ті перешкоди, несподіванки, які нас чекають у мандрівці. Капела відповідає бадьоро.

— Ну, значить, без «нікакїх гвоздей».

До 8/IX

Робочий день скінчивсь. Мій помічник по художньо-кооперативному музею, яким я завідував у Дніпр[осоюзі], перед шафою стоя, ще укладав книги та ноти в свою нотну шафу і В. Петрушевський¹ (нотна біб[ліоте]ка Дніпр[осоюзу] деякий час містилася в музеї). Я за столом своїм сидів і дивився в двір в напрямі вулиці Лисенка. До театру ім. Т. Шевченка сьогодні вже не треба було йти (я одночасово з роботою в Дніпросоюзі завідував літчастиною, але ще вчора повідомив я директора театру, що їду на місяць у подорож з капелою Стеценка). Петрушевський попрощався зі мною й пішов. Я все дивився в двір.

І я почув «Було літо» — я вийшов.

У залі. Я тільки що вийшов у залу із своєї бокової великого розміру кімнати художньо-кооперативного музею, яким я завідував. Сів в останньому ряді, під стіною коло дверей до вихідного коридора і став слухати. Крізь незачинені двері я бачив, як у залі йшов кооп[еративний] службовець додому.

Вже на Кузнечній дома, але я зостався тут, бо знав, що це остання співанка.

Це, певно, і Кат[ерина] Кузьм[івна] і Лідочка вже дома.

26/X, вівторок

Сніг зривається. Вагон засумував. Треба б щілини позабивати! Дівчата мовчки кутаються в ковдри. Поїзд теж: на хвилинку похитався — п'яний став. А ну лиш двері прочиніть! Та куди там двері — й так ось холодно. Забігав перон перед нами. Жінка з клунками, діти. Підбіжить до

дверей, мов горобець, шию витягне і, безнадійно глянувши в середину вагона, спішить далі. А поїзд, знов похитуючись, плететься. Мов хорий до лікарні — іще, бува, не дійде. Минаєм бронепоїзда і поринаємо в бур'ян. Бур'ян буйнішає, біжить все вгору, вгору, і опускається знову. Це колія прорізує горбок і знов на рівне йде. Пішли садки, городи. Горожа жива, як водоспад, у сажинь розчесалась. Там знову ниви і рілля. І при дорозі лист сухий і вітер танцюристий. А ген далеко — край землі синіє... Дим вікно застеле і втече. Помалу поїзд гуркотить. Сніг зривається.

Чого вагон мовчить? Чого так сумно на душі? Ще кілька днів — і ми повернемось у Київ. <Уповноважений нараду скликає. Маршрут який? Де зупинитись? Де проскочить? Я протоколюю все. Вагон труситься, як у пропасниці, і мій олівець по папері стрибає, не пише, а клює.>

А за вікнами — своя нарада. Якийсь уповноважений зібрав свою капелу і питає, куди їхати — на весну чи на осінь. Хоч і бідна, а все ж не журиться. Ось хуторець (минаємо), скирда соломи і груша коло хати — і все це золоте. Акації взялись іржею, а глянь, як гордо пропливають перед нами. Тільки уповноважений природи невеселий. Рудий дядюшка об телеграфний стовп обперся і довго проводить нас строгими очима старовіра. Коло нього з кийком парубійка. Так пильно дивиться. Цей непомітно посміхнувся. <«Ех, — думає, — узяв би гирлигу, та по всіх ваших вагонах. Мене розорили, а я вас, усіх! Кого? — однаково кого».> Дим вікно застеле і втече. Гайок рябенський вплив. Рябіє ув очах. Задні дерева хутенько-хутенько, а передні — в другий бік поволі... Корови пасуться. Поросятка вляглися, мордою до морди стулили. А їх мале дівча лякає. Воно собі, корову пасучи, на дозвіллі з коробки кадильницю зробило, наклало туди сухого кизяку і дим розмахує.

Хоч би скоріш до Києва. Нарада поки що вирішила спинитись у Вапнярці, а там побачимо. Ховаю олівець. Дівчата просять карт. К[ирило] Гри[горович] до них:

— А ну, ч-чого ви такі неживі! Хто х-хоче читати книжку?

— Я! я! я!

— Ну так от н-нате вам «Чин божественної літургії» — а то ви так і не читали її.

— Е, не хочемо.

— Ну то давайте, я вам буду править службу божу, а ви тихенько співайте.

— А як же, без диякона? — питають дівчата.

— Чого ж, за диякона може Павло Васильович справиться.

Павло Васильович, що щось перекладав на своїм місці в головах, так жваво обернувся і зразу ж не дочув, а потім догадався:

— Га?.. Ну добре.

Дівчата ближче сідають до Кирила Григоровича. Хтось із «катакомбів» кричить:

— І нам можна підспівувать?

На нашім боці теж коло Павла Васильовича гуртуються. Два криласи, один проти другого, хто по-турецьки сів, хто ліг, а хто схилився на груди.

— А нам підспівувать теж можна? — невгавають «катакомби».

Дівчата, як табун горобців, пурхнули, за край полиць перехилились: це Олександр Ромуальдович!

— Авжеж, співайте!

Сміються всі. Павло Васильович торкає рукою свою горлянку й одкашлявшись, починає старечим басом: «Бла-а-го-сло-ви, отче». Йому Кирило Григорович відповідає з другого боку: «Благословенне царство отця, і сина, і святого духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні».

— А-мінь,— тягнуть дівчата всяк — котами, собаками, ослами. Але Кирило Григорович їм пальцем посварився. Павло Васильович ектенію виголошує.

— Господи помилуй! — відповідають дівчата і на кінцях несподівані прикраси роблять — хто ікає, хто чхає, а то й просто на все горло: ге-ге-ге! Кирило Григорович...

Кирило Григорович, очевидячки, справді вірить в отця, і сина, і святого духа. Павло Васильович — не так. Він передав «Чин богослуж[іння]» Галі, яка тримає перед ним, як книгодержець перед архієреєм, а сам Павло Васильович між виголосами уривками цигарку крутить, сірника витирає... Антифона заспівали «Благослови, душе моя, господа».

— Справді щось є прекрасного у християнській службі,— шепче мені один з адміністраторів.

Я бачу, весь вагон захопився. Скінчили антифони, Кирило Григорович псалму читає. Псалма та довга, але Кирило Григорович з таким піднесенням її передає, з такою вірою читає, що мені дивно стає за нього. Чи він звик отак до свого божества? Чи до нього поставитись критично не може? Багато думок перебігає в голові про

Кир[ила] Григоровича, але вкінці, однак, говорить: проте не ханжа він. А те, що вірить — його діло. Цікаво поглянути на Рабіндраната Тагора, коли він в храмі править.

Всі слухають псалму. Іноді посеред слова К[ирило] Гр[игорович] зупиняється:

— Ні-ні, ви вслухайтесь, ви тільки вслухайтесь, як це прекрасно, яка поезія.

Ага,— думаю собі, як так — то слава богу, хоч би й тому самому отцю і сину, бо К[ирило] Гр[игорович] не каже «вдумайтесь», а «вслухайтесь». Значить, не плутанину схоластичну любить він, а інше щось. Псалму прочитано, а тут пауза якась.

— Це ж Павлу Васильовичу зараз,— каже К[ирило] Гр[игорович].

Павло Васильович кашляє, голосом протягує, як дяк старий, аби заповнить паузу:

— Е-е — та де ж ця книжка?

Галя сміється, бо заховала, Павло Вас[ильович] до неї:

— Давайте мені скоріш[е] «Чин», що ви забрали, мені зараз треба сктенію виголошувати.

Галя не дає. Я тепер уже не на К[ирило] Гр[игоровича] дивлюсь, на Павла Васильовича. Чи він свідомий того, що справді на Галю сердиться? Чи він сердиться, що він старий, підвівши коліна до підборіддя, не в церкві, а тут у вагоні? Ні, він тільки того свідомий, що ніяка затримка, ніяка пауза порожня не повинна бути у відправі. Він сердиться на Галю за те, що вона йому ритм розриває. Я все це спостерігаю.

Павло Васильович простягає ноги на полиці, цигарку вийняв з рота:

— Ще раз і ще раз господеві помолимося!

Хор «Господи помилуй» співає, але тут К[ирило] Гр[игорович] перебиває диякона:

— Тепер 98 ст[орінку], другий антифон.

Марія Євгенівна, інститутка стара, з свого ложа внизу голову до верхньої полиці підвела. Вона бере серйозну участь у відправі і теж підспівує. Вона б, я бачу, перехрестилась, та чогось других їй ніяково. Машинально і цілком-таки байдуже адміністрація басами підтягує. Вона розписує квитки посеред вагона на столі і, як островець той, перехоплює то звідти хвилю, то навпроти. «Єдинородний» проспівали. Павло Васильович викинув цигарку за вікно, до Галі немов суворо, а може, й справді так:

— Ви там заложили мені пальцем?

— Зараз,— відповідає Галя.

— Ну, тепер,— кричить К[ирило] Гр[игорович],— ви, Павле Васильовичу, 39 сторінку.

— Та чекайте,— дратується П[авло] Вас[ильович],— де ж вона та 39-а?

— Е-е, цей мені дякон! — сміється Галя.

«У царстві твоїм згадай про нас, господи».

«Щасливі ті, що плачуть, бо вони утішаться».

Поле пішло за вікнами. Сніг мов перестав.

«Щасливі тихі, бо вони опанують землю».

«Щасливі чисті серцем, бо вони бога побачать».

Кир[ило] Гр[игорович] читає молитву. Поле, хмарки над нами низько. Поїзд своїм захоплений ритмом.

Галя до П[авла] Вас[ильовича]:

— Ну, тепер дякон.

П[авло] Вас[ильович] угору пальця підняв:

— Чекайте!

— Погляньте,— каже мені Ол[ександр] Ст[аніславович],— ціле поле кущів.

Справді. Кущі, кущики.

— Оце недалеко й Поділля,— каже він і щось у себе в книжку одмічає (очевидно Леонтовичу).

— І на віки вічні! — протягує дякон. «Святий боже»,— увесь вагон підносить вгору. Співають лаврське. Дякон екстенію виголошує за фундаторів цього поїзда (сміх), і за тих, хто помер, і за тих, хто зостався непохованим...

Херувимську співаєм Бортняпського № 7.

— Ні, почекайте,— ще більше захоплюється К[ирило] Гр[игорович].— Ось давайте я вам оцю молитву прочитаю.

Черешні над шляхом. од морозу лист почервонів. Коло Марії Євгенівни палка розмова Коли хор затихає, затихає і розмова, але кінець її я чую:

— ...Нєт, а все-таки я на славянський язык не променяла би.

Поїзд хід задержує. Полустапок якийсь. Наш вагон став якраз навпроти орапки. Дядько обписав ниву кругом один раз і оце якраз разом з нами спинився Одкинув плуга, сам руки гріє в рукавах, воли стоять вірненько — ніхто їх не кусає.

Кир[ило] Гр[игорович]:

— Що, став поїзд чи ні?

Хтось вихилиється в двері вагона і, обернувшись, каже:

— Та тут все рівно станції нема, нікому слухать.

— Ну то д-давайте далі «Просительну ектенію».

«Подай, господи!» — співає вагон, а я знов занепокоївсь, за К[ирила] Гр[игоровича] думаю. Він при публіці не хоче осквернити службу божу — чому це? Може, справді вірить, чи стидається кого? Гудок, далі їдемо.

— І вседіву Марію зо всіма святими спогадавши, самі себе, одне одного і все життя наше Христу-богові віддамо,— це так П[авло] Вас[ильович]. Він повертає голову до вікна, бо крізь алейку акацій їдемо і в вагоні темніше стало.

— Куди ж ви дивитесь? — Галя до нього пристає.

Пав[ло] Вас[ильович] пальця угору:

— Чекайте! — Щось почав шукать у книжці, слинячи свої товсті пальці. Але хор нетерплячка бере.

— Ну й дякон! — перескакують усі на «Отче наш».

Яка конструкція в українськiм перекладі! Яка ритмічність! Після кожного прохання усі додають «Отче наш».

Хай буде воля твоя на небі, як і на землі.

Отче наш.

Хліба нашого насущного дай нам сьогодні.

Отче наш.

Цим рефреном і кінчають «Отче наш».

Ст[анція] Слобідка. З того вагона кричать:

— Обід беріть.

Беремо обід, розміщуємось по полицях з мисками. П[авло] В[асильович] так борщ наперчує, що аж кривиться. Усі зайняті обідом, припишкли. Іноді зав'яжеться розмова десь та й з стуком ложок стихне. А в усіх в душі торжественно звучать ще псалми й антифони і особливо остання молитва «Отче наш».

— Ну,— обтирає тараканячі вуса Кир[ило] Гр[игорович],— а тепер я вам покажу наси... нас... насиченіє 5000 чоловік одд... одним ккауном.

Дівчата порадили:

— От добре!

К[ирило] Гр[игорович] лізе в катакомби і звідти достає великого кавуна. Він ріже його і всім роздає:

— З-звольте насититися.

Усі їдять: наситилися.

НОТАТКИ ДО ЩОДЕННИКА-ПОВІСТІ
«ПОДОРОЖ З КАПЕЛОЮ К. Г. СТЕЦЕНКА»

Київ. «Подорож з капелою Стеценка»
8/IX на тов[арній] станції Київській.

Середа, стор. 25 — Ф а с т і в

Стор. 37 — Зараз поїдемо на Білу Церкву.

Стор. 41 — ст[анція] У ст и м і в к а

Стор. 42 — їдемо далі.

17/IX. П'ятниця.

стор. 46 — О л ь ш а н и ц я

47 — Далі їдемо. Хочемо Карапиші не пропустити.

48 — Карапиші з вікна видно.
К. Г. Стеценко про с. Сотники згадує (там дід його попом був).

стор. 49

стор. 50 — К о р с у н ь

стор. 57 — Верхарн (поширити)

стор. 58 — Скоро ось і Городище.

стор. 59 — Ви в Городищі родились? —
перепитує М[ар]ка Кирил[о]
Григорович.— А я в Квітках.
Але спочатку ось дивіться на
Завадівку.

стор. 60 — про Павла Сеницю
про Дубровського. А про якого ж саме?

стор. 60 — Г о р о д и щ е

стор. 62 — Невідомо яка станція чи полустанок.

стор. 62 — Ц в і т к о в е

64 — Причепили. Їдемо.

64 — Роз'їзд Носачівський

67 Приходька хор згадюю. Вас[иль] Еллан.

	стор. 67	Ст[анція] Володимирівка. С[ело] Куцівка десь поблизу («А в Куцівці церкву будують»).
	70	До Бобринської під'їхали (на мапі нема).
	73	Концерт на Бобринській. Стрічаюсь із солдатами, що з Кралевецького р[айо]ну родом. ...А я ж у Дубовичах жив колись, через Кралевець проїжджав...
18/IX.	Стор. 76	Сміла.
Субота, ранок,	с[тор]. 77	Сьогодні даємо концерт у Бобринській? А де ж це ми концерт давали тої, що про нього на стор. 73-ій?
	ст[ор]. 78	Ол[ександра] Ст[аніславови]ча кличуть: телеграма з Черкас.
	81	Співанка в гімназії.
	82	Їдемо із Сміли на концерт у Бобринську.
	86	А де ж вона на мапі? Згадка про концерт Яворського у Києві.
	86	Григорія Гур[ови]ча запитати. Згадка про Покровське, що на Волзі навпроти Саратова.
19/IX — неділя.		Сміла та ж сама, бо ми у вагонах живемо.
	стор. 95	Шарик «приписався» до нас. Та він і в Бобринській бігав за нами.
	стор. 95	Вирішаємо: чи в Балаклею, а чи...
20/IX — понеділок.		А все через ті прокляті яйця. Зараз їдемо до Черкас.
	стор. 100	Поїзд на Черкаси.
	стор. 105	Їдемо назад у Смілу.
21/IX — вівторок		Сміла знову.
22/IX —	стор. 114	На звороті — їдемо в Балаклею.
середа		

	Ст[ор]. 114/4	А ми думали, що ви голодаючі.
	Ст[ор]. 114/7	Після концерту ждемо вечері.
	До запису про Балаклею див[ись] 114/18.	До вагонів своїх прийшли о 5-ій г[одині] ранку.
23/IX — четвер	Стор. 114/8	
	Стор. 114/9; 114/10	
	Стор. 114/10	(на звороті) проба-співанка — коротка.
	114/11	Йдемо на концерт. Гнат Юра. Бочков з бородою. Треба Бочкова детально про музей розпитати.
24/IX — п'ятниця	Співанки не буде, і капела розбрелась хто куди. Йдемо до музею. Мое вартування вночі. (Див[ись] до цього II т[ом], 405).	
25/IX — субота	Стор. 118	Йдемо на Бобринську знову.
	Стор. 25	згадується Білозір'я. Це, очевидно, станція. Див[ись] на мап і вище Сміли, там, де Хацьки (з другого боку).
	Стор. 126	Нас причеплять або зараз, або вранці на Новомиргород.
26/IX — неділя	Стор. 127	Вірш Гриця Жасмина.
	Стор. 129	На базарі. Ідемо в місто.
	130	Сьогодні співатимемо в Новомиргороді, а завтра в Златополі. Можна, хто захоче, ці два дні ночувати в Златополі в с[ільсько]г[осподарській] школі.
	Ст. 131	Звідси крізь дощ синіє Н[ово]миргород.
	Ст. 131	Йдемо до Новомиргорода.
27/IX — понеділок	Ст. 133	
	Ст. 133	Село Листопадове видно, як на долоні.
«Здвиження»	137	«Хоч Златополь, власне, до Київщини належить».

28/IX —
середа

- Ст. 145 Коли б уже швидше виїхати
з Новомиргорода!
- Ст. 146 Червоний прапор в Херсон-
ських степах!
- Ст. 147 Хтось говорить, що нас бу-
дьонівці мобілізують. Ново-
миргород в амбіцію вдався:
чого це ви у нас не дали кон-
церта.
- Ст. 149 Ївга Петрівна несе відповідь
у Новомиргород.
- Ст. 151 В залі стільки народу, що...
- Ст. 157 Військові запрошують нас за-
лишитися у Н[ово]миргороді.
- Ст. 159 Ідемо до вагонів.
- Ст. 161 Співанка в залізничному са-
раї.
- Ст. 162 Что это вы пишете? (це до
мене).
- 163 Своє пишу...
- 164 Павло Вас[ильович] заснув
у бур'янах.
- Ст. 171 Чи ви бачили море? Ось, че-
кайте, приїдемо до Одеси...

У газеті «Вісті» за 26 вересня 1920 р. в повідомленні про Червоний фронт повідомлялось, що в Старокостянтинівському районі наші частини провадять бої за 20 верстов на північ від станції Шепетівка.

В Проскурівському районі наші частини відійшли на лінію 40 верстов на захід від Проскурова ¹.

Євг[ена] Тарасова ² читали ми вірші на помешканні лікаря чернігівського Іванова Олексія з його сином Юрієм та ін[шими] (згадаю).

Збірник поезій «Земные дали» 1908 р.

Після того, як правлять службу, я перевів своїм питанням на інше.

У Чеснокова ³ мотив колискової («Тебе п[о]ем мы песню, вечерняя заря»).

У Гречанінова ⁴ в дух[овному] творі відчувається мотив колискової.

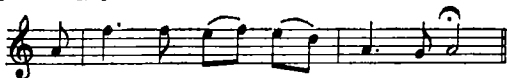
«З капелою Стеценка»

До того місця, де у вагоні правлять сл[ужбу].

Я перевів усіх на іншу тему.

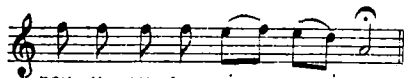
Я підкреслив, що однакові ходи у кількох композиторів (в їх дух[овних] творах).

Напр[иклад], у Чеснокова — закінчення

и мо-[ли-теся] в[о-гу] на-[ше-му]

У Іполитова-Іванова ⁵:

при-и-ди-ть всі вер-ні-и

Чи подобається К[ирилу] Гр[игорови]чу Панченко (одеський, здається)? Іполитов-Іванов у дух[овних] творах? Чайковський?

Баженов ⁶. Його розмова зі мною ще в 1912 р.

К. Стеценка

«Варшав'янка» ⁷. Рік аранжировки.

Окремі вислови, слова крилаті, приказки і приповідки, що входили до «Подорожі» і були списані у мене на аркушику, який пропав.

Ранок. Іще всі сплять. Крім вартового: він над столиком куняє. Крізь щілину між двома половинками дверей — смуга ніжно-голубого, сіруватого, з райдужним по боках обрамленням світло пробивається. Поїзд стає.

— Яка станція? — хрипко запитує Ол[екса]ндр Станіславович із катакомб, що підо мною. Кустос:

— Та відчиніть же двері. Дихати нема чим — такого напустили всі, що задихаєшся.

Я знаю: Ол[екса]ндра Станіславовича, очевидно, несподівана тиша розбудила. О! Він не любить тиші, він ніколи не любить стояти на місці, — а все щоб бігти, продиратися крізь хащі і кущі вперед, він любить говорити, думати вслух, закликати — хоч може часто й невпопад, але щоб закликати, неодмінно бути на чолі всіх із високо піднесеним прапором в руці.

Вартовий заспано лупнув очима і, позіхнувши, як крокодил, вистягнувся усім тілом з одведеними назад ліктями, переступив мішок з вугіллям і розсунув двері на п'ять руки.

— Та ширше, ширше розчиніть! А яка ж це станція, погляньте! — і знову з катакомб Ол[екса]ндр Станіславович озвався.

Вартовий:

— Станція? Та це просто хуторець якийсь, — чухмарячи голову: — теля хвостом махає, як дякон кадилом.

Ол[екса]ндр Станіславович (а він уже виліз із катакомб, рукав удів, удів і другий рукав піджака):

— Хм...

Та не бійтесь: він і сам те ж саме сказав би (і зразу ж боязко оглянувся на нашу полицю).

До «Подорожі»

...Як дякон... Так дякон же завжди тільки наперед кадилом кадить, а не назад...

В цей час коло мене почувся голос:

— Ч-чую, т-теляча дискусія у вас?

— Як «теляча»? — аж кинувся Ол[екса]ндр Станіславович. — По-перше, добридень вам, а по-друге, ми ж не телячого, здається, роду!..

...І вже, здається мені, от-от він кинеться у бій, але тут із протилежних катакомб долинув до всіх нас тоненький делікатний дівочий голосочок.

— Ну, подумайте! І мені ось зараз чомусь приснилися телята. Але такі... знаєте?.. Невиховані, всі лізуть цілуватись, але ж губи в них... Ффе! Ніколи б я...

І всі ми тут (як ті, хто говорив перед цим, і ті, хто давно вже прокинувся, але мовчки долежував собі) голосно зареготали — і цим увесь вагон розбудили.

— М-марусенько! — звівшись на лікті, ніжно сказав Кирило Григорович. — Добридень вам. Як спалось? І ніколи, глядіть мені, не говоріть ото свого «ффе», коли діло приходить до цілуваннячка.

— Ой, мамо! — мало не заплакала Маруся. — Та хіба ж я...

А вибух сміху всього вагона покритв її слова.

До «Подорожі»

Розруха на транспорті (*Іст[орія] КПРС, стор. 289*).

Не вистачало палива

на залізницях

фабриках

заводах

від цього погіршало

продовольче становище республіки (*Ibidem*).

«Тепер Черв[она] Армія частину своїх сил почала віддавати відбудові транспорту, паливної пром[ислово]сті та інших ударних ділянок господарського фронту» (*Ibidem*, ст. 289).

План електрифікації...

У березні 1920 р. Рада Н[ародних] К[омісарів] затвердила створення ГОЕЛРО (*Історія КП[РС]*, ст. 290).

Від 29 березня по 5 квітня 1920 IX з'їзд партії:

а) в першу чергу поліпшення транспорту, підвіз і утворення найбільш необхідних запасів хліба, палива й сировини (стор. 290).

«Особливу увагу зверталось на організацію змагання».

«В галузі управління промисловістю з'їзд вказав на необхідність збереження і розвитку централізації, посилення єдиначальності» (290).

«Разом з тим пропонувалося враховувати місцеві особливості» (290).

«Оскільки інтервенція й громадянська війна ще не закінчилися, рішення з'їзду про господ[ар]ське буд[івництво] ґрунтувалося на політиці воєнного комунізму» (ст. 291).

...Першотравневе свято 1920 року, яке IX з'їзд партії оголосив днем Всеросійського суботника.

«...Антанта, незважаючи на провал своїх походів на Країну Рад, готувала новий похід, висовуючи як головну антирадянську силу буржуазно-поміщицьку Польщу» (ст. 291).

«Рад[янський] уряд, відколи почалася війна против інтервентів (ст. 291) та білогвардійців, не раз пропонували мир Польщі. На початку 1920 року він знов звернувся з пропозицією про мир. Але польські імперіалісти мріяли про загарбання рад[янських] земель».

25 квітня 1920 року польська армія напала на Радянську країну й зайняла Київ» (ст. 292).

Молітесь, братія, молітесь

У «Кобзарі» ювілейному
1964 р., стор. 49, внизу
у I томі, 1949, стор. 102

У К. Стеценка

Моліться, братія, моліться! —
Так благочинний начина: —

Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розципнать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти, а дівчата!..
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш мати,

І непокрита коса
Стидом січється; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче;
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... Горе, горе!

Моліться, діти! Страшний суд

Ляхи в Україну несуть —
І заридують чорні гори.

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остриянина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!

Живого й мертвого спалили.
Де той Богун, де та зима?
Інгул щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом. Лях
гуляє!

Нема Богдана. Червонить
І Жовті Води, й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділити.
І Альта плаче: — Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас?
Нема, не чуть... Не в батька
діти! —

Не плачте, братія: за нас

І душі праведних і сила

Моліться, братія, моліться! —
У нотах відсутній цей
рядок⁸.

Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розципнать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах голі й босі.
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти, а дівчата
Землі козацької краса
У ляха в'яне, як перше

І непокрита коса
Стидом січється; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче;
Сам не соромиться конать
В ярмі у ката... Горе
нам! (3)

Моліться, діти, моліться!
Страшний суд

Ляхи в Україну несуть —
І заридують, і заридують
чорні гори.

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остриянина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Нема!

Живого й мертвого спалили.
Де той Богун, де та зима?
Інгул щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом. Лях
гуляє!

Нема Богдана. Червонить
І Жовті Води, й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділити.
І Альта плаче: — Тяжко жити!
Я сохну, сохну... А де Тарас?
Нема, не чуть... Не в батька
діти! —

Ох, горе, горе нам!

Не плачте, братія,
не плачте, за нас

І душі праведних, за нас
сила

Архистратига Михаїла.
Не за горами кари час.
Моліться, братія! —

Архистратига Михаїла.
Не за горами кари час.
Моліться, братія, моліться!

Моліться, братія, моліться

Висновки мої щодо вставок — в акомпанементі хору.

1) Супровід хору завжди суперечить тому, про що звучить у голосі соліста. Збуджений, урочисто-піднесений заклик голосу соліста майже кожного разу хор відтягує кудись униз, до християнського смирення. Тут досить хоча б один навести приклад суперечливості основного тексту «Гайдамаків» з супроводом хору. Ось звернімо увагу на таке, скажімо, місце. У тексті основному йде обурливий гнівний заклик проти лютих ворогів, які чинили звірячу розправу не тільки над живими учасниками повстань, а й над мертвими:

Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остриниціна стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.

А про що ж іде мова в акомпанементі хору? Може, теж обурення і гнів? Ні, у хорі чути трепет благочестивий, трепет перед долею, перед богом.

Ой, господи, спаси, помилуй.

А після слів соліста: «Де той Богун, де та зима?» — ізнову ж у хорі душа в п'ятки і звертання до бога:

Боже, спаси, помилуй.

2) Другою моєю думкою я хочу торкнутись того, звідки саме, з яких джерел у акомпанемент хору та внесено отаке смирення? Може, хто подумає з нас, що взято його із творів грецьких трагіків? Ой ні. Прямісінько узято те смирення із церковних співів. Знов же хочу довести це на прикладі. Поглянемо, що говорить хор після оцього співу соліста?

Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділити.
І Альта плаче: — Тяжко жити!
Я сохну, сохну...

І ось тут хор і приходить з порадою схилити голову перед ворогом і попросити у бога терпіння:

Боже, помилуй нас, боже,
з великої ласки твоєї!

Це ж саме повторюється і в самому кінці сцени освячення ножів «Моліться, братія, моліться»:

Помилуй нас, боже,
З великої ласки твоєї, твоєї.

Можливо, повторюю, цеє смиренне звернення до бога якимсь чином попало сюди з служби церковної — конкретно із великої ектенії диякона. Але нащо воно тут потрібне, коли у даному творі Т. Г. Шевченка й сам диякон говорить проти бога? Читай саме закінчення освячення ножів (перед новим розділом поеми «Треті півні»):

А диякон:
Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили —
Ударили в дзвони;
Рече гаєм: — Освятили!

*(1 том Повної збірки творів Т. Шевченка,
1949 р. 103 сторінка).*

А вираз «Помилуй нас, боже, з великої ласки твоєї» — це, очевидно, пішов од 50-го псалма царя Давида: «Помилуй мя, боже, по велицѣй милости твоей», який (псалом) увіходив до церковної відправи.

3) Я гадаю, що текст акомпанементу ⁹...

До «Подорожі з капелою»

В а с [и л ь] Ч у м а к
Гартована пісня.

Він угадав свою мету
газ. «Боротьба» ¹⁰, № 24,
11/III. 1919

брати те, що на ст. 192.

Рік?

На конкурс гімну подавалась?

Д и в. В а с [и л ь] Ч у м а к

Черв[оний] заспів,

1956, стор. 193.

Не спочивайте: ще не час!

(з[аз.] «Боротьба», № 31, 21/III-1919, у виданні 1956,
ст. 192).

В а с и л ь Ч у м а к
З а к л и к

(годі спати! —

Всі із хати:

пишне свято навкруги) (газ. «Боротьба», № 25, 11/III-1919).

Геть сумніви! I, II (газ. «Боротьба», № 32, 23/III-1919).

За кордони!

Сліпі!

Чи такі в вас закони моралі?

Чи то звелено вам у журбі

Хоронить свої форми зів'ялі?

Надаремно! Коли б ви змогли

Подивитися сонцю у вічі,— і т. д.

Уперше був уміщений у «Боротьбі» № 39 30/III-1919. Тут було подано перші три строфи — та й усе. А в 1927 р.— увесь вірш.

Василь Чумак

Дві душі (газ. «Боротьба», № 40, 1/IV-1919).

Кінець особливо прекрасний. Лермонтовський.

Василь Чумак

Сталлю-гнівом

надрук[овано] в листівці «Свято Пролеткульту», додаток до газ. «Боротьба», № 45, 6/IV-1919.

Знов повторюється «Годі спати!», так як і у вірші «Заклик».

Сталлю-гнівом, Музо, спів
мій окрили:

Ставлю чати. Всюди чати!

Бо незримі...

і далі.

До «Подорожі»

30 липня 1918 р.— Постанова Ради Нар[одних] Комісарів, в якій визначено було поставити пам'ятники найвидатнішим діячам революції, науки й культури.

Сковороді,

Шевченку (Гр. Сковорода,
т. 1, 1961, стор. XXXIX).

Дніпрова Чайка¹¹

(Людмила Василевська)

В 1917 р. жила й працювала в донецькому місті Бахмуті (Артемівськ) (Е. Волошко. *Поэзия рев[олюционной] бури. Сталино. 1960, стор. 80*).

Тут же наведено пречудовий вірш її у прозі «Самоцвіти».

Закінчується цей вірш у прозі революц[ійним] закликом:

«Будуйте будинок нового життя! ¹² ...Бийте, паліть без жалю і вагання... Тісні закамарки старого життя дощент до підвалин руйнуйте!».

До «Подорожі»

15 квітня 1918 р. Ленін підписав декрет про монументальну пропаганду...

В списку, що до декрету прикладений, стояло ім'я Ол[екса]ндра Ів[ановича] Герцена ¹³ (*Вестник Ленинградского университета*, № 20, 1962, стор. 159).

Тут же далі читай і про відкриття пам'ятника 23/II-1919.

...50-річчя Герцена.

21/I-1920.

19/I-20 — закладка пам'ятн[ика].

В. І. Самійленко ¹⁴ (1864—1925).

— 1915 —	1915 —	1913 —	1914
— 1864 —	— 1891 —	— 1891 —	1891
51,	24	22	23

у Добрянці

1915 р.

Данте ¹⁵ Л. Українка. Її вірші по декламаціях.

Іван Франко. У статтях його.

Хто ще перед ним перекладав Д[анте].

Петрарка ¹⁶ О. Пушкін, вірш. (Взяти Саводника).

Ти не Лаура, я не Петрарка.

Аркадій Казка й Петрарка.

До подорожі капели

Коли Долорес Ібаррурі ¹⁷ виступала, я згадав, як у 1915 р. я жив у Вол[одимира] Ів[ановича] Самійленка і там уперше почув із його уст живе звучання іспанської мови.

Знайти в оригіналі той твір, який він переклав. Вол[одимир] Ів[анович] Самійленко читав мені тоді напам'ять уривки із цієї глави твору. А потім і я уже завчив цей початок глави, як ходив із книжкою і по саду (напровесні, ще льодок легенький лежав на копанці і в саду), і восе-

ни на горинці амбару, де я готувався до чергових іспитів у Ком[ерційно]му інституті.

Так само Вол[одимир] Ів[анович] Самієнко читав мені в оригіналі ту главу твору Данте. Італійська мова дуже мені подобалась (1915 р. у Добрянці. Тоді ж саме по-есперанто був надруков[аний] мій вірш¹⁸, у якому є й звучання італ[ійської] мови. Ні, трохи раніш, в 1914 восени).

Поглянути у т. II В. Сам[ієнко] в бібліографію, що іще переклав він із ісп[анської] мови.

Поглянути, що ще він з італійської переклав.

Вол[одимир] Іванович знав про Дж. Верді¹⁹ (про музику, про співи тут говорю).

Тоді ж і пізніше я з Аркадієм Казкою захоплювався Петраркою, пробував дещо перекладати (багато ж перекладали з італ[ійської] П. Граб[овський], Леся Українка). Дж. Верді я ще в семінарії знав (музику).

Що саме в ці роки було в Італії й Іспанії.

А вже в 1921—[19]22 р., коли Марджанов²⁰ у Києві став...²¹

В. Самієнко (1864—1925)

У Добрянці в 1915 р.
йому було 51 рік.

Мені ж на різдв[яних] святах перед Новим роком 1914 року було 23 р[оки]. Після Нового року (1915) я поїхав саньми до Чернігова. Венера на небі уранці.

А напровесні ц[ього] р[оку] мене знову запросили до Добрянки. Улітку з В[олодимиром] І[вановичем] їздили в Кобеляки.

Данте. Давніші переклади російською мовою.

Мих[айло] Жук²². Пояснив портрет роботи...

У Л[есі] Укр[аїнки] по декламаторах.

У Ів[ана] Фр[анка] в статтях його.

У Пушкіна: вірш.

Взяти Саводника. «Іст[орію] філософії» Кудрявцева.

Вергілія²³ ми проходили лат[инською] мовою. (Чи нема, часом, згадки у Бонвівана?) Вергілія ми лат[инською] мовою вивчали. Данте у Маяковського²⁴ і найперше у Блока.

Т и не Лаура,
я не Петрарка

Арк[адій] Казка: Захоплення нами сонетами Петрарки (точно треба: коли саме переклади по-рос[ійськи] вийшли).

Поглянути до Бонвівана: може, там що є. У вид[аннях] дореволюційних «Кобзаря» ім'я Данте, певно, викреслювалось.

До «Подорожі»

Оуен (Оуэн)²⁵, Брокгауз і Єфрон²⁶, т. 44, стор. 481.

До написання мого вірша, який поклав на музику К. Г. Стеценко.

Ол[ександр] Кошиць
Світи, світи, місяцю...
Де б я, де б я із досадоньки пішла.

До «Подорожі»

«Розкол поетів»²⁷.

До «Подорожі з капелою»

Радянсько-польська війна розпочалась 25 квітня 1920 р.

Див. Вопросы истории, апрель, № 4, 1963, стор. 96.

Дівчата «катакомб», стуливши голівки до купи, щось читають із якоїсь книги, аж пирскають од сміху.

— О! Вже дівчата не сміються? Розкажіть же і нам, що там прочитали.

— Ой, тут таке смішне (добридень, Кириле Григоровичу, добридень!), — задзвеніли голоси знизу. — Ой же й смішне!.. Може, прочитати? — вихопилась Галя. Та ось...

Сидит Маша на диване,
Пьет стаканчик из вином.

До «Подорожі»

«Укр[аинские] нар[одные] предания. Часть первая. Предания исторические. Собрал П. Кулеш. 1847. (Материал этой книги целиком вошел в «Записки о Южной Руси», изданные 8 лет спустя (в 1855—[18]56).

У першому відділі: «Хмельницький²⁸ над Случчю» — один старик в Корсуні. Степан Плаха. Доставил П. Е. Чуйкевич²⁹, а йому розповідав поселянин в степу коло Нової Басані³⁰, в Переясл[авському] повіті (написано рос[ійською] мовою).

Київська старина³¹, сентябрь 1888 р. Для справок ст. 78—82.

До «Подорожі»

«Лошадиная фамилия»

О[лександр] др Стан[іславович]: Та ні, ви кажіть точно: хто вас посадив сюди і як?

NN (продовжує своє): ...Та ото ж... ви,— каже,— тітонько, краще ось сюди. Я теж із півчих. Ви ж співаєте? Та де,— кажу,— співать, коли ось... Ну добре, добре — ідіть і сядете із півчою разом.

О[лександр] Ст[аніславович]: Та ні (сердито підкреслюючи кожне слово),— я вас питаю, хто сюди спровадив вас...

Та ні таки, тітонько, злазьте...

NN: Та хтось же із ваших: Поганяй чи, може, Переганяй сказав.

[О. С.]. (Здивовано). Поганяй? Такого у нас немає. О, це чисто тобі Лошадиная фамилия у Чехова. Ні, вам таки, тітонько, треба якомсь, може, швидко згадати, та й годі.

До «Подорожі»

З томом драм Лесі Українки щодня іду на Байкове³². Бо вдома небезпечно при зміні нової влади.

До «Подорожі»

Друга рапсодія³³ Миколи Лисенка.
П. О. Козицький³⁴ грав мені.

До «Подорожі»

Лекції «Слухання музики» Арн[ольд] Ол[екса]ндрович Альшванг³⁵ розпочав у нашому хоровому колективі (дворовому) ще в 1920 навесні.

До «Подорожі»

А краще було б, коли б Стеценко зовсім їх не вінчав. Та й чого це захотілось у ризу вбратися, кадилом кадить. Моє таке враження, що К[ирило] Г[ригорович] не витримав: він, видно, любив майстерно поспівати.

До «Подорожі»

Представники старої громади все-таки зачепили мене прилюдно, зупинивши мене й прилюдно прочитавши про архангела із мого вірша.

Це було на якомусь урочистому вечорі (здається, на відкритті школи) по вул[иці] колишній, там, де син нашого попа студент жив.

До «Подорожі»

Як мене пробував регент під Красногорський *(див. II т. Автобіографії письм[енни]ків СРСР)*.

До «Подорожі»

Дзвіниця, в колонах велика побудована, що аж ген увіходить у небо...

Якраз над нашою хатою кам'яною. Щодня її щоранку, і вдень, і ввечері бачу. Її височінь завжди усіх нас, хлопчиків-співаків,— усіх щораз до себе тягне:

— Ану злізь і ти до мене аж сюди під самий вершечок! — І ми, хлопчики-співаки не витерпівали і зразу ж, як тільки була така хвилина ловка, лазили по драбинах дерев'яних стоячих із 2-го поверху, де дзвони, катали сміливо на 3, тоді на 4-й, а й ще у кругле вікно під хрестом, вікно, що знизу воно здавалося нам малюсіньким. Було, злізши, виставимо там на <вільне> повітря свої ноги та й бовтаємо їми в повітрі...

До «Подорожі»

Із книгою Сковор[од]и я познайомився ще в 1913 р. в ред[акції журналу] «Світло». Туди надсилали книги з усіх усюд — з України, і з Росії, та Білорусії.

Ол[екса]ндр Станіславович

У нього на шиї клаптями одвисає борода, і коли він швидко говорить, то й борода приходить у рух.

Взяти пакетів старих і нових для «Подорожі».

Взяти чистого паперу.

Взяти Збірку М. Леонтовича.

Взяти лист від Іри Вериківської³⁶.

Взяти матер'яли самого Пилипа Омеляновича [Козицького].

Взяти книгу Василька³⁷.

Взяти лист від Самійленка.

Мої записи пісень³⁸.

Літав Россінський³⁹.

Взяти «Києвск[ую] старину» — деякі..

Регент мене виділяв з-поміж інших хлопчиків-співаків. А може, й любив. Адже я був солістом, був ісполатчиком (я роздавав усім ноти перед кожним співом разом з іншими двома хлопчиками: утрюх двічі під час відправи виходили з хор[ів] униз).

Отже, завжди коли хтось із нових хлопчиків поступав до нас у хор, то регент після своєї проби, під скрипку, кидав мені по-діловому:

— Тичина, обучи його нот. Щоб він мені знав як слід ноти.

І я <того> щодня, гордий таким своїм обов'язком перед регентом, кликав новичка до могили Глібова⁴⁰ (бо там найбільш затишно між кущами можевелю) і там, <розказував> накресливши на аркушку із зошита ноти в диск[ант] чи альт. Так я обучав Чоботька, Трубенюва, Копійку, свого брата Євгена⁴¹ і Грицька Верьовку, що.. (Він із своєю сковородою приїхав).

До «Подорожі»

Олена Фоурмен⁴². Рубенс⁴³. 276, 274, 275, стор. після 278

До «Подорожі»

Такташ Хаді Хайрумович⁴⁴ (1.I 1901—8.XII 1931), тат[арський] рад[янський] поет.

...(1920 — з життя донецьких шахтарів).

Гранки.

До «Подорожі з кап[елою]»

«Кармелюк — Скворода».

Дівчата засміялися й побігли, куди їм вказав К[ирило] Гр[игорович]. А Кир[ило] Гр[игорович] зразу ж заклопотано примружив очі й замислився. І я зрозумів його цей хвилювий настрій. Іще ж бо з Білопольцею війна точиться. Іще ж замирення нема і досі. І тут в боротьбі з білополяками нічого не вдіє сама тільки мудрість Ск[оворо]ди (а вона ж пасивна), не вдіє і протест самих селян. Треба далеко більше сили.

До «Подорожі»

Любов до поезії Вас[илия] Жуковського⁴⁵ у мені зародив співак лівого криласу горбатий Андрієвський (тенор). Він особливо захоплювався біографією Жуковського.

Безмолвное море, лазурное море,
Стою очарован над бездною твоею.

Казки.

Хто він такий: просто каліка? Чи невдатчик у житті? Чи ким обижений був? Завше він ходив у довгому сюртуку.

До «Подорожі»

Поглянути в УРЕ, чи є Дядиченко (статистик старший)⁴⁶.

Ще на самім початку років після Жовтня мені страшенно хотілося передати з привітом листа свого (і вірш) Анрі Барбюсу⁴⁷. Я стежив разом з Василем⁴⁸, де тоді був Барбюс.

А в 1919—1920 рр. я вже перекладав (на замовлення) оперу Римського-Корсакова⁴⁹ «Казка про царя Гвідона».

До «Подорожі»

«Та орав мужик край дороги».

До «Подорожі»

Два різних репертуари для народу:

у П. М. Добровольського⁵⁰

у К. Г. Стеценка

(А між ними подорожі М. В. Лисенка)⁵¹.

Окремі лінії

Це те, що мені буквально не давало спати під час по-
дорожі нашої капели:

слухача побачити сьогоднішнього! (Який слухач після
воєн усіх!)

Сміла, Черкаси (я ще і ще раз беру «Кобзар» у руки—
він над головою).

Корсунь.

Те містечко у Бобринській (коло Єлизавета) де Айра
Олдрідж⁵² виступав!

Єлизавет (де Тобілевичі⁵³), могила Григоровича⁵⁴.

Той театр у Вознесенському, де Щепкін⁵⁵ виступав
і Мартинов!⁵⁶

На горі.

Новомиргород.

Море побачити, море!

Будинок, де Пушкін жив!

Ув Одесі Христо Ботев⁵⁷, Іван Вазов⁵⁸, болг[арська]
поетеса, маловідома Лябурб⁵⁹.

Котовський⁶⁰ в Одесі — рік?

Леонтовича побачити!

Декабристи в Тульчині.

Як жалко, що ми у Вінниці не зупиняємось: М. Коцю-
бинський...

А хто там у «катакомбах» бунтує?

— Та сиплеться на голову пісок. Скажіть Павлові Ва-
сильовичу, нехай він нас, бідних, пожаліє.

А Павло Вас[ильович] іще ж і не доліз до своєї верх-
ньої полиці.

— Що-що? Це на мене? А куди ж я прийму свої
ноги?

А тут як навмисне Ол[ександр] Стан[іславович] ще сміху
піддасть:

— Павле Васильовичу! «О, закрой свои бледные ноги».

Усі регочуть.

До «Подорожі»

Чим далі посуваємось на південь, до моря, до Одеси —
в мені звучать мотиви моря — хоча й небаченого ще мною.

«Хлюпни, хлюпни, велике море».

«Боюсь, щоб без тебе, море, та не обмілили наші душі».

На вулиці мене зустрів К.:

— Ну як,— він весело спитав,— чи написали ви обіцяного сонета?

Я мовчки на нього подивився, й ну що йому сказати!

Прокляття тим, хто звірем став,— оце я тільки й можу написати — замість сонетів і октав.

Дівчинка, ще майже підліток, сама пішла на Байкове перевірити, чи навішено замок, де в колишній сторожці старій переховувались Василь⁶¹ і Ліда⁶².

Дівчинка, ще майже підліток...

До книги «З капелою Стец[енка]»

Треба: Документи інтервенції на Україні 1918—1919 рр. (німці).

До «Подорожі з капелою»

Під час денік[інської] навали я завжди вдень тікав на Байкове. Бо кожную хвилину могли прийти й мене забрати. Про це по-братерському попередив мене Классон⁶³. Спасибі йому. І от із самого ранку, після чаю, захопивши з собою хліба шмат (а його ж дуже мало в той час було), захопивши Пушкіна том великого формату та ще том Лесі Українки, я подавався на Байкове. Сідав на лавочці ліворуч від церкви, коло однієї з каплиць надгробних і читав, спостерігав природу, нечастий рух людей, дивився згори на Київ. Що ж я читав? «Дон Жуана»⁶⁴. І Пушкін цікавив мене, і Леся Українка щодо цього. А в інший день я брав Ленау⁶⁵ томик та Мольєра⁶⁶.

...І ось одного разу я чую схлипування дітей. Я швидко встаю з лавочки і кидаюсь в той бік, де схлипування. Розсовую кущі. Хлопчик і дівчинка над свіжою могилою (глина про це говорить, глина, на якій сліди лопати, що обкладали і оббивали могилу). Діти замітили мене. Примовкли.

А з другого боку із-поміж розгорнутих кущів — дивлюся — Мар'яненко⁶⁷ теж дивиться на дітей, а потім і на мене.

«Дон Жуан» Пушкіна
Ленау
Леся [Українка]
Гофман⁶⁸, «Дон Жуан»

П. Демущий⁶⁹

Охматівський хор. Київщина (?).

К[ирило] Г[ригорович] дівчатам:

— Крають серце не октави — нони.

Міжпланетні інтервали.

До «Подорожі з капелою»

Див. «Укр[аїнський] істор[ичний] журнал», № 2, 1960, стор. 91. Й. Д. Ремезовський. Рев[олюційна] діяльність Ульянових на Україні.

Дати до «Подорожі з капелою» те місце, де я з Альошею⁷⁰ перед сном (на лежачках) вихваляюсь тим, що я із Кольцова⁷¹ вивчав, а Альоша тим, що із Жюль Верна⁷².

Див. у теці там, де про Подвойського й про Єлецький⁷³ [монастир].

До «Подорожі»

В складі капели були українці, росіяни, один білорус, один молдаванин, євреї.

Хто був Ол[екса]ндр Ромуальдович — не знаю.

До «Подорожі»

II день.

Прокинувся. Це, певно, вже проїхали далеко? Та де там? Ось вилізьте з вагона та погляньте! Я швиденько з полиці та через драбинку — на вільне повітря. Так же, як і інші. Дивлюсь, аж он ще видно новий костюл та інші високі будівлі. Отже, виходить, ми цілу ніч стояли на місці?

...І я згадав нашу дрібнюсіньку залу, кімнатку й кухню на II поверсі ветхого будинку. Це, певно, вже Ліда, на скору руч із мамою чай попивши, готується на лекції до медінституту.

Ми любили Стеценка⁷⁴, Степового, Лисенка, Кошиця, Вериківського, Демуцького, Козицького, Ступницького⁷⁵, але єдиний, хто нероздільно панував у наших душах співаків і слухачів, — це Леонтович.

Це моє ствердження не гіпербола. Якщо взяти до уваги реакцію слухача на виконання творів різних композиторів, то завжди можна було спостерігати, що найбільше до душі слухачеві твори Миколи Дмитровича.

Якщо познайомитись хоча б побіжно із змістом репертуару тих незчисленних хорів, що в перші роки після революції виростили як гриби, то можна помітити, що основна частина репертуару належить до творів Леонтовича.

Досить проглянути пресу двадцятих років — ось витяги з одного лише № журналу «Музика»⁷⁶ за 1924 р.

«З концерту творів Леонтовича і співак, і слухач виходили оновленими, облагородженими».

Ніколи ми не втомлювались вчити Леонтовича. Нам ніколи не було нудно.

Леонтович істинно народний художник, його твори, неважаючи на їх складність, — дохідливі і завжди знаходять відгук, зачіпають найглибші, найблагородніші струни народної душі.

Його творчість, як плуг, підняла найглибший пласт народних талантів.

Леонтович — надзвичайно нервова людина — весь в рухові (Вяч. Ів. Мерзляков⁷⁷, що працював з ним разом в Головополітосвіті).

Леонтович розкрив очі мільонам на красу народної пісні.

«Йогошуня Павлович (Шейнін)⁷⁸ не образиться, коли я скажу, що в його творчості є вплив Леонтовича... Так же?..» (Шейнін ствердно киває головою).

27.I 46 р. — Наук[ова] сесія.

Душ 60—70, не більше.

Моє слово не доповідь і не спогади. Я дозволю собі затримати Вашу увагу лише тому, що з поваги до пам'яті М[иколи] Д[митровича] вважаю, що не можна допускати ніяких помилок, зв'язаних з ім'ям Леонтовича. На одному із стендів виставки представлено копію з програми концерту кап[ели]-студ[ії] від 4.XII 21. Ніби це перший концерт. Уже в лютому взято ім'я Леонтовича.

До «Подорожі з капелою»

Е л л а н

Його статті — передові 1920

протягом усього року.

Його поезії.

Як він у в'язниці сидів під час...

Як мати його до нас приїздила.

...Стояла біля етажерки: «Ой, Павло, Павло».

Як тюремщик до мене приходив у формі («Сьогодні ви, а завтра ми»).

Василь Еллан був адміністратором у хорі (зведеному великому) О. Приходька. Всю душу віддавав він цій справі своїй, хоча й сам без слуху. Було, щось зведе на голос — і сам зразу ж сам із себе сміється, а на мене ласкаво

так поглядає: — У т-ти, севéлоч, Павло, — чого сміснся?
(«Севéлоч» — це у нього було одно із ласкавих слів.)

До «Подорожі з капелою»

Де Аркадій зараз ⁷⁹ — у Нових Петрівцях? (Чи в Старих Петрівцях?).

По Чернігову

Ще перед Жовтнем Віра Лапіна ⁸⁰, гімназистка Бондар ⁸¹ (завжди з червоним рум'янцем), Шура Корсакова ⁸².

До «Подорожі»

«Сава, Сава, [что] так грустный» ⁸³.

Не спиться на твердій своїй полиці. Чогось у голові зринає: «Сава, Сава, что так грустный» (Хтось поворухнувся й, почухавши плече, заплямкав губами.) А мені і далі все в голові співає й продовжує далі...

Сава, Сава, что т[ак] г[рустный],
Шепчешь ты во т[ьме] н[очной].

А хто співає? Та це ж хор наш зведений, семінарський. На канікулах різдвяних завжди запрошували: або ж мій по Єлецьку архієрейський хор (в моєму дитин[стві] регента Петра Добр[овольського]), або ж регента П'ятн[ицької] ц[еркви] ⁸⁴ Калиновського. І ось гримить:

Не слезами ли людскими, Сава ты...

До «Подорожі»

«Егмонт» ⁸⁵.

Цей твір вразив мене. Бетховен і Гете ⁸⁶.

Я вже Гете знав, ні, не лише знав, а глибоко вивчав його. Зокрема цей твір його про графа...

До «Подорожі»

Горілий ⁸⁷. С к р я б і н ⁸⁸ в оперн[ому] т[еатрі].

А я ж творами Скрябіна захоплювався ще зразу ж після його см[ерті], як вийшли книги про нього.

До «Подорожі»

А сонця, сонця в їх красі не чуть ⁸⁹.

Трояндний
молодий
бий

1917

У Вас. Чумака трохи згодом:
Розуму холодні
Час вже й до могили.

До «Подорожі»

*Куц О. П. Ольга Кобилянська*⁹⁰. *Бібліографічний покажчик. К., 1960.*

Книжка «Ніоба» (1909) була в числі тих книжок, які ми, студенти Ком[ерсійного] інституту — члени укр[аїнської] «Громади»⁹¹, розвозили по селах бібліотечки (бібліотечки закупувала «Громада»).

1914—[19]15 рр.

До «Подорожі»

А мене ніяк не покидає думка про...⁹²

До «Подорожі»

Петрарка. Знайти дореволюційне видання.

До книги «З капелою Стеценка»

Точно звірити з записами щоденника, коли саме я йшов із Ол[ексан]дром Стан[іславови]чем у Межигір'я⁹³ і коли саме я там жив.

(Здається, що це було десь улітку.)

Я вийшов із ним о 6-ій год. ранку й десь у снідання пішки через Петрівці, Вишгород, дійшли до Межигір'я, де були дачі Дніпросоюзу. По дорозі, пам'ятаю, з особливою якоюсь жорстокістю ціпком своїм «молотив» Ол[ександр] Стан[іславович] ос, що на піску недоїдені ягоди й фрукти обліпили. Так же само він «мостив» тарангулів.

...Художники (вірніше, студенти худ[ожнього] інституту...) З ними на човні...

Ой там, ой там за Дунаєм.

Павло Филипович⁹⁴. А потім у Києві Калинович⁹⁵ — «Індія». А я вже перед тим сильно цікавився Індією. Ще перед революцією — Рабіндранат Тагор.

«З капелою Стеценка»

«Цей Монастирок⁹⁶ пам'ятний тим, що в ньому на Тарасовій горі⁹⁷ поховані три козачі гетьмани — Іван Підкова⁹⁸, Кішка⁹⁹ і Шах¹⁰⁰. Максимович¹⁰¹ розказував оце і показував шлях, де везли вбитого Івана Підкову, тим шляхом везли і Тараса до його тихого дому...» (*Г. Честа-*

х і в с ь к и й. На могилі Т Г Шевченка (листи з України), зб. «Спогади про Шевченка», К., 1958. А вперше видруковано було в журналі «Киевская старина», кн. 2, 1898.

До «Подорожі»

Які ж зараз (в 1920 р.) у К. Стеценка учні й наслідувачі?

І чи всі вони саме за ним ідуть? А чи за Леонтовичем? Наприклад, Коз[ицький], Верик[івський], Рев[уцький]¹⁰², Лятош[инський]¹⁰³.

До «Подорожі з капелю»

Про М. Д. Леонтовича взяти шматок того, що в цілому було написано пізніше.

Г р а н о в с к и й¹⁰⁴ Тимофей Ник[олаевич] (9(21) III 1813—4(16) X 1855). Н а н о в о взяти. *Ветринский (Чешихин В. Е.)*.

Грановский и его время. Ист[орический] очерк. 2-е изд[ание]. Спб., 1905.

...Г[рановский] утверждал, что историч[еское] развитие бесконечно, поскольку «вечно новы противоположности и никогда не возвращаются они к прежним пунктам, из борьбы их исходят вечно новые результаты» (*Филос[офская] энцикл[опеდი]я, т. 1, [с.] 403*).

Взяти

«О воззрениях Грановского на историч[еский] процесс» (*Изв[естия] АН СССР, серия ист[орич] и филос[офич], 1946, т. 3, № 6*).

До «Подор[ожі] з капелю»

Про Сергія Прокоповича Дрімцова¹⁰⁵ (1867—1937) див. «Рад[янська] Україна», 23/І — [19]63, ст. 3, «Гайдамаки» у Вятці».

В яких роках він повернувся на Україну?

У Григ[орія] Гуровича¹⁰⁶ взяти збірник Дрімцова (якщо він є у нього).

До «Подорожі з капелю»

Залишився в музеї Дніпросоюзу — Губсоюзу Б. М. М а з у р м о в и ч¹⁰⁷.

Див. про самого Б. М. М[азурмови]ча, вірніш, про його книгу «Выдающиеся отечественные зоологи» (М., 1960. *УРЕ*, [т.] 11, [с.] 398).

До «Подорожі з капелою»

Польсько-рад[янська] війна 1920 р.
(УРЕ, [т.] 11, [с.] 370. Про літератури. *Ibidem*, 379).

До «Подор[ожі] з капелою»

Сергєєв-Ценський¹⁰⁸ вчився у Глухові.

Мені про це розповідали сини Миколи Івановича Романенка — сусіда нашого. У Глухові ж син Мик[оли] Івановича Никодим учився. Десь, у якомусь дореволюційному декламаторі (російському) було надруковано сугубо патріотичний вірш Никодима. Він сам улітку мені давав читати «Декламатор».

До «Подор[ожі] з капелою»

Ст[ефан] Васильченко вчився у Коростишеві. Він із Ічні. Із Ічні також¹⁰⁹...

До «Подорожі з капелою»

Станіславський¹¹⁰. «Станіславський їздив на Хитров ринок¹¹¹, щоб спостерігати «дно».

По радіо 15/1-63.

Взяти: ж[урнал] «Мистецтво революції»¹¹², ж[урнал] «Музагет»¹¹³ (хроніка) і самі книги Станіславського, видані в ті роки.

До «П[одорожі] з капелою»

Умбрійська школа живопису¹¹⁴ (13—16 ст.) (УРЕ).

До «Подорожі»

Тулсі Дас (1532—1624)¹¹⁵.

Брокга[уз] і Єфр[он]. Усі видання включно по 1920-й р. Увесь відділ моєї біблі[отеки].

До «П[одорожі] з к[апелою] Стец[енка]»

Ундольський Вукол Мих[айлович] (1815—1864).

Дослідник старослов[янських] і древньоруських пам'яток (УРЕ).

До «Подорожі»

Труш Ів[ан] Ів[анович] (1869—1941) — укр[аїнський] художник і літ[ературний] критик.

До «Подорожі»

Трутовський Вас[иль] Фед[орович] (н[ародився] бл[изько] 1740 — п[омер] 1840). Рос[ійський] співак, гусяр, збирач н[ародних] пісень, композитор.

До «Подорожі з капелою»

Тутковський Павло Аполлонович — акад[емік] АН УРСР (1838—1930).

До «Подорожі з капелою»

Село Уланів — райцентр Вінницької обл. (УРЕ).

До «Подорожі з капел[ою] Стеценка»

Ганжа Іван (р[ік] народж[ення] невід[омий] — помер у серпні 1648 р.) — уманський полковник, сподвижник Б. Хмельницького у визвольній війні 1648—[16]54. Перед битвою під Жовтими Водами, за доруч[енням] Хмельницького, умовив реєстрових козаків (6 тис. чол.) приєднатися до повстання. Брав участь у кількох боях, зокрема під Костянтиновом. У червні 1648 р. загін, очолюваний Г[анжею], визволив м. Тульчин. Г[анжа] загинув у битві під Пилявцями (УРЕ, 3 т., ст. 127).

До кн[иги] «З капелою Стеценка»

Басаргін Мик[ола] Вас[ильович] (1799—1861) — декабрист, чл[ен] Союзу благоденства¹¹⁶ і Півд[енного] т[овариства], поручик. Служив у Тульчині в 2-ій армії... Б[асаргін] відомий як автор «Записок про Південне т[овариство] і «Спогадів» (УРЕ, т. 1, 460).

До кн[иги] «З капелою Стеценка»

Ол[екса]ндр Петр[ович] Барятинський (1798—1844) — рос[ійський] поет, декабрист. Походженням князь. Близький друг П. І. Пестеля¹¹⁷, акт[ивний] діяч Півд[енного] т[овариства], до якого вступив 1821. Був матеріалістом і послідовн[им] республ[іканце]м, виправдовував рішучі рев[олюційні] дії. В кінці 1825 Б[арятинський] очолював Тульчинську управу. У зб[ірнику] віршів «Години дозвілля в Тульчині» Б[арятинський] виступив як вільнодумець і атеїст. Б[арятинського] було засуджено на вічну каторгу. Помер у Тобольську (УРЕ, т. 1, [с.] 460).

Вставити не капели, а капели-студії!!!¹¹⁸

В трубку журнал в руках (і не виходить з пам'яті — таке округле, таке просте й на колір чудесне — Остап Вишня ¹¹⁹) і весь час щось підмивас тебе побажання поділитися тим, що ти прочитав. Як оперся підборіддям на трубку журналу — ізнов згадав, що це ж я спеціально із хати на співанку його захопив!

А що там у журналі? Сильний талант з'явився! Я й досі, сидячи тут...

Мені О[лександр] Ст[аніславович] Чапківський ще в 1920 р., коли я їздив по Україні...

Хто сидів у залі бібліотеки? Тобто кому ми дозволяли бути на співанці.

Марія Тимоф[іївна] Батури[н]а ¹²⁰.

Вас[иль] Кир[илович] Магеровський ¹²¹ (адміністратор).

Сестра Леонтовича ¹²² (тільки до перерви, а потім, розпрощавшись, пішла).

<Представник із Наросвіти (Уряд тоді був у Харкові)>.

Мар'яненко по драматургії проводив роботи (обіцяв).

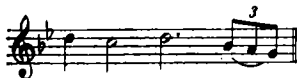
Бо ми ж почали перетворювати Капелу-студію на школу музичн[у]. Нам і приміщення вже дають: бувший миловарний завод (розруйновано у війну).

Уперше про Павла Михайловича почув я влітку 1920-го року, коли з капелою Стеценка прийшлося мені, як літописцеві цієї капели їздити по Правобережній Україні. Один з капелян добре знав Павла Михайловича, який в той час пі...

До «Подорожі»

Споминалося вночі, а вдень я зводив на голос, як Мелаха Мороз співала на порозі своїх сіней, роблячи свою роботу.

А воли — ой да ремигають: ввав...

До «Подорожі»

В перервах... коли поїзд стоїть у степу (бо військовий поїзд одчепив нас уночі), вдень тягаємо шпали в II вагон, де кухня. А я потім тут, лежачи на полиці, розказую Павлові Васильовичу про своє дитинство, про те, як Миша ¹²³ «косив» шпориш, прив'язавши складаний ніжик до палки,

а я... щоб показати й своє якість уміння, швиденько через перелаз і на неповно засипаній ямі... як уд-дарив дзвонити у старий розбитий казан...

До «Подорожі»

Коли ми, чоловіча половина вагона, уночі десь на довгій зупинці вилазили по драбинці з вагона і зразу відходили в темноті, я, дивлячись на небо, де Чумацький Віз, уголос промовляв: «А вже Бйорнстерне ¹²⁴ он клює носом униз». І всі розуміли, що це я говорю про Чумацький Віз на небі. Тільки дехто позіхне та й сонно запитає: «А якою ж це мовою ви кажете — норвезькою? Ого, та ви вже...» Але тут од вагона голос:

— Ідіть швидше назад, бо поїзд...

До «Подорожі»

У нас у капелі був один тенор, що знав Дядиченка - статистика.

Моя з ним розмова. Спогади мої про Дядиченка й про мої студентські роки.

До «Подорожі»

деталь

У старостихи широкі очі, щоки червоні і верхня губа <трошки відстає> <нависає> козирком над спідньою.

Івга Петрівна м'яка характером, але робота її від неї вимагає бути якомога строжчою. Строгість же аніяк у неї не виходить. От через те ж часто вона на тих, хто не слухається її, схиляє голову на одне плече і злегка примруженими очима дивиться поглядом Альоші Поповича, якимось і хитренько, і водночас осіпуючи.

До «Подорожі»

В середині червня місяця 1907 року, після закінчення мною чотирьох класів Чернігівського духовного училища, я перейшов у перший клас семінарії. А саме ж у цей час і голос мій почав спадати, і я вже перестав співати в Троїцькому архієрейському хорі. Отже, ціле літо жив я в Пісках (Ваня ¹²⁵ продовжував те, що й батько наш робив по службі), а мене запросила Серафима Миколаївна ¹²⁶ шкільну бібліотеку переписувати. Я там випадково знайшов книгу Бйорнстерне Бйорнсона ¹²⁷.

До «Подорожі»

У змінених книгах бібліотеки, які ми помилково захопили з собою в подорож, був 1 том (а за розміром — томик) Георга Брандеса ¹²⁸. Я його теж непомітно витягнув з-під узголів'я богомільної, коли вона вилізла з вагона, і перемістив цей томик до себе на верхню полицю.

Мені сподобалась характеристика самого Бйорнсона, яку написав Г. Брандес. Ну чистісінько Н. Ромуальдович (ст. 502)... А Бйорнстерне — Чумацький Віз.

До кн[иги] «З капелою Стеценка»

Моя казка «Свиня й лисиця» ¹²⁹.

Також Василь Еллан проти автокефалії. Рік.

Див.: «Літ[ературна] Україна», 13/VII-[19]62, 4-та стор., як хотіли Петлюра й Винниченко ¹³⁰ завести унію на Україні.

До «Подорожі»

У Смілі. І я цій жіпці (чи вона полячка, чи українка) замість відповіді читав Росіні ¹³¹.

Stabat mater dolorosa
Juxta crucem Lacrimosa,
Dum pendebat filius.
Dolorosa, Lacrimosa —
Dum pendebat filius.

Поглянути в партитуру, а також у книгу Самарник (?).

До «Подорожі»

— Секлето! — гука попадаю до своєї робітниці.— Та не забудь свиняці винести в корито!

А Секлета відповідає:

— Матушко! Та вони вже їдять. У кориті повно.

— Не забудь же одкрити вокна.

— Матушко! Та вони вже аткרות!

До «Подорожі» взяти

А. Серов ¹³²: «Девятая симфония Бетховена. Ее склад и смысл» (Сов[етская] муз[ыка], № 7, 1963, стор. 70).

До «Подорожі»

Уривочки спогадів, як я на гобої грав в присутності М. М. Коц[юбинського].

Гр[игорій] Гур[ович] на скрипку вчився (у кого?).

Елеонора ¹³³ у кого вчилась на роялі.

Вас[иль] Григ[орович] Петрушевський (Хінкулов ¹³⁴ знає його).

Рахманінова ¹³⁵ «Літургія».

Вільконський ¹³⁶.

Бол[еслав] Леоп[ольдович] ¹³⁷. До [подорожі] нашої капели я був у нього.

Озеро спить ¹³⁸...

Сім'я Соловійових у Чернігові ¹³⁹.

Ів[ан] Базилевич ¹⁴⁰.

Соловійови Маруся, Оксана чи й досі є.

Женя — брат ¹⁴¹.

Спогади про молодого Василя ¹⁴² до «Подорожі».

До «Подорожі»

«Похорон Коц[юбинсько]го.

Оксанка ¹⁴³ й Іра ¹⁴⁴ підносили мені квіти.

До «Подорожі з капелою»

Ліп'юва ¹⁴⁵ (від своїх т[овари]шів композиторів та від Квітки Кл[имента]) ¹⁴⁶.

(Як гарно озивався К[ирило] Г[ригорович] до дівчат).

До «Подорожі»

Саят-Нова ¹⁴⁷ теж був духовною особою, але це його пі на йоту не відхилило від світської поезії. І мені пригадався приспів однієї його пісні в перекладі Брюсова (книга «Поэзия Армении»):

Гвоздика, роза, сусамбар ¹⁴⁸
и майоран ¹⁴⁹ ты для меня.

А що таке «сусамбар» — я й досі не знаю.

У Григорія Сковороди так само вихоплювались окремі слова кохання, але він їх притушував, ще й зверху, як глечик з молоком, накривав Біблією.

До речі! Саят-Нова майже в ті самі роки родився й помер, в які родився й помер Сковорода. Це мені чомусь впало в око, коли я перечитував Саят-Нова.

А що зараз дома робить у Катерини Кузьмівни Лідуся?

Гвоздика, роза, сусамбар и майоран ты для меня.

Ось вірш Пронози ¹⁵⁰ (з кримських мініатюр) із газ[ети] «Вісті», 2 вересня 1920, стор. 4-та, «Кубанський похід».

«Куркуль удавсь поганим...»

Харківські «Вісті», 2-го вересня 1920
Мандрівка делегатів 2-го Конгресу III Інтернаціоналу
по Україні ¹⁵¹.

П о р а й к а ¹⁵² <запитали> цікавились в <Харко-
ві> Полтаві, а якою він мовою говорить.

До ст. 2 — пасажирів? Чи подорожні? (пътници) *

До «Подорожі»

Черкаси

із вірша «На «Чайці» ¹⁵³ (з Ст[епаном] Вас[ильчен]ком).

Перед сном — про Данила Філоновича ¹⁵⁴, С[ерафиму]
М[иколаївну] М[орачев]ську, М[икола] І[лліча] Подв[ой-
сько]го.

До «Подорожі»

Про домівку свою. Про К[атерину] К[узьмівну] й Л[іду]
Папаруків].

До Степенка.

Танбев ¹⁵⁵.

Мої переклади для ДУМК'и ¹⁵⁶.

До «Подорожі»

Ганс Хрістіан Андерсен ¹⁵⁷:

Принцеса на горошині.

Це, певно, тв[ір], що внизу у вагоні біля глухих дверей.

До «Подорожі»

Твори М. Лисенка (які я добре знав і співав сам):
«На півночі на кручі», «Князю Ігорю слава, слава», «Ой
нема, нема» та інші (із Шевченка).

До «Подорожі»

1919 р. Які є відгуки про святкування Т. Шевченка.
Дивись ¹⁵⁸ у Василь ¹⁵⁹... у журналі «Кооп[еративна]
зоря» ¹⁶⁰, у статтях Вас. Еллана, у творах Вас. Чумака.

А перед революцією у Чернігові «Сонцем нам твоя піс-
ня засяла» ¹⁶¹.

Корсунь та інші станції.

Корсунь (ст. 50 ¹⁶²)

Біла Церква (43), ст[анція] Устимівка (41), Ольшаниця
(46, 47), с. Карапиші (ст. 48), с. Сотники (ст. 49), село
Квітки (49), Миронівка (ст. 47), ст. Володимирка (67).

* Пътници — подорожні (болг.).— Ред.

Семен Палій ¹⁶³ проти польської шляхти.

Не чуй - Левицький Іван Семенович (25.XI-1838—15.IV. 1918).

...народився в містечку Стеблеві (тепер Корсунь-Шевч[енківського] району Черкаської обл.) (УРЕ. Гранки надісл[ано] мені 26/VI-62).

До розділу «Корсунь»

Дума.

Корсунская битва (1648) ¹⁶⁴ (*Ист[орические] песни ма-лор[оссийского] народа Антоновича и Драгоманова. К., 1875, т. II, стор. 32*).

Корсунська битва

Корсунський бій ¹⁶⁵

Корсунь-Шевченківський ¹⁶⁶ (УРЕ, [т.] 7, [с.] 263, 264, 265).

(Бій при Жовтих Водах 1648) (Див. УРЕ, т. 4, [с.] 246, Дніпропетр[овська] область, мапа).

Ист[орические] п[есни] Ант[оновича] и Драг[аманова]... т. II, 135.

Пленение Потоцких при Желтых Водах и Корсуни (*Ibidem*, стр. 137, 138).

До розділу «Корсунь»

Дума «Бегство шляхты из Украины», 1648 («*Ист[орические] п[есни]*» Ант[оновича] и Драг[аманова], II т., ст. 48, ст. 50).

«Осада Збаража» («*Ист[орические] п[есни]*» Ант[оновича] и Драг[аманова], т. II, ст. 52, 53).

14/IX

до ст. 8-ої ¹⁶⁷ —

фі-фі-філософ

до ст. 9-ої —

Secunda Vigilia

«В словнику Стуліча» (Stulič) бдитель (bditel) означає «vigil».

Д. Д. Прохаска:

«Берлин» от славянского «Бедлин» — сторожевой пост» (*Изв[естия] Акад[емии] н[аук] СССР. Отд[еление] яз[ыка] и лит[ературы], т. V, вып. 4, 1946, ст. 353*).

1/X (ст. 186). Єлизавет

Григ[орій] Фед[орович] Журбинський — кол[ишній] слюсар Єлисаветградського заводу Ельворті.

В 1920 р. його було послано від Єлисаветградщини в Москву на VIII з'їзд Рад (ж. «Україна», № 7, квітень 1960, ст. 16).

«Маруся». <Кіровоград> Єлисавет, т. II (Львів).

Про могилу В. І. Григоровича у Єлизаветі див. виписки із книги «Одесса, 1794—1894». Лежить на полиці (в папці) «Болгарія».

Єлисаветград[ские] губерн[ские] ведомости, 1891, літні місяці. Шукати треба статтю Олександра Кониського¹⁶⁸ про Петляш-Барілотті. Петляш по матері Тобілевичівна. Виступала на сцені Єлисаветграда.

Ще той папір лишився, що я його взяв із собою у вагон 1920 року (з капелою Стеценка).

1920. Перед від'їздом капели.

«Живем комуною»

1920

У Межигір'ї

26/IX (ст[ор.] 126).

27/IX (ст[ор.] 133, ст. 145).

Златополь

28/IX ([стор.] 160).

До кн[иги] «З капелою Стеценка
по Україні»

Андрієвський Олекса Олександрович (1845—1902) — укр[аїнський] педагог, історик, літератор і публіцист. Н[ародився] в Каневі...

...Повернувшись із заслання, працював інспектором гімназії в Златополі Київськ[ої] губ[ернії], пізніше вчителював у київських гімназіях... (УРЕ, т. 1, 230).

До кн[иги] «З капелою Стеценка»

Не забути:

Замість імені Марко (артиста) дати: Зварко, Сварко, Загарко, Недоварко або Млинарко.

З капелою Стеценка

Кн. 1, ст. 25; на звороті¹⁶⁹...

До кн[иги] «З капелою Стеценка»

Не забувати того, як Швейцер¹⁷⁰ писав про Баха. Серце художника, чуття музиканта, знання історика (Сов[єтская] музыка, № 3, 1960, стор. 66).

До кн[и ги] «З капелою»

У родині Соловійових в Чернігові. Вас[иль] Еллан, Іван
Базилевич, що співав у моєму хорі, Ол[екса]ндр Соловійов
(студент). Він про Івана Франка й про Мик[олу] Вор[оно-
го] напам'ять читав.

Шопен ¹⁷¹, «Лето прошло».

До кн[и ги] «З капелою Ст[еценка]»

Я співав під орудою Архангельського ¹⁷².
Приходько (колядки й щедрівки К. Стеценка).
Вільконський. Слав[янський] марш.
Гайдн ¹⁷³.

До кн[и ги] «З капелою Ст[еценка]»

Ще раз переглянути «Киевскую старину».

До подорожі з капелою К. Стеценка

Див. Контрнаступ півд[енно]-зах[ідного] фронту
1920 р. (*УРЕ*, т. 7, 180 унизу і 181. Карта).

«Одбивсь в озерах настрій сонця» ¹⁷⁴

Хтось із капелян запитав, чого ж, мовляв, одбилось
в озерах не саме сонце, а тільки настрій його?

Я ваші очі пам'ятаю ¹⁷⁵,
Як музику, як спів.

Очі зорове. Музика слухове.

Спадає лист на вітарі ¹⁷⁶ —
(Кучерявим дзвоном...)

Дзвін слухове. Кучерявим зорове.
Та ось і ще:

Сонцем нам твоя
пісня засяла.

Малицька ¹⁷⁷ у К[ирила] Гр[игоровича] Ст[еценка].

До «Подорожі»

А ти бери подушку та й катай гусі!
(Це — «tertium gile»)

До «Подор[ожі] з капелою»

Взяти ще раз усі його статті, вислови й листи Ст[епа]на
Васильченка.

До речі, не забути одного. В книзі Н. Л. Калениченко¹⁷⁸ «Укр[аїнська] проза початку ХХ стол[іття]» на стор. 18-ій є його гіркий вислів щодо своїх писань в оточенні людців того часу.

А ще й стор. 19-га, вся!

А ще на ст. 21-й внизу (щоправда, це ж 1921 р.).

Стор. 29 (внизу) — про так зване, або ж нав'язуване критиками «хуторянство».

До «Подорожі»

Під'їжджаючи до Тульчина, до Вінниці, згадували, що Мих[айло] Ів[анович] Вериківський родом із Кременця на північ від Тернополя.

До «Подорожі»

Трезвинський був в числі капелян. Чи не його це родич був ще в 70-х рр. революціонером? (*Вопросы истории*, № 10, [19]62, ст. 49).

До «Подорожі»

«Книга и революция», № 5, 1920 (див. «Октябрь», № 7, 1963, стор. 192).

До «Подорожі»

Самі вагони, що в народі звались «Максим Горький».

До «Подорожі»

Перший день. І погода є. Переїздимо в вагони на товарну ст[анцію] (повз оперу, відро упало з вант[ажної] маш[ини]¹⁷⁹).

До «Подорожі»

В. Довженко¹⁸⁰ в своїй книзі про В. Косенка¹⁸¹ згадує про молодих композиторів П. Коз[ицького], М. Верик[івського], Гр. Верьовку, П. Толстякова¹⁸², Л. Ревуцького. Ст. 41.

До «Подорожі»

Ан[атоль] Петрицький¹⁸³.

Аг[атангел] Кримський¹⁸⁴ із якого р[айону]?

До «З капелю»

Листопад, 19 (за яким стил[ем] 1912 р. помер М. Лисенко.)¹⁸⁵

До «Подорожі»

Ізнов (вже через день-два), лежачи на полиці, переглядаю «К[иївську] ст[арину]», 1888 [рік], серпень. Ось на ст. 24 — про Китаївську пустинь¹⁸⁶, про Голосіївську пустинь¹⁸⁷, про Феофанієву¹⁸⁸. Цей сухий перелік навів мені думок багато. У Голосіївську (в ці попередні роки) завше було по дорозі заходимо, коли гуляємо (Ліда, Віра Ол[ексіївна]¹⁸⁹, Грицько Верьовка, Елеонора, Магеровські¹⁹⁰).

Знайти мої записи (про все це разом). Там є, коли я раз удвох із Лідою ходив.

Мик[ола] Леонтович

Див. про нього в хроніці «Музагету» 1919 р., а також в «Книгарі»¹⁹¹ ч[исло] 23-24, 1919, ст. 1654.

До «З капелою Стеценка»

Мої роз'їзди по Чернігівщині¹⁹² від стат[истичного] бюро (на возі, приповідки, пісні...).

До «З капелою Стеценка»

«Откуда звездочка-краса».

До «З капелою Стеценка»

Чому я люблю подвоєння голосів («Божественным покровом»). Тройця.

До «З капелою Стеценка»

Батько й мати.

Семінарські записи.

В чому одітий був К[ирило] Гр[игорович], Ол[ександр] Ст[аніславович], Павл[о] Вас[ильович].

Мар[ія] Євг[енівна] з чарівн[ою] посм[ішкою].

Коли я заслаб — як крізь сон: «Світи, св[іти] місяцю» — як павутинка.

У що я був зодягнений?

Як диригував К[ирило] Гр[игорович].

П[авло] Вас[ильович] пальця увесь час угору — О! — підносить.

Глієра фуга.

Верьовка — чи вже був його хор тоді?

Що собою уявляли вагони?

Івга Петр[івна].

Що робила наша адміністр[аці]я? Стіл її.

Мати Дусанського.

Жінка Леон. Швея раніше встала?

Обіди наші — що ми і як ми їмо.

Як чаюємо — анекдоти.

Кн[и]га] П. Богацького ¹⁹³ валяється на столі.

Журнал «Кооп[еративна] зоря».

Про деяких хористів — басів та тен[орів] — і дівчат також.

Хор Верьовчин (на Хрещатику?).

А Женя диригував ¹⁹⁴ у Щет[инськ]их (і зовсім не було тоді реперт[уару] Леонт[овича]).

В. К. Магеровський

Б. Л. Яворський

До «Подор[ожі] з к[апелою] Ст[еценка]»

Шевченко (М. М. Коц[юбинський] про нього з великою поша[цюю]).

Уїтмен ¹⁹⁵ (ще в 1913).

Верхарн (ще в 1913).

Шевченко	Верхарн	Уїтмен
Корсунь	коло вагонів під зорями	Магдич
Черкаси	(Мир состоит из звезд	Паньківський ¹⁹⁶
Сміла	и из людей).	М. Філянський
		О. Олесь
		С. Черкасенко ¹⁹⁷
П. Сениця	Скрябін	Кнут
1913	1913	Гамсун ¹⁹⁸
Янка	Я. Мамоптов ²⁰⁰	1911
Купала ¹⁹⁹	М. Коцюбинський	І. Єфімовський ²⁰¹
1913	(поховав)	Білик (с. Піски)
		(див. книги
		П. Филипченка)

З собою я взяв «Метелик» цей у подорож 1920 р. А потім він у мене пропав десь.

М е т е л и к

Агітпоїзду²⁰² Народного комісаріату освіти 2 липня
1920 р.

В газеті надруковано:

Вірш «Гукай» — Вас. Олешко²⁰³.

Стаття «По Сонгородах України» — О. Кравченко.

Стаття «Інструкторсько-театральні курси» — М. Терещенко.

Стаття «Пролетарське мистецтво» — Марк Терещенко.

Інформація

Програма (зразковий) концерту-митингу в день відкриття Селянського будинку²⁰⁴

1) Промови

2) Інтернаціонал — виконує український хор
Заповіт

Україно-мати, кат сконав; муз. Стеценка

Вічний революціонер — муз. Лисенка

Каменярі

З Шевченка — прочитає робітниця з Драм[атичної] майст[ерні].

Революційна поезія

3) Гомоніла Україна — муз. Сениці. Виконає Укр[аїнський] хор.

Вже весна воскресла...

Садок вишневий...

Яке нахмурене небо²⁰⁵... (слова Степняка²⁰⁶, муз. Ловенковського)

Мелодекламація під бандуру т. Юхименко,

бандура — кобзар Августовський

Пустка («Рано-вранці») — муз. Стеценка (Укр[аїнський] чол[овічий] хор)

Єретик (Іван Гус) — муз. Лисенка

Княжна (Зоре моя вечірняя...) — тріо з укр[аїнського] хору

Поезії П. Тичини²⁰⁷

Редактор В. Коряк²⁰⁸

Інформації спецкора Укрроста

Друкарня Л. Г. Жуховицького, місто Суми

І на підводах по снігу сухому²⁰⁹

<І по снігу скрипучому й морозу>

Ми вже добулися до Тульчина.

На другий день пішли ми втрюх до нього...

До «Подорожі»

Щепкін Євген Мик[олай]вич (1860—1920) — рос[ійський] історик. Внук рос[ійського] актора М. С. Щепкіна...

...Під час денік[інської] окупації (серпень 1919 — лютий 1920) Щепкіна було заарештовано і ув'язнено в тюрму. Після визволення Одеси працював зав. відділом вищих учбових закладів Одеської губнаросвіти (УРЕ, [т.] 16, [с.] 403).

До «З капелою Стеценка»

Мій хор в семінарії (оскільки це вересень — то й думки у мене ті ж самі колишні, вересневі семінарські).

Классон Вол[одими]р.

Любомир Лінгарт ²¹⁰ (Чехослов[аччина]).

Із статті про Довженка ²¹¹ (поглянути в картку гуртову хору Народного дому).

Стеценко під час двомісячної подорожі.

Поглянути, точно якого числа виїхали й якого числа повернулись.

До «Подорожі з капелою Стеценка»

«При Вищому музично-драматичному інституті ім. М. В. Лисенка відкриті 18 березня ц[ього] р[оку] регентські курси (підкреслення редакції). У склад педагогів регентських курсів увійшли: Верховинець ²¹², Леонтович, Козицький, Тележинський ²¹³ і Микиша ²¹⁴» (Збірник «Музгазет», 1919, ст. 165).

Друкується і незабаром вийде в світ «Третій десяток хороших пісень з репертуару охматівського народного хору» комп[озитора] д[октора] П. Демущького (підкреслено ред.). Вже вийшли «Наша дума, наша пісня» та «Заповіт» ²¹⁵ (зб. «Музгазет», 1919, стор. 166).

До «Подорожі»

Кротевица ²¹⁶ слова — на муз[ику] Кир[ила] Григ[оровича] «Рости, квіте», «Зелена калінонька».

До «Подорожі»

К[ирилу] Г[ригоровичу] я нагадав, як я з ним познайомився в 1917 [році] за кулісами в театрі Садовського.

(Він міг і не пам'ятати. Бо я ж, як літератор, ще тільки був починаючим.)

«Stabat mater dolorosa» Россіні.

Пошукати. У мене десь є клавір, подарований Г. Г. В[єрвюкою].

До «Подорожі»

«Блажен, блажен, благословен» (Коли саме написано було композитором?) ²¹⁷

До «Подорожі»

Богдан Волод[имирович] Крижанівський (24.VIII. 1894 — 20.IV.1955) — укр[аїнський] рад[янський] композитор.

...Один з фундаторів (1920) Київськ[ого] театру ім. І. Франка, в якому працював диригентом до 1926 р. (УРЕ, [т.] 7, [с.] 372).

К. Стеценко

«Зелений гай, пахуче поле» ²¹⁸. Див. закінчення мажорі зразу ж міно́р.

До «Подорожі»

Остання співанка

...Ну от, і я поїду на Правобережжя України не як хористом, бо ж голос у мене пропав, а як літописець Другої капели Губсоюзу, капели Стеценка. З Першою ж капелю літописцем на Лівобережжя поїхав Степан Васильченко. Мене вже затверджено. Поїду, поїду!

До «По[доро]жі»

«У травні 1790 р. вийшов у світ твір О. М. Радищева ²¹⁹ «Путешествие из Пет[ербур]га в Москву» (Календарь замеч[ательных] и памятных дат. 1965).

До «Подорожі»

Чи вірно я в «Сон[ячних] кл[арнетах]» дещо про село, про народ писав?

«Заридай над селом»

Це — основне.

«Воснні шелони
все спішать та спішать».

До «Подорожі»

Коли хтось (із капелян) попереду тебе йде — то ти його так... легенько шкрябаєш п'ятірнею по с[п]ині. Тоді той неодмінно обертається:

— А-а! Це ви?..

До кн[иги] «З капелою Стец[енка]»

Наріжний Вас[иль] Трох[имович] (1780—3.VII.1825). Народився в м. Устивиці Миргородського повіту — тепер Полт[авської] обл.

Але це інша Устивиця? (*УРЕ*, [т.] 9, [с.] 510).

До «П[одорожі] к[апели] С[теценка]»

Трістан ²²⁰ блукав по лісі,
Ловив весняний шум.

Не будьте тільки дощиком осіннім

В. Кобилянський ²²¹

Так смутно-прекрасні осінні дні (*В. Кобилянський*, ст. 99 і 133).

Вірш датовано 1917 [роком], опубліковано в зб[ірці] «Мій дар».

Переписую з шматочка паперу, в який було загорнуто сало.

Коло Тульчина не так уже й далеко до містечка Жорнища. Там жив один час Кибальчич ²²² — той, що згодом бомби готував на царя.

У пісні Леонтович[а] «...у Китаї-город», а цей ж[е] Китаї-город недалеко від Жорнища.

До «П[одорожі]»

Стаття «Скрипка». «Народ[ний] календар» на 1965 р., стор. 18.

«Спи, дитя моє малеє» під супровід скрипки (*див. УРЕ, БСЭ*).

До «Подорожі»

Споживче т[овариств]во (*УРЕ*, [т.] 14, [с.] 7).

Степовий Я. С. (*УРЕ*, [т.] 14, [с.] 89).

Стеценко К. Г. 24.V.1882—29.IV.1922.

А сьогодні ж мені вночі він приснився. Бо якраз же я ховав його в ці дні. А сьогодні ж день см[ерті] Катерини Кузьмівни.

«З капелою Стеценка»

Ще з 1919 р. я за пропозицією Бутовського ²²³ перекладав «Князя Ігоря».

Сонцю ясному слава, слава,
Слава в небі [у нас.]
Князю Ігорю слава, слава,
Ти одна... Лада
Ні сна, ні спочиву ²²⁴.

До «Подорожі»

Про шотландську застольну пісню Бетховена.

Постой, выпьем, ей-богу еще...
Бетси, нам грогу стакан
Последний в дорогу,—
Бездельник, кто с нами не пьет!

В оповіданні Рафаела Арамяна «Пришли и ушли» (*Литературная Армения*, № 5, май 1964, ст. 39—40, і далі).
Знайти з підтекстом німецьким.
Спитати у Гр[игорія] Гур[овича].

Знайти до «Подорожі»

Гауптман ²²⁵, Ткачи (драма). Переклад з німецької
Анни Іллівни Єлізарової-Ульянової ²²⁶, зроблений ще
в 1893 році.

До «Подорожі»

«Народився театр у Вінниці, коли навколо міста
гасали петлюрівські банди, а до головної брами підходили
війська білополяків. Та навіть у такий час Радянська вла-
да виділила для франківців найкраще приміщення
театру імені Леніна.

Тут же 28 січня 1920 року відбулась їх перша
вистава (*див.: «Літ. Україна» 14/VII-64, стор. 4*). *Григорій Григор'єв* ²²⁷. Так починався театр).

Stabat mater

Россіні

Фуга

В останній частині стретта ²²⁸:

однині і довіку
(однині і
однині і
однині
і
до-
віку).

Про Степового

Зустріч з ним перед засідання[м] в Т[оварист]ві імені
Леонтовича по вул. Вел[икій] Підвальной.

Довго ждали, поки зйдуться усі.

Багато про що говорили і, зокрема, про його роботу як члена комісії по випробуванню (в 1919) здібностей в Київській консерваторії в класі композиції Р. М. Глієра. Яків Степанович як член комісії приймав сина Скрябіна — Юліана.

Сам Альшванг А. О. і П. О. Козицький вчилися тоді (1918—1919) в Київській консерваторії, в класі композитора Р. М. Глієра (стор. 241).

Звертав особливу увагу на себе один із старших учнів Борис Мик[олайович] Лятошинський.

Ал[екса]ндр Николаевич Скрябин. Сборник к 25-летию со дня смерти. Москва, 1940, стор. 242.

До заміток про свою кн[игу] «Замість сонетів»

1920-ті рр.

Див.: Соврем[енная] америк[анская] бурж[уазная] историография рабочего движения в США.

В. М. Маяков

Вопросы истории, № 10, [19]62, стор. 80, зокрема 82, 83.

Ст. 80 у зносі — посилання на книгу Фостера: Октябрьская революция и ²²⁹... 1958.

«Марія» Т. Г. Шевченка

А Йосип сина забавляв...

А потім в хаті
Поморщив добре постолои
Собі в дорогу.

Це у тому відрізку поеми, де починається з абзаца,—

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться;

Це я наново розшукав за новими виданнями Шевченка те, що було записано на аркушиках «З капелою Стеценка» — і пропало (у війну).

До «Подорожі»

«Детская болезнь «левизны» в коммунизме».

Написано цю книгу у квітні — травні 1920 р. «Вийшла з друку 8—10 червня рос[ійською] мовою і майже одночасно в липні — нім[ецькою], франц[узською] і англ[ій-]

ською] мовами. Книга була роздана всім делегатам II конгресу». Ленін, т. 31, ст. 483. А в «Історії Ком[уністичної] партії» (КПРС) ст. 293.

Поглянути в Повне видання творів, коли опубліковано було.

Революционно-исторический календарь-справочник. 1965, стор. 201—209.

Див. у моїй кн[изі] «Замість с[онетів] і о[ктав]»

(п р а в і...
ліві аж надто звернули
свої голови назад
і т. д.).

«З капелою Стеценка»

До того місця, де мова йде про Курбаса.

Я Курбаса знав іще по своїй роботі в Театрі ім. Садовського.

Рік.

7/VII-[19]19 р. Станція Жмеринка.

6/VII-[19]19 р. Станція Гнівань.

Це див. у книзі Є. П. Тарасова «Н. И. Подвойский», стор. 136, 137.

Ш а ф о н с к и й Афанасий Филимонович (1740—1811) — народився в двор[янській] сім'ї на Україні — «русский ученый, крупный врач». Освіту дістав у Галльському, Лейденському й Страсбурзькому університетах. Доктор медицини, прав і доктор філософії. Будучи (від 1769 р.) старшим лікарем Московського генерального госпітала, перший розпізнав епідемію чуми в Москві в 1770 р. і провадив боротьбу проти неї. Його твір про це («Описание моровой яз[в]ы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год, с приложением всех прекращения оной тогда установленных учреждений», 2 ч., 1775) був перекладений на ряд іноземних мов.

Ш[афонський] був членом секретної комісії «по делу Е. Пугачева, затем служил в уголовной палате Черниговского наместничества. В 1786 [году] составил «Черниговского наместничества топографическое описание...», содержащее ценный материал о нравах, быте и истории Украины (ч. 1) и подробные статистические данные по каждому уезду Черниговской губернии (ч. 2)» (БСЭ, 47, ст. 549).

Пестель командував у с. Линці Тульчинського повіту (УРЕ, [т. 11, с. 108]).

Т у л ь ч и н

Там, за Дашевим, під Сорокою
Множество ляхів пропало.

Пестель у с. Линці Тульч[инського] повіту.

Д о «П о д [о р о] ж і»

12/VI 1920 р. рад[янськими] військами було визволено від білополяків м. Київ (*Нар[одний] календар на 1965 рік, стор. 90*).

Д о «П о д [о р о] ж і»

30/V-1965 р. 325 років від дня смерті (1640) Пітера-Пауля Рубенса, видатного фламандського художника-реаліста. Народився року 1577-го.

У 1920 році було в цім місяці, в цей день 280 років від дня смерті.

Гауптман, «Перед заходом сонця»

III дія

«Головний герой» (батько родини всієї) каже: природа, мистецтво, філософія...

IV дія

Головний герой. Нещастя відкриває людині очі.

Д о «П о д [о р о] ж і»

Розвадовський Вячеслав Костевич (1878—1943) — укр[аїнський] художник і педагог. Народився в Одесі. Вчився в Одеській художній школі (1890—[18]94), закінчив Петерб[урзьку] Академію мистецтв (1894—1900) по класу А. І. Куїнджі²³⁰...

Д и в. перелік його картин.

Р[озвадовський] брав участь в організаціях пересувних виставок.

...В 1912 році царат вислав Р[озвадовсько]го в Середню Азію (*УРЕ, [т.] 12, [с.] 309*).

Д о «П [о д о р о] ж і»

В лютому 1920 року, з ініціативи В. І. Леніна, було розроблено перший план електрифікації країни — план ГОЕЛРО (*Нар[одний] календар на 1965 р., стор. 20*. Також ст. 26).

Д о «П [о д о р о] ж і»

Любомирський Г. Л.²³¹ (1865 — 1937 р.) (*Нар[одний] календар, ст. 20*. Також стор. 28).

В 1920 р. від дня см[ерті] Гельвеція²³² 149 років
(Народний календар на 1965 р., ст. 13).

28/I-64

45 років від дня заснування (1920) Київського державного ордена Леніна академічного українського драматичного театру ім. Ів. Франка. У січні 1920.

Також див. і в УРЕ.

На Черкащині

Ріта Нецадименко²³³. 1918 в Молодому театрі, а в 1922 в «Березолі»²³⁴, с. Сердегівка, Шполянськ[ий] р[айон].

Марко Терещенко, с. Ковалики, Смілянськ[ий] р[айон].

Василь Василько (Василько-Миляєв), с. Бурти Шполянського р[айону].

Борис Романицький²³⁵, с. Чернобай.

Пилип Козицький, с. Летичівка Христин[івського] р[айону].

Яків Магазинер²³⁶, м. Звенигородка (н. 1883), вчився в Лейпцігській консерваторії.

Лілія Лобанова²³⁷

Євгенія Єршова²³⁸

Ол[екса]ндр Тих[онович] Дзбанівський²³⁹, с. Маньківка

Во[л]одимир Гадзинський²⁴⁰

На Аскольдовій могилі²⁴¹ (юнака пісня остання).

(Епілог)

14 червня, 1920.

Зб[ірка] «Із поезій 20-их років», 1959, стор. 114.

Воскрес вже закутий віками гельот...

Стор. 115: Розриєш могилу.

Ріта Петр[івна] Нецадименко народ[илась] (1890.1.IV), (пом[ерла] 24/IV 1926), с. Сердегівка, тепер Шполянського р[айо]ну на Черкащині.

1920

Історія музики Саккетті²⁴².

Музиканти. Книжка про Ферруччіо Бузоні²⁴³.

В 1920 р. вийшла перша книга Миколи Тарновського²⁴⁴ «Шляхом життя» (газ. «Вільне життя», м. Тернопіль, 24/XII-64).

А в 14 т. УРЕ, ст. 274 вихід із друку цієї книги («Шляхом життя») позначено роком 1921.

Перша збірка поезій М. М. Тарновського «Патріоти» вийшла в 1918 році (*УРЕ*, т. 14, 274).

1920

А р н [о л ь д] О л [е к с а н д р о в и ч] А л ь ш в а н г
Шопена великий знавець. Про те, як передавав Шопе-
на твори Ферруччо Бузоні...

А р н [о л ь д] О л [е к с а н д р о в и ч] говорив, що Беклемішев ²⁴⁵
вчився у Ф. Б[узоні].

У мене була книжечка рос[ійською] мовою про Фер-
р[уччо] Бузоні (хто автор її — не пам'ятаю, бо пропала
сама кн[ижечка] під час навали фашизму).

В і р а Ф е д о р і в н а К о м і с с а р ж е в с ь к а

До 100-річчя від дня народження.

Див. «*Народний календар на 1964 рік*». Держ[авне]
вид[авництво] політ[ичної] літ[ератури]. 1963 р., стор. 177.

Д о « П о д [о р о] ж і »

Револуційні латиські стрільці на Україні ²⁴⁶ в роки гро-
мад[янської] війни («*Укр[аїнський] історичн[ий] журнал*»,
1960, № 3).

С м і л а

«Поміж Тясмином, Серебрянкою й болотом Ірдин-
ським» (*Брокгауз і Єфрон*, тт. 60 і 25).

Д о « П о д о р о ж і »

Р е м б р а н д т ²⁴⁷. Авраам пригощає трьох ангелів
(*Гнедич, Історія мистецтв*, т. 2, після 362 сторінки).

І та картина (Явлення Аврааму 3-х ангелов в виде
странників), яка була відображена на фронтоні брами
невідомого автора...

М и х [а й л о] І в [а н о в и ч] Ж у к

М арджанов

И л ь я Э р е н б у р г ²⁴⁸

За його редакцією вийшов року 1916-го Франсуа Вій-
о н ²⁴⁹ (*БСЭ*).

Сковорода

Чернишевський

Геккеля ²⁵⁰ (іще як я упорядковував сільську бібл[іоте]-
ку у С. М. Морач[евської]).

Леніна окремі брошури.

Щапов ²⁵¹

Сениця (як я з його тов[ари]шами співав на Паньківській ²⁵², а також і в хорі Прих[од]д[ьк]а).

Конча-Заспа 19/VI-62

Мищенко Федір Герасимович ²⁵³ (н. 1848, п. 1906).

Народився в Прилуках... «Важливе значення мали переклади М[ищенка] творів Страбона ²⁵⁴, Геродота ²⁵⁵, Ф у к і д і да ²⁵⁶ та Полібія» ²⁵⁷ (*УРЕ*, [т.] 9, [с.] 158, 159).

М и щ е н к о Ф. Г. К вопросу о царских скифах («Киевская старина», 1884, № 5).

До «Подорожі»

Ярославський Петро Антонович (р[оки] народж[ення] й см[ерті] невідомі).

«Укр[аїнський] архітектор I пол[овини] XVIII віку й початку віку XIX. Учень архітектора Баженова В. І. Багато будував у Харкові. Був на чолі губ[ернської] креслярні в Харкові. В 1876 — [18]78 спорудив садибний палац в с. Мерчику (тепер с. Старий Мерчик Валківського району Харківської області) (*УРЕ*, [т.] 16, [с.] 501).

Конча-Заспа

15/VI-64

Ще раз уважно прочитаю його діалоги.

Подорож з капелою Стеценка

М. Леонтович

Гр[игорій] Давидовський ²⁵⁸

Акомпаніатор М. І. Папарук ²⁵⁹

П. Демущкий

М. В. Микиша

До «Подорожі з капелою»

О Демьяне Бедном ²⁶⁰ (*Сов[етский] пис[атель]*, Москва, 1966, стор. 252).

«На майдані»

А. В. Овчаренко

Публицистическая деятельность М. Горького в 1920 — 1921 гг. (*Известия Академии наук СССР. Отд[еление] лит[ературы] и языка. М.*, 1958, стор. 130).

Лежить журнал у теці «Анна Каренина». Перша зв'язка літ[ератури].

М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Львів, 1892.

М. Драгоманов. Австро-руські спомини. Львів, 1889. Засл[авський]²⁶¹ і Романч[енко]²⁶², ст. 23.

М. Драгомапов. Шевченко, українофіли і соціалізм. Львів, 1906.

А. Луначарський. Шевченко і Драгоманов. Збірник «Пам'яті М. Драгоманова». 1920.

І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910.

Володимир Неллі²⁶³

В сім'ї вольній, новій.

Про Костянтина Ол[екса]ндровича Марджанова (постановка «Фуенте Овехуна». 1919) («Вітчизна», 2, 1966, стор. 55).

До «Подорожі з капелою Стеценка»

Польська — Сцегенний²⁶⁴ в родині Соловійових

Болгарська

Франц[узькі] поети (В. Брюсов²⁶⁵) Барбюс, Роллан²⁶⁶

Вірменські поети (В. Брюсов)²⁶⁷

Грузинські (К. Бальмонт)²⁶⁸

Рос[ійські] (Блок, Єсенін²⁶⁹)

Білоруські (що знав з 1913-го року)

Італ[ійські] (Рафаель²⁷⁰ ...)

Чорногорські (перекл[ади] Старицького)²⁷¹

Фінський епос

Греки

Американці — Джон Рід²⁷²

Юговичі (Смерть матері Юговичів)²⁷³

Бельгійці Ж. Роденбах²⁷⁴, Еміль Верхарн

Угорщина

Туреччина

Румунія (один із капели був молдаванин)

Емінеску²⁷⁵ Сквороду ж знав.

Мокієвська - Зубок²⁷⁶ загинула під час боїв проти денікінців на ст[анції] Дебальцево. Це — восени 1919.

23-річна — перша жінка-командир (Т. П. Тимченко. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні, стор. 82).

Чудесні слова про неї сказав Аптопов-Овсієнко ²⁷⁷!
(*Ibidem*, ст. 82).

Д о п о е м и

Вериги («подвижник» у Єлецькому — захожий, мандрівник, послушник).

Д о «П о д о р о ж і»

П. П. Ф и л и п о в и ч. «Шевченко й декабристи» (1926) (*УРЕ*, [т.] 15, [с.] 250).

А я від нього ще в 20-му році чув деякі окремі статті із його задуманої більшої праці.

Оксана Коцюбинська (1898—1920)

Т. П. Т и м ч е н к о. *Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні*. К., 1966, стор. 71.

«На початку лютого 1919 року у Києві петлюрівці по-звірячому розправилися з групою заарештованих комуністів, серед яких була і Г. Тимофєєва» ²⁷⁸ (Стор. 74).

О. І. Соколовська ²⁷⁹, франц[узька] комуністка Жанна Лябурб та Альтер Залік ²⁸⁰ (Ст. 76).

О. Соколовська й Жанна Лябурб у 1919 р. (Ст. 77).

Вол[одимир] Ілліч Ленін про Жанну Лябурб (Ст. 78, також Ленін, т. 30, ст. 186).

Та 1-го березня 1919 р. Жанна Лябурб була схоплена й розстріляна (Ст. 78).

Д о «П о д о р о ж і»

12 червня 1920 р. «радянськими військами було визволено від білополяків м. Київ» (Народний календар 1965 року, стор. 90).

1) З капелою К. Г. Стеценка
Море побачу! Море!

Здоров будь, Пушкін мій...

Можливо, тоді ж і з В. П. Потьомкіним ²⁸¹ познайомився.

2) Як плив до Туреччини. Довідався, що Н. Хікмет ²⁸² у в'язниці.

3) Назад як повернувся — зустріч з Анрі Барбюсом.

4) А. Бабенка твори ще з юних літ знав.

П. Толстяков.

Виє в печі, свист у горні ²⁸³.

В косм[ічному] орк[естрі].

До «Подорожі з капелою»

«Юрій Іванович Яновський народився 27 серпня 1902 року в м. Єлисаветграді (нині — Кіровоград)²⁸⁴. Батько письменника — службовець, мати — селянка. Після закінчення Єлисаветградського земського реального училища в 1919 році Яновський працював в адмінвідділі повітового виконкому, в повітовому статистичному бюро, був інспектором Єлисаветградської повітової робітничо-селянської інспекції» (Історія укр[аїнської] літ[ератури]. Акад[емія] наук [УРСР], т. II, 1957, стор. 606).

А у моєму ж щоденнику «Подоріж з капелою» є дещо про нього, тоді ще, в 1920 р., занотоване.

До «Подорожі»

«60 років тому між 19—25 липня (1—7 серпня) 1905 року вийшла в світ праця В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (*Народний календар на 1965 рік, стор. 106*).

До «Подорожі»

У ній я згадую про могилу Василя Івановича Григоровича в Єлисаветі (тепер Кіровоград), якому присвятив Т. Шевченко своїх «Гайдамаків» (Див. до цього: «Літ[ературна] Україна», № 22, 16/III-[19]65, 4-та сторінка, стаття Василя Щербака).

До «Подорожі з капелою»

Я взяв з собою бібліотечку підібраних мною для себе книг — цілу в'язку велику. Цю бібліотечку я поклав на полиці в головах у себе (на верхніх нарах я спав поряд з К[ирилом] Гр[игоровичем] Стеценком). Я з першого ж дня сказав усім: якщо кому яку захочеться з цієї бібліотечки книжку — будь ласка, вона вже в мене розв'язана, беріть. Але щоб знову повертали на те ж саме місце. Бо вони мені потрібні.

Разом з книгами цими я дещо взяв із своїх нот, а також і книги та брошури з музики: Сакетті, Ферруччо Бузоні; з історії окремих губернь, сіл і міст, а також про декабристів, бо наперед же всі ми знали усі ті пункти, де ми даватимемо концерти.

До подорожі «З капелою»

Ст[ефан] Вас[ильович] Васильченко

Він поїхав з Першою капелою Дніпросоюзу (Губсоюзу) по Лівобережжю. (Як літописець капели.)

Я знайомий з ним ще з 1914 р. по ред[акції] газ[ети] «Рада». В ко[н]торі редакції працював я тоді. Підрахунок гонорарів за статті, фейлетони, поезії, рецензії. Підрахунок гонорарів (також копійками, — скажімо, як за хроніку в 4—5 рядочків). Він — із Ічні. І я йому розповідав якось, як ми, хористи (зокрема тен[ори] й баси), в одне із т[ак] званих дванадесятих свят церковних після служби в церкві збігалися всі, голодні, в трапезну на обід. А по обіді всі ставали із-за столів і під бурмотіння у книжку перед іконами ієромонаха (він час від часу сіпав за вервочку дзвінок, привішений перед великою іконою) готувалися співати «Странствия владычня и безсмертныя трапезы», що на цеє свято полагається, а ми всі хитро переглядуючись, але баси й тенори голосно, та ще навіть аж надто підкреслено голосно, починали співати «Станція Ічня і тричвертнії трапези». Причому один із ченців од свого стола строго оглядався на нас і хмурих брови. А ми, хлопчики, догадувались, що «большие» вже встигнули після церкви десь випити по чвертці.

До «Подорожі з капелою»

Від уповноваженого капели чув я, що в Кам'янці-Подільському фельетоніст є, який підписувався П. Грунський.

Щодо цього див.: *Остап Вишня, 1 т., ст. 355 та ін.*

П. Грунський (Остап Вишня) перед цим працював в Київській залізничній лікарні. *1 т., [с.] 355.*

«Демократичні реформи Денікіна» (У Кам'янці-Подільському), *т. 1, стор. 357. 2/XI-[19]19 р.*

14/XI-[19]19 (Кам'янець-Подільський). 25/XI-[19]19 (Кам'янець-Подільський).

Ол[ександр] Бойченко²⁸⁵ з 1920 р. — в комсомолі.

Треба взяти. Савчук. *О. Бойченко. 1957.*

К. Г. Стеценко

Народився 12(24) травня 1882 р.

До «Подорожі»

Вільконський Степан? Вас[иль]? (Григорія Гуровича запитати, як його звали).

Може, є хоч що-небудь про нього у Валер'яна Довженка?

Чи Вільконський живий ще й досі?

Може, Михайлов ²⁸⁶ що знає?

Що від нього залишилося?

Коли саме він грав на віолончелі в Укр[аїнському] театрі (у Юри)?

<Як звалась у Чернігові школа музична?> Був він директором <чи як>?

Хто про нього зміг би розповісти?

До Григ[орія] Гуровича
Ста[ніслав] Людкевича ²⁸⁷

Що саме співали ми Людкевича у Приходька?

«Малий заповіт»

«Гуляли-гуляли» Нижанківського ²⁸⁸.

Приходько починав розучувати «Заповіт», «Підземні ковалі» (по вірм[енській] Антології Брюсова я вже знав про [це], а ще і в семінарії — про Ормузда ²⁸⁹ і Арімана ²⁹⁰).

Коли у Нейгауза ²⁹¹ на концерті.

До Григ[орія] Гур[овича]

З якого року Альшванг став жити в Києві?

Коли саме розпочалася організація по створенню Нар[одної] консерваторії (у Григ[орія] Гур[овича]).

Що є у Альшванга 1919—[19]20 рр.?

Чи вже він викладав у Н[ародній] консерват[орії]?

Тоді, виходить, Шопен у нього був? Був готовий.

У кого він вчився?

До Григорія Гуровича

«Іуда Маккавей» ²⁹². Чий це твір?

У Стендаля ²⁹³. Генделя ²⁹⁴ ораторія.

«Сотворіння світу» ²⁹⁵. Чий це твір?

Див. у Стендаля, Гайдна.

«Сім слав спасителя». Чия це музика?

Гайдна. Це — у 1912 р.

Велінням Єгови сокрушить
Ізраїль мусить.

По-перше, чий це переклад, чи не мій часом?

По-друге, чия музика?

Розшукати.

До «Подорожі» з капелою

Чи скрізь же в житті Ст[еценка] додержувалась ця твердість його волі? В 1914 р., наприклад...

У священниках.

Може, він думав, що дух[овний] сан його врятує від переслідування царськ[ого] режиму? Ні, цього не можемо сказати.

Сам К[ирило] Гр[игорович] визнає в листі до О. Сергівської²⁹⁶, що це...

Чи міг бути М. Лисен[ко] <К.> йому <в> ролі Вергілія, який водив по пеклу Данта.

Перше травня

Не степ, не гай, байраки, ріки,
Де шум, де спів, де гук пісень!
Сьогодні в нас весільний день,
Сьогодні в нас бенкет великий.

М. Філянський

Танєєв написав хор «Прометей» на слова Полонського²⁹⁷ (1909 р.) (БСЭ, 41, 593—594).

«Танєєв — найбільший музикальний вчений в галузі поліфонії». «Це кращий контрапунктист в Росії, та не знаю, чи знайдеться такий на Заході», — сказав про нього П. І. Чайковський.

«Танєєв виховав покоління видатних музикантів. Серед його учнів: Скрябін, Рахманінов, Ляпунов²⁹⁸, Паліашвілі²⁹⁹, Метнер³⁰⁰, Сац³⁰¹, Б. Л. Яворський, Василенко³⁰², Глієр, Александров³⁰³ та ін.» (Ibidem).

БСЭ — Сергей Прокофьев³⁰⁴.

Древнегреческие мифы.

БСЭ.

Бруно Вальтер: *Фрагменты из автобиографии* (Сов[етская] муз[ыка], № 9, 1958, ст. 106).

[Стор.] 106. «Это — история моей жизни, за полне ной до самых краев», — так починає свою розповідь фрагментарну Бруно Вальтер³⁰⁵.

[Стор.] 107. «Я сделал открытие, что прошлое умирает только тогда, когда оно никогда по-настоящему не было живым».

Стеценко

Про реалістичні традиції говорить Валер'ян Довженко
(*Іст[орія] муз[ики]*³⁰⁶, 49).

БСЭ

Танєєва вивчав ([с.] 20) Які роки?

Коли б ще орли — а то...

І він полюбляє іронічну оцінку «То не орли, а дикі сови» (Прометей).

Сови не давали йому жити, сови клювали його.

Нічого випадкового немає в житті, а завше є те, що...

БСЭ, т. 37, [с.] 222

1907 — початок аграрної політики Столипіна³⁰⁷.

«Збирає матеріали до історії укр[аїнської] музики»
(Вад[им] Стеценко, Стаття про Кир[и́ла] Григ[оро-
вича], стор. (в рукопису) 14 угорі).

«Уміння Стеценка промовляти до дітей» (Вадим
Стеценко, його рукопис, стор. 26).

У долині село лежить³⁰⁸,
Понад селом туман дрижить,
А на горбі край села
Стоїть кузня немала.

«Ходіть, люди, з хат, із поля!
Тут кується краща доля.
Ходіть, люди, порану
Вибивайтеся з туману!

В тую кузню, де кують
Ясну зброю замість пут.

А. Луначарський про Вагнера³⁰⁹.

«Загляньте в закоулки его сознания».

Как мыслитель-поэт.

Паузи можливі у кожного творця.

Над оперою «Кн[язь] Іг[ор]» Бородін працював близько
20 років. Чи можна ж було Стеценкові...

Стасов³¹⁰ допоміг Бородіну: він сценарій йому на-
креслив, сценарій опери, зміст якого взято було із
«Сл[ова] о полку Іг[оревім]».

Який жаль, що коло нашого Стеценка та не було сво-
го ж таки Стасова!

Як я виголоднів (духовно) (Горюхіна³¹¹ й Єф-
ремова³¹², стор. 16).

БСЭ. Робота над вивченням «Золотого півника»³¹³.
Ibid. 17.

Після 1905 р. «Прометей»³¹⁴ (Чи ж саме тоді?)

Краще роки не уточняти.

«Содом»³¹⁵.

Неповних 2 акти «Кармалюка»³¹⁶.

«Цар Горох»³¹⁷.

І завше Шевченко...

Вивчення Танєєва (ст. 20). (У Танєєва теж є «Прометей».)

Падіння (ст. 24). «Саме життя, теперішнє моє становище» і т. д. (Де ж тут падіння?)

Ст. 26. Визнає прол[етарську] культуру, співчуває К[о-муністичній] п[артії].

К. Стеценко

І коли ми на залізничній колії серед степу (коло якоїсь другорядної станції) обідали на колодах, що наче навик покинуті були тут кимсь, в розмові про музику, історію музики, композиторів і хорів та капели, я ні разу не почув од нього слова, скажімо, про Ромена Роллана, книга якого про музикантів світу вийшла... в році, а також і «Жан Крістоф» (по-укр[аїнськи]³¹⁸). Очевидно, Кирило Григорович більше любив вокальне, хорове мист[ецт]во, а не інструментальне, симфонічне.

Про К. Стеценка

Знайти щоденник.

К. Стеценко

З театром (взагалі), з театральним мистецтвом у нього був зв'язок великий. Ще з давніших часів до Жовтневої революції.

Режисер (Коте Марджанішвілі) К. А. Марджанов в 1919 році поставив у Києві п'єсу Лопе де Вега «Овеча криниця».

Примітка, ст. 834, а також див. прим[ітку] на стор. 828 унизу. Вс. Вишневський³¹⁹ (823. Вс. Вишневський писав потім, що ця вистава його оновила).

Це — примітки. А основну статтю Луначарського в 1 томі (М., 1938) читай на сторінці 638 «Театр, со-звучный эпохе» (про Марджанова).

1919

Не пам'ятаю зараз, чи зустрічався він коли-небудь з Марджановим — іще тоді, як Марджанов був по-ст[ійним] співробітником журналу «Нове мистецтво»³²⁰ (Луначарський, т. 1, [с.] 638; примітки, [с.] 823).

Вас[иль] Чумак, Вас[иль] Еллан могли б Стеценкові імпонувати своїми настроями, та він їх не встиг узнати, бо як Вас[иль] Еллан, так і Вас[иль] Чумак на весь свій голос заговорили тільки [в] 20-й, 21-й рр.

А дуже жалко, що Стеценко їх не знав. Дуже жалко, що Стеценко...

Стеценко, безперечно, знав, що Б. Л. Яворський розробляв теорію Танєєва, хоча в самих творах К[ирила] Г[ригоровича] це ми не можемо показати.

Я певец, що він стежив тоді за найновішим у музиці, слухав Нейгауза та ін[ших] піаністів, слухав симфонічні концерти за дириг[уванням] Горілого і Скриаб[і]на, як він ставився — поки що пам не вдалося у його автобіограф[ічних] документах побачити.

Травень 1920

Скликає нараду музичних діячів Києва (*Вадим Стеценко*, ст. 17).

«З капелою своєю К[ирило] Г[ригорович] побував і на західноукраїнських землях, де весною 1919 року знайомиться з композит[ором] Нижанківським та інш[ими] діячами муз[ичної] культури і записує там та обробляє галицькі народні пісні» (*Вадим Стеценко. Про К[ирила] Г[ригоровича] (рукопис), стор. 15*).

Він часто допомагав Глієру (в київський період життя останнього).

Про це: у Ост[апа] Лисенка³²¹. *Правда України*, 24/V-1957, стаття про Стеценка.

Танєєва вивчав.

Римськ[ий]-Корс[аков].

Знав про Б. Л. Яворського.

То що ж йому провінц[ійно]-театральні хори?

[19]20-ті роки. <1920—1921>

Він хворий був на виразку плунку.

Давидовського концерт у Колонному залі. В чорній пелерині, в лакованих чобітках високих, він, як силою володіючи, тримав себе...

Церковні хори Дав[идовсько]го в його творах на теми істор[ичних] пісень він категорично відкидав.

1918

Липень — серпень.

Подорож укр[аїнського] нац[іонального] хору (*Вадим Стец[енко], ст. 15*).

До «Падіння» вигаданого

А хіба Миколі Леонтовичу не приходилось благи киян вислати їм оркестрові партитури (1919)? (*Гордійчук*³²², ст. 24).

Падіння?

Він радо кинувся у подорож із капелою на Правобережжя!

Він радо кинувся у подорож із своєю капелою!

Простори Правобережжя, простори, горби, пагорби й долини...

У театрі Садовського — при лампах грали, бо великі перебої були з невлаштов[аністю], з електрикою.

«Цар Горох» Розкажу про долю злую

«Шевченкові»³²³ Під чужим вікном...

«Прометей» Зелений гай, пахуче поле.

«Падіння» (ст. 24). А взяти вислови Т. Шевченка із його «Дневника». А взяти бетховенські сутужності.

Довісно не знаю, чи приїздив Стеценко разом з хором до Чернігова. Старший брат мій Михайло співав тоді під орудою М. Лисенка (набирали ж хористів іще й із чернігівських хорів — зокрема з хору духовної семінарії), — і мені все здається, що брат мій бачив і Лисенка, й Стеценка.

Для статті до ж[урналу] «Сов[етская] муз[ыка]».

1920. Гр[игорій] Гур[ович] Верьовка

«Осінь» (на мої слова)³²⁴. Починав писати в рік голоду (зверітись: чи в 1920, чи в 1921?).

«Згасає день» (романс на слова А. Казки).

«У собор». Романси: (Співає стежка на город)

«Зелепа неділя». Романс (на мої слова)

«Подивилась ясно» (романс на мої сл[ова])

Народний хор

1) Le semeur (сіяч), обробка

Bourgeau du Cudrèt (Бурго дю Кудрет)

2) Марсельезу³²⁵

3) Карманьола³²⁶

4) Ca ira *.

* Все буде гаразд (*франц.*).— *Ред.* (Назва і приспів відомої французької революційної пісні часів буржуазної революції).

1920

Додати до «Подорожі капели»

Василь Чумак

Гнат Михайличенко

Василь Еллан

Т[ом] ІІІ К. Стеценка

Дитячі опери. (259 сторінок).

Підписано до друку 24/X-[19]64.

Вийшов із друку в 1965 р. в травні чи в червні.

До «Подорожі»

Як я читав ще перед революцією Шолом-Алейхема³²⁷.
Стародавню єврейську мову в семінарії вивчав.

До «Подорожі»

Про Шолом-Алейхема.

А я ж його твори читав ще в семінарії.

Шкляр-єврей на коридорі й Вишняков.

До «Подорожі»

Євген Григорук³²⁸

«Марш перемоги»

1920

Київ

Читав мені, якимось зустрівшись на вулиці.

Зб[ірник] «Із поезій 20-х років». Київ, 1959, стор. 134.

До «Подорожі»

Классон Вол[одимир] (перекладач) спеціально спішно прийшов до мене на Кузнечну вулицю (1919) попередити, що про мене й про моє приміщення розпитують денікінці і щоб я десь би на цей час переховався.

Я вдень — через це — переховувався на Байковому. Там же переховувався й І. О. Мар'яненко.

Я відкриваю вечір молодих³²⁹

Дехто ще з них спотикається, дехто ще несміливу ноту бере, але в деяких я чую вже майбутні владні ноти дужого таланту.

До «Подорожі з капелою»

Див.: Л. Н[овиченко] (брошура про мою тв[орчість]).
Ст. 10 угорі.

Псалом залізу³³⁰.

В тому місці, де П. Гайда й К[ирило] Г[ригорович] правлять службу.

До «Подорожі з капелою Стеценка»

Не забути!!

Я весь час із Шухевичем, тобто з книгою його, жив на своїй полиці. Дещо, уривками, ділився з К. Г. Стеценком. Але як тільки помічав, що він дуже вже замислений у себе, — я припиная свої балачки про книгу (записи) Шухевича.

...«Зелена неділя»³³¹ та ін.

Гляди! Ворота у твоїм дворі
Щоб не скрипіли
Хай розчиняються радо
Хай сприймають
все нове [...]

хороше³³².

К[ирило] Г[ригорович] коли пробирав хористів, які не хотіли одіватися і на концерт іти, кричав:

— Що це ви! Не розумієте того, для чого ми поїхали і для чого нас послали? З Миколою Лисенком ми їздили далеко охотніше!

Додати до статті про Стеценка капелу. «Stabat mater» Россіні.

Диригував Гончаров³³³ (а я був помічником його).

Це — в 1916 році у великий піст в театрі М. Садовського.

До «Подорожі з капелою»

Наталя Іванівна Кобринська³³⁴ (8.VI 1855—21.I 1920).

«Виборець», 1889; я цю книгу, в числі інших, роздавав декому і в Пісках (іще в 1913). Напр[иклад], Білику давав, що в кутку за церквою жив, Рябченку, який вчився в Ст[аро]бас[анській] школі 2-хкласній (якщо не помиляюся), Ганні Коцюровій, що працювала у Сераф[ими] Мик[олаїв-ни] Морачевської.

В нашій хоровій студії Альшванга

Альшванг читав у нас про творчість Шопена. Е, ні, слово «читав» тут не підходить. Він викладав, він грав на піаніно, а потім знову поясняв і знову грав.

Як були задоволені наші студійці! Альшванг провів у нас кілька лекцій, вони дали дуже багато слухачам із двору мого, а особливо усім хористам, що злилися з двох хор[ів] ув один. Як багато дав Арпольд Альшванг незви-

чайним своїм слухачам! Адже хористи й хористки наші були здебільшого працівники — залізничники, працівники фабрик, швачки, касирші кооперативів, бібліотекарші, службовці, студентки.

Tertia vigilia

Див. окремо записані мною із книги Валерій Брюсов, *Стих[отворени]я и поэмы. Вступ[ительная] ст[атья] и составление Д. Е. Максимова. Подготовка текста и примечания М. И. Дикман. Изд[ательство] «Сов[етский] писатель».* Ленинград, 1961, стор. 117 (тобто перед 117-ою).

Tertia vigilia (Третя стража (варта).

Вал[ері́й] Брюсов. Из зб[ірки] «Tertia` vigilia». 1898—1901.

Tertia vigilia (Щоденник з капел[ою] Стеценка).

У Апулея³³⁵ в «Золотому ослі» є «десь коло третьої варті очі мої стали як оловом налиті» (вольний переклад) — I розділ.

До «Подорожі»

Tertia` vigilia (третья сторожа), або ж третя варта, що в Стародавньому Римі охороняла місто перед досвітом.

Книга поезій Валерія Брюсова.

Валерій Брюсов. *Стихотворения и поэмы. Вступит[ельная] ст[атья] и составление Д. Е. Максимова. Подготовка текста и примечания М. И. Дикман. «Сов[етский] писатель».* Лен[ин]град, 1961. Стор. 117 и примечания, 732.

Уточнити, чи є вислів tertia vigilia у Лесі Українки.

Вислів tertia vigilia був під час подорожі нашої капели по Правобережній Україні (під керуванням К. Г. Стеценка). Цілу ніч не спали біля лампи чергові вартові. Якщо хто спросоння щось, було, запитає, то вартовий, на хвилинку одірвавшись од своєї цікавої книги, кидає навімання: tertia vigilia. Це означало по-делікатному: одчепись та краще спи, ще ніч, а я, бач, зайнятий ділом: читаю. Та й ще скаже: tertia vigilia.

До «Подорожі»

З мого дитинства я багато чого згадував Кирилу Григоровичу. Зокрема про те, що тільки в архієрейських хорах співалося і діялось. Наприклад, «Омовеніс ног» перед

«Тайною вечерею» (це в кінці великого посту) або ж «Тиждень православія» і проклинання безбожників протодияконом з високої задрапированої драбини. К[ирило] Г[ригорович] слухав мене, мовчки кивнув головою й ледве чути обронив: «Містерії». Я теж замовк і одійшов. Мені здалось, що він з особливим якимсь змістом обронив це слово, і не зрозуміло було мені, чи він їм захоплювався в дитинстві (так само, як і я), чи він їх уже в зрілий свій вік зненавидів (так само, як і я).

До «Подорожі»

Задуманий сьогодні, глибоко задуманий Кирило Григорович.

З кимсь у розмові про маленького Вадика згадував.

До «Подорожі»

Горький про Коцюбинського. Точно визначити, де було друковано це слово в дні похорону М. К[оцюбинсько]го. Я з собою статтю цю возив. (У 30-томник заглянути.)

Окремі місця — які вони чудові! Афористично майже все.

Як дещо можна б було прикласти й до К[ирила] С[теценка].

«Збираю матеріал, переживаю природу, дивлюсь, слухаю і вчусь».

Із листа М. К[оцюбинсько]го до О. М. Горького із Криворівні. 1911 р.

До «Подорожі». Перший день.

...Зараз мушу спішити до Дніпросоюзу (за оперним театром): там наші підводи. Перед тим, як виходити мені з нашої хати (на Кузнечній, 107), я кажу до Кат[ерини] Кузьмівни:

— Ну що ж Вам привезти?

Катерина Кузьмівна:

— Та що Ви там, Павло, <привезете? село>. — А потім, глянувши на Лиду, що стояла під грубою і грілася: — А може... як буде в <Одесі>, то солі привезіть хоч трохи.

Л[іда] мовчала. Вона, певно, втомилась. Бо після своїх лекцій в інститут ще ходить на Деміївку — як репетитор. Небагато їй платять — а треба ж хоч щось заробить.

Що взяти

Черкаську газету, одеську, Єлизавет, «Кооперативну зорю» — за рік. Щоденник.

Олесь. (А коли ж він виїхав із України?) ³³⁶

Із статті про Стеценка (В. Самійленко).

Б. Л. Яворський.

(Ось ми в степу. Стоїть наш поїзд. Невідомо, коли й пустять далі. Дрова вантажимо для паровоза — та й для своїх грубок (у нас же, для капели — два вагони). Розмова. Стеценко, Гайда... Згадуємо «Було літо» Глієра, тоді перейшли на Б. Л. Яворського).

Аркадій Казка.

М. І. Подвойський (як я в 1919 році бачився з ним у Києві).

Ленін (Василь завше носив мені газети, завше тримав мене в курсі справ політичних, про виступи Леніна ми з ним говорили).

Мар'яненко (на Байковому [кладовищі]).

До «Подорожі»

В тому місці, де ми вагонами своїми стоїмо вночі на місці. Чи причеплять нас до якого-небудь поїзда? Хто його знає... Темна ніч. Кругом на станції самотньо так. Щось десь свиснуло у темноті. Одні «состави» вагонів, заскрипівши тяжко, зрушили сонно з місця (зеленим ліхтарем на одному з них помахав хтось) і тихо подались кудись в один бік. А в другий бік теж так само без шуму покотились якісь вагони. Тихо стало кругом та просторо. Вітерець пролетів. Зорі вгорі на чорному, як оксамит, небі блискучими повіками своїми заморгали. А потім ізнов заспокоїлись. «Зорі у небі висять — не гойдаються», — згадався мені рядок із вірша Пилипа Капельгородського ³³⁷. Зорі висять. Якраз угорі над тобою.

1920 рік. Кирило Григорович, під час нашої подорожі з капелою по Україні, прохав вибрати для нього щось із творів Коцюбинського. Я згодився інсценізувати «Сміх» ³³⁸.

До цього див.: *«Літературна Україна», 10/VII- [19]64, стор. 3, «На сцені Андрій Волик»* ³³⁹.

«Першим за інсценізацію творів М. Коцюбинського взявся Павло Тичина. У 1923 році для колективної художньої самодіяльності він підготував і випустив у світ одноактівку «Сміх» (вид[авницт]во «Гарт»), яка потім неодноразово виходила масовими тиражами».

До «Подорожі з капелою»

«Живем комуною» (там відчувається все про Леніна — тільки не сказано).

«Плуг»

1919 рік наркомвоєн М. Подвойський. Він про Леніна (вірш про Подвойського³⁴⁰).

Стеценку я нагадав про наше знайомство у театрі Садовського. За куліси ж він до хористів приходив.

До «Подорожі»

Стеценко: «А я пригадую Вас ще тоді, як Ви були на службі в театрі Миколи Садовського».

До «Подорожі»

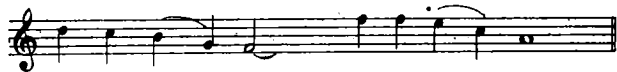
Ніколи не писав я сонетів заради сонетів. Тобто якщо й писав сонет — так неодмінно на сучасну тему, а не просто так, як голе наслідування класики. Мені можуть сказати: так як же це так! Адже й «суворий Дант не презирав сонета». Правильно. Вірно. Але ж Дант ніколи ж і сучасності не презирав. Це одне. А друге — це те, що сонет в часи Данта був ще дієвою формою поетичною, — тоді як у нас, скажімо, час, сонет є повторення минулого, а не новаторство. Справді. Чи бачив хто у Маяковського захоплення сонетами? У час революції захоплюватись сонетами та октавами — це справжнє назадництво. Це боязнь нового. Ось вийшла моя книга «Замість сонетів і октав». Чи скаже ж хоч хто-небудь із критиків, чого я так назвав цю книгу?

Уловити присутність музики Бетховена в душі К[ирила] Г[ригоровича].

«Егмонт».

такти за рахунком від початку Allegro — це немов би по драбинках збираєшся на саму гору, а слідом за цим, торкнувшись рукою висоти, зараз же спускаєшся драбинками вниз. Наївним це видається для музикознавців, але ж я передаю тут тільки враження своє від найчудесніших музичних ходів Бетховена.

Щодо п'єси про «Искрящийся кубок», «постой...»

(момент журби)

(момент журби)

До «Подорожі»

А як часто мені хотілось би стати на чолі хору й продигувати, так, як я диригував семінарським хором.

<Не тільки в церкві> (Особливо в ті моменти, як я диригував своїм хором світськими піснями в Жіночій гімназії. Це — на запрошення самих гімназисток — організаторів свого вечора).

До «Подорожі»

Чи любив Кирило Григорович Веделя³⁴¹? Щось я цього не чув. Із його уст не чув, хоч я певен того, що він, ще будучи семінарським регентом, захоплювався ним. Але ж, потім, під впливом народної пісні, розчарувався. Та вже ж Демуцький був.

Народні мотиви, народні ходи в хорових своїх творах і, зокрема, в творах церковних.

Чи любив він Бортнянського? Маю думку, що любив. Так, як і Шевченко («Бортнянського співали, та по нотах»³⁴²). Коли перший цілком у солодкій італійщині, то другий подекуди ще озирається у своїх духовних творах ще й на світську пісню. От хоча б, скажімо, в творі «Діва днес пресущественного рождає». У цьому його творі кожде музичне положення закінчується на манір світської пісні — в октаву. Е! Якби Бортнянський хоч раз би та дав пісні закінчення на квінту, як це у Кирила Григоровича в пісні «Ой на гороньці, в золотій корчомці...». А які величні ходи у басів!

А як Кирило Григорович ставився до Демуцького? На жаль, не удалось про це з ним говорити. Та мені й без цього ясно...

До «Подорожі»

Уже вирішено: у Вапнярці позлізаємо і на підводах поїдемо в Тульчин...

І мені по карті видно: та ось же недалечко Шаргород; де Коцюбинський вчився в дух[овному] училищі. А де ж Бар? Чи далеко од нас? <— О! Це таки справді далеченько> Я кажу комусь униз:

— Ось ніяк на карті не знайду.

— О! Це таки далеченько од нас, аж геть туди в напрямі Держні й Проскурова. Ого! Куди ми заїхали! Хтось їй зауважує:

— Та Проскуров уже ж на краю світу. Зараз же ще ж війна. Кордони знаєш які?

Сміх

У [Кирила] [Григоровича] ...після того, як в загальній беседі жарт він пустить, не стільки сам сміється з нього;

скільки запитливо-вимогливим поглядом своїм — під строгими бровами,— немовби «недорозуміючи», оглядає всіх співбесідників, що розкочуються сміхом.

До «Подорожі»

Віра Комісаржевська. В мої молоді семінарські роки на сцені не прийшлося її побачити, бо до Чернігова вона не приїздила. Коли я про неї взнав? Коли я її чистий образ полюбив? Це було приблизно року 1910-го. Я був уже в 4 класі семінарії. Літом на канікулах завжди ми, брати й сестри нашої сім'ї, разом з дочками сусіда Миколая Ів[ановича] Романенка та з студентами-по[по]вичами Померанцевими, ходили в ліс по гриби. Гімназистки (Чернігівської гімназії) Августа Мик[олаївна] Романенко, знаючи мою пристрасть до театру (до речі, вона в одно із різдвяних свят на семінарській сцені бачила, як я грав запорожця «Опару»³⁴³) подарувала мені друковану картку з фото Віри Комісаржевської. Якби тільки хто знав, як я полюбив Віру Комісаржевську! Її широко розкриті здивовані очі, її чистий погляд, її скромність у всьому вигляді закучерявленої голови.

До «Подорожі»

«А над містом величезний рояль грав»³⁴⁴, — це у великодню ніч артистка театру Курбаса Ріта Нещадименко та артистка-стажерка Гавриленко зайшли до мене в двір і кинули грудням у моє вікно на II-му поверсі. І я пішов з ними по Києву.

...Атласні чи шовкові білі плаття під електричними ліхтарями особливим відсвічують світлом.

Що за хворість така була у Ріти? Вона цілими днями одну тільки вживала шоколадку. Нічого не їла, ніщо їй не йшло на смак.

До «Подорожі»

Корсунь

Співанка в сусідньому сараї.

«Над нами ніч»³⁴⁵.

Невідомо, який час стоятимемо на місці. Дехто побіг у саме місто поглянути на палац Лопухових³⁴⁶. Це та Лопухова, що її Боровиковський³⁴⁷ змалював? Портрет Лопухової нам у малюв[альному] класі не раз демонстрував у копії Мих[айло] Ів[анович] Жук.

А я в сусідньому сараї коло поламаного стола якось примостився писати. Хотів було сісти на якусь дошку — боже мій, одна пилюка, та й годі! Отже я, стоячи, тримав у руках свою записну книжку і щось же думав про наш день сьогоднішній написати, але тенорова партія музичного твору «Над нами ніч» непокоїла мене до глибини душі. Чи й треба було Кирилу Григоровичу відбирати цей свій твір для подорожі? Кого він зрушить? Нуднувата тенорова партія. Знову стали. К[ирило] Г[ригорович] роздратований, іще й іще розпочинає хор, а воно все якось не до діла. К[ирила] Г[ригоровича] голос:

— Та що це ви, наче три дні не їли!

А я, прислухаючись, думаю, що і самий музичний твір не в ті оглобельки запряжений. О!.. Знову тенори, немов загнuzдані навіки, це ще і ще раз потягнули в шлеях нуднуватоенький мотив: «Над нами ніч, над нами ніч, безрадісна...» Невже це на слова Лесі Українки — така обробка музична. О, ні, це, певно, слова Олеса.

«З капелою Стеценка»

Персі-Біші Шеллі³⁴⁸

Сильно-сильно, дуже та й дуже любив і люблю весь час цього поета!

«Визвол[ений] Прометей»

«Ченчі»³⁴⁹

До «Подорожі»

...Несподівано прокинувся вночі. За вагонами гнусавлять гуки, хтось кричить: готово! І поїзд почохкав кудись. Почохкав і там десь далеко затих. Де ми стоїмо? Чи скоро світатиме? А думок, думок!.. Чогось здалося: ось я з Ванею, своїм братом, у Козельці на бульварі познайомилися з якою[сь] Машуковою. Потім пішли з нею на співанки хору Козелецького собору. Керував Терентівко. Розучували Глінки «Херувимську». Ой горенько, куди їх завезло із регентом самим. Хіба ж так можна? Та я все сидів і мовчав. На перерві співанки я згадув[ав] Терентівку й хористам, що в Єлецкому зо мною співав дискант Косенко. Де він зараз?

До «Подорожі»

Слово «мужик» (а К[ирило] Гр[игорович] вимовляв його заікуючись: м-мужик) у Стеценка, як можна догадуватися, ішло від поваги до селян. Бо ж і сам Шевченко з мужиків.

Я захопив деякі книги з собою в подорож.

Остання співакка

Ол[екса]ндр Ст[аніславови]ч говорить-говорить, а на підборідді у нього танцюють клапті безцвітної бороди. Раптом він звертається до мене:

— А он та кругловида, що в альтях,— як вона співає? Чи не нагадує Вам «Бетсі-Бетсі смеющийся рот»?

Я поглянув на альтів і тихенько попитав:

— Так яка ж саме,— може, ота, що в кінці з лівого боку?

Але Ол[екса]ндр Стан[іславови]ч уже щось друге мені напівголосом меле-меле — і мелють, як жорна, його щелепи з клаптями бороди.

— Так значить,— він каже мені,— не забудьте ж: від'їздимо завтра о годині...— І раптом зник. Куди ж він подався — я й не помітив. А! Онде він, онде! К[ирило] Гр[игорови]ч припинив уже свою співанку. І Ол[ександр] Станіславович уже там щось... А в мені все ще застряло неясним: «Бетсі смеющийся рот».

Вставка

...Мені снилось: батько мій загубив свій камертон. ...Чую й сам, наче й я сам кричу:

— Камертон, чий це камертон?

...Розплющую очі. Композитор Павло Гайда із «катакомб»: — Та це ж мій! Подайте його сюди.

Бетховен у Т. Г. Ш[евченка]. Див. шеститомник 1963—[19]64; покажчик в тт.; окремо див. «Музикант».

До «Подорожі»

...На роялі я слухав «Данте в пеклі»³⁵⁰, коли я, прийшовши до мого знайомого по консерваторії на Бел[икій] Підвальній, подзвонив, але ж, видно, не почули, бо крізь двері мені чути було, як стара мати проводила вправи на скрипку з своїм учнем (це чути з правого боку), а з лівого в своїй кімнаті на роялі «Данте в пеклі».

А я ж прийшов до..., як і умовлено було, на розмову (бо хотів же я вчитися). Та так і простояв під дверима, аж поки не закінчив він на роялі, а потім пішов додому з почуттям, повним захоплення.

До «Под[оро]жі»

Вертинський³⁵¹. Про нього й Іг[оря] Стравинського³⁵² див. у книзі Довженка про Косенка, стор. 25

До «Капели Стеценка»
Нарбут Георгій³⁵³. УРЕ, т. 9, 507.

До «Подорожі»

Лінія фронту на початок контрнаступу армій Півд[енно]-Зах[ідного] фронту проти військ панської Польщі 26 травня 1920 р.

Лінія Півд[енного] фронту на початок розгрому Червоною Армією військ Врангеля³⁵⁴ 28 жовтня 1920 р. (УРЕ, [т.] 5, вставна мапа між 466 й 467 сторінками).

Взяти до «Подорожі»

Аралов Семен Іванович. *Воспоминания советского дипломата*. Видання ИМО, 1960.

Инст[итут] меж[дународных] отнош[ений]. [19]22—[19]23 роки, а також і пізніші роки.

До «Подорожі з капелою Стеценка»

Про В. І. Леніна перевірити за Бібліографією Бойка³⁵⁵ усі чотири роки:

1917

1918

1919 в зв'язку з Подвойським

1920

Крім того (поза Бібліографією):

Видання кн[иги] Джон[а] Ріда (передмова В. І. Леніна й Крупської³⁵⁶).

Усі газетні статті про Джона Ріда зібрати.

До «Подорожі з капелою Стеценка»

Перевірити всі попередні (перед 1920-м роком) записи Бібліографії Бойка.

До «Подорожі»

Цар[ь] Давид сидит на троне
И играет на тромбоне
Оглушительно.

Х о р:

Оглушительно,

Оглушительно,

Оглуши-

тель-

но!

До «Подорожі»

Начальником Всеобуча призначено було М. І. Подвійського в грудні 1919 (Тарасов, 1957, ст. 54).

До початку книги

Ми вже наперед знали, в яких містах і місцях має побувати наша капела. А тому я наперед вивчав ті місця за енциклопедією Б[рокгауза] і Єфрона і за багатьма іншими матеріалами (напр[иклад], «История Волыни»)...

До «Подорожі»

А раз увечері, перед тим як лягати спати, П. Гайда звернув мою увагу тим, що він на верхній полиці в одежі на ліктях звівся, а весь тулуб свій тримав на колінях над своєю постіллю і то в один бік голову повертав, то в інший.

— Павле Васильовичу! — гукнув ізнизу Олександр Станіславович. — Ну швидше вже злазьте, ви ж сю ніч вартуєте коло столу!

А Павло Васильович:

— Та я ж оце і злажу вже! — а сам продовжував щось обмірковувати та бурмотати: — Ну й де вони оті прокляті блощиці...

У темноті:

— Та нащо вони вам здалися, адже ви тут ніч — коло столу — вартуватимете.

До «Подорожі»

«Поэзия Армении» з передмовою (цілою розвідкою) В. Брюсова.

До «Подорожі»

Взяти в Республіканській бібліотеці про Сцеєнного книгу (російською м[овою]), див. УРЕ, [т.] 14, ст. 213—214.

Про його дехто з тих, що працювали в нашому вагоні, знали про Сцеєнного.

Гастев Олексій Капітонович³⁵⁷

Краткая лит[ературная] энциклопедия, М., 1964, т. II, стор. 83.

«...В 1920 организовал в Москве Центр[альный] Ин[ститу]т труда при ВЦСПС (ЦИТ), которым руководил до 1938 г.».

«... В 1918 г. в Петрограде вышла первая книга Г[астева] «Поэзия рабочего удара». ...Своеобразные стихо-

творення в прозе Г[астева] (полуритмічна проза) — «Мы растем из железа», «Гудки», «Рельсы», «Башня» — приобрели большую популярность».

Верхарна я знав ще із студентських років.

Зелинський К.: «На рубеже двух эпох»;

Перцов В.: «Лит[ературная] газета», 1962, 9 окт[ября], № 121.

Лихтенштадт и Гете

Борьба за реалистическое мировоззрение. Искания и достижения в области изучения природы и теории познания. К., 1920.

До «П о д [о р о] ж і»

Одеський університет було відкрито 1865 року

Потвердження того, що я пам'ятав і раніше.

Мишиша брав участь в організації Музичної драми ^{35f}
в 1920 р.

Чит[ав] про нього доповідь...

Матеріали підготувала Л. Б. Архімович ³⁵⁹.

Польська навала перебила цьому.

Леонтович Мик[ола] Дмитр[ович]. 13.XII.1877—
23/I 1921.

«Зашуміла ліщинонька», «Щедрик».

В ніч з 22 на 23/I трагічно загинув забитий бандитами
в домі свого батька в с. Марківці.

«Пряля», «Козака несуть», «Женчичок-бренчичок»,
«Дударик», «Зашуміла ліщинонька», «Ой з-за гори кам'яної», «Піють півні» ³⁶⁰.

До «П о д [о р о] ж і»

М а л а Р у с а в а дуже близько од Тульчина.

Знизу з «катакомб» чийсь голос жіночий:

— А мої ж батьки колись у Дзюнькові жили, то це й мене тепер іноді звать Дзюнькою.

— А де ж це саме?

— Та... між Погребищенським і Тетієвом.

— Дак це, може, аж [біля] Дашевської?

— Та де там! Ні!

Хтось на протилежній верхній полиці наспівує:

Там за Дашевим під Сорокою
Множество ляхів пропало.

До книги «З Капелою Стеценка»

К[ирило] Г[ригорович] на Кіровоградщині дещо записував від нар[одних] співаків у свою книжку чи й на потний аркуш паперу (Див. т. III (мого тритомника), ст. 321).

8 червня 1920 р. після того, як вигнано було із землі карелів зажерливих нападників — англійських, французьких, американських ще й білофінських, — 8 червня створено автономну область під назвою Карельська трудова коммуна (БСЭ, [том] 20, [с.] 176 і 189, руни «Калевали»³⁶¹, 194 внизу; «Известия», 22/V-66, № 119, «Праздник на земле карельской». УРЕ, 6, 200).

27 травня 1920 р. створено Татарську АРСР у складі РРФСР (УРЕ, 14, 281).

Що діялось в ті роки на фронтах, а також у політиці. «На шляху дружби з Туреччиною».

На початку книги, як виїздили з Києва.

До «Подорожі з Капелою»

Гірко ти плакала, стіни мовчали³⁶².
Блимала гаспучи свічка сумпа.

1919 рік (місяця не вказано в енциклопедії) померла Єв[генія] Ліньова (БСЭ, [т.] 25, [с.] 144).

А в книзі Е. Канн-Новикової (Музгиз, 1952) на стор. 156 зазначено, що Євгенія Ліньова померла в Москві 24 січня 1919 р. на 67-му році життя.

Некрологи (короткі) були в «Известиях» (1919 р., 26 січня). Могила Ліньової — поблизу Чухлінки, у Вешняках.

Мих[айло] Венед[иктович] Микиша

1919 — «Утоплена» Лисенка

1920 — «Галька» Монюшка

Життєвий і творчий шлях, стор. 8.

Зустрічався з композ[итором] Стеценком, стор. 5.

Мих[айло] Ів[анович] Папарук

До «Подорожі з капелою»

Стаття С. М. Музиченка «Г. М. Давидовський» (до 100-річчя з дня народження) (Див.: «Народна творчість та етнографія», № 1, 1966, стор. 68).

8/IX — початок

Геккель Ернст. Звідки і як взялися люди на землі. За дозволом автора з нім[ецької мови переклав] Іван Франко. Львів, 1879.

Як ця книга попала в Дніпросоюз? Старовинна та стара, рідкісна своїм виданням!

Усього рік тому, як помер (9.VIII-1919) (УРЕ, [т.] 3, [с.] 167).

Геккель Эрнст (16.II.1834—9.VIII.1919).

«В 1910 р. одверто виступив з відреченням від християнської релігії й церкви» (*Философская энциклопедия*, т. 1, 341).

Хто ж буде Геккеля читать із капелян, коли життя у нас циганське?

А бібліотечку ж узяли нагарбом: те, що попалося в руки.

«Ми ковалі»³⁶³ (обробка його; російський текст?)

«Легенда» (М. Вороного?)³⁶⁴

«Варшав'янка», 1919

«Інтернаціонал»³⁶⁵, 1919

«На русалчин великдень».

Взяти

(УРЕ) М. Д. Леонтович. *Збірка статей і матеріалів*. К., 1947.

Дяченко В. М. Д. Леонтович, 1950.

(УРЕ) Гордійчук М. М. Д. Леонтович, 1960.

Архимович Л. *Творчество Леонтовича. «Советская музыка», 1953, № 1.*

До «Подорожі в Тульчин»

Тоді, в 20-ті рр. на всі палаци колишніх вельмож ми дивились немовби з[г]ори своєї гідності, а то і просто з презирством. «Ага, тебе вже униз спустила Жовтнева революція? Ну, то поводь тепер себе скромніше, нехай народ в тобі тупає, нехай він використовує тебе для своїх культурних потреб»,— так думав в ті роки кожен із нас, бо в психології нашої гриміли слова про поверження палаців. Немовби сам Ленін говорив нам це.

Скільки раз кляли цей палац і його вельможного власника селяни!

Леонтович Микола Дмитрович (13.XII.1877—22.I.1921).

У 1920-му році йому було 43 роки.

«А йому ж у грудні буде вже 43 роки».
В 1962 р. 85 р[оків] від дня народження.

До «Подорожі з капелою Стеценка»

«От якби неодмінно та завернути нам до Миколи Леонтовича!»

Це, не доїжджаючи кілька станцій до висадки возами на Тульчин.

Взяти книгу про Миколу Леонтовича.

Взяти мапу.

Нар[одився] в с. Монастирку — тепер Немирівського р[айо]ну Вінницької обл[асті].

Взяти книгу про Поділля. Свящ[еник] (лежить у мене на полиці).

У с[елі] Чуково на Поділлі симфон[ічний] ансамбль.

Обробку пісні «Зашуміла ліщинонька» присвятив М. В. Лисенку (УРЕ).

1904 — на ст[анції] Гришине (УРЕ).

Був зв'язаний з рев[олюційним] рухом 1905 р., розповсюджував літ[ерату]ру. Поліція його переслідувала.

Починаючи з 1909 р., консультувався у Б. Л. Яворського в Москві (теорія композиції).

І в а н Г о д з і ш е в с ь к и й ³⁶⁶

Незабутні зустрічі (спогади про М. Д. Леонтовича) (Вітчизна, № 3, 1959, стор. 133).

«Як упав же він з коня».

Зб[ірник] «Черв[оний] вінок», Одеса, 1919

Ронделі. Метелик агітпотягу Н[ародного] ком[іса]рія]ту освіти. 1920, № 1, липень.

В Одесі нас запросили в агітпотяг.

До розділу «Тульчин»

Уривок із Думи, 1650

Як у Вильниці, на границі

Над Бугом-рікою

і далі.

(Ист[орические] п[есни] Ант[оновича] и Драг[омано]ва, т. II, [с.] 98).

До розділу «Тульчин»

20 червня 1648 р. Максим Кривоніс ³⁶⁷ (Перебийніс)...
...підійшов до Тульчина, але відійшов від нього, а 21-го...

Ист[орические] песни Антон[овича] и Драгом[ано]ва, т. II, стор. 46.

Ганджа ³⁶⁸ теж брав Тульчин, а потім діяв далі на Поділлі (*Там же, 46-а, 47 ст.*).

Тульчин

Є здогадка, що назва «Тульчин» походить від слова угорського. Цьому підтвердження є те, що передмістя Тульчина носить назву Нестервар (*Бр[окгауз] и Ефрон, т. 67, [с.] 55*).

«В 1796—[17]97 в Т[ульчине] находилась штаб-квартира рус[ской] юго-зап[адной] армии, кот[орой] командовал... Суворов. В Тульчине Суворов завершил работу над своим трудом «Наука побеждать» (см. БСЭ). Тульчин был центром Южного общества декабристов (см. БСЭ). Там жил декабрист П. И. Пестель» (*БСЭ, т. 43, [с.] 380*).

Про який це Китай-город співається у Леонтовича?

Китай-город див. по карті: Він[ницька] обл[асть] біля Іллінців по р[ічці] Соб. Колишнього Липовецького повіту. Тут же й Дашів. Селище Іллінці (*УРЕ, [т.] 5, [с.] 388*).

28/X (ст[орінка] щоденника] 356). Вирушаємо до М. Д. Леонтовича.

У Тульчині (ст[орінка] 368).

До ст[орінки] «В хаті Леонтовича»

«Південне т[овариств]о» декабристів... Пестель...

Є. Кирилюк. *Т. Шевченко. 1959, стор. 124 і далі.*

1919

«На могилі Шевченка» ³⁶⁹ (*Мистецтво, 1919, № 2*).

Разом з Степ[аном] Васильченком жили ми в Каневі в плавучім готелі на воді.

Знайти, коли саме Ст[епан] Васильченко поїхав з 1-ою капелою.

Боженко Вас[иль] Назаров[ич] (1871—21.VIII.1919) ³⁷⁰

Народився в сім'ї селянина-бідняка в с. Березинці біля Єлизаветграда (тепер Кіровоград).

За визволення 6/II 1919 р. Києва ВУЦВК нагородив Таращанський полк почесним Червоним прапором, а Б[оженка] — особистою золотою зброєю (*УРЕ, 2-й т., ст. 8*).

«З мого щоденника». I — II — III

Рік напис[ання] — 1919 ³⁷¹ (*Бойко, стор. 47*).

Ж[урнал] «Україна», № 7, квітень 1960 р., стор. 25.

Про героя Максима Науменка, члена Київського губревкому в 1919 р. (родом із-під Радомишля).

Загинув від водія банди Соколовського (вуха Соколовський шаблею одрубав, а потім і ліву руку).

1922

К. Стеценко

Один в любов. «Плуг», К., 1920.

До вас, казенні поети, офіціантики (Плюсклим пророкам). «Плуг», К., 1920.

Псалом залізу. «Мистецтво», 1920, № 1.

Передрук — «Плуг», К., 1920.

Знайти (для себе):

В гаю, маю, у різмаю
в квіти-дзвони задзвоню.

Видрук[ува]но: Л[ітературно]-н[ауковий] вісник, 1918, № 4—6.

Я знаю...

«Плуг», К., 1920

Того часу дипломатія.

«А іноді він як джентльмен»³⁷².

До «Подорожі з капелою»

Олесь.

«Над нами ніч» та ін[ші].

«В царях знайшли свою опіку і рідню³⁷³
і безоглядно повтікали...»

В крові змішались
межі,
кіля
і ножі.

Рибакський

Виє в печі, свист у горні.

До подорожі

Та голод — революції язик

В косм[ічному] орк[естрі], IX

О, скільки на землі беззубих?

В к[осмічному] орк[естрі], VI

Не дивися так привітно

Літературно-науковий в[існик], 1918, № 4—6

Сійте. «Плуг», К., 1920.

Жодних кривлянь...

А в той час в мистецтві викривляння йшло.

Із-за кордону теж.

Поглянути: Д ж о н Р і д

М а я к о в с ь к и й

До «Подорожі з капелою»

tertia prima

tertia vigilia

У Г о ф м а н а «Золотий горшок»

З собою я брав.

До «Подорожі з капелою»

Книга Джона Ріда, яка була також перекладена
й по-укр[аїнськи].

Див. передмову.

Л е н і н

Укр[аїнське] видання, чи, може, російське (вже зараз
не пригадую) я брав із собою в вагон у подорож.

Окремі вислови.

Ромен Роллан.

Майові губки ³⁷⁴.

Зам[ість] сон[етів] і окт[ав].

Від Василя ³⁷⁵ я вже знав, що Бонч-Бруєвич ³⁷⁶ працю-
вав у Раді Мін[істрів] РРФСР (Сковорода. Видав Бонч-
Бруєвич).

(Л е н і н підписав декрет про пам'ятники).

Проба створення гімну у Всевидаві ³⁷⁷.

М. І. Подв[ойський] (Де він у цей час був?
1920 р.?)

К о н ц е с і ї (хоча вони були трохи пізніше).

К. Г. Стеценко

Його хата, де я ночував ³⁷⁸.

Див. *Пам'ятні місця Київської області. Путівник,*
1958, стор. 153, 154, 155.

Що я з собою брав під час подор[ожі] капели

До ст[атті] про капелу Стец[енка]

Ранні твори Рабіндраната Тагора з собою брав у подорож.

До Подорожі з капелою

Людськість промовляє ³⁷⁹.

Маленький збірничок Верхарна в рос[ійських] перекладах я взяв з собою і в подорож.

Дехто брав його у мене із капелян.

Про Уолта Уїтмена часто думав (у виданні ще ж перед революцією, з передмовою К. Чуковського ³⁸⁰ я мав його у себе колись, як ще студентом був. Любив Уїтмена!).

Тарас Шевченко.

Ті, кого я знав — або особисто, або ж по роботі їх, чи по книжках.

Марджанішвілі Коте ³⁸¹ (*УРЕ*, [т.] 8, [с.] 477).

Зразу ж за селом

Студент Куриленко ³⁸² розповідав мені про події в Пісках.

Вол[одимир] Кобилянський (коли я ховав його?).

До «Подор[ожі] капели К. Стец[енка]»

Калішевський Яків Степанович ³⁸³ (21.X-[18]56—9.XI-[19]23)

...З 1879 р. керував робітничим хором у Києві.
Розшукати про цей період матеріали.

Мої тодішні поезії й переклади

До першого дня подорожі

На співанці останній.

Вставити: який було в б[увшому] Дніпросоюзі вироблено план подорожі.

...Такий план, щоб і до Миколи Дм[итровича] Леонтовича заїхати.

Чорні хрести по білому. Жити не хочеться, як глянеш.
Я у великий піст. Жахливо. Хрест. Хрест. Хрест. Ох,
цей мені хрест уївся!

1920, 2 липня, Правда, № 143. Телефонограмма
Ленина

...Главнейший после военного фронта голодный фронт

видвигает перед вами целый ряд новых задач, без разрешения которых невозможны ни дальнейшее укрепление рабоче-крестьянской власти, ни разрешение очередных, наболевших задач экономического строительства.

...про устанoвление правительственных отношений в кооперации. Задача переделки кооперации мелкобуржуазной в кооперацию социалистическую.

Листи до поета.

«Негативи»³⁸⁴. К., 1920, № 1.

Передрук. «Плуг», 1920.

На цю ж саму етажерку опершись рукою, плакала в моїй кімнатці мати Василева (як він сидів у Лук'янівці)³⁸⁵.

Зразу ж за селом.

Плуг. 1920.

(Це — після того, як Куриленко розказував мені).

«Іспит» («Зам[ість] с[онетів] і окт[ав]»). К., 1920.)

Якісь цибаті чужоземці³⁸⁶...

Міжпланетні інтервали.

Музагет. 1919, № 1—3

Листи до поета.

Зб[ірник] «Негативи», К., 1920, № 1

Іспит. Антистрофа. Зам[ість] с[онетів] і октав, ст. 24—25.

Псалом залізу (I — IV).

Мистецтво, 1921, № 1

Зелена неділя.

Сон[ячні] кл[арнети], 1920, ст. 54

До книги «З капелою Стеценка»

Рабіндранат Тагор

Уолт Уїтмен

Верхарн

«Реквієм» Моцарта³⁸⁷ виконувався в Москві в 1918 р. восени.

До мого перекладу «Реквієма» для «Думки» 1920 р.

«Сов[етская] музыка», № 3, 1960, ст. 50

Із циклу «Сотворіння світу»

«Плуг», К., 1920.

До цього (БСЭ, [т.] 10, [с.] 106. Гайдн (під впливом Генделя) (за поемою Мільтона³⁸⁸).

Времена года. Гайдн (БСЭ, [т.] 10, [с.] 106).

С в і й п е р е к л а д з н а й т и ³⁸⁹.

«Не дивися так привітно»

О панно Інно

Сон[ячні] кларнети. Вид[ання] 2-ге. К., 1920.

А в 1 вид[анні] не було?

П л у г. Вітер, не вітер — буря.

Музагет, 1919, № 1—3

«Й були такі, що тікали...».

На майдані.

Зб[ірник] «Черв[оний] вінок». 1920. Одеса.

Напував коня.

Прийшли до мене в гості.

Л[ітературно]-н[ауковий] в[існик], 1919, № 3.

Золотаренко перед цим у мене був у гостях (в малесенькій кімнатці). Він сам... із Марківців (?).

Розказував про село. Куди воно йде.

Ронделі (I — II) — Метелик агітпотягу Нар[одного] коміс[арія]ту освіти, 1920, № 1, липень.

«Іду з роботи» й «Мобілізуються тополі» (видрукувані окремо, без спільної назви «Ронделі»).

Д о « П о д о р о ж і » ³⁹⁰

В а г о н (критий) для перевозки зерна, цементу та інших вантажів. «...З обох боків засувні двері й люки у верхній частині кузова». Рис. № 13 на ст. 508.

Бачу на малюнку: люки, на щастя, приходяться ближче до ніг, а не до голови, особливо це торкається лівої частини вагона, в кінці якого є відкрита (кондукторська?) стояночка з кількома приступцями внизу (*Див. БСЭ, т. 6-й, стор. 508, рисунок 13*).

Д о с т [а т т і] « З к а п е л о ю ».

До цього див.: Історія Одеської публ[ічної] бібліотеки. Видання давніше. (До вірша «Зд[оров] б[удь], П[ушкін] мій»).

Д о с т [а т т і] п р о « К а п е л у С т е ц е н к а ».

Яке гидке писав про рад[янських] людей І. Бабель ³⁹¹: Октябрь, № 4, 1960, ст. 172, 173 і далі. А коли саме друкував Бабель окремі частини своєї книги? В якому році?

До ст[атті] «З капелою Стеценка».

Знайти про Олдріджа у зв'язку з Єлизаветом та Бобринською ст[анцією].

До ст[атті] про капелу Стеценка.

Слухаю В. С. Косенка музику по радіо об 11 г[одині] р[анку] [в] гот[елі] «Москва» під час розповіді В. Довженка. 13/XI-[19]60.

Його музика була написана уже після 1920 рр. Уточнити.

До ст[атті] «З капелою Стеценка».

В 1920 р. Сердюк Ол[екса]ндр Іванович³⁹² працював уже у Держ[авному] драм[атичному] театрі ім. Шевченка. Головним режисером був у театрі т. Загаров³⁹³, який у той же час викладав і в Драм[атичному] інституті ім. Лисенка, був керівником курсу.

Про Радчука³⁹⁴, з яким я ховав Волод[имира] Кобилянського, див. окремо.

Сердюк в 1920 р. мешкав на Володим[иро]-Либедській вул., десь навпроти заводу.

До ст[атті] про Смілу
(«Подорож з капелою Стеценка»)

Зайшов я у костьол. До цього я був у костьолі тільки в Чернігові. Та й то тільки на один момент одним оком глянув. Було це вдень. Десь я зустрівся з Аркадієм Казкою. Аркадій до своєї старшої сестри йшов. Розмовляючи, машинально йшли кудись. І раптом він спинився на одній із далеких від центру вулиць (назву її я вже не пам'ятаю), де стояв костьол. На тротуарі стоїмо, розмовляємо — аж тут випадково виходить із костьолу і ксьондз (Аркадій познайомив мене з ним), ксьондз і запрошує Аркадія виступити в костьолі на їхній відправі з двома артистами, щоб тріо проспівати «Разбойника благоразумного». У них же, у католиків, Паска була раніш од православної. Я прощаюсь, щоб іти в семінарію, а Аркадій і мене з ксьондзом познайомив. А я почуваю себе ніяково. Аркадій заради слави на все згоджувався. Аякже! Хтось із

гімназисток зайдуть на той вечір у костюл і будуть його слухать (одна гімназистка — це знайома Аркадія). А католики на все йшли, аби залучити до себе інтелігенцію.

До ст[атті]

27 травня 1965 р. 45 років від дня утворення (1920 р.) Татарської АРСР. Календарь замеч[ательных] и памятных дат.

А туди, в Татарію, як не помиляюсь, Георгій Бутирський переселився на роботу.

До ст[атті] про капелу Стец[енка]

Міллер Орест Федорович³⁹⁵ (16.III.1833—12.VI.1889)...

«...Ілля Муромець та богатирство київське» (1870); «Про побутовий елемент в поезії» (1858); «Малоруські нар[одні] думи і кобзар Остап Вересай» (1875) (*УРЕ*, [т.] 9, [с.] 210).

До ст[атті] про «Подорож»

І та, що вгорі перед нею іконка, схилена чогось до свого узголів'я сидить, немов би Маргарита Делакура³⁹⁶.

Щоправда, у Делакура ще й чорний спокуситель, що пальцем вказує на небо.

До ст[атті] «З капелою Стеценка»

В. І. Самійленко співав мені пісню, яку він сам переняв у Зах[ідній] Україні.

(Аби то абитиці,
Золоті китиці.
Абито, абито.)

Приблизно.

Мотив злегка пам'ятаю.

До статті «З капелою»

На Денікіна! (Известия, № 6, 30/IX-1919 р. див.: С. Буденный. Пройденный путь, ст. 254, внизу).

Додати до статті про Стеценка капелу

Stabat Mater Россіні, диригував Гончаров (а я був помічником його).

Це — в 1916 році у великий піст в театрі М. Садовського.

Остання співанка.

Ол[екса]ндр Станісл[авович] працює щелепами, говорить, говорить, а ритм його говоріння на підборідді клапті.

Кожного разу, коли Павло Васильович Гайда раптом зробить рукою заковичу в повітрі і почне сам собі усміхатись, ми вже знаємо, що він от-от якусь штуку нам упоре.

Або коли тпрукає губами собі — це вже значить: сте-режись! от-от щось мудре вискочить із уст його.

А у Євгенії NN іще с своя, так би мовити, «співчуваюча» її поглядам, із нею вона часто потихеньку бесіду веде. А про що саме — за гуркотом та за галасом, що за стінами вагона, нікому не вдається почути. Видно, що Євгенія N в чомусь її переконує, а та аж головою мотає та одмагається.

1920 (у Ліди спитати).

Женя — мій брат — диригував хором (буд[инок] по Хрещатику — установа...).

«Гей, гук, мати, гук».

Я йому віддав своє пальто із одворотом. А сам узяв його шинелю й провів з Лідою на вокзал свого Євгена, брата дората дорогого.

Як я проводжав із Лідою на вокзал мого дорогого Євгена.

Щось уночі писалось у темряві під час моєї хвороби (у Кончі-Заспі?).

1920

Всякий раз, як Василь приїздить до Києва, весь час мені говорить, щоб я до Харкова перебирався. Є на те великі причини. Особливо одна людина замахується на мене. Ах, Василь, Васильочок.

До «Подорожі»

Револ[юційні] традиції в Черніг[івській] семінарії.

Кибальчич³⁹⁷

Свідерський³⁹⁸

Подвойський

Про Свідерського див. Лист із ж[урналу] «Народ»³⁹⁹
(видавав і відповідав за редакцію Мих. Павлик⁴⁰⁰).

Листа передала мені Іра⁴⁰¹.

Шевцов И. Особое задание. *Воспоминания о деятельности причерноморских партизан в 1919—1920 гг. 1960. 112 стр. ц. 4 коп.*

В серии «Библиотека «Огонек», № 5.

Мухаммед Диб⁴⁰².

Списано з останньої стор[інки] обгортки № 5. Мухаммед Диб. Ожидание.

Додати до «Подорожі з капелю
Стеценка».

Не лиши нас і неб[есного] твого царс[твія].

— Ого! — кажу. — Яка «прямолінійна» жадність.

До мого дитинства і саме в Єлецькому і Троїцькому [монастирях].

18/IX (ст. 76).

Ленін про Смілу⁴⁰³ («Закарп[атська] пра[вда]», 28/II-[19]60).

Сміла.

До «Подорожі»

Уолт Уїтмен.

До «Подорожі з капелю Стеценка»

Полторацький⁴⁰⁴ Марко Фед[орович] (17.IV.1729—26.II.1795)... співак і диригент Придворного хору.

У нього вчилися М. Березовський⁴⁰⁵ і Д. Бортиянський (УРЕ, [т.] 11, [с.] 355).

До «Подорожі з Стеценком»

«В лютому 1919 і на початку червня 1920 в районі Попельні точилися запеклі бої частин Червоної Армії з петлюрівцями і військами панської Польщі» (УРЕ, [т.] 11, [с.] 401, у н и з у).

Сміла

Stabat mater dolorosa Россіні пролітає у голові в мене. Згадується концерт у Тр[оїцькому] н[ародному] домі.

Розкласти. Розписати окремо.

А справжня муза

неомузена⁴⁰⁶

Там десь на фронті

в ніч суху...

Див. про Омелька Качайла⁴⁰⁷ у В. Чумака. 1919.

Коли б ви нам допомогли⁴⁰⁸

Капіталістів бити!

Нова мадонна прийде
Там правлять ск[різь] б[андити].

Людині гімн, людині, а не богу! ⁴⁰⁹

Евоі! *

За плугом ходити наші нащадки готуватимуться
не менш, як зараз готуються в балетній студії. І
на людину, що не вмітиме пісні, дивуватимуться, як
на справжнього контрреволюціонера.

Замість сонетів і октав

Чорнозем
підвівся
і дивиться в вічі.

П л у г

І Бєлий
і Блок

Марджанов. Див.: Луначарський: Стаття
о літературе. М., 1957, стор. 724.

До «Подорожі з капелою Стеценка»

Ленін (взяти міжнародний стан — книгу).

Із «Замість сонетів і октав» — «Цибаті чужоземці».

На деревах майові губки поросли ⁴¹⁰...

Коли «Пам'яті Вікторова» написано ⁴¹¹: 1920? чи [19]21?

В якому місяці (1920).

Спогади Саксаганського (в якому році вийшли? ⁴¹²
У Ан[атолія] Павлюка ⁴¹³).

«Мистецтво вмирає» ⁴¹⁴ в якому році видано.

Війна з Польщею — чи закінчилась була уже? ⁴¹⁵

Котовський де тоді був?

«Прометей» Стеценка.

«Прометей» (вірш мій, верлібр).

Співав я під орудою Архангельського.

Про розповідь брата Михайла (М. Лисенко в Черні-
гові).

«Зелений гай, пахуче поле» ⁴¹⁶. 1915 р. в Чернігові.

* Вигук радості на святах стародавніх греків.— *Ред.*

«Ой рано-рано кури запіли» (1915).

У Тройці весь час ждемо, от-от з відпусток прийде Максим Горький ⁴¹⁷.

Грав я в 1915 р. на кл[арнеті] і на гобої у симфон[ічно-му] оркестрі в Чернігові.

А! так ось чого у Вас перша кн[ижка] зветься «Соняшні кларнети»!

М о л о ч а ї.

Корсунь? Чи Новомиргород?

Рота (чи, може, й полк, по-тодішньому, до найменших розмірів урізаний) пішов від станції кудись униз через балку. І на зеленому тлі одно тільки знамено червоніло його попереду полка, червоніло, квітло, палало, й колихалося, і комусь погрожувало відомстити за своїх людей, безневинно ворогом посічених, порубаних...

...Ось уже спустився полк у балку і став виходити ізнов по протилежному підйому вгору... Не всіх ще бійців видно, а червоне знамено вже виходить, піднімається все вище і вище пляма червона — немов у Коцюбинського на тлі зеленої гори.

Загальне і додатки (розкласти).

М а н у і л ь с ь к и й Д м [и т р о] Зах [а р о в и ч] ⁴¹⁸.

«...Працював нар[одним] комісаром земельн[их] справ. Після ІV конференції КП(б)У (1920) — член Тимчасов[ого] ЦК КП(б)У, член мирної делегації по переговорах з Польщею 1920—[19]21, у грудні 1921 обраний першим секретарем ЦК КП(б)У, був ред[акто-ром] газ[ети] «Коммунист» ⁴¹⁹ (УРЕ, [т.] 8, [с.] 467).

Мандичевський Єусебій (18.VIII.1857—13.VII.1929) ⁴²⁰.

...Монументальні дослідження його про Й. Гайдна, Ф. Шуберта ⁴²¹, Й. Брамса ⁴²². Видав 26 томів розвідок і статей своїх.

Неодмінно треба дістати (УРЕ, 8, 454).

В. Свєнціцький ⁴²³. «Варшав'янка». Переклад Миколи Вороного.

Микола Вороний. Вибрані поезії. К., 1959, ст. 203. Рік перекладу?

8/ІХ. Два місяці

3/ХІ. Я заслаб.

Подорож капели:

від 8 вересня 1920 і по 3 листопада («Я заслаб»). 2 місяці.

$$\begin{array}{r} 1891 \\ - 1882 \\ \hline 9 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 1920 \\ - 1882 \\ \hline 38^{425} \end{array}$$

різниця на 9 р[оків]⁴²⁴

Із Ст[епана] Руданського

А як тільки в церкві дяк⁴²⁶
«Іже» заспіває...

Висміювання голосів у інших капелах та хорах.

Після визвол[ення] Києва О. Довженка було призначено секретарем губернського відділу міської освіти. У Києві працював приблизно рік.

...Завідував тоді також відділом мистецтва, був комісаром театру Шевченка, брав участь в роботі організаційного Ком[ітету] працівників освіти (*О. Довженко, т. 1, [с.] 18—19*).

Про кооператорів-назадників (*О. Довженко, т. 1, ст. 43, 44, 45 і далі*).

У с і і н ш і. Лихотинський⁴²⁷. Л. Яновський. Н. Любенко⁴²⁸ (за кухнею) запис пісень, 1911?

Г. Савицький⁴²⁹.

А р т и с т и. Мар'яненко. Заньковецька⁴³⁰ (кантата). Борисоглібська⁴³¹ (її голос). Саксаганський (в Нац[іональному] театрі). Лазар Шевченко⁴³² (там же). Манько⁴³³ (в 1913 р. «Світло»?).

Л і т е р а т о р и.

Еренбург.

Вас. Чумак. Конкурс гімну⁴³⁴. Запис пісні від нього у моїй хаті на Кузнечній.

Волод[имир] Кобилянський. «Вода металофонами»⁴³⁵ (це тоді, як у клубі «Родина»⁴³⁶ ішла співанка в залі по сусідству панихиди М. Лисенка — він забув свої документи в кл[озеті] з карткою, а я йому віддав,— «вода металофонами»).

Л і т е р а т о р и.

С. Васильченко. «Рада», 1913. Канів, 1919.

З в і р и т и: коли саме «Чорний сміх»⁴³⁷ було написано.

Б. Кротевич. «Полонянка»⁴³⁸.

Композитори й музикознавці.

К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий, К. Квітка,
П. Козицький, М. Вериківський, Б. Яворський.

Блуменфельд⁴³⁹.

С. Футорянський⁴⁴⁰ (чи до своєї подорожі я його знав?).

Книжку взяв про Веделя.

Петрушевський.

Калачинський.

Сокальський⁴⁴¹ (про нього мої знання на той час).

Д. Ревуцький⁴⁴².

Я. Яциневич⁴⁴³.

Г. Верьовка (які вже твори були в 20-му році?⁴⁴⁴).

До кн[и]ги] «З капелою Стеценка
по Україні»

Ввести по частинах «Живем комуною»⁴⁴⁵.

До мого вірша «Пам'яті Вікторова»

Див. Герцен, XI, стор. 205, Роберт Оуен і окремо стор. 210 «New harmony».

«Апостол между фабрикантами», а також ст. 211 «вера в постукивающие духи».

Ст. 211 — перелистывая книжку «Westminster Review»...

Ст. 212. «Задолго до его смерти начала его уже были опровергнуты, забыты...»

«Его биография интереснее его».

«Но и тут мы чувствуем, что он слишком долго жил: слишком долго для себя, слишком долго для своих друзей и еще дольше для своих биографов».

Ст. 213 — «Вестминст[ерское] обозрение».

Ст. 215 — «Westminster Review».

Ст. 250. Стремление людей к более гармонич[но]му быту совершенно естественно, его нельзя ничем остановить, так как нельзя остановить ни голода, ни жажды.

Арнольд Ол[ександр]ович Альшванг

1) Лермонтова мені подарував. 1923 р.

2) Про Супруна взяв motto * до своєї... 1922?

3) Грав мені в моїй хаті.

* Тут у значенні епіграфа на початку твору (лат.).— Ред.

Згадки про Хмельницю ⁴⁴⁶.

Дві сестроньки ⁴⁴⁷.

Запис пісень з голосу Наталі ⁴⁴⁸.

Оля ⁴⁴⁹...

Мати ⁴⁵⁰.

Хор церковний (його провінц[ійні] інтонаційні замашки).

Мені треба до «Подорожі капели Стеценка»:

М. Михайлов: Засновник музичної рос[ійської] критики (О. Серов).

Тут є і про формаліста Гансліка ⁴⁵¹. ЛІМ ⁴⁵², 7/II-[19]45.

Маркус: «Советск[ая] музыка», 1949, № 8.

До «Подорожі з капелою»

Про мудреця... Т. Шевч[енко], т. IV, ст. 393.

Про Кирила Стеценка

Додатки.

До перших розділів.

Смерть брата Михайла ⁴⁵³.

У дитячу бібліотеку на Кузнечній із своєї хати я побіг. Ключ я взяв у Вас[иля] Кир[иловича]. Сум такий у серці! А не знаю ж, чого. Бо ще не знав, що брат помер. А тільки відчував.

Був святний день. Бібліотеку ключем великим я одмикнув.

Вас[иль] Чумак. У мене на квартирі був, і я з його голосу від нього пісню записав. Був потім і в Всевидаті він.

Василь Еллан.

Гр[игорій] Гурович.

Одеса.

Починаючи від 246-ої стор.⁴⁵⁴, а також від стор. 264-ої — «Море побачу».

Підготовка до приїзду в Одесу.

Море ж там!

Те ж і ст. 271-ша.

Спіняємось на ст[анції] Товарова Одеса, ст. 273 на звороті.

Далі — 12/Х (ст. 274).

277 — Пам'ятник Пушкіну.

291 — Рабіндранат Тагор.

292 — Море й метелик.

До «Подорожі». Одеса, Рішельєвський ліцей ⁴⁵⁵

У 1825 [р.] викладачем ліцею було призначено Адама Міцкевича ⁴⁵⁶, проте царський уряд відкликав його з цієї посади (*УРЕ*, [т.] 12, [с.] 280).

До «Подорожі з капелою»

У Тульчині в хаті Леонтовича.

Про Б[олеслава] Л[еопольдовича] Яворського] говорили між собою К[ирило] Г[ригорович] і М[икола] Дм[итрович].

До кн[иги] «З капелою Стеценка»

Ленін про Жанну Лябурб. «Вопросы истории», № 2, 1960. В статті: [стор.] 152—166, окремо [стор.] 163.

(В Агітпоїзді мені говорили в Одесі. В[олодимир] Пот[ьомкін]).

В 1920 році у жовтні місяці я разом із хоровою капелою Стеценка в Одесі пробув кілька днів (капела командирована була Народним комісаріатом освіти). Давала вона концерти по клубах, школах, а також і на окремих фабриках.

Одеса в той час переживала великі труднощі після перемоги Радянської Армії під командуванням Гр[игорія] Ів[ановича] Котовського над осоружним ворогом.

Рабіндранат Тагор

в Одесі

на березі моря

камінцями

діти граються

(камінчиками

немовби діти

граються у сві-

ті).

Гулак Мик[ола] Ів[анович] (1822—[18]99)

Один із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства.

Ув Одесі (1859—[18]61) (*УРЕ*, [т.] 3, [с.] 520; *БСЭ*, [т.] 13, [с.] 190).

Див. бібліографію.

Чернігівський колгоспник Володимир Симонюк розгромив вогнем з своїх мінометів цілу роту фашистів (із статті Вас. Кучера «Перлина Чорномор'я», «Рад[янська] Укр[аїна]», 11/IV-[19]44).

Лежить у теці загальній (стор. про Одесу).

В. Г. Коновалов. Герои Одесского подполья. Предисловие Мориса Тореза ⁴⁵⁷, М., 1959. Див. «Вопросы истории», № 1, 1961, стор. 153.

Инеса Арманд ⁴⁵⁸

Москва 28-IX [1920]. Сегодня скончалась товарищ Инеса Арманд — член коллегии отдела по работе среди женщин при Центральном Комитете Коммунистической партии.

(Укроста)

«Коммунист» (Харків),
30/IX-1920

Д о с т а т т і

Инеса Арманд (8.V.1874—24.IX-1920)

Ще раз глянути в київські і особливо в московські газети 20-го року (вересень місяць).

«Курьер» был прогрессивной московской газетой. В ней печаталась литературная молодежь того времени: Серафимович ⁴⁵⁹, Телешов ⁴⁶⁰, Леонид Андреев ⁴⁶¹, Вересаев ⁴⁶², Луначарский. Одним из ее сотрудников был В. П. Потемкин (при Советской власти — нарком просвещения)».

Із статті К. Чуковського «Драгоценная находка». «Лит[ературная] газ[ета], 19/III-[19]60, № 34.

А він же розповідав мені про [це] ще в 1928 р. у горах за Стамбулом, а також у розмові в Москві, коли О. М. Філіпов ⁴⁶³ був.

«І буде так» (Зб[ірник] «Черв[оний] вінок», Одеса, 1919).

«На майдані» (Зб[ірник] «Черв[оний] вінок», Одеса, 1919).

«Як упав же він...» (Зб[ірник] «Черв[оний] вінок», 1919, Одеса).

Ронделі (I—II) (Метелик агіт[а]п[от]ягу Нар[одно]го комісаріату освіти. 1920, № 1, липень).

Іду з роботи.

Мобілізуються тополі (надрук[овано] кожесп окремо без загальної шапки «Ронделі»).

У зб[ірці] «Плуг». Ронделі. К., 1920.

Про Жанну Лябурб

Ленін, [т.] 30, [с.] 186 (У доповіді ВЦВК і Раднаркому 5/XII-1919 — див. [с.] 247).

Опубліковано в грудні 1919 р.

Про Одесу див. ювілейне число «Чорноморської комуні»⁴⁶⁴, № 105, 2/IX-[19]44 (лежить на полиці «Області УРСР»).

Про Жанну Лябурб (*Укр[аїнський] іст[оричний] журнал*, № 1, 1960, ст. 122).

До сьомого тому Зібрання творів Павла Тичини у дванадцяти томах увійшли прозові твори — ранні оповідання «Спокуса», «Бого-словіє», «На ріках вавілонських», незавершений нарис «Ланцюги», написаний в той же період, щоденник-повість «Подорож з капелою К. Г. Стеценка» та дорожні нотатки [«Ідемо до Джамбула»]. Це зразки великої й малої форм тичининської прози.

Интерес до прозової творчості виник у молодого П. Г. Тичини під впливом його духовного й літературного наставника М. М. Коцюбинського: «Вже в 1913 році, здійснюючи свою обідянку М[ихайлу] М[ихайловичу] неодмінно писати про монастирське життя (бо тільки ж Ви один, здається, добре його знаєте), я хотів почати ряд оповідань про життя трійці. Тим часом я написав лише одне оповідання «Спокуса»...»¹ У виданні «Із щоденникових записів» автор неодноразово згадує перші кроки саме в прозовій творчості і її оцінку «мистецькою публікою» (див. назване видання, с. 43, 64).

У 1927 р. М. Горький, дякуючи П. Тичині за надіслану йому книгу вибраних поезій у російських перекладах, запитував: «Чи не думаєте писати прозу? Мені здається, що й тут Ви були б новатором»². Зрозуміло, що автор «Буревісника», якого М. Коцюбинський познайомив на острові Капрі з віршами юного поета П. Тичини, не міг знати тоді та і в наступні півтора десятиліття про його інтереси до творення прози, але інтуїція видатного художника слова підказала йому, що в цьому оригінальному таланті дуже помітним є нахил саме до цього жанру.

У післявоєнні роки, повернувшись до роботи над створенням книги «Подорож з капелою К. Г. Стеценка», поет паралельно починає працювати над повістю «Моє дитинство» — цей задум було частково реалізовано в незавершеній однойменній поемі. Яким би прекрасним не був вірш про подорож з капелою К. Г. Стеценка, та щоденник-повість про ту незабутню мандрівку був і залишиться документом виняткового культурно-історичного значення: виконуючи роль літописця капели, автор наповнив його своїми найтоншими постичними спостереженнями.

Тичина П. Із щоденникових записів. К., «Радянський письменник», 1984, с. 379—380. Очевидно, П. Г. Тичина мав на увазі це оповідання як перший твір задумуваного ряду.

² *Горький М.* Собр. соч. В 30-ти томах. М., Гослитиздат, 1955, т. 29, с. 31.

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1913, 17 жовтня.

Передруковано із незвичними, очевидно, редакційними, виправленнями та скороченнями в кінці оповідання в газ. «Безбожник», 1941, 1 лютого, в дні, коли широко відзначалося 50-річчя з дня народження поета та 30-ліття його творчої діяльності.

Автограф не відомий. В архіві П. Г. Тичини зберігся машинописний передрук тексту із виправленнями дружини поета Л. П. Тичини та певстановленої особи (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР — далі ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1538), зробленими, очевидно, після смерті П. Г. Тичини з першої газетної публікації, з якої було здійснено і переклад російською мовою (див. журн. «Радуга», 1971, № 11, с. 97—102; переклад Неллі Копилової, переднє слово С. Тельнюка).

Подається і датується за першодруком.

«Рада» — щоденна газета ліберально-буржуазного напрямку. Видавалася в Києві українською мовою в 1906—1914 рр. В газеті друкували свої твори М. Коцюбинський, О. Маковей, Дніпрова Чайка, А. Тесленко, Панас Мирний та композитор М. Лисенко. П. Тичина працював деякий час співробітником цієї газети.

«Безбожник» — газета Центральної спілки безбожників України. Виходила в 1937—1941 рр. один раз на тиждень.

¹ «Вечная память» — заупокійна молитва у православних християн.

² «Закачаю, закачаю...» — очевидно, фольклорний запис П. Г. Тичини. В автографі запису української народної пісні «Дивуються вражі люде збоку», зробленого в 1913 р. від свого дядька Г. В. Савицького з Ніжина, є додаток із восьми рядків іншої пісні, перший куплет якої П. Г. Тичина цитує в оповіданні «Спокуса». Наводимо другий куплет із запису 1913 р.:

Ой так, та не так,
Та надіну кобеняк,
Та не туди копкою,
Куди люди велять.

(Див.: Народні пісні в записах Павла Тичини. К., «Музична Україна», 1976, с. 166, та 12-й том цього Зібрання творів, де подаються всі відомі фольклорні записи поета.)

³ Геродиякон — диякон у сані священника.

⁴ Вечерня — відправляювана у другій половині дня церковна служба у християн.

⁵ «Во ім'я отця і сина...» — початок щоденної молитви у православних християн.

⁶ Акафіст — у християнській богослужбовій літературі — особливий вид молитовно-хвалебних пісень на честь богородиці, Христа й святих.

⁷ ...в холодну церкву... — В газеті «Безбожник» до цього місця додано примітку: «Холодною церквою звалися ті церкви в монастирях, в яких правила служби влітку і які ніколи не опалювалися».

⁸ Геєна вогненна — первісна назва долини Енном (Тофет) біля Єрусалима, де іудеї приносили в жертву Ваалу і Астарті своїх дітей, спалюючи їх. У переносному значенні — місце пекельних мук людини.

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1913, 6 листопада, с. 2—3. Передруковано в журн. «Соціалістична культура», 1970, № 1, с. 18—20 (публікацію підготувала Л. П. Тичина. Вступна стаття С. В. Тельнюка) та в перекладі російською мовою в газ. «Литературная Россия», 1970, 14 серпня, с. 14—15.

Автограф не відомий. Зберігся машинопис (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1536), передрукований, очевидно, з першої публікації в післявоєнний період, на якому є лише одна авторська помітка червоном олівцем: «Слово «катедра» виправить — кафедра».

Подається і датується за першодруком.

¹ **Догматика** — систематичний виклад догматів (положень) релігії.

² **Динарій** (від лат. denarius — той, що складається з десяти) — давньоримська срібна монета, від якої походять назви грошових одиниць ряду сучасних країн. Складався спочатку з 10, а згодом з 16 ассів.

³ **Карнавка** — металева закрита коробка з отвором у кришці для збирання грошей (переважно в церкві).

⁴ **Голіаф** — за біблійною легендою, філістимлянський велетень. Голіафом називають людину дуже високого зросту і незвичайної фізичної сили.

НА РІКАХ ВАВІЛОНСЬКИХ

Вперше надруковано в журн. «Світло», 1913, № 3, с. 51—57.

Автограф не відомий. В архіві П. Г. Тичини зберігся лише машинописний текст, передрукований, очевидно, з журналу «Світло» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1537).

«Світло» — єдиний український педагогічний журнал для сім'ї і школи ліберально-буржуазного напрямку, що видавався на Східній Україні (в Києві) в 1910—1914 рр. і був присвячений питанням шкільного, позашкільного і сімейного виховання та загальним питанням культури, за що зазнавав утисків з боку царського уряду. П. Г. Тичина з осені 1913 р. до весни 1914 р. працював у редакції цього журналу на посаді технічного секретаря.

Датується і подається за першодруком.

¹ «На ріках вавілонських» — початкові слова 136-го псалма Давида, в якому розповідається про поневірняння Іудеїв у вавілонському полоні: «На ріках вавілонських, там сиділи ми і плакали, згадуючи про Сіон». У переносному значенні — висловлення жалю і туги за чимсь безповоротно втраченим.

«На ріках вавілонських» — вокальний твір українського композитора А. Веделя, враження від виконання якого П. Г. Тичина описує в цьому творі.

Своєрідні літературні інтерпретації цієї легенди створили Т. Шевченко в «Псалмах Давидових» («136. На ріці круг Вавілона...») та І. Франко «На ріці вавілонській і я там сидів...» («На старі теми, Х»), які використали форму біблійної легенди для пропаганди своїх революційно-демократичних ідей. Відомі ще переклади цього псалма П. Куліша і С. Руданського.

² **Гомілетика** — частина риторики, що викладає правила побудови церковної проповіді.

³ Дидактика — частина педагогіки, яка розробляє теорію освіти й навчання, виховання в процесі навчання. Релігійна дидактика — одна з дисциплін православного богослів'я.

⁴ Розкол — відокремлення від російської православної церкви частини віруючих, які не визнали церковної реформи Никона в 1653—1656 рр. У другій половині XVII — XVIII ст. розкол був ідейним прапором антифеодального та опозиційного рухів. До 1906 р. розкольники, або старообрядці переслідувались царським урядом.

⁵ Адіафора — в церковних питаннях це слово означало несуттєвість і необов'язковість дотримання деяких обрядових звичаїв тієї чи іншої церкви: облачення, свічок, зображення святих тощо. Це особливо виявилось у відомих розходженнях протестантів з католиками.

⁶ Єктенія — сукупність молитов, які читаються дияконом або священником при кожному богослужінні від імені віруючих і які містять прохання і звернення до бога.

⁷ «Лік» — християнське богослужіння; в давні часи складалося, з одного боку, із возгласів і молитов священослужителів, з другого — із відповідей на ці возгласи співами і проголошеннями народу, який збирався в храмі. Назва «лік» (тобто народ) збереглася в богослужбових книгах, хоч замість народу в храмі відповіді на возгласи священника і диякона співаються не всіма, а лише вибраними співцями, які утворюють хор, або клірос.

⁸ Возглас — заключна частина молитви, яка голосно виголошується священником і яка складається із славослів'я святій трійці. Влєвненість у тому, що молитву буде почуто, виражається співом після кожного возгласу словом «амінь».

⁹ Канон — очевидно, пісня на честь якогось святого або свята, яку пародіювали семінаристи.

¹⁰ Ірмос — поетична строфа, що поєднувала біблійну пісню з християнськими гімнами іншого силабічного віршування.

¹¹ Содом — одне із старовірських міст, яке, за біблійною легендою, разом із Гоморрою було зруйноване богом за гріхи їхніх жителів. У переносному значенні — розпуста, безладдя, хаос.

¹² «На землі весь род людской...» — слова із арії Мефістофеля з опери Ш. Гуно «Фауст».

¹³ Алілуя — вигук, що вживається у відправах іудейської і християнської релігій для вираження прославлення бога.

¹⁴ Сіон — пагорб поблизу Єрусалима, де, за Біблією, була резиденція царя Давида, а також храм іудейського бога Яхве (Ягве, Єгови, Саваофа).

¹⁵ Адонай — господь (євр.), від слова «адон» («господь»).

ПОДОРОЖ З КАПЕЛОЮ К. Г. СТЕЦЕНКА

Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1971, № 1—4 (підготовлено до друку А. К. Павлюком і Л. П. Тичиною. Передмова — «Незвичайна мандрівка» — Я. В. Баша). В цій публікації з етичних міркувань було змінено прізвища деяких учасників подорожі. Повнішу публікацію щоденника було здійснено в окремому виданні «Подорож з капелою К. Г. Стеценка» (К., «Радянський письменник», 1982). Остання публікація є найповнішою: в ній, крім тексту щоденника, записаного під час подорожі, подаються варіанти окре-

мих епізодів, розроблених пізніше, та майже всі матеріали, над якими поет працював у післявоєнний період і які мали стати документально-художньою основою задуманої, але не завершеної книги «Подорож з капелою К. Г. Стеценка».

В архіві П. Г. Тичини збереглися два томики записів, зроблених під час подорожі (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1541, 1542), ретельно зброшурованих і оформлених А. К. Павлюком. Окремі епізоди, перероблені згодом автором, текст щоденника, переписаний А. К. Павлюком у дні окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1543—1554), а також матеріали до книги «Подорож з капелою К. Г. Стеценка» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1555—1565) — це основні джерела тексту публікації щоденника та підготовчих матеріалів до книги, які подаються в додатках до розділу «Незавершені твори».

Датування щоденникових записів авторське.

Подається за автографом.

¹ Стеценко Кирило Григорович (1882—1922) — видатний український композитор, із творами якого П. Г. Тичина як співак і диригент був знайомий ще з років навчання в Чернігівській семінарії та в Київському комерційному інституті, де студентський хор виконував його «Прометей» (слова О. Коваленка). Знайомство поета і композитора відбулося, як згадує П. Г. Тичина у статті «К. Г. Стеценко» (1960), в театрі Садовського у Києві ще папередні Лютневої революції, але їхні дружні взаємини зав'язалися лише під час подорожі з капелою по Правобережній Україні від 8 вересня по 10 листопада 1920 р. На слова поета К. Г. Стеценка написав музичний твір «Блажен, блажен, благословен» (1920), надрукований у збірці «В серці у моїм» (К., «Дніпро», 1970) під назвою «Свобода, рівність і любов». В архіві П. Г. Тичини збереглися щоденникові записи про поїздку 30 квітня — 1 травня 1922 року в село Веприк на похорон К. Г. Стеценка, де він виступав із промовою.

² «Було літо, було літо...» — українська народна пісня.

³ Ковчег — тут предмет релігійного начиння, що являє собою дерев'яну скриню, оковану металом, для зберігання різних «священих речей».

⁴ Скінія (можливо, від слова «скит») — житло християнсько-го ченця-пустельника.

⁵ Вадик — Вадим Кирилович Стеценко (1914—1984), син композитора; згодом — професор Київської консерваторії імені П. І. Чайковського.

⁶ Лідочка — Лідія Петрівна Папарук (1900—1975), згодом дружина П. Г. Тичини.

⁷ Катерина Кузьмівна — мати Л. П. Тичини.

⁸ Гайда Павло Васильович — композитор і диригент українських народних хорів. Працював інструктором музичної справи культурно-освітнього відділу у Дніпросоюзі. Їздив разом з Другою мандрівною капелою по Правобережній Україні. Хорову практику проходив у селі Веприку на Київщині під керівництвом К. Г. Стеценка, де одночасно керував і драматичним гуртком.

⁹ Протодиякон — дякон вищого чину.

¹⁰ Олександр Станіславович — О. С. Чапківський (1884—?), уповноважений Дніпросоюзу, адміністратор капели, згодом був секретарем Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича.

¹¹ Всевидав — державне видавництво, у якому в 1919 р. (за Радянської влади) П. Г. Тичина завідував літературним підвідділом.

¹² Івга Петрівна — І. П. Любченко, представник адміністрації капели, згодом діловод Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича.

¹³ Дніпросоюз — Дніпровський союз кооперативних товариств, згодом — Губсоюз. У цій організації було створено культурно-освітній відділ, який займався популяризацією театральної, музично-хорової та бібліотечної справи. До ради експертів з театральної справи входили художник М. Г. Бурачек, поет М. К. Вороний, актори І. О. Мар'яненко, П. К. Саксаганський; з музично-хорової справи — композитори Я. С. Степовий, В. М. Верховинець, Р. М. Глієр, П. Д. Демуцький, П. О. Козицький, М. Д. Леонтович, Б. Л. Яворський; з бібліотечної справи — Ю. О. Меженко (Іванов); експертом з художньої справи був Ф. С. Красицький. У 1920—1923 рр. художнім кооперативним музеєм у Дніпросоюзі завідував П. Г. Тичина.

¹⁴ Корнет — духовий мідний мундштучний музичний інструмент, який застосовується в оперному, симфонічному та духовому оркестрі.

¹⁵ ...їдемо «Максимом Горьким». — Як видно із пояснення автора щоденника, ім'ям Максима Горького в царській Росії називалися вагони найнижчого класу, в яких їздили тоді бідні пасажери. Така назва походить, очевидно, від звички великого пролетарського письменника їздити у вагонах третього класу разом із простим народом. Як згадував О. Корнійчук, М. Горький радив йому, як молодому письменникові, їздити лише у вагонах третього класу.

¹⁶ Софія, Софійський собор — пам'ятник історії, архітектури і монументального живопису першої половини XI ст., споруджений під час князівства київського князя Ярослава Мудрого в 1037 р.

¹⁷ Лавра (Києво-Печерська) — православний монастир, заснований у печерах ченцями Антонієм і Феодосієм біля літньої резиденції князів Берестового поблизу Києва. З 1926 р. на території лаври знаходиться Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

¹⁸ Башибузук — солдат нерегулярної кінноти або піхоти, які існували в Туреччині в XVIII—XIX ст. У переносному значенні — груба, жорстока і нестримна людина.

¹⁹ Поль-де-фрак — чоловічий парадний костюм, тип сюртука з довгими фалдами ззаду й вирізаними полами спереду.

²⁰ Ліза — в капелі було дві співачки з таким ім'ям — Єлизавета Юрївна Кнорре (сопрано) і Єлизавета Антонівна Жданова (альт). Кого мав на увазі автор щоденника — невідомо.

²¹ Мопассан П'єр де (1850—1893) — французький письменник. Автор романів «Життя», «Любий друг», «Монт-Оріоль», «П'єр і Жан» та збірок новел, що відзначаються різкою антибуржуазною спрямованістю, гострою соціальною аналізою.

²² Prima vigilia, secunda vigilia, tertia vigilia. — Йдеться про першу, другу і третю зміни нічного вартування у вагоні.

²³ Батієва гора — назва підвищеної місцевості в Заліз-

ничному районі Києва, пов'язана з іменем хана Батия, де нібито стояв його намет під час облоги міста в 1240 р.

²⁴ Д а р о н о с и ц я — посуд, у якому свищеник посить причастя для причащення за межами церкви.

²⁵ Печерське (Печерськ) — історичний район Києва на правому березі Дніпра, назва якого походить від печер, які з давніх часів існували на території Києво-Печерської лаври.

²⁶ Д е м і ї в к а — район Києва, тепер на території Московського району.

²⁷ «К а м е л і ї. Психологічні арабески» — книжка П. Богацького, видана в Києві в 1919 р. Павло Богацький (1883—?) — письменник ліберально-буржуазного спрямування, а в 1917—1918 рр. — політичний діяч буржуазно-націоналістичного напрямку. В 1909—1914 рр. видавав у Києві журнал «Українська хата», де було надруковано одну з ранніх поезій П. Г. Тичини «Де тополя росте» (1912, № 2, с. 127).

²⁸ Л а п п о - Д а п и л е в с ь к и й Олександр Сергійович (1863—1919) — російський історик, академік (з 1899 р.). Написав понад 150 наукових праць з російської історії (найважливіша — «Організація прямого оподаткування в Московській державі...», 1890), джерелознавства, дипломатики та публікацій джерел. У питаннях методології стояв на ворожих марксизму позиціях неокантіанства.

²⁹ М а р к о — Марко Степанович Терещенко (1894—1982), згодом відомий український радянський режисер театру і кіно, заслужений артист УРСР. Автор спогадів про театральне життя Києва на початку 1920-х років та про П. Г. Тичину у зб. «Співець нового світу» (К., «Дніпро», 1971) та в журн. «Вітчизна», 1980, № 8.

³⁰ Б л о к Олександр Олександрович (1880—1921) — російський поет, творчість якого високо цінував П. Г. Тичина. П'єсу О. Блока «Троянда й хрест» було перекладено П. Тичиною орієнтовно в 1920—1923 рр. для постановки в Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка, де поет працював тоді завідуючим літературною частиною (див. переклад п'єси у п'ятому томі цього видання).

³¹ К а ф е ш а н т а н — у капіталістичних країнах кав'ярня з відкритою сценою для виступів переважно непристойного характеру.

³² К у в ш и н н е Р и л о — один із персонажів поеми М. В. Гоґоля «Мертві душі», який знеславив себе хабарництвом.

³³ К у р е н і в к а — район міста Києва, тепер на території Подільського району.

³⁴ Б о б р и н с ь к а — тепер залізнична станція імені Тараса Шевченка в Черкаській області, споруджена в 1876 р. на околиці містечка Сміли на залізничній лінії Фастів — Знамянка. Згодом від Бобринської було прокладено залізничну колію до станції Бахмач Чернігівської області (через Черкаси).

³⁵ Х о л о д н и й Я р — урочище в лісі поблизу міста Чигирина Черкаської області.

³⁶ З а г у л Дмитро Юрійович (1890—1938) — український радянський поет. У роки першої світової війни переїхав із Західної України спочатку до Одеси, а потім до Києва. З 1920 р. працював учителем, а з 1922 р. перейшов на літературну роботу. Був членом літературних організацій «Західна Україна», ВУСПП. Перші збірки поетичних творів були позначені абстрактністю образів, елементами

містики й символізму. В книгах «Наш день» (1925), «Мотиви» (1927) осівав радянську дійсність. Д. Загул відомий як історик і теоретик літератури, літературний критик і перекладач із західноєвропейських літератур.

³⁷ Слісаренко Олекса Андрійович (1891—1937) — український радянський письменник. Друкуватися почав з 1911 р. як поет. Перші поетичні збірки були позначені впливами символізму і футуризму. У збірках оповідань «Плантації» (1925), «Сотні тисяч сил» (1925), «Сліди бурунів» (1927) та інших правдиво показано окремі епізоди з часів першої світової та громадянської воєн, класову боротьбу на Україні в 20-роках. Написав також повісті «Бунт» (1928), «Страйк» (1932), романи «Чорний ангел» (1929), «Хлібна ріка» (1932) та ін.

³⁸ Ганжа Андибер (Дендеберя) Фесько — герой української народної думи «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер».

³⁹ Миронівка — тепер селище міського типу. У 1920-х роках П. Г. Тичина короткий час жив на території Миронівського цукрозаводу. У червні 1938 р. та в 1947 р. кандидат у депутати Верховної Ради УРСР П. Г. Тичина зустрічався в Миронівці із своїми виборцями.

⁴⁰ ...Перша мандрівна капела повернулась... — Капела подорожувала по Лівобережній Україні.

⁴¹ Попович Альоша — герой давньоруського билинного епосу, зображений на картині В. М. Васнецова «Богатирі».

⁴² Вериківський Михайло Іванович (1896—1962) — український радянський композитор, диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР. З 1921 р. разом із П. Г. Тичиною брав участь у роботі Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича. Створив музичні твори на слова Тичини «А я у гай ходила...», «На майдані», «Сирітка».

⁴³ Еллан-Блакитний Василь Михайлович (справжнє прізвище — Елланський; 1894—1925) — український радянський письменник і громадський діяч. До 1920 р. був членом партії боротьбистів. Після саморозпуску цієї партії (одним з ініціаторів цього був В. Блакитний) і вступу до Комуністичної партії у березні 1920 р. В. Блакитний стає одним з активних творців радянської пролетарської літератури. В 1920 р. як політпрацівник брав участь у війні з білополяками, а з 1921 р. був призначений головою Держзвідаву й редактором газети «Вісті ВУЦВК». На IV—VIII конференціях КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР, обирався делегатом кількох партійних з'їздів та Всеукраїнського і Всесоюзного з'їздів Рад. В. Еллан навчався разом із П. Тичиною в Чернігівській духовній семінарії і, хоч був молодший, «вдачею своєю — можливо, що він уже й усіх нас обганяв», — так згадував пізніше автор публікованого щоденника у «Сторінках спогадів про Василя Еллана» (див. *Тичина П. З минулого — в майбутнє*. К., «Радянський письменник», 1973, с. 224).

⁴⁴ Верьовка Григорій Гурійович (1895—1964) — український радянський композитор, хоровий диригент і педагог, народний артист УРСР. Ще з років павчання в Чернігівській духовній семінарії товаришував із П. Г. Тичиною. Як згадував поет, регент хору доручив йому навчити нот молодшого Грицька Верьовку, якого було зараховано до семінарського хору. На початку 1920-х років П. Тичина і Г. Верьовка були диригентами хорів у Залізничному

районі м. Києва, які згодом об'єдналися в один; ним став керувати Г. Верьовка. На слова П. Г. Тичини композитор написав музичні твори «Десь на дні мого серця...», «Той сад, і ніч, і зорі...», «За мир і дружбу», «Наша слава», «Нехай собі та й шумлять дуби...», «Зустріч наша світла, гарна...», «Партії могутній клич», «Пісня про Хрещатик», «Ти грими, наша славо, по світу!» та ін.

⁴⁵ Чумака Василь Григорович (1901—1919) — український радянський поет, закатований денікінцями в листопаді 1919 р. в Києві. Автор багатьох революційних поезій, виданих у збірці «Заспів» (1920). П. Г. Тичина записав від нього народну пісню «Вари, мати, вечеряти...».

⁴⁶ Подвойський Микола Ілліч (1880—1948) — професійний революціонер, радянський партійний і військовий діяч. В 1894—1901 рр. навчався в Чернігівській духовній семінарії (був виключений у 1901 р. за участь у революційному русі) і одночасно деякий час працював репетитором молодших класів духовного училища (бурси), де в той час, як співак Троїцького архієрейського хору, перебував П. Г. Тичина. М. І. Подвойський був дуже чуйним і уважним наставником підлітка П. Г. Тичини, проводив з ним особисто додаткові заняття з арифметики, читав йому та іншим вихованцям твори А. Чехова, Л. Глібова, познайомив бурсаків з фондами земської міської бібліотеки, водив їх у театр і в цирк, організував для учнів вистави вертепу і касу взаємодопомоги, подарував П. Тичині скриньку з олійними фарбами для малювання. В 1919 р. під час зустрічі П. Г. Тичини в Києві з наркомом у військових і морських справах України М. І. Подвойським, що сталася після довготривалої розлуки, останній багато розповідав поетові про В. І. Леніна («Через нього я так близько-близько Леніна відчуваю» — див.: «Із щоденникових записів», К., 1981, с. 376). Світлу пам'ять про свого учителя П. Г. Тичина зберігав протягом усього життя, листувався з ним, згадував у статтях, листах, виступах, щоденникових записах, присвятив йому вірш «Щоб Україні твердо стать (Київ 1919 року)» (1957).

⁴⁷ Яворський Болеслав Леопольдович (1877—1942) — український і російський музикознавець, піаніст і педагог, в 1916—1921 рр. професор Київської консерваторії. Учнями Б. Яворського були Г. Верьовка, М. Вериківський, П. Козицький та ін. П. Г. Тичина високо цінував створену Яворським теорію ладового ритму (теорію слухового тяжіння).

⁴⁸ Іхтіол — лікарська речовина, амонієва сіль сульфокислот сланцевого масла, яка використовується у вигляді мазей, розчинів, свічок як протизапальне і безпечне заспокійливе.

⁴⁹ Боткіна — очевидно лікарський препарат, названий на честь російського лікаря-терапевта Сергія Петровича Боткіна (1832—1889).

⁵⁰ Іноземцева — очевидно, лікарський препарат, названий на честь російського хірурга Федора Івановича Іноземцева (1802—1869).

⁵¹ Верхарн Еміль (1855—1916) — видатний бельгійський поет, який писав французькою мовою. Томик поезій Е. Верхарна П. Г. Тичина взяв із собою у подорож; його охоче читали співаки капели, йому поет присвятив свій твір «Верхарн у 1905-му» (1959), але найбільше захоплення висловив у восьмій частині циклу «В космічному оркестрі».

⁵² Дурдуківський Сергій Федорович (сценічний псевдонім — Альбов; 1880—1933) — український співак (лірико-драматичний тенор). Співав павчався в Москві в училищі О. Гнесіної (згодом — Інститут імені Гнесіних). До імперіалістичної війни 1914—1917 рр. виступав в оперних трупах за контрактами (договорами) з театральними антрепренерами Московського музичного товариства в містах Вільні (Вільнюсі), Архангельську, Томську, Полтаві, Іркутську та ін. Виконував партії Садка в опері М. Римського-Корсакова «Садко», Вакули в опері П. Чайковського «Черевички», Джеральда в опері Л. Деліба «Лакме», Синодала в опері А. Рубінштейна «Демон» та інші ролі. З 1914 по 1918 р. мав перерву в музичній діяльності в зв'язку з призовом до армії та громадянською війною на Україні. Після революції деякий час виступав на сцені Київського оперного театру та брав участь у пересувних оперних колективах Київського «Центропосередбасиса», які обслуговували міста та промислові центри України. В 1918—1920 рр. багато їздив із хором О. Кошиця та капелюю К. Стеценка з концертними виступами по Україні, широко популяризував українські народні пісні в обробці М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового, М. Вериківського, П. Козицького та інших композиторів. У 1920—1923 рр. був викладачем хорового співу в Музично-драматичному інституті імені М. Лисенка. В січні 1924 р. заснував вокальний квартет імені Я. Степового при Музичному товаристві імені М. Леонтовича, членом президії якого він був. С. Ф. Дурдуківський — один з активних організаторів і керівників концертних бригад і вокальних ансамблів по обслуговуванню частин Червоної Армії та трудових колективів республіки.

⁵³ Устинівка — село тепер Білоцерківського району Київської області.

⁵⁴ Кармалюк (Кармелюк) Устим Якимович (1787—1835) — український народний герой, видатний керівник антикріпосницьких селянських рухів на Поділлі, що згодом поширилися на Київщину та Бессарабію. В 1832—1835 рр. в очолюваному ним селянському повстанні брало участь близько 20 тисяч осіб. Був по-зрадницьки вбитий.

⁵⁵ Сковорода Григорій Савич (1722—1794) — український просвітник, філософ і поет. Із творчістю Г. Сковороди П. Тичина познайомився ще в 1913 р., працюючи в той час технічним секретарем редакції журналу «Світло», яка одержувала книги з Росії, України та Білорусії. Серед тих книг було і видання «Собрание сочинений Г. С. Сковороды. Том 1. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича, Спб., 1912», що згодом стало власністю П. Г. Тичини і збереглося в його архіві. На книжці є читацькі помітки поета, які свідчать про ґрунтовне вивчення спадщини філософа, що, можливо, й спонукало до виникнення одного з перших задумів створення поеми-симфонії «Сковорода», розпочатої близько 1918—1920 рр. Окремі розділи цього твору опубліковано 1923 р. в журналі «Шляхи мистецтва», але робота над ним продовжувалася аж до 1940 р. Матеріали ж до поеми автор збирав практично протягом усього творчого життя.

⁵⁶ «О, закрой свои бледные ноги...» — однорядковий вірш російського поета В. Я. Брюсова, який часто став вживатися з іронічно-пародійним підтекстом стосовно творчості поетів-символістів.

⁵⁷ «Как в лесу да во лесочку...» — слова з російської пародної пісні.

⁵⁸ ...горьківський Человек. — Мається на увазі афористичний вислів «Человек — это звучит гордо», запозичений із п'єси М. Горького «На дні» (дія четверта), де Сатін проголошує такі слова: «Человек! Это — великолепно! Это звучит... гордо! Человек! Надо уважать человека».

⁵⁹ Моссаковський Харитін — персонаж повісті І. С. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки» — карапшанський дяк. Претендуючи на зайняття ольшаницької (у творі І. С. Нечуя-Левицького — вільшанської) парафії, у селі Чайках сватав Онисю Прокопович.

⁶⁰ Карапшиші — село Миронівського району Київської області, в якому П. Г. Тичина побував у 1938 р. на зустрічі з виборцями.

⁶¹ Артимович Петро Максимович — диригент, згодом — член Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича.

⁶² Хроматизм — зміна діатонічного ступеню ладу на півтон, а також безпосередня зміна звуку в голосі.

⁶³ «Господи, помилуй» — слова із великої ектенії.

⁶⁴ Олесь Олександр (літературний псевдонім Олександра Івановича Кандиби, 1878—1944) — визначний український поет-лірик. Не зрозумівши Великої Жовтневої соціалістичної революції, емігрував до Чехословаччини, де боляче переживав розлуку з батьківщиною, відкрито глузував із політичних емігрантів, які вороже ставилися до Радянської влади. Під час своєї подорожі до Чехословаччини в кінці 1924 — на початку 1925 р. П. Г. Тичина зустрівся з О. Олесем у Празі. Про цю зустріч обидва поети згадували з приємністю. К. Г. Стеценко написав на слова О. Олесья понад 30 музичних творів.

⁶⁵ Коваленко Олекса Кузьмич (1880—1927) — український поет, перекладач творів російської літератури, упорядник антології «Українська муза» (1909). На слова О. Коваленка К. Г. Стеценко написав хор для чоловічого складу з супроводом фортепіано «Прометей».

⁶⁶ Грабовський Павло Арсенович (1864—1902) — видатний український поет, публіцист, революційний демократ. В архіві П. Г. Тичини є чимало матеріалів про П. А. Грабовського (рукопис спогадів його дружини про останні місяці життя поета в засланні, фотографії родичів, видові фото місць заслання та газетні статті тощо). На слова П. Грабовського К. Г. Стеценко написав хор для змішаного хору а капела «Сон».

⁶⁷ Стещенко Іван Матвійович (1873—1918) — український педагог, літературознавець і письменник ліберально-буржуазного напрямку, автор праць про І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Стожонька та інших українських поетів і прозаїків.

⁶⁸ Кошиць Олександр Антонович (1875—1944) — український хоровий диригент і композитор. Музичну освіту здобув у музично-драматичній школі М. В. Лисенка в Києві. В 1908—1917 рр. керував хором студентів Київського університету. В 1912—1916 рр. — диригент театру Миколи Садовського, в 1916—1917 рр. — диригент і хормейстер Київської опери. В 1917 р. брав участь у створенні Першого українського національного хору, а з 1919 р. — Української республіканської капели, з якою того ж року виїхав на гастролі за кордон. Виступав з концертами в Європі та Америці. Відомий

як фольклорист і автор численних хорових обробок українських народних пісень.

⁶⁹ Левітан Ісаак Ілліч (1860 або 1861—1900) — видатний російський живописець, академік Петербурзької Академії мистецтв.

⁷⁰ «Село, і серце одпочине...» — Далі не зовсім точно цитуються рядки з поеми Т. Г. Шевченка «Княжна»:

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні —
Неначе писанка, село...

⁷¹ Сениця Павло Іванович (1879—1960) — український радянський композитор і фольклорист; написав ряд музичних творів на слова П. Г. Тичини, листувався з поетом. Тут автор має на увазі музичний твір П. І. Сениці на слова Т. Г. Шевченка («Іван Підкова»), які в оригіналі мають такий вигляд:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати...

· · · · ·
Високії ті могили...

⁷² Дубровський — очевидно, В. Дубровський, лексикограф, укладач російсько-українських та українсько-російських словників.

⁷³ Мапа — застаріла назва географічної карти.

⁷⁴ Аршин — міра довжини, що вживалась у Росії, Афганістані, Ірані, Іраці, Туреччині, Болгарії і Югославії і мала різні значення в межах від 66 до 106,6 см. В Росії і на Україні у XVIII ст. аршин дорівнював 71,42 см. Після затвердження метричної системи мір на території СРСР у 1918 р. вийшов з ужитку.

⁷⁵ «Летить галка через балку» — українська народна пісня.

⁷⁶ Цвіткове — селище міського типу Корсунь-Шевченківського району Київської області.

⁷⁷ «Просвіта» — культурно-освітня громадська організація на Україні, що існувала з другої половини XIX до 40-х років XX ст. Заснована в 1868 р. у Львові народовцями А. Вахняниним, О. Партицьким та іншими діячами з метою поширення освіти серед народу. На початку XX ст. «Просвіти» заснувались у Києві, Чернігові, Одесі та інших містах України. В їхній роботі брали активну участь Л. Яновська, Б. Грінченко, М. Лисенко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний. Проте у своїй більшості організації «Просвіти» були під впливом українських буржуазних націоналістів. Активно почали організовуватись з 1917 р., що пояснювалось відсутністю в селах культурно-освітніх організацій. У 1917—1920 рр. буржуазно-націоналістичні елементи намагались використовувати організації «Просвіти» для націоналістичної і антирадянської пропаганди. Припинили своє існування на початку 20-х років в зв'язку з організацією системи культурно-освітніх установ та організацій.

⁷⁸ Гонта Іван (?—1768) — один з керівників народного повстання проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні 1768 р., яке відоме в історії під назвою Коліївщина.

⁷⁹ Залізник Максим (початок 40-х років XVIII ст.—?) — запорізький козак, один з керівників народного повстання, відомого під назвою Коліївщина.

⁸⁰ Приходько Олексій Кіндратович (1888—?) — диригент

народного хору в Чернігові, у якому співав П. Г. Тичина; учасник концертів капели О. Кошиця. Пізніше — диригент і організатор хорів на Закарпатті.

⁸¹ «Ой на горі огонь горить...» — рядок із однойменної української народної історичної пісні або із пісні про Турбаївське повстання («Задумали Базилевці...»), де є такий куплет:

Ой на горі огонь горить,
А в Турбаях димно,
Як побили Базилевців,
То всім стало дивно.

⁸² Бетховен Людвіг ван (1770—1827) — великий німецький композитор, класик світового музичного мистецтва. Музика Л. Бетховена була однією з улюблених у П. Г. Тичини — перше знайомство з нею відбулося ще в студентські роки, коли він грав в оркестрі, який виконував «Егмонта».

⁸³ Бобринський — поміщик і цукрозаводчик. Бобринські володіли великими маєтками і цукровими заводами у колишньому Черкаському й Чигиринському повітах Київської губернії.

⁸⁴ Михайлів Юхим Спиридонович (1885—1935) — український радянський живописець і мистецтвознавець. З 1919 року жив і працював у Києві. В 1921—1925 рр. був головою Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича, в якому П. Г. Тичина працював у музейній комісії. Член Асоціації художників Червоної України, голова Губкомпису (Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини). В Музеї-квартирі П. Г. Тичини в Києві експонується робота Ю. С. Михайлова «Сум Ярославни» (пастель, 1925).

⁸⁵ Чюрліоніс (Чурльоніс) Миколаюс Константинас (1875—1911) — литовський композитор і художник, основоположник литовської симфонічної музики; його пензлю належать живописні цикли «Створення світу» (1904—1906), «Знаки Зодіака» (1907).

⁸⁶ Ритурнель — тут коротка музична фраза, яка приспівом повторюється в акомпанементі до «Інтернаціоналу».

⁸⁷ Каденція (від італійського *cadenza* — закінчення) — епізод імпровізаційного характеру, який входить до складу великого музичного твору. Відзначається значною технічною складністю, виконується без супроводу. Тут як заключний гармонійний або мелодійний зворот, який завершує музичний твір.

⁸⁸ Осанна — молитвний вигук стародавніх євреїв і християн.

⁸⁹ Юра Гнат Петрович (1888—1966) — видатний український радянський актор і режисер, народний артист СРСР. У 1920 р. створений Г. П. Юрою театр імені І. Франка переїхав із Вінниці до Черкас, що збіглося з приїздом туди капели К. Г. Стеценка.

⁹⁰ Гловайський Дмитро Іванович (1832—1920) — російський історик і публіцист дворянсько-монархічного напрямку. Автор підручників із всесвітньої та російської історії для початкової та середньої школи царської Росії, в яких історія викладалась як наслідок діяльності царів і полководців.

⁹¹ Адам — за біблійною легендою, перша людина, яку бог створив нібито з глини, «прабатько людського роду». Почати від Адама — розпочати розмову дуже здалеку, початок її можливо й не стосується теми.

⁹² Піаніссімо піанить — тихо звучить. Цей термін-слогічний вислів належить П. Г. Тичині і свідчить про його особливе художньо-музичне сприймання навколишнього світу. Піаніссімо (італ. *pianissimo*, букв.— якнайтихіший) — музичний термін, який означає дуже тихе звучання, найвищий ступінь піано (тихо, нечутно).

⁹³ Фермата (від італійського *fermata* — зупинка) — музичний знак подовження паузи або звучання ноти.

⁹⁴ Димінуендо (від італійського *diminuendo* — зменшуючи) — поступове ослаблення звуку в музиці.

⁹⁵ Мотронівський монастир — власне Мотронинський Троїцький монастир — один з центрів антиуніатського руху на Правобережній Україні в XVII—XVIII ст. В 1768 р. у монастир вступив послушником М. Залізняк, який став одним із ватажків народного повстання проти польської шляхти на Правобережній Україні. Звідси було розпочато повстання Коліївщину.

⁹⁶ Горить Корсунь, горить Капів... — рядки із поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» (розділ «Червоний бенкет»).

⁹⁷ Саратов — місто, куди в роки першої світової війни було евакуйовано Київський комерційний інститут. У 1914—1915 рр. П. Г. Тичина їздив до Саратова на сесії складати іспити.

⁹⁸ Поля — очевидно, співачка капели Поліна Яківна Мурашко (сопрано).

⁹⁹ Лубочні картини, лубок — вид графіки, картинки з підписом (часто віршованим), розраховані на широкі народні верстви. Назва «лубок» походить від лубу (кори) липового дерева, з якого робили кошики, в яких посили картинки на продаж. На Україні увійшли в побут з кінця XVIII ст. Спочатку виконувалися в техніці гравюри на дереві й розфарбовувалися від руки, пізніше — в техніці літографії та хромолітографії.

¹⁰⁰ Ісус Христос — міфічна особа, яка, за біблійною легендою, є засновником християнства.

¹⁰¹ Барокко — основний стилістичний напрям в європейському мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., що був пов'язаний з дворянською культурою часів розквіту абсолютизму і був покликаний прославляти знать і церкву. На Україні у XVIII ст. (переважно в Києві, Переяславі та Львові) були створені видатні споруди та цілі архітектурні комплекси.

¹⁰² Казка Аркадій Васильович (1890—1929) — український радянський поет, перекладач. Навчався разом з П. Г. Тичиною в Чернігівській духовній семінарії і товаришував з ним, одвідував літературні «суботи» М. М. Коцюбинського.

¹⁰³ Рококо — стилістичний напрям у західноєвропейському мистецтві першої половини і середини XVIII ст., зв'язаний з придворно-аристократичною культурою. Виник у Франції в період кризи абсолютизму і виявився головним чином в оздобленні архітектурного інтер'єру. Характерними ознаками рококо є вигнуті лінії, що нагадують обриси раковини, сплетіння різьблених і лічних орнаментів, завитки, розірвані картуші, використання дзеркал і живописних панно. На Україні елементи рококо використовував архітектор І. Г. Григорович-Барський.

¹⁰⁴ Магдалина Марія — за церковною легендою, одна із жінок-мироносиць, найвідданіша послідовниця Ісуса Христа, яка під його впливом розкаялась і змінила розпутне життя на праведне.

Антоїї Печерський (983—1073) — церковний діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря.

¹⁰⁶ Мойсей — за біблійною легендою, пророк, визволитель давніх євреїв з так званого єгипетського полону. Після ряду чудес пібито вивів єврейський народ з Єгипту і після 40 років блукань по Сінайській пустелі і важких випробувань привів в «обітовану землю» — Палестину. П. Г. Тичина, очевидно, побачив копію художнього твору Мікеланджело «Мойсей».

¹⁰⁷ Ротонда — кругла в плані споруда (будинок, павільйон, альтанка, зал), перекрита куполом; по периметру часто розташована колонада. Ротонди відомі з часів давньої Греції і давнього Риму. На Україні застосовувалися переважно в паркових спорудах XVIII — XIX ст.

¹⁰⁸ Октава — тут, очевидно, мається на увазі низький бас, що в хоровому ансамблі дублює басову партію октавою нижче.

¹⁰⁹ Заозер'я. — Можливо тут у записах П. Г. Тичини помилка: теперішній населений пункт поблизу Черкас називається Білозір'я.

¹¹⁰ Семдор Симон Зіновійович (справжнє ім'я та прізвище Семен Дорошенко; 1888—1938) — український радянський актор і режисер, один із фундаторів Молодого театру. Вступив до театру імені І. Франка влітку 1920 р., під час його гастролей у Черкасах. Тодішній художній керівник театру Г. П. Юра згадував: «...С. Семдор, який прийшов до нас, був артистом широкого обдарування і високої сценічної культури. Його образи Уріеля Акости в однойменній трагедії К. Гуцкова, Генріха в «Затопленому дзвоні» Г. Гауптмана, Штокмана в «Докторі Штокмані» Г. Ібсена, Івана в «Житейському морі» Карпенка-Карого і багато інших назавжди лишаються в пам'яті усіх тих, хто його бачив, як незабутні, високохудожні образи, створені натхненним майстром. Він працював у театрі і як режисер, постановник ряду талановитих спектаклів: «Червоні солдати» К. Вітфогеля, «Доктор Штокман» Г. Ібсена та інших».

¹¹¹ Савченко Яків Григорович (1890—1937) — український радянський поет і критик. На той час — автор збірки «Поезії» (1918).

¹¹² Колесниченко Трохим Петрович (1876—1941) — український радянський актор, режисер і антрепренер. Творчу діяльність почав у трупі О. Суслова (1898). В 1906—1930 рр. очолював українські театральні колективи, 1925—1941 рр. працював у театрі імені М. Заньковецької. Т. П. Колесниченко — автор кількох п'єс, зокрема «За волю і правду», що відбиває революційні події на селі 1905—1907 рр.

¹¹³ Юра-Юрський Олександр Петрович (1895—1970) — народний артист УРСР, брат Г. П. Юри.

¹¹⁴ Сорабіс — Спілка працівників мистецтв (Союз работников искусств).

¹¹⁵ ...де, певно, у Смілі... — слова, дописані автором пізніше (зеленим олівцем).

¹¹⁶ Вигнання краварів із храму... — За євангельською легендою, Христос виганяв з єрусалимського храму краварів і міняйлів, докоряючи їм, що «дім молитви» вони перетворили на торжище.

¹¹⁷ Бах Йоганн-Себастьян (1685—1750) — великий німецький композитор і органіст. У творчій спадщині Й. Баха, яка охоплює

понад 500 композицій, є 320 світських і духовних кантат, багато мес, «Різдвяна» й «Великодня» ораторії. Більшість вокальних творів написано на релігійні тексти, хоча за своїм змістом і музичними образами вони мають мало спільного з релігійним культом.

¹¹⁸ Садовський (справжнє прізвище — Тобілевич) Микола Карпович (1856—1933) — корифей українського театру. В 1916—1917 рр. П. Г. Тичина працював помічником хормейстра українського театру М. К. Садовського.

¹¹⁹ Ганна Пилипівна — Г. П. Губарьова, співачка капели (альт).

¹²⁰ Чепіга — народна назва екваторіального сузір'я Оріон. В різних місцевостях України Оріон має різні назви: «Косарі», «Полиця», «Чепіга». На Полтавщині Чепігою називають не все сузір'я Оріон, а лише частину, що розміщенням зір нагадує чепіги або цифру V.

¹²¹ Кноре Єлизавета Юріївна, Миловидов Василь Іванович — співаки капели.

¹²² Всерабіс — Всеросійська спілка працівників мистецтв.

¹²³ Степовий (справжнє прізвище — Якименко) Яків Степанович (1883—1921) — український композитор. У начерках спогадів про нього П. Г. Тичина писав: «Я знав його твори ще в семінарії.

Також, як був студентом, співав з своїми товаришами (Михайлом) Омеляновичем Коновалом, реалістом Андрієм Педьком, студентом Сергієм Медведєвим та іншими) його дуети й хоріві речі.

Був я на його авторському вечорі в Будинку вчених у Києві на початку революції.

А в 1921 році стрічався з Я. С[теповим] у Т[оварист]ві ім. Леонтовича.

Подарував йому свою книжку. Я[ків] С[тепанович] написав «Арфами, арфами...».

Приходив до нього, коли він (на Прорізній) лежав хворий. Безнадійно хворий. Не впізнав уже нас — Олександр Станіславовича Чапківського й мене.

Ховав його» (Тичина П. Із щоденникових записів. К., 1981, с. 378).

¹²⁴ Театр імені Івана Франка — Український драматичний театр імені І. Франка (тепер Київський державний ордена Леніна академічний український драматичний театр імені Івана Франка). Заснований 28 січня 1920 р. в м. Вінниці на базі Нового Львівського театру та групи акторів Першого державного драматичного театру УРСР ім. Т. Г. Шевченка (Київ). На час приїзду до Черкас капели К. Г. Стеценка туди вже переїхала і трупа названого театру.

¹²⁵ Філянський Микола Григорович (1873—1938) — український поет. В багатьох його дореволюційних творах наявні мотиви занепадництва і релігійності. В кінці 1920-х років поезії М. Філянського були пройняті пафосом життєствердження (збірка «Цілу землю», 1928). Цикл віршів «Образи» присвятив П. Г. Тичині.

¹²⁶ Помішна — тепер місто Помічна Кіровоградської області.

¹²⁷ Пан — у грецькій міфології божество, яке вважалося богом лісів, отар, пастухів, пізніше — покровителем усієї природи. Зобра-

жувався напівлюдиною, напівцапом, але, за повір'ям, мав лагідну веселу вдачу, грав на дудці, під музику якої танцювали довкола нього хороводи пімф і сатирів. Дуже гнівався і наганяв на людей нестримний («панічний») жах, коли порушувався його відпочинок. Порівнюючи людину із врубелєвським «Паном» (картиною Михайла Олександровича Врубеля, 1856—1910), П. Г. Тичина, очевидно, мав на увазі лише умовну зовнішню схожість, і, швидше всього, раптову зміну настрою від веселого до розгніваного. Образ Пана зустрічається і в творах П. Г. Тичини («Не Зевс, не Пан...», «Дзвін-коблактине»).

¹²⁸ Б а й д а — головний герой української народної пісні «В Царєграді, на риночку...» («Пісня про Байду»), узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти турецько-татарського гніту в XVI ст. В народних переказах образ Байди іноді пов'язується з історичною особою XVI ст. Дмитром Вишневецьким, прозваним теж Байдою. Висіти, мов Байда, на гаку — значить бути підшеним за бік (Байду за непослух турецькому царю було зачеплено «за гак ребром»). Народні перекази приписують Байді заснування Запорізької Січі.

¹²⁹ В е р н е р Ц а х а р і с (1768—1823) — німецький драматург. Належить до напряму реакційного романтизму. Творчість Ц. Вернера, підфарбована в містичні кольори, стверджувала роль церкви і непорушність феодального ладу. П'єси його алегоричні, побудовані на театральних ефектах. Серед п'єс Ц. Вернера є «рицарські драми», історичні трагедії, містичні драми, які, по суті, є творами для читання. Одноактна п'єса в віршах «24 лютого», поставлена Й.-В. Гете у Веймарі, поклала початок новому жанру «трагедії долі» в німецькій романтичній драматургії.

¹³⁰ М а р л о К р і с т о ф е р (1564—1593) — англійський драматург. За релігійну вільнодумність був убитий агентами таємної поліції. В трагедіях «Тамерлан Великий» (1587—1588), «Трагічна історія доктора Фауста» (1589), «Мальтійський єврей» (1589—1590) змалював образ титанічного героя, який повстає проти середньовічного світу. В історичній драмі «Едуард II» та трагедії «Паризька різня» (незакінчена) К. Марло виступав як попередник У. Шекспіра. Існувало припущення, що К. Марло був одним із можливих авторів ранніх трагедій У. Шекспіра («Тіт Андронік», «Генріх VI» та ін.), науково спростоване радянським літературознавством. У своїй творчості К. Марло першим в англійській літературі застосував білий вірш.

¹³¹ В е р б и ц ь к а Анастасія Олексіївна (1861—1928) — російська письменниця. Почала друкуватися в журналі «Русский курьер», де в 1883—1885 рр. вела політичний відділ. З 1887 р. виступала як прозаїк і драматург, друкувалася в журналах «Русское богатство», «Мир божий», «Жизнь» та інших. Основна тема її творів до 1908 р.— сучасна сім'я, взаємини між статями. У них звучить протест проти фальшивої моралі і спотвореного виховання жінки в буржуазно-дворянському суспільстві. Деякі героїні А. Вербицької стають на шлях революційної боротьби (повість «Історія одного життя», 1903 та ін.). В романі «Дух часу» (1908) відбито події 1905—1907 рр. Наступні романи письменниці, написані в роки реакції («Ключі щастя», 1909—1913; «Ярмо кохання», 1914—1915), відповідають смакам буржуазно-міщанського читача, в яких проблема емансипації підмінюється «вільним коханням», сексуальними проблемами.

¹³² Нагородська Ольга Любомирівна (1866—1930) — російська письменниця. Популярність О. Нагородській приніс роман «Гнів Діоніса» (1910), присвячений сексуальним проблемам, проповіді «вільного кохання», який змальовував боротьбу між волею до творчості (героїня її роману художниця) і владою материнства. В наступних романах, повістях, оповіданнях О. Нагородська приходить до повторення однаманітних ситуацій, де увагу автора притягують проблеми спотворення в коханні. Роман «Злі духи» (1915) пронизаний мотивами еротики й садизму, возвеличення війни як «очисного» начала (дія закінчується війною 1914 р.). Після 1917 р. емігрувала за кордон.

¹³³ Стефанік Василь Семенович (1871—1936) — український письменник-демократ і громадський діяч, майстер психологічної новели. Збірки «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Земля» (1926) присвячені тяжкому й безправному життю галицького селянства.

¹³⁴ Тесленко Архип Юхимович (1882—1911) — український письменник революційно-демократичного спрямування. Брав участь у революційних подіях 1905—1907 рр., за що був ув'язнений і зазнав переслідувань. Оповідання із селянського життя і комедія «Патріоти» сповнені гострої соціальної критики.

¹³⁵ Млака Данило — літературний псевдонім Сидора Івановича Воробкевича (1836—1903), українського письменника і композитора. Писав музику до власних творів та хори на слова Т. Г. Шевченка.

¹³⁶ Воздвиження — одне із дванадцяти найважливіших релігійних православних свят, встановлене на честь так званого воздвиження в IV ст. в Єрусалимі над натовпом віруючих хреста, на якому, за легендою, було розп'ято Христа. Відзначається віруючими 27(14) вересня.

¹³⁷ Народний дім — культурно-освітня установа, клуб.

¹³⁸ «Тайна вечеря», або «Таємна вечеря» — сцена євхаристії, або причащення Ісусом Христом своїх учнів (апостолів) хлібом і вином, що означало нібито єднання з богом, «очищення від гріхів». Найбільш відомим є найвидатіший твір па цю тему великого італійського художника епохи Відродження Леонардо да Вінчі (настінний розпис «Таємна вечеря» в ідальні монастиря Санта-Марія делле Граціє в м. Мілані, 1495—1497), який за своїм драматизмом, психологічною виразністю, досконалістю композиції і кольоровою гармонією є одним із шедеврів світового живопису.

¹³⁹ Григор'єв — отаман контрреволюційного куркульського заклоту на Херсонщині і Одещині у травні — червні 1919 р. Був офіцером царської армії, служив Центральній Раді, гетьману Скоропадському, за Директорії був одним із петлюрівських отаманів. Зважаючи на успіхи Червоної Армії, Григор'єв тимчасово перейшов на бік Радянської влади і формально став командиром бригади, але порушував накази командування фронту, провадив незаконні реквізиції, накладав контрибуції, арештовував і розстрілював місцевих радянських і партійних працівників, чинив погроми і насильства над населенням. Вчинивши в «своєї» дивізії контрреволюційний заклот, цим самим повністю зрадив Радянську владу, чим виявив пряму допомогу денікінським бандам. У червні 1919 р. під час суперечки між двома бандитськими отаманами був забитий махновцями.

¹⁴⁰ Крецендо — поступове збільшення сили звучання.

Махно Нестор Іванович (1884—1934) — ватажок контрреволюційної збройної боротьби куркульсько-анархістських банд на Україні в 1918—1921 рр.

¹⁴² Миргород — власне Новомиргород.

¹⁴³ Новомиргород прого в амбіцію...— Далі — нерозбірливе слово.

¹⁴⁴ Копилець Федір Федорович — співак капели (тенор); згодом написав спогади про П. Г. Тичину «Давня згадка» (див. кн. «Про Павла Тичину», К., 1976, с. 81—82).

¹⁴⁵ Пломадь яло — у відомості па виплату грошей співакам капели за червень — липень 1920 р. Пломадь яло значиться акомпаніатором (ЦНБ АН УРСР, ф. 50, № 738).

¹⁴⁶ Яшний Іван Лаврінович — співак капели (бас).

¹⁴⁷ Гелікон — мідний басовий духовий інструмент.

¹⁴⁸ Федір Іванович — очевидно, співак капели Ф. І. Влодек.

¹⁴⁹ «Український марш» — марш М. В. Лисенка на слова Я. Д. Греха.

¹⁵⁰ Агітпоїзд пішов на Бобринську...— В 1920 р. в міста і села України виїздили агітпоїзди, які несли в народні маси пісню, художнє слово, зразки монументального образотворчого мистецтва. Серед пізніших записів П. Тичини є переписаний ним текст «Метелика агітпотяга Народного комісаріату освіти від 2 липня 1920 року», в якому подається зразкова програма концерту-мітингу, де, крім промов, музичних творів М. Лисенка, К. Стеценка, П. Сениці надруковано поезії «Іду з роботи...» і «Мобілізується тополі».

¹⁵¹ Єлисавет (розмовне Лисавет), Єлисаветград — з 1934 р. — Кірове, а з 1939 р. — Кіровоград.

¹⁵² «Для всіх ти мертва і смішна...» — слова з пісні Я. Степового на слова О. Олеся.

¹⁵³ Бортиянський Дмитро Степанович (1751—1825) — видатний український і російський композитор. Народився в місті Глухові (тепер Сумської області). В семилітньому віці за гарний голос був прийнятий співаком до петербурзької придворної капели, а згодом десять років навчався в Італії. Створив опери «Креонт», «Алкід», «Сокіл», але більше прославився як автор багатьох хороших духовних композицій, в яких, виходячи за межі церковності, втілював підвищену філософську лірику, наповнену чистими людськими почуттями. В музиці композитора відчутні мотиви української народної пісні.

¹⁵⁴ Григорович Віктор Іванович (1815—1876) — російський мовознавець. П. Г. Тичина помилково вважав, що в Єлисаветграді поховано російського мистецтвознавця Василя Івановича Григоровича (1786—1865), який брав активну участь у викупі Т. Г. Шевченка з кріпацтва.

¹⁵⁵ Саксаганський (справжнє прізвище — Тобілевич) Панас Карпович (1859—1940) — корифей українського театру.

¹⁵⁶ Верещак Василь Семенович — адміністратор вокальних і хороших колективів.

¹⁵⁷ Укроста — «Вікна УкРОСТА» («Окна ЮгРОСТА»), політичні плакати, виконані від руки або технікою графарету, які випускав у 1920—1921 рр. Український відділ РОСТА (Російського телеграфного агентства), за зразком «Окон сатири РОСТА», у Харкові та Одесі. Створення «вікон» було зумовлене потребою швидко

реагувати на злочинні події, звідки йшла лаконічність тексту і малюнка.

¹⁵⁸ Каменев Сергій Сергійович (1881—1936) — радянський військовий діяч, командарм 1-го рангу. Народився в Києві в сім'ї військового інженера. В Червоній Армії служив з 1918 р. (з вересня місяця командував Східним фронтом), займав керівні посади в Робітничо-Селянській Червоній Армії.

¹⁵⁹ Калінін Михайло Іванович (1875—1946) — радянський державний і партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (з 1944 р.). Член КПРС з 1898 р. З 1918 р. був головою ВЦВК, з 1922 р. — голова ЦВК, з 1938 р. — голова Президії Верховної Ради СРСР.

¹⁶⁰ Лібкнехт Карл (1878—1919) — діяч німецького і міжнародного комуністичного руху; один із засновників Комуністичної партії Німеччини та один із організаторів Союзу Спартака. В роки першої світової війни займав інтернаціоналістські позиції. Боровся за поглиблення Листопадової революції 1918 р. в Німеччині. Був по-звірячому вбитий контрреволюцонерами.

¹⁶¹ Луначарський Анатолій Васильович (1875—1933) — радянський державний і партійний діяч, письменник, критик, академік АН СРСР (з 1930 р.). Член КПРС з 1895 р. З 1917 р. був наркомом освіти і одним з організаторів радянської системи освіти.

¹⁶² Глієр Рейнгольд Моріцович (1874/1875—1956) — російський радянський композитор, диригент, педагог, народний артист СРСР (з 1938 р.). В 1913—1920 рр. був професором і деякий час директором Київської консерваторії, вніс значний вклад у розвиток української радянської музики. На творчості Р. М. Глієра позначився вплив українського мелосу; він був автором обробок народних пісень та музики на слова Т. Г. Шевченка.

¹⁶³ «Паяци» — опера італійського композитора Руджеро Леонкавалло (1858—1919), створена ним у 1892 р.

¹⁶⁴ ...копії з Володимирського собору... — Тут, очевидно, йдеться про те, що в Єлисаветградській церкві були копії настінних розписів з Володимирського собору в Києві, збудованого в 1862—1882 рр. і розписаного під керівництвом професора А. В. Прахова відомими російськими художниками В. М. Васнецовим, М. В. Нестеровим та ін.

¹⁶⁵ Іконостас — перегородка в храмі, яка відокремлює центральну частину від вівтаря. Іконостас утворює складну декоративну композицію, що гармонійно поєднується з різьбленням на дереві, скульптурою та живописом. Московський іконостас — той, на якому розміщено ікони (або копії з них) Московської школи, яка стала провідною в іконописі з кінця XIV ст. Кращими її представниками були Ф. Грек, А. Рубльов, Діонісій, С. Ушаков.

¹⁶⁶ Кіот — складна рама або шафка із скляними дверцями для ікон; божник.

¹⁶⁷ Престоли — назва одного із дев'яти ангельських чинів.

¹⁶⁸ Власті — один із дев'яти ангельських чинів, який займає шосте по порядку місце в небесній ієрархії.

¹⁶⁹ Сила — тут, очевидно, так звана небесна сила, до якої відносились ангели.

¹⁷⁰ Херувим — у християнській релігії один з вищих чинів ангелів. В іконописі найчастіше зображається у вигляді чотирикрилої людини.

¹⁷¹ Серафими — одна з категорій ангелів.

¹⁷² Ельворті Роберт і Томас — англійські капіталісти, які заснували в 1874 р. в Єлисаветграді підприємство для виготовлення сільськогосподарського інвентаря, що перетворилося згодом на завод сільськогосподарського машинобудування (тепер Кіровоградський завод «Червона зірка»). У 80-х роках ХІХ ст. він почав випускати машини власної конструкції (молотарки, сівалки, кінні приводи тощо), які були добре пристосовані до ґрунтів країни. Саме на цьому заводі у 1888 р. робітники-умільці, імена яких залишилися невідомими, сконструювали першу в Росії рядову сівалку. Їхній винахід заводчик запатентував на своє ім'я. Після вдосконалення вона займала перше місце за якістю серед сівалок, які випускалися в країні і за рубежом, одержувала відзнаки на всеросійських і міжнародних виставках. На початку 1910-х років завод давав близько 10 процентів випуску сільськогосподарських машин у Російській імперії. У 1903 р. тут працювало 2313 робітників — більше половини єлисаветградського фабрично-заводського пролетаріату. Завод Ельворті мав театральне приміщення, яке належало робітникам. У ньому була бібліотека і їдальня. У квітні 1920 р. завод Ельворті було націоналізовано.

¹⁷³ Мадонна (від італійського *madonna* — моя пані; богородиця) — у католицькій релігії назва «богородиці», а також її зображень в образотворчому мистецтві.

¹⁷⁴ Ре при за — тут повторення в кінці виконання народної пісні першого її куплета.

¹⁷⁵ У єлисаветських «Вістях»... — Згадувана газета мала назву «Вісті Єлисаветського повітового військово-революційного комітету».

Подаємо текст надрукованої в газеті рецензії, що здобула позитивну оцінку П. Г. Тичини і становить значний інтерес як рідкісний документ того часу (у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР примірник цієї газети відсутній):

Концерт Киевской украинской капеллы

1 октября состоялся концерт Киевской украинской капеллы под управлением Стеценко.

Композитор Стеценко, аранж популярных в Киеве «колядок», многих народных песен, «Заповіт» — является серьезным талантливым дирижером, создавшим своей капеллой художественное творение.

В вокальном отношении хор стоит на высоте, обладая молодыми, свежими, хорошо поставленными голосами, прекрасным мужским составом и сочным басовым фоном.

Но наибольшую ценность являет хор в художественном отношении.

Направляемый талантливым дирижером, сумевшим слить несколько десятков голосов в прекрасно настроенный музыкальный инструмент, хор в каждой исполняемой песне дает образный законченный отрывок, ярким контрастом едва уловимого легкого пиано и могучего *forte* мужских голосов. Изумительная четкость и чисто классическая детализация оттенков дополняет впечатление.

1-й концерт был посвящен народным песням. Выделяется «Було літо...» — мелодичная fuga с простой темой. «Ой дзвони дзвонять...» — создающая впечатление оркестрового перезвона, и несколько прелестных жанровых картинок — «Як не женився...», «Попід терном...» и «За городом качки пливуть».

Тоскливые песни юга, песни безбрежных степей и черных украинских почей были исполнены соло арт[истом] Киевск[ой] оперы Дурдуковским и артисткой ***.

В заключение проникновенно был исполнен «Заповіт» и впервые в столь художественной передаче «Интернационал».

Мы приветствуем Стеценко, подарившего Е[лисавет]град художественным концертом. Следующий концерт 3 октября, посвященный художественным произведениям.

Е. Д-н

¹⁷⁶ ...про брата думаю.— Очевидно, мається на увазі найстарший брат П. Тичини Михайло, який помер у червні 1920 р.

¹⁷⁷ Коліух Дмитро Вікторович — тодішній голова Дніпро-союзу, згодом — член Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича.

¹⁷⁸ Васильченко (справжнє прізвище Панасенко) Степан Васильович (1879—1932) — український радянський письменник. П. Тичина був знайомий з С. Васильченком ще з 1914 р., з часів роботи в редакції газети «Рада». Обидва письменники у травні 1918 р. їздили разом до Канева, підтримували творчі взаємини до виїзду П. Тичини до Харкова в 1923 р.

¹⁷⁹ Бірзула — тепер місто Котовськ (з 1935 р.) Одеської області, назване на честь Г. І. Котовського, який у ньому похований.

¹⁸⁰ Матчиш — танець у швидкому темпі; музика або музичний твір до цього танцю.

¹⁸¹ Венера — друга по порядку від Сонця планета Сонячної системи.

¹⁸² Крапак — суміш амонієвих і кальцієвих солей алізарину, яку використовують для виготовлення художніх і поліграфічних фарб. Тут — фарба з такої суміші.

¹⁸³ Пішохід — застаріла назва тротуару.

¹⁸⁴ «Живий мерлець» — очевидно, п'єса Л. М. Толстого «Живий труп», яка в такому перекладі йшла на українській сцені.

¹⁸⁵ «Трільбі» — мелодрама, написана в 1898 р. російським актором і драматургом Григорієм Григоровичем Ге (1867—?) за сюжетом однойменного роману де Мор'є. Пізніше була покладена на музику і йшла переважно на провінційних сценах як розважальний музичний твір. Г. Г. Ге — заслужений артист державних академічних театрів. Сценічну діяльність почав у 1889 р. в Саратові. Займав амплу «першого коханця» в провінційних театрах (в тому числі і в Харкові). З 1887 р. до кінця життя грав у Александринському театрі (ролі: Гамлет, Шейлок, Яго, Іоанн («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Верріна («Змова Фієско» Ф. Шіллера), Канцлер («Канцлер і слюсар» А. В. Луначарського) та ін.). Написав близько 20 п'єс (переважно мелодрам), що йшли на сценах столичних і провінційних театрів.

¹⁸⁶ ...од кооперації товариш Б.— Повністю прізвище автор не зазначив.

¹⁸⁷ Галичани ледве вихопились з душею із Тернополя.— Влітку 1920 р. Червона Армія визволила від білополяків значну територію Західної України (Східної Галичини), де було проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку з адміністративним центром у м. Тернополі. Наприкінці вересня 1920 р. Радянську владу на Тернопільщині було придушено польськими інтервентами, що й зумовило потік біженців.

¹⁸⁸ Мікаеліс Карін (1872—1950) — датська письменниця. Багато подорожувала по Європі і США, де жила в роки другої світової війни, боролась з нацизмом і була другом СРСР та активним учасником боротьби за мир. У своїх творах з прогресивних позицій виступала на захист прав жінки («Матуся», 1902; «Небезпечний вік», 1910; «Маленька жінка», 1921 та ін.). Аналізуючи психологію своїх героїнь, перебільшувала роль біологічних факторів. У 1920—1930 рр. вийшли мемуари Мікаеліс «Дерево пізнання добра і зла» (у 1948—1949 рр., значно доповнені — під назвою «Чудесний світ»), в яких дано яскраву картину життя патріархального датського містечка XIX ст.

¹⁸⁹ Яструбецький Гнат Васильович — співак капели (бас), згодом адміністратор капели «Думка».

¹⁹⁰ «Почаївська» — українська народна пісня «Про почаївську божу матір», обробку якої зробив М. Леонтович; була в репертуарі капели К. Стеценка.

¹⁹¹ Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф буржуазно-ліберального напрямку. В основній його праці «Гуцульщина» дано етнографічну характеристику гуцулів.

¹⁹² Ланжерон — вулиця в центральній частині Одеси, названа на честь генерал-губернатора О. Ф. Ланжерона (в 1815—1823 рр.).

¹⁹³ Вукоопспілка — Всеукраїнська кооперативна спілка.

¹⁹⁴ Вітольд Станіславович — В. С. Фергардт, кооператор, згодом — член Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича.

¹⁹⁵ Романський стиль (термін запроваджено в 1920-х роках за аналогією до терміну «романські мови») — художній стиль країн Західної і Центральної Європи часів раннього середньовіччя. Панував у X—XII, а подекуди й у XIII ст. Провідне місце в мистецтві романського стилю належало архітектурі. Споруди відзначались важкими формами, часто носили оборонний характер. Риси романського стилю помітні в оздобленні придніпровських споруд XII ст. — Борисоглібського собору в Чернігові, Кирилівської церкви в Києві та ін.

¹⁹⁶ Готика (від назви германського племені готів) — умовний стиль, що виник в епоху Відродження як негативна характеристика середньовічного мистецтва); готичний стиль — художній стиль країн Західної і Центральної Європи часів пізнього середньовіччя. Готика виникла в XII ст. і прийшла на зміну романському стилю. Провідне місце в готиці зайняла архітектура, особливо церковна.

¹⁹⁷ Гагарін Павло Миколайович (1789—1872) — відомий російський державний діяч, який брав участь у підготовці селянської реформи 1861 р.

¹⁹⁸ Мол — захисна споруда в портах у вигляді стінки або дамби, що виступають у море. Служить для захисту від морських хвиль і течій.

¹⁹⁹ Тагор Рабіндрнат (1861—1941) — великий індійський письменник і громадський діяч, просвітителі і філософ. Писав мовою бенгалі. П. Г. Тичина цікавився творчістю Р. Тагора і знав її з молодих років. Під час подорожі у нього був томик ранніх творів індійського поета, які, очевидно, нав'яли на нього роздуми про пасивність бенгальців, які на той час змирилися з колоніальною залежністю та соціальною несправедливістю. Це відбилося згодом у поезії «Вітер з України» (1923). Проте у вірші «Рабіндра-

нат Тагор. Після повернення з Москви 1930 року», написаному в 1961 р., Тичина дає іншу оцінку його діяльності, як революційній.

²⁰⁰ Умови перемир'я з Польщею.— Польські правлячі кола, всупереч настійним вимогам держав Антанти, 12 жовтня 1920 р. підписали договір про перемир'я, а 18 березня 1921 р.— Ризький мирний договір, за яким Західна Україна (Східна Галичина і Західна Волинь) і Західна Білорусія відійшли до Польщі.

²⁰¹ Де Рібас — Йосип Михайлович Дерibas (1749—1800), російський адмірал (з 1799 р.). За національністю іспанець. В 1772 р. вступив на російську військову службу в Чорноморський флот. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1768—1774 і 1787—1791 рр. 14 вересня 1789 р. російські війська, якими командував Й. М. Дерibas, разом з українськими козаками Чорноморського козацького війська здобули фортецю Ені-Дунья поблизу села Хаджибей. В 1794 р. за проектом Й. М. Дерibasа (разом з Ф. Деволаном і Шостаком) почалося будівництво морської гавані і міста Хаджибей, перейменованого в 1795 р. на Одесу.

²⁰² Молодий театр — товариство українських акторів у Києві (1916—1919), утворене Л. Курбасом з молоді, що закінчила Музично-драматичну школу М. В. Лисенка у Києві. Молодий театр виступав проти натуралізму, побутовщини та етнографізму в театральному мистецтві, висував гасло «революції в театрі». Одним з першорядних завдань Молодий театр ставив виховання українського актора нового типу, озброєного художніми засобами театральних систем різних епох і народів. З цією метою Молодий театр ставив різні за стилем розв'язанням спектаклі. Репертуар його був строкатий, суперечливий, іноді позбавлений єдиного ідейно-творчого напрямку. Серед вистав театру були реалістичні, умовно-реалістичні, гротескові, символічні, психологічні твори. Театр реконструював старовинний український вертеп, здійснював вистави за творами Т. Шевченка («Іван Гусь», «Великий льох»). У квітні 1919 р. Молодий театр було об'єднано із створеним того ж року Першим державним драматичним театром Української Радянської Республіки імені Т. Г. Шевченка.

²⁰³ Ной — міфічний біблейський «патріарх». За біблійною легендою, єдиний із своєю родиною врятувався в ковчезі під час «всесвітнього потопу» і став родоначальником людського роду.

²⁰⁴ Михайличенко Гнат Васильович (1892—1919) — український письменник і громадський діяч. Належав до партії боротьбистів (в 1919 р.). На початку 1919 р. в період Радянської влади в Києві був наркомом освіти УРСР. Розстріляний денікінцями разом з В. Чумаком. Автор новел і ліричних п'єс у прозі, позначених тенденціями імпресіонізму.

²⁰⁵ Грінченко Борис Дмитрович (літературний псевдонім — Чайченко; 1863—1910) — визначний український письменник, філолог, етнограф, педагог. Упорядкував і видав «Словар української мови» (1907—1909). Автор багатьох оповідань про життя дітей і школи, шахтарське життя. У ряді повістей показав класовий антагонізм у селі («Сонячний промінь», «На розпутьті», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами»). Автор поетичних збірок, п'єс про життя інтелігенції, селян, історичне минуле. Як діяч народної освіти, писав підручники і педагогічні розвідки.

²⁰⁶ Курбас Лесь (Олександр Степанович; 1887—1942) — видатний український радянський режисер і актор, народний артист

УРСР. В 1916 р. організував Молодий театр, а в 1922 р. заснував театр «Березіль» у Києві.

²⁰⁷ ...співають «Благообразного». — Йдеться про молитву про благообразного Іосифа, який, за біблійською легендою, зняв розп'ятого Ісуса з хреста, загорнув його тіло в плащаницю і поклав у печеру, вирубану в скелі.

²⁰⁸ Зулуси, зулу, амазулу — народність, що живе переважно в провінції Наталь Південноафриканського Союзу, яка належить до негроїдної раси. До XIX ст. у зулусів існував первісно-общинний лад з класичними рисами батьківського роду. На початку XIX ст., в зв'язку з загрозою англо-бурського вторгнення, зулуси об'єднались в союз племен і створили сильну армію. Військова організація зулусів була на високому рівні, але, незважаючи на мужній опір, англійські колонізатори в 1887 р. поневолили їх.

²⁰⁹ Самоїди (до XIX ст. — самоядь) — застаріла російська назва ненців, енцив, иганасанів і частково селькупів. У радянській літературі з 1938 р. самоїдів прийнято називати самоїдцями.

²¹⁰ «Сонце на обрії, ранок встає...» — хор К. Стеценка на слова О. Олеся.

²¹¹ «І же херувими» — урочиста молитва, яка виконується двічі на рік в літургіях на великдень і на трійцю.

²¹² «Ой зійшла зоря...» — початок української народної пісні (канту) «Про почаївську божу матір» («Ой зійшла зоря вчорова, над Почасвом стала»).

²¹³ Ге Микола Миколайович (1831—1894) — російський живописець, один із засновників товариства передвижників, автор багатьох картин на історичну та релігійну тематику. З великою любов'ю ставився до українського народу, високо цінував творчість Т. Г. Шевченка; створив багато етюдів українських селян та природи України. Допомогав Київській малювальній школі М. Мурашка. З 1876 р. жив на Україні, де й помер (хутір Іванівський, тепер село Шевченка Чернігівської області).

²¹⁴ Айвазовський (Гайвазовський) Іван Костянтинович (1817—1900) — російський живописець, автор близько 6000 творів — переважно морських краєвидів. Багато робіт присвятив Україні.

²¹⁵ Брюллов Карл Павлович (1799—1852) — російський художник, творчість якого вплинула на розвиток українського живопису. В нього навчалися українські художники І. Сошенко, Д. Безперчий, К. П. Брюллов брав найактивнішу участь у визволенні Т. Г. Шевченка з кріпацтва, який потім став його найздібнішим учнем і другом.

²¹⁶ Стахів Денис Михайлович — співак капели.

²¹⁷ Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — український радянський поет, театрознавець, перекладач. Поетична творчість М. Вороного відзначається вишуканістю вірша. Переклав українською мовою «Інтернаціонал», «Марсельезу», «Варшав'янку», ряд творів О. С. Пушкіна та класиків західноєвропейської літератури.

²¹⁸ Журлива Олена (літературний псевдонім Олени Костянтинівни Котової; 1898—1971) — українська радянська поетеса й педагог. Перебувала в дружніх взаєминах із П. Г. Тичиною, тривалий час листувалася з ним.

²¹⁹ Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — україн-

ський радянський поет, громадський діяч, академік АН СРСР (з 1958 р.). Член КПРС з 1943 р. Заочне знайомство П. Тичини з М. Рильським відбулося ще в семінарські роки, коли молодий Тичина перечитував його збірку поезій «На білих островах». На початку 20-х років М. Рильський часто одвідував концерти і співаки хору, яким диригував П. Тичина, обидва виступали разом на поетичних вечорах тощо. Про творчі і дружні контакти пазем див. статтю І. Ільєнка «Благословенне будь, споріднення і перегування душ. Сторінки творчої дружби П. Тичини і Максима Рильського» («Українська мова і література в школі», 1981, № 11, с. 66—70).

²²⁰ Рукопис у... — Далі нерозбірливо.

²²¹ Любченко Микола Петрович (літературний псевдонім — Кость Котко; 1896—1933) — український радянський письменник-сатирик. В перші роки Радянської влади редагував у Києві газети «Червона правда», «Київський пролетарий», «Вісті Київського губервкому». Можливо, О. С. Чапківський мав на увазі Панаса Петровича Любченка (1897—1937) — на той час секретаря Київського губервського комітету КП(б)У.

²²² Дудар Домніка Данилівна (1883—?) — поетеса, на той час — вчителька української мови середньої школи імені Т. Г. Шевченка в Києві (див. спогади А. Турчинської «Дорогий учитель» в кн. «Співець нового світу», К., «Радянський письменник», 1971, с. 73). Авторка розвідки «З поезики Шевченка».

²²³ Я передав К[ирилові] Гр[игоровичу], щоб він... — Далі в автографі нерозбірливо.

²²⁴ Туган-Барановський Михайло Іванович (1865—1919) — російський і український буржуазний економіст, один з лідерів «легального марксизму». Ранні його праці відіграли певну роль у боротьбі з народництвом, але, як зазначав В. І. Ленін, ідейно-політична еволюція «легальних марксистів», в тому числі й М. І. Тугана-Барановського, полягала в тому, що вони з «критиків Маркса» перетворилися в звичайних буржуазних економістів. Згодом М. І. Туган-Барановський перейшов у табір ревізіоністів і став апологетом капіталізму, виступив проти Марксової теорії вартості і додаткової вартості. В період революції 1905—1907 рр. вступив до партії кадетів, а пізніше виступав у таборі буржуазної контрреволюції на Україні. В 1917 р. був міністром фінансів націоналістичної Центральної Ради.

²²⁵ Доманицький Василь Миколайович (1877—1910) — український філолог, історик і фольклорист ліберально-буржуазного напрямку. Автор праць про Т. Г. Шевченка та першого наукового видання «Кобзаря» (1907), в якому радянські дослідники-текстологи відзначили чимало огріхів і текстологічних помилок. В. Доманицький — автор праць про Марка Вовчка («М. Марковичка — авторка «Народних оповідань» та «Авторство Марка Вовчка»; 1908). Відомий як збирач і дослідник українських народних пісень та бібліограф.

²²⁶ «Князь Ігор» — опера російського композитора і вченого хіміка Олександра Порфирівича Бородіна (1833—1887). В цій опері наявні елементи українського епосу, зокрема у «Плачі Ярославни», в якому відчутна ладово-інтонаційна спорідненість з українськими голосіннями і плачами. Лібретто опери П. Г. Тичина переклав українською мовою (див. шостий том цього Зібрання творів).

²²⁷ С андрі́льйо́на — героїня казки французького письменника Ш. Перро «Попелюшка». У переносному значенні — бідна вродлива, але добродесна дівчина.

²²⁸ «Демон» — опера Антона Григоровича Рубінштейна (1829—1894) — російського піаніста, композитора, диригента, музично-громадського діяча; А. Рубінштейн був засновником Російського музичного товариства (1859) і першої російської консерваторії (1862, Петербург), створив кілька опер, зокрема найпопулярнішу — «Демон» (1871).

²²⁹ Ду са́нський — очевидно, співробітник Дніпросоюзу.

²³⁰ Микола Віта́лійович — М. В. Лисенко.

²³¹ Бра́ти, проща́йте! Нових стріч! — Між 329-м і 330-м аркушами щоденника вклеєно аркушик іншого розміру, на якому написано дві строфи чистового автографа «Брати, прощайте!», а далі йде ще одна вклейка — машинопис усіх трьох строф і дата «1920». Весь щоденник подорожі написано на окремих продовговуватих аркушах, під час зшивання яких А. К. Павлюк, очевидно, знайшов і ці поетичні рядки, присвячені прощанню з Одесою. Оскільки аркуші з поетичним текстом авторської пагінації не мають, то, слід гадати, вони вклеєні сюди А. К. Павлюком.

²³² ...Пе́тлюра й поля́ки. — Йдеться про взаємні військові дії одного з ватажків буржуазно-націоналістичної партії українських соціал-демократів С. В. Петлюри (1877—1926) спільно з урядом панської Польщі проти молодого Радянського республіки. У квітні 1920 р. було укладено Варшавську угоду Директорії з Пiлсудським, за якою польський уряд визнавав «незалежність» України, а Петлюра за це віддавав пiлсудчикам Схiдну Галичину та більшу частину Волині. Угода перетворювала всю Україну на васала панської Польщі. Про цей ганебний договір В. І. Ленін писав: «Польща уклала договір тільки з Петлюрою, генералом без армії, і цей договір викликав ще більше озлоблення серед українського населення...» (Твори, т 31, с. 144). Після вторгнення армії Пiлсудського на Україну петлюрівці діяли разом з нею і під керівництвом її командування.

Після захоплення польськими інтервентами Києва там було створено так званий «український громадський комітет», ядро якого становили українські соціал-демократи і українські кадети. Петлюра з допомогою інтервентів сформував маріонетковий «уряд» на чолі з В. Прокоповичем, який не мав ніякої влади. Зрадники Батьківщини, буржуазні націоналісти, вислужуючись перед пiлсудчиками, брали участь в усіх насильствах над трудящими України.

Коли територію України було звільнено від польських інтервентів, петлюрівські банди під ударами Червоної Армії 21 листопада 1920 р. змушені були перейти на територію Галичини, де їх згідно з радянсько-польським договором про перемир'я інтернувала польська влада.

²³³ Куз не́чна — вулиця Києва (теперішня Горького), що проходить через Ленінський і Московський райони. Назва походить від ковальських майстерень, що були збудовані в тридцятих роках XIX ст. на тодішній околиці міста. В 1916—1923 рр. на вул. Кузнечній в помешканні К. К. Папарук (№ 107, квартира 19) жив П. Тичина. Там же він створив цикл віршів «Вулиця Кузнечна».

²³⁴ Проня́ — Єфросинія Григорівна Тичина (в одруженні — Ноздріна; 1881—1949) — найстарша сестра поета.

²³⁵ Мандрика М.— маловідомий український поет, автор збірки «Анемона» (К., 1917).

²³⁶ Шоу Джордж-Бернард (1856—1950) — видатний англійський драматург і публіцист. П'єса «Цезар і Клеопатра» була надрукована в перекладі українською мовою в 1913 р. в м. Коломиї.

²³⁷ Комісар якогось...— Далі в автографі нерозбірливо.

²³⁸ Антанта — імпералістичний блок Франції, Англії та Росії, який остаточно сформувався в 1907 р. для боротьби з так званим Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) за перерозподіл світу. В 1914—1918 рр. Антанта з участю ряду інших держав вела війну проти австро-німецького блоку. Вигравши першу світову імпералістичну війну, Антанта в 1919—1920 рр. разом з США нав'язала переможеним країнам грабіжницьку Версальську систему мирних договорів. З 1917 р. з участю США вела збройну інтервенцію проти радянських республік, у тому числі проти УРСР.

²³⁹ Завадський Михайло Адамович (1827—1887) — український композитор і піаніст. Написав понад 500 opus'ів, фортеп'яних п'єс і романсів, із яких особливою популярністю на півдні України користувалися «думки» й «шумки» — своєрідні обробки українських і польських народних пісень. Музичні твори Завадського, мелодійні, пройняті українськими народними пісенними інтонаціями, технічно нескладні і в той же час різноманітні за настроями й образами, користувалися великою популярністю серед демократичних кіл міського населення.

²⁴⁰ Агреньов-Слав'янський (справжнє прізвище Агреньов, псевдонім Слав'янський) Дмитро Олександрович (1836—1908) — російський співак (тенор), хоровий диригент, фольклорист, організатор змішаного хору Слов'янська капела (1868), яка гастролювала в 1869—1890 рр. в США, Англії, Німеччині, Туреччині, Франції, Швейцарії, де популяризувала пісні російського та інших слов'янських народів.

²⁴¹ Літургія — християнське богослужіння, під час якого здійснюється причащення. Народна назва літургії — обідня. Літургія включає в себе читання уривків із Біблії, співання церковних пісень, молитов. З кінця XVII ст. композиторами створювались окремі літургійні цикли; відомі такі літургії П. І. Чайковського, С. В. Рахманінова.

²⁴² Камілавка — високий циліндричний із розширенням догори головний убір з оксамиту, що носять православні священики як відзнаку, нагороду.

²⁴³ Набедренник — парчевий прямокутник із зображенням хреста, який священики одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче пояса.

²⁴⁴ Антифон — спів, що виконують по черзі два хори або соліст і хор, тобто той, що звучить у відповідь.

²⁴⁵ Терція (від лат. *tertia* — третя) — музичний інтервал, що охоплює три ступені діатонічного звукоряду.

²⁴⁶ Септима (від лат. *septima* — сьома) — сьомий ступінь діатонічної гами.

²⁴⁷ Нона (від лат. *nona* — дев'ята) — дев'ятий ступінь діатонічної гами; інтервал між першим та дев'ятим ступенями.

²⁴⁸ ...мого Леонкавалло...— К. Г. Стеценко називає М. Д. Леонтовича Леонкавалло, очевидно, через збіг перших двох складів їхніх прізвищ.

²⁴⁹ Тиха а... — Далі в автографі нерозбірливо.

²⁵⁰ Коза — весняна гра, яка полягає в тому, що дівчину, яка грає козу, дразнять решта учасниць гри, вона бігає за ними і котру спіймає, та стає козою.

²⁵¹ Руданський Степан Васильович (1833/1834—1873) — український поет-демократ, продовжувач традицій Т. Г. Шевченка і М. О. Некрасова в тавруванні кріпосного права, викривач паразитичного чиновницького апарату за царизму. Його гуморески насичені сатиричними і антирелігійними мотивами. С. В. Руданський народився в селі Хомутинцях на Вінниччині, навчався в Шаргородській бурсі, тобто бував у тих місцях, через які капела К. Г. Стеценка їхала до Тульчина.

²⁵² Коцюбинський Михайло Михайлович (1864—1913) — український письменник і громадський діяч, революційний демократ. Автор лірико-психологічних новел та повісті «Fata morgana» про класове розшарування українського села і про революційні настрої селян в період 1905—1907 рр. П. Г. Тичина вважав М. М. Коцюбинського своїм літературним учителем, який підтримав його і належно оцінив перші твори юного поета-семінариста, читав його вірші на острові Капрі М. Горькому. З ініціативи П. Г. Тичини між ними виникло листування. М. М. Коцюбинському поет присвятив кілька поетичних творів і статей. М. М. Коцюбинський — теж уродженець Вінниччини.

²⁵³ Башлик — сукняний каптур (відлога) з довгими кінцями, що звичайно одягається поверх шапки.

²⁵⁴ ...щось є в обличчі од Кошиця, може, Куліша. — П. Г. Тичина порівнює зовнішню схожість М. Д. Леонтовича із своїм сучасником О. А. Кошицем або Кулішем. У першому виданні «Подорожі з капелою К. Г. Стеценка» (К., «Радянський письменник», 1982, с. 260) вказувалося, що другою особою, чию портретну схожість побачив поет на обличчі Леонтовича, був український драматург Микола Гурович Куліш, що викликало критичне заперечення в М. М. Острика (див. статтю «До творчої біографії Миколи Куліша» — «Радянське літературознавство», 1982, № 11, с. 31). Справді, важко погодитися з тим, що П. Тичина порівнює зовнішність М. Леонтовича із зовсім ще невідомим тоді драматургом і маловідомим на той час поетом М. Г. Кулішем. Та й чи взагалі знав тоді П. Тичина М. Г. Куліша і чи зустрічався до того з ним? Це можуть довести лише додаткові пошуки, які завершити на час видання цього тому не вдалося. Але дуже сумнівним є й той факт, щоб П. Тичина — дуже уважний і спостережливий як поет і художник, — порівнюючи образ М. Леонтовича із образом Куліша, мав на увазі не свого сучасника (Миколу Гуровича), а Пантелеймона Олександровича Куліша (1819—1897), чия дуже характерна зовнішність була далекою від зовнішності М. Леонтовича.

²⁵⁵ Білиловський Кесар Олександрович (псевдоніми — Цезарко, Ольгин, Цезар Білило: 1859—1934) — український поет і видавець демократичного напрямку. Навчався в Лейпцігському та Віденському університетах. У 1883 р. в Ігнському університеті склав іспити на звання доктора медицини, а право на медичну практику в Росії здобув у 1884 р. в Харківському університеті. З 1885 р. працював лікарем у різних містах Росії. У перші роки Радянської влади працював у Народному комісаріаті закордонних справ. К. Білиловський зібрав, упорядкував і видав дві книги альманаху «Складка» — одну в Харкові в 1896 р., а другу — в Петер-

бурзі в 1897 р. Друкувався в галицьких журналах «Світ», «Зоря», в альманахах та антологіях. Перекладав українською мовою твори Т. Шевченка. Деякі поезії Білиловського стали популярними піснями («В чарах кохання», «Вечірня пісня» та ін.).

²⁵⁶ П і л ь с т р а, пілястр — плоский, схожий на колону, виступ на поверхні стіни чи стовпа. Як і колона того чи іншого архітектурного ордера, пілястра має базу і капітель. Широко застосовувалась в архітектурі античності, Відродження, барокко, класицизму для вертикального членування стін.

²⁵⁷ Ка п і т е л ь — верхня частина (завершення) колони, пілястри або стовпа, на яку спираються балка або архітрав (головна балка, що перекриває проліт між колонами). Корінфська капітель — один з елементів корінфського архітектурного ордера, характеризується витонченістю пропорцій (назва походить від Корінфа — міста Стародавньої Греції, де названий ордер оформився з IV ст. до н. е.).

²⁵⁸ Ф р и з — середня горизонтальна частина антаблемента (складова частина архітектурного ордера, розташована над колонами), що міститься між архітравом і карнизом. В корінфському ордері являє собою гладеньку або вкриту рельєфними зображеннями суцільну смугу.

²⁵⁹ С у в о р о в Олександр Васильович (1730—1800) — видатний російський полководець. У 1796 — на початку 1797 р. в м. Тульчині (тепер Вінницької області) була його штаб-квартира. У районі Тульчина навчав найчисленнішу в Росії армію, проводив великі тактичні заняття в літніх таборах на полях навколишніх сіл Тиманівки, Нестерварки і Одава.

²⁶⁰ «С о в н а р х о з» — тут, очевидно, у розумінні місцевої (повітової) ради народного господарства (раднаргосп) — державного органу управління промисловістю, які виникли ще в грудні 1917 р.

²⁶¹ Д е к а б р и с т и — російські дворянські революціонери, які в грудні 1825 р. підняли збройне повстання проти самодержавства й кріпосництва. В 1818 р. в м. Тульчині, де містився штаб Другої армії, декабрист П. І. Пестель створив Тульчинську управу Союзу благоденства, яка в 1821 р. стала центром Південного товариства декабристів.

²⁶² Г р е х Яким Дмитрович — на той час учитель Теплицької школи. Родом із Галичини, володів співацькими даними, знав багато пісень. Від Греха М. Д. Леонтович записав пісні: «Ішов козак...», «Гей, ви стрільці...», «Ішов стрілець на війноньку...», «Ой, видно село...» та ін.

²⁶³ «Р у с а л ч и н в е л и к д е н ь» — опера М. Д. Леонтовича.

²⁶⁴ Н е д і л я, 31.X — в оригіналі помилково XI.

НЕЗАВЕРШЕНІ ТВОРИ. ВАРІАНТИ. НОТАТКИ.

ЛАНЦЮГИ

Друкується вперше.

Збереглися фрагменти чорнового і білового автографів (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1539) та машинопис, виго-

товлений за автографом, з правками та датою 1913—1914 рр., поставленою Л. П. Тичиною (од. зб. 1540).

Датується за машинописом.

Подається за фрагментами чорнового та чистового автографів.

[ІДЕМО ДО ДЖАМБУЛА]

Вперше надруковано в газ. «Радянська Україна», 1983, 27 січня (із переднім словом С. Гальченка та С. Тельнюка).

Зберігся чорновий автограф (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 3517). Це — дорожні нотатки, записані здебільшого під час подорожі, про що свідчить нерівний почерк із багатьма скороченнями слів. Згодом П. Г. Тичина кольоровими олівцями розшифрував у своєму рукописі деякі слова, записані не зовсім чітко під час поїздки.

Датується за часом подорожі.

Подається за автографом.

¹ Джамбул Джабасв (1846—1945) — казахський поет-акин. До Жовтневої революції виступав переважно з піснями викривального характеру. Улюбленим видом творчості Джамбула був айтіс — пісня-імпровізація у формі діалога-змагання двох акинів у тюркомовних народів Середньої Азії і Казахстану. В роки соціалістичного будівництва патріотичними піснями відгукнувся на події політичного і культурного життя країни. П. Г. Тичина познайомився з Джамбулом у групі 1937 р. на ювілейному Руставелівському пленумі Спілки письменників СРСР у Тбілісі, присвяченому 750-літтю поеми «Витязь у тигровій шкурі». У травні 1938 р. П. Г. Тичина разом із М. П. Бажаіом поїхав до Алма-Ати на урочистості, присвячені 70-літтю творчої діяльності Джамбула, після яких було здійснено подорож до аулу казахського акина.

² Узуп-Агач — місто Алма-Атинської області Казахської РСР.

³ Аршаруні Аршалуїс Михайлович (1896—?) — радянський літературознавець і критик, який писав російською та вірменською мовами. Крім літературознавчих праць, чимало робіт присвятив фольклору Вірменії і народів Середньої Азії («Епос Советского Востока. Дореволюционные и послеоктябрьские мотивы», в співавторстві з С. Вельтманом, 1930; статті про епос «Давид Сасунський», «Кер-Оглу», про творчість акинів та ін.).

⁴ Роджественський Всеволод Олександрович (1895—1977) — російський радянський поет.

⁵ Яшасин (тюрк., каз.) — хай живе!

⁶ Петровський Григорій Іванович (1878—1958) — радянський державний і партійний діяч.

⁷ «Манас» — епос киргизького народу, який складається більше, ніж з півмільйона віршованих рядків. Манас — богатир із казково-міфологічними рисами, захисник інтересів народу. Основний зміст епопеї — подвиги Манаса в ім'я захисту інтересів киргизької землі від іноземних загарбників.

⁸ Аксакал (букв. білобородий, тюрк., каз.) — старійшина, патріарх, шанована в роді людина.

⁹ Фірдоусі Абулькасим (близько 940—1020 або 1030) — перський і таджицький поет. «Рустам і Сухран» — достан (велике сказання) із поеми «Шахнаме».

¹⁰ Байсеїтова Куляш (справжнє ім'я — Гульбахрам) Жасимівна (1912—1957) — казахська радянська оперна артистка (лірико-колоратурне сопрано), народна артистка СРСР (з 1936 р.). Одна з основоположниць казахського оперного мистецтва.

¹¹ Беш-бармак — казахська національна страва.

¹² Амангельди Іманов (1873—1919) — один із керівників національно-визвольного повстання в Казахстані в 1916 р. і активний учасник боротьби за Радянську владу в 1917—1919 рр.

¹³ Пік Сталіна (тепер пік Комунізму) — найвища гірська вершина в СРСР (7495 м, Таджикицька РСР), перше сходження на яку здійснила 3 вересня 1933 р. група учасників Таджикицько-Памірської експедиції Академії наук СРСР.

ВАРІАНТИ ОКРЕМИХ ФРАГМЕНТІВ ЩОДЕННИКА-ПОВІСТІ «ПОДОРОЖ З КАПЕЛОЮ К. Г. СТЕЦЕНКА»

В архіві П. Г. Тичини збереглися окремі фрагменти тексту повісті, над якими він працював після повернення з подорожі. Це переважно чорнові автографи тексту, підготовленого на основі щоденника та з відповідними доповненнями того, що було згадано автором через певний відрізок часу.

Публікується вперше за автографами (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1553—1554).

¹ Петрушевський Василь Григорович — тодішній співробітник Дніпросоюзу, згодом член Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича.

НОТАТКИ ДО ЩОДЕННИКА-ПОВІСТІ «ПОДОРОЖ З КАПЕЛОЮ К. Г. СТЕЦЕНКА»

Підготовчі матеріали до незавершеної книги «Подорож з капелою К. Г. Стеценка» розкривають стратегію творчого задуму П. Тичини, його спроби написання документальної повісті на основі створеного у вересні — листопаді 1920 р. літопису мандрівки по Правобережній Україні. Ці матеріали складаються із окремих викинутих фрагментів художнього тексту, які автор мав на меті включити в загальну тканину твору, виписок із власного щоденника подорожі та відсилань до нього, що мало служити основою композиції повісті, та численних нотаток, що свідчать про догортривалу роботу автора над вивченням документальних джерел, енциклопедичних і довідкових видань про описуваний ним період.

Деякі з цих записів друкувалися у виданні «Із щоденникових записів» (К., 1981) під авторською рубрикою «Подорож з капелою К. Г. Стеценка». Ця публікація, до якої входить фактично все, що було створено і зібрано поетом протягом кількох десятиліть, є найповнішою. Всі фрагменти тексту, виписки і нотатки подаються за автографами, за винятком кількох, що збереглися у вигляді машинопису чи були переписані кимось із помічників, про що зазначається в примітці (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, оп. 1, од. зб. 1555—1565). В квадратних дужках розкриваються скорочення, а в лаганих — авторські викреслення, що доцільно було навести в даній публікації.

¹ Проскурів — колишня (до 1954 р.) назва міста Хмельницького.

² Тарасов Євген Михайлович (1882—1943) — російський поет. Був учасником московського Грудневого збройного повстання, провадив революційну пропаганду, за що неодноразово зазнавав арештів і був засланий. У першій його збірці «Вірші 1903—1905» (1906) звучали заклики до боротьби, стійкості і мужності борців революції 1905 р., що викликало різкі напади з боку декадентської і ліберальної критики. У другому, згадуваному П. Тичиною збірнику «Земные дали» (1908) відчутні настрої періоду реакції. Згодом Є. Тарасов відійшов від революційного руху і поетичної творчості.

³ Чесноков Павло Григорович (1877—1944) — радянський хоровий диригент. У 1895—1920 рр. був викладачем синодального училища (Народної хорової академії), в 1917—1922 рр. — головним диригентом Московського державного хору, в 1922—1928 рр. — керівником Московської капели. Автор першої в Росії капітальної праці з хорознавства.

⁴ Гречанинов Олександр Тихонович (1864—1956) — російський композитор і педагог (викладав у музичних школах, керував дитячим хором). Автор романсів, хорів, опери «Добриня Нікітич» (1901), музичних творів для дітей (опери, пісні та ін.).

⁵ Іполитов-Іванов (справжнє прізвище — Іванов) Михайло Михайлович (1859—1935) — російський радянський композитор, музичний і громадський діяч. Автор опер «Ася» (1900), «Зрада» (1910), «Оле із Нордланда» (1916). В 1905—1922 рр. був ректором Московської консерваторії.

⁶ Баженов Олексій — ректор Чернігівської духовної семінарії в 1911—1915 рр., пащадок архітектора В. І. Баженова — автора реконструкції московського Кремля. Прихильно ставився до П. Г. Тичини як до регента семінарського хору, захистив його від виключення з семінарії за участь у бунтах та зв'язки з М. Горьким і М. Коцюбинським. Проте заборонив П. Тичині як регенту хору брати участь у відправі похорону М. М. Коцюбинського в 1913 р.

⁷ «Варшав'янка» — популярний революційний гімн польського і російського пролетаріату. В польському варіанті «Варшав'янки» використано мелодію пісні повстання 1863 р. («Марш зуавів» Вольського), текст В. Свенцицького (опубліковано в 1883 р.). Російською мовою переклав у 1897 р. Г. М. Кржижановський. Автор оригінального тексту французькою мовою поет К. Делавінь. У перекладі Сенкевича і музичній обробці К. Курпінського «Варшав'янка» була патріотичним гімном польського повстання 1831 р. К. Г. Стеценко в 1914—1915 рр. на замовлення підпільного Київського Червоного Хреста зробив хорову обробку «Варшав'янки».

⁸ У нотах відсутній цей рядок. — Розрядкою виділено зроблені П. Тичиною вставки червоним олівцем.

⁹ ...текст акомпанементу... — Далі текст автографа обривається.

¹⁰ «Боротьба» — газета, орган лівих українських есерів, яка видавалась у 1919—1920 рр. У цій газеті в 1919 р. П. Г. Тичина надрукував вірші «На майдані...» і «Як упав же він...».

¹¹ Дніпрова Чайка (літературний псевдонім Людмили Олексіївни Василевської; 1861—1927) — українська письменниця демократичного напрямку.

¹² «Будуйте будинок нового життя!» — Рядок із вірша Дніпрової Чайки, що перегукується з інсценізацією П. Тичини «Перший Будинок Нового Світу», скомпонованої із власних

віршів та творів М. Семенка, перекладів поезій Е. Верхарна та переробок окремих рядків В. Еллана (Блакитного) і В. Чумака (див. перший том цього Зібрання творів, с. 441—450).

¹³ Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський революціонер, письменник, філософ-матеріаліст. У 1834—1842 рр. зазнав арештів, ув'язнення і заслання за революційну діяльність. З 1847 р. жив за кордоном, де у 1853 р. організував Вільну російську друкарню, в якій разом з М. П. Огарьовим видавав нелегальну літературу, спрямовану проти царизму. Найпопулярнішим у літературній спадщині О. І. Герцена є автобіографічний роман «Минуле і думи» (1852—1868), що вважається одним із шедеврів російської класичної літератури. О. І. Герцен дуже високо цінував творчість Т. Г. Шевченка, виділяючи в ній політичне спрямування.

¹⁴ Самійленко Володимир Іванович (літературні псевдоніми — В. Сивенький, Іваненко, Л. Сумний та ін.; 1864—1925) — український письменник. Уважно ставився до молодого поета П. Г. Тичини, схилив його до перекладацької діяльності, підклався про його здоров'я (в 1915 р. хворий П. Тичина півроку жив у В. Самійленка в с. Добрянці на Чернігівщині).

¹⁵ Данте, Данте Аліг'єрі, Дант (1265—1321) — великий італійський поет-гуманіст. Найвидатніший його твір — поема «Божественна комедія» (1307—1321).

¹⁶ Петрарка Франческо (1304—1374) — великий італійський поет, один з найвидатніших представників гуманізму епохи Відродження.

¹⁷ Ібаррурі Долорес (псевдоніми — Пасіонарія, Полум'яна; нар. 1895 р.) — діяч іспанського і міжнародного робітничого руху. В 1942—1960 рр. — генеральний секретар, а з 1960 р. — голова Компартії Іспанії. В 1939—1977 рр. перебувала в еміграції. Лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1964).

¹⁸ ...по-есперанто був надруков[аний] мій вірш... — Йдеться про переклад вірша «*Cu konas vi tujnigon de c'tili...*» («Ви знаєте, як липа шелестить...»), зроблений М. Колдаєвим (див. видання «Із щоденникових записів», с. 344).

¹⁹ Верді Джузеппе (1813—1901) — італійський композитор-реаліст, твори якого відзначаються правдивістю втілення душевних конфліктів. Автор опер «Ріголетто» (1851), «Трубадур», «Травіата» (обидві — 1853), «Бал-маскарад» (1859), «Сила долі» (1861), «Дон Карлос» (1867), «Аїда» (1870), «Отелло» (1886), «Фальстаф» (1892).

²⁰ Марджанішвілі Коте (Марджанов Костянтин Олександрович; 1872—1933) — видатний діяч грузинського і російського театрів, режисер, народний артист Грузинської РСР (з 1933 р.). З 1897 р. актор та режисер різних російських труп, зокрема на Україні (Київ, Харків, Одеса, Єлисаветград, Луганськ, Ніжин). У 1919 р. був призначений головним режисером колишнього театру «Соловцов» і головою комісії по націоналізації київських театрів, згодом комісаром театрів Києва. В 1922 р. виїхав до Грузії.

²¹ ...коли Марджанов у Києві став... — Далі в автографі два нерозбірливі слова.

²² Жук Михайло Іванович (1883—1964) — український радянський художник і поет. Навчав П. Г. Тичину малювання в Чернігівській духовній семінарії, написав його портрет, тривалий час листувався з ним. М. І. Жук познайомив юного поета П. Г. Тичину з М. М. Коцюбинським.

²³ Вергілій Марон Публій (70—19 рр. до н. е.) — великий римський поет-епік. Писав спочатку ліричні вірші, а потім поеми. Одна із найзнаменитіших поем — «Енеїда», трагестії якої відомі в багатьох літературах світу, зокрема й «Енеїда» І. П. Котляревського.

²⁴ Маяковський Володимир Володимирович (1893—1930) — російський радянський поет. Автор багатьох поетичних творів, які стали зразками втілення методу соціалістичного реалізму в радянській поезії. Політична публіцистика у віршах і в прозі, статті і виступи на літературні теми розкрили В. Маяковського як поета нового типу. В. Маяковський захоплювався мовою та історією українського народу, багато разів приїздив на Україну, де виступав із читанням своїх поезій, писав нові твори, в яких оспівував індустріальну велич республіки, її культуру, дружбу народів. В українській поезії першого повоєнного десятиліття виділяв П. Тичину, добре знав його твори. П. Тичина дуже високо цінував творчість В. Маяковського, захоплювався його виступами, на яких він був присутнім, перекладав його твори (див. п'ятий том цього Зібрання творів).

²⁵ Оуен Роберт (1771—1858) — англійський соціаліст-утопіст, який на початку 10-х років XIX ст. розробив філантропічний план поліпшення життя робітників в умовах капіталістичного ладу і намагався втілити його, а також висунув програму радикальної перебудови суспільства шляхом створення поселень, позбавлених приватної власності, класів, експлуатації, суперечностей між розумовою і фізичною працею. Після переїзду в 1825 р. до США заснував там комуністичну колонію «Нова гармонія» («New Harmony») для практичного втілення своїх ідей. П. Тичина згадує ім'я Р. Оуена та назву його колонії у творі «Пам'яті П. В. Вікторова» (пізніша редакція — «Свобода, рівність і любов»; див. перший том цього Зібрання творів, с. 353), покладеному на музику в 1920 р. К. Стеценком.

²⁶ Брокгауз і Єфрон. — Йдеться про вивчення П. Тичиною відповідного тому російської універсальної енциклопедії, випущеної акціонерним видавничим товариством Ф. А. Брокгауз — І. А. Єфрон (Санкт-Петербург, 1890—1907; 82 основних і 4 додаткових томи). В 1911—1917 рр. здійснювалось нове видання (вийшло 29 томів із запланованих 48).

²⁷ «Розкол поетів» — поема П. Г. Тичини, написана в 1917—1919 рр. Рукопис цієї поеми автор брав із собою в подорож — «думав: може, де прочитат її прийдеться, конкретно: в Черкасах, перед артистами» («Подорож з капелюю К. Г. Стеценка», 1982, с. 236).

²⁸ Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович (близько 1595—1657) — гетьман України, видатний державний діяч і полководець, керівник визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гніту в 1648—1654 рр. 8 січня 1654 р. на Переяславській Раді проголосив возз'єднання України з Росією, що мало прогресивне значення для українського й російського народів.

²⁹ Чуйкевич Петро Омелянович (1818 — близько 1875) — учитель географії Кам'янець-Подільської гімназії, фольклорист. Був знайомий із Т. Шевченком, притягався до слідства в справі Кирило-Мефодіївського товариства, але був звільнений за відсутністю доказів.

³⁰ Нова Басань — село тепер Бобровицького району Чернігівської області, що знаходиться поблизу села Пісок, де народився П. Тичина.

³¹ «Киевская старина» — щомісячний російський історичний журнал ліберально-буржуазного напрямку, що виходив у Києві в 1882—1906 рр. (у 1907 р. під назвою «Україна») і публікував матеріали українською мовою. Друкував статті з історії, археології, етнографії, географії та літератури України, а з кінця 90-х років XIX ст. публікував і твори І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Панаса Мирного та ін.

³² Байкове — кладовище в Києві, відкрите у 1838 р., на якому поховано багато видатних державних, партійних і військових діячів, учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, діячів науки, літератури і мистецтва. У дні розгулу денікінщини в Києві у вересні — грудні 1919 р. П. Тичина, прізвище якого було занесено до списку діячів української культури, що підлягали репресіям, змушений був переконатися на Байковому кладовищі.

³³ Рапсодія — інструментальний твір переважно вільної форми, написаний на основі народних мелодій (пісенних або танцювальних). М. В. Лисенко створив дві українські рапсодії для фортепіано. Друга рапсодія, яку дуже любив П. Г. Тичина, згадується в цих нотатках поста.

³⁴ Козицький Пилип Омелянович (1893—1960) — видатний український радянський композитор і громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943 р.). Написав ряд музичних творів на слова П. Г. Тичини (хоровий диптих «Дивний флот» та ін.).

³⁵ Альшванг Арнольд Олександрович (1898—1960) — український та російський музикознавець і педагог, професор Київської та Московської консерваторій, автор праць про П. Чайковського, К. Дебюссі, О. Скрибіна. П. Г. Тичина дружив з А. О. Альшвангом, читав йому свої поетичні твори, «звіряючи» їхню музичну організацію.

³⁶ Вериківська Грина Михайлівна (нар. 1921 р.) — український радянський мистецтвознавець; дочка М. І. Вериківського.

³⁷ Василько (Василько-Миляєв) Василь Степанович (1893—1972). — український радянський актор і режисер, народний артист СРСР (з 1944 р.), педагог. Народився в селі Буртах Шполянського району (тепер Черкаської області). Продовжуючи роботу над книгою «Подорож з капелю К. Г. Стеценка» (розділ про Черкащину), П. Г. Тичина неодноразово згадував і ім'я В. С. Василька як тодішнього актора Молодого театру.

³⁸ Мої записи пісень. — Активне збирання П. Г. Тичиною пісенної народної творчості припадає на початок і середину 10-х років (див. вид.: Народні пісні в записах Павла Тичини. К., «Музична Україна», 1976, та дванадцятий том цього Зібрання творів).

³⁹ Россінський Борис Іліодорович (1884—?) — російський льотчик. В 1918 р. брав активну участь у формуванні авіазагонів для боротьби на Україні проти військ німецьких окупантів і Петлюри.

⁴⁰ ...до могили Глібова... — Йдеться про могилу українського байкаря Леоніда Івановича Глібова (1827—1893) в Чернігові на території Троїцького монастиря. На тодішньому надгробку (тепер зберігається в музеї М. М. Коцюбинського) була викарбу-

вана епітафія українською мовою — поетична присвята видатному байкареві В. І. Самійленка. Твори Л. Глібова читав своєму вихованцеві і майбутньому поетові М. Подвійській. Місце поховання Л. Глібова, як видно із цього та інших записів з архіву поета, було улюбленим місцем в години дозвілля для юних співаків архієрейського хору.

⁴¹ Євген — Євген Григорович Тичина (1895—1955), молодший брат П. Тичини, п'ятий син і дев'ята дитина в родині Тичин (усіх дітей було тринадцятеро, але четверо померли маленькими).

⁴² Олена Фоурмен (Фаурмент) — дружина П. Рубенса, втілення його ідеалу краси, натхненниця жіночих образів багатьох його картин.

⁴³ Рубенс Пітер Пауел (1577—1640) — великий фламандський живописець. Автор художніх композицій на релігійні і міфологічні сюжети та історико-алегоричних полотен.

⁴⁴ Такташ (Такташев) Хаді (1900/1901—1931) — татарський радянський поет. Автор трагедії у віршах «Сини землі» (1921), поем «Віки і хвилини» (1924) про В. І. Леніна, «Листи в майбутнє» (1930—1931) про революцію і формування нової людини. П. Тичина має на увазі п'єсу «Каміль» (1929) про життя донецьких шахтарів.

⁴⁵ Жуковський Василь Андрійович (1783—1852) — російський поет, один з основоположників російського романтизму, у творах якого романтично переосмислено образи народної фантастики (балади «Людмила», 1808; «Світлана», 1808—1812).

⁴⁶ Поглянути в УРЕ, чи є Дядиченко (статистик старший). — Обидва видання Української радянської енциклопедії (УРЕ) не подають імені чернігівського статистика Архипа Дядиченка (1868—1919), з яким П. Тичині доводилося часто зустрічатися і співпрацювати в його семінарські роки та під час роботи в Чернігівському статистичному бюро. Ім'я А. Дядиченка поет згадає у вірші «Глибокі сліди»:

А там он зустрічався з Примаковим —
у Дядиченка, — зліва, — на Валу.
В статистика ж. На службі...

(див. третій том цього Зібрання творів, с. 302).

⁴⁷ Барбюс Анрі (1873—1935) — французький письменник і громадський діяч, іноземний почесний член АН СРСР (з 1933 р.), член Французької Комуністичної партії з 1923 р. В романах «Вогонь» (1916) і «Ясність» (1919) засуджено першу світову війну. Організатор літературного об'єднання «Кларте» і один з організаторів антифашистських конгресів 1933 і 1935 рр. П. Тичина тричі зустрічався з А. Барбюсом: в 1927 р. у Харкові, в 1929 р. в Одесі і в 1935 р. в Парижі на Міжнародному конгресі письменників на захист культури. Поет вважав творчість французького письменника зразком революційного служіння народу, що відбилось в його творах («Захід. II» і «Конгрес оборони культури»).

⁴⁸ Я стежив разом з Василем... — Йдеться про В. М. Еллана (Блакитного).

⁴⁹ Римський-Корсаков Микола Андрійович (1844—1908) — російський композитор, диригент, музично-громадський діяч. Автор 15 опер, зокрема опери «Казка про царя Салтана», лібретто якої П. Тичина переклав українською мовою.

⁵⁰ Добровольський Павло Михайлович — регент архієрейського хору в Єлецькому монастирі в Чернігові.

⁵¹ На цьому ж аркуші внизу П. Тичиною дописано назви таких своїх творів: «Напровесні», «Срібної ночі», «У Асєєва в гостях», «Моя учителька», «Похорон Димитрова», «Виштак», «А. Тарасова», «П. Попович», «Паторжинський», написаних в 1949—1967 рр., що свідчить про одночасну його роботу і над книгою «Подорож з капелю К. Г. Стеценка».

⁵² Олдрідж Айра-Фредерік (близько 1807—1867) — видатний негритянський актор-трагік. Найбільшого успіху зажив у Росії, де перебував у 1858—1867 рр. (крім 1860 та 1863 р.). На Україні виступав на сценах Києва, Харкова, Одеси, Житомира. Перебував у дружніх взаєминах із Т. Шевченком.

⁵³ Тобілевичі — члени талановитої родини, з якої вийшли відомі діячі українського театру другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: брати І. К. Карпенко-Карий (1845—1907), М. К. Садовський (1856—1933), П. К. Саксаганський (1859—1940) та їхня сестра М. К. Садовська-Барілотті (1855—1891).

⁵⁴ ...могила Григоровича. — Йдеться про відомого філолога-славіста В. І. Григоровича, похованого в Єлисаветграді (тепер Кіровоград).

⁵⁵ Щепкін Михайло Семенович (1788—1863) — великий російський актор, основоположник критичного реалізму в російському та українському театральному мистецтві. В 1816—1821 рр. — актор у Харківському і Полтавському театрах (останній очолював тоді І. Котляревський). Будучи з 1824 р. актором Малого театру, виїздив у гастрольні подорожі по Україні (Київ, Одеса, Харків, Полтава, Вознесенськ, Херсон, Миколаїв, Ромни, Диканька).

⁵⁶ Мартинов Олександр Євстафійович (1816—1860) — видатний російський актор, один із засновників сценічного реалізму в російському театральному мистецтві. Зустрічався із Т. Г. Шевченком (у Петербурзі). Гастролював по Україні, виступаючи у провінційних театрах. Помер у Харкові. П. Г. Тичина згадує театр у Вознесенську, в якому виступали під час гастролей М. Щепкін і О. Мартинов.

⁵⁷ Ботева Христо (1849—1876). — болгарський революціонер-демократ, поет, публіцист. З 1874 р. — член Болгарського революційного комітету. Загинув у бою з турецькими військами. Поезія Х. Ботева проіннята ліризмом, патріотичним і громадянським пафосом. Д. Тичина почав перекладати твори Х. Ботева ще в 1945 р. після відвідання ним Болгарії. Переклади друкувалися в періодичній пресі та виходили окремими виданнями творів болгарського поета в 1949 і 1954 рр. Всі переклади (20 поезій і 2 оповідання) творів Х. Ботева, зроблені П. Тичиною, надруковані в цьому Зібранні творів (див. том шостий).

⁵⁸ Вазов Іван (1850—1921) — болгарський письменник і громадський діяч, видатний представник критичного реалізму. Автор революційно-патріотичних віршів, циклу поем «Епопея забутих» (1881—1884), роману «Під ігом» (1889—1890) про національно-визвольну боротьбу болгарського народу й інших творів соціально-звинувачувального спрямування та на історичну тематику. П. Тичина переклав 5 поезій і 2 оповідання, що друкувалися в періодичі та в окремих виданнях творів письменника, починаючи з 1950 р. Всі вони надруковані в цьому Зібранні творів (див. том шостий).

⁵⁹ Лябурб Жанна Марі (1879—1919) — революціонерка, ак-

тивна учасниця боротьби радянського народу проти іноземних інтервентів та білогвардійців. За походженням французкенка, член партії більшовиків. У лютому 1919 р. була послана ЦК РКП(б) в Одесу для підпільної роботи, де проводила велику агітаційну роботу серед французьких військ. 1 березня 1919 р. була схоплена французькою контррозвідкою і розстріляна в ніч на 2 березня.

⁶⁰ Котовський Григорій Іванович (1881—1925) — герой громадянської війни, який командував кавалерійською бригадою, дивізією і корпусом; визволяв Одесу від іноземних інтервентів.

⁶¹ Василь — очевидно, В. М. Еллан (Блакитний) або земляк П. Тичини В. Куриленко.

⁶² Ліда — очевидно, Л. Папарук, дочка квартирної хазяйки П. Тичини.

⁶³ Классон Володимир — киянин, який попередив П. Г. Тичину про те, що його ім'я занесено денікінською контррозвідкою до списку діячів української культури, що підлягали репресіям.

⁶⁴ Дон Жуан — створений середньовічною легендою образ рицаря-гульвіси, порушника моральних і релігійних норм. Образ Дон Жуана змальований у багатьох літературних творах (Тірсо де Моліни, Ж. Мольєра, Дж. Байрона, Е. Гофмана, О. Пушкіна та ін.). Цьому образу приділяє значну увагу і П. Тичина в статті «Про вічні типи в світовому письменстві» (див. восьмий том цього Зібрання творів).

⁶⁵ Ленау Ніколаус (літературний псевдонім Франца Нібша фон Штреленау; 1802—1850) — австрійський поет, твори якого сповнені ненависті до експлуататорського суспільства, співчуття до знедолених, симпатій до національно-визвольного руху. П. Г. Тичина робив спроби перекладати твори Н. Ленау, однак переклади залишилися незавершеними в архіві поета.

⁶⁶ Мольєр Жан-Батіст (справжнє прізвище — Поклен; 1622—1673) — великий французький драматург, актор і режисер.

⁶⁷ Мар'яненко (справжнє прізвище — Петлішенко) Іван Олександрович (1878—1962) — актор українського дожовтневого і радянського театру, народний артист СРСР (з 1944 р.), професор (з 1946 р.). Лауреат Державної премії СРСР (1947). П. Г. Тичина часто згадував (у щоденниках, нотатках), як йому доводилося переховуватися разом з І. О. Мар'янком від денікінців на Байковому кладовищі в Києві. Поета і актора єднали дружні взаємини під час їхнього перебування в Києві, а також у Харкові в 1923—1934 рр.

⁶⁸ Гофман Ернст Теодор Амадей (1776—1822) — німецький письменник-романтик, композитор, художник. Автор романів «Еліксир диявола» (1815—1816), «Житейські погляди Кота Мурра» (1820—1822), повісті «Золотий горщик» (1814), казки «Маленький Цахес» та інших творів, в яких викривається німецьке міщанство і феодальний абсолютизм.

⁶⁹ Демуцький Порфир Данилович (1860—1927) — український фольклорист, хоровий диригент і композитор. Працюючи лікарем в селі Охматові на Київщині, збирав і обробляв українські народні пісні, створив народний хор, в репертуарі якого були багатоголосні пісні, що виконувалися в народному стилі.

⁷⁰ ...де я з Альошею... — Йдеться про співучню П. Тичини по Чернігівському духовному училищу.

⁷¹ Кольцов Олексій Васильович (1809—1842) — російський поет. Автор віршів про сільське життя, радість праці і спілкування з природою, які дуже близькі своєю поетикою до народних пісень.

⁷² Верн Жюль (1828—1905) — французький письменник, один із зачинателів жанру науково-фантастичного роману. Опублікував понад 65 творів, що стали улюбленими в юнацтва («Діти капітана Гранта», 1869—1870; «20 000 лье під водою», 1869—1870; «Темний острів», 1875).

⁷³ Бледський монастир — православний чоловічий монастир у Чернігові. Восени 1901 р. П. Тичину було віддано співаком до хору цього монастиря.

⁷⁴ «Ми любили Стеценка...» — Далі текст до слів «Уже в лютому взято ім'я Леонтовича» записано чи переписано рукою невідомої особи.

⁷⁵ Ступницький Василь Павлович (1879—1941?) — український композитор, музикознавець, педагог; автор хорових композицій.

⁷⁶ «Музика» — український журнал, заснований в 1923 р. як друкований орган Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича (тепер орган Міністерства культури УРСР, Спілки композиторів України та Музичного товариства УРСР). В журналі співробітничали музикознавці К. Квітка та М. Грінченко, композитори П. Козицький, М. Вериківський та ін. Назва журналу та періодичність виходу мінялися. З 1970 р. журнал виходить один раз на два місяці під первісною назвою.

⁷⁷ Мерзляков Вячеслав Іванович (1885—1974) — співак, педагог з вокалу. Довгі роки працював асистентом професора Київської консерваторії Олени Олександрівни Муравйової. Після Великої Вітчизняної війни викладав у Вінницькому музичному училищі. В 20-х роках був членом Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича.

⁷⁸ Шейнін Єгошуа Павлович (1890—1948) — радянський хоровий диригент і композитор, заслужений артист УРСР (з 1934 р.), заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1947 р.). В 1941—1945 рр. керував Ансамблем червоноармійської пісні і танцю Київського Особливого військового округу. В 1945—1948 рр. — керівник Ансамблю пісні і танцю групи радянських військ у Німеччині. Автор хорових творів, музики до спектаклів драматичних театрів, численних обробок, перекладів і аранжировок для хору. В 20-і роки був членом Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича.

⁷⁹ Де Аркадій зараз... — Йдеться про Аркадія Васильовича Казку, який вчителював тоді у селах Вишгородського району неподалік від Києва.

^{80—82} Лапіна Віра, гімназистка Бондар, Шура Корсакова — чернігівські знайомі П. Тичини, з якими поет, очевидно, зустрічався під час роботи в земському статистичному бюро, де він працював (з перервою взимку) в 1914—1916 рр.

⁸³ «Сава, Сава...» — пісня із репертуару зведеного хору Чернігівської духовної семінарії, регентом якого на останніх курсах був П. Тичина.

⁸⁴ П'ятницька церква — пам'ятник архітектури XII ст. у Чернігові.

⁸⁵ «Егмонт» — музичний твір видатного німецького композитора, піаніста і диригента Людвіга ван Бетховена (1770—1827),

що його виконував П. Тичина як музикант ще в 1910 р. в складі самодіяльного симфонічного оркестру в Чернігові.

⁸⁶ Гете Йоганн Вольфганг (1749—1832) — німецький письменник, основоположник німецької літератури нового часу, мислитель і природознавець, іноземний почесний член Петербурзької Академії наук і ради Харківського університету (з 1827 р.). П. Тичину захоплював як музичний твір Бетховена «Егмонт», так і однойменна драма Гете, відзначена антифеодальними і тираноборчими тенденціями. Образ Гете поет змалював у незакінченій поемі «Молодий Радичев» (див. перший том цього Зібрання творів).

⁸⁷ Горілий — псевдонім Горєлова Олександра Леонтійовича (1868—1937) — українського радянського композитора і диригента.

⁸⁸ Скрибін Олександр Миколайович (1872—1915) — російський композитор і піаніст. Під час навчання в Московській консерваторії, яку закінчив у 1892 р., теорію композиції вивчав у С. Таїєва й А. Арєнського.

⁸⁹ А сонця, сонця в їх красі не чуть.— П. Тичина записує, очевидно, в первісному варіанті рядки свого вірша «Ходять по квітах... (Поетам-западникам)», які пізніше друкувалися в такій редакції:

А сонця, сонця в їх красі

Не чуть.

— Трояндний!

— Молодий!

— Бій!

⁹⁰ Кобилянська Ольга Юліанівна (1863—1942) — українська письменниця демократичного напрямку. Автор творів з життя буковинського селянства та інтелігенції. 77-річчю з дня народження письменниці П. Тичина присвятив вірш «На день свята Ольги Кобилянської» (1940).

⁹¹ «Громада» — ліберально-буржуазна організація, заснована в Києві в 1859 р. Організовувала недільні школи, видавала українською мовою художню, навчальну, науково-популярну літературу, збирала етнографічні матеріали. Після Емського указу 1876 р. громадівці зазнали переслідувань з боку царизму, частину їх було заарештовано і відправлено на заслання (М. Драгоманов емігрував за кордон і видавав там збірник «Громада», 1878—1882). У 80-х роках ХІХ ст. деякі громадівці об'єдналися навколо журналу «Київська старина» (1882—1906) і займалися переважно науково-просвітельською діяльністю.

⁹² А мене ніяк не покидає думка про... — Далі в автографі нерозбірливо.

⁹³ Межигір'я — село па правому березі Дніпра вище від Києва, в якому після революції була дача Дніпросоюзу. П. Тичина перебував там у 1920 р., спостерігав за діяльністю однієї з комун, що послужило матеріалом до написання там же поеми «Живем комуною».

⁹⁴ Филипович Павло Петрович (1891—1937) — український радянський поет і літературознавець, професор. У 20-х роках належав до літературного угруповання «неокласиків». Працював над проблемами російсько-українських літературних зв'язків («Шевченко і декабристи», 1926; «Пушкін в українській літературі», 1927, та ін.).

⁹⁵ **Калинович Михайло Якович** (1888—1949) — український радянський мовознавець, академік АН УРСР (з 1939 р.), автор наукових праць з загального та українського мовознавства, лексикографії, індології («Концентри індійського світогляду», 1928), літературознавства.

⁹⁶ **Монастирок** — тепер село Канівського району Черкаської області (деякий час мало назву Монастирище).

⁹⁷ **Тарасова гора** — місце поховання Т. Г. Шевченка поблизу Канева (раніше Чернеча гора).

⁹⁸ **Підкова Іван** (?—1578) — молдавський господар (1577—1578), один з керівників боротьби молдавського і українського народів проти турецько-татарських загарбників, підтримуваної запорізькими козаками і гетьманом Шахом. Був по-зрадницькому схоплений в м. Немирові польським воєводою Яном Збаразьким і страчений у Львові.

⁹⁹ **Кіпка Самійло** (роки народження і смерті невідомі) — запорізький гетьман початку XVII ст., який брав участь у морських походах козаків проти султанської Туреччини.

¹⁰⁰ **Шах** — гетьман.

¹⁰¹ **Максимович Михайло Олександрович** (1804—1873) — український учений-природознавець, історик, фольклорист і мовознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1871 р.). Був професором і першим ректором Київського університету. Автор праць з археології, історії, географії, історії України XVI—XVIII ст., історіографії.

¹⁰² **Ревуцький Левко Миколайович** (1889—1977) — український радянський композитор, педагог і музично-громадський діяч, народний артист СРСР (з 1944 р.), академік АН УРСР (з 1957 р.).

¹⁰³ **Лятошинський Борис Миколайович** (1895—1968) — український радянський композитор, педагог, народний артист УРСР (з 1968 р.).

¹⁰⁴ **Грановський Тимофій Миколайович** (1813—1855) — російський вчений-просвітител ь і громадський діяч, професор загальної історії Московського університету (1839—1855), лекції якого були спрямовані проти кріпосництва, самодержавного деспотизму, офіційної історіографії і реакційного слов'янофільства, сповнені співчуття до пригнобленого селянства.

¹⁰⁵ **Дрімцов** (псевдонім — Дрімченко) **Сергій Прокопович** (1867—1937) — український радянський композитор, заслужений артист УРСР (з 1928 р.). Перебуваючи за паризьму на засланні у Вятській губернії (теперішній Кіровській області), переклав російською мовою і там же видав твори Т. Г. Шевченка (випуск 1 — «Думи»; випуск 2 — «Гайдамаки»). Поклав на музику 20 віршів з «Кобзаря».

¹⁰⁶ **Григорій Гурович** — Г. Г. Вєрьовка.

¹⁰⁷ **Мазурович Б. М.** — З одинадцятого тому Української радянської енциклопедії (перше видання, с. 397) П. Г. Тичина виписав із бібліографії до статті «Порівняльна анатомія» таке прізвище: Мазурович Б. М. Выдающиеся отечественные зоологи. М., 1960. Автор цієї праці, як видно з попереднього запису, був на початку 20-х років співробітником П. Тичипи по роботі в Дніпросоюзі.

¹⁰⁸ **Сергєєв-Цєнський Сергій Миколайович** (1875—1958) — видатний російський радянський письменник. Закінчив

Глухівський учительський інститут (1895), навчався в Харківському університеті (1898—1899).

¹⁰⁹ Із Ічні також...— Очевидно, П. Тичина має на увазі поета Василя Григоровича Чумака, який теж народився в містечку Ічні на Чернігівщині.

¹¹⁰ Станіславський (справжнє прізвище Алексєєв) Костянтин Сергійович (1863—1938) — радянський режисер, актор, педагог, теоретик театру, народний артист СРСР (1936), засновник Московського Художнього театру.

¹¹¹ Хитров ринок — один із московських ринків, названий по імені генерал-майора Миколи Петровича Хитрова, чий будинок стояв неподалік від пустиря, перетвореного на міський ринок в 40-х роках XIX ст. Існував до 1923 р. Зажив сумної слави як притулок людей «дна».

¹¹² «Мистецтво революції» — очевидно, літературно-мистецький тижневик «Мистецтво», що видавався секцією Всеукраїнському в Києві в 1919—1920 рр. (вийшло 8 номерів). Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні на сторінках журналу друкувалися твори передових мистецьких і літературних сил, зокрема вірші П. Тичини «На могилі Шевченка» і «Сійте» (обидва в № 2 за 1919 р.).

¹¹³ «Музагазет» — друкований орган однойменного літературно-мистецького угруповання, що виходив у Києві в 1919 р. В журналі вперше друкувалися поезії П. Тичини «Плуг», «Міжпланетні інтервали», «І Бєлий, і Блок...» (1919, № 1-3, с. 8—9).

¹¹⁴ Умбрійська школа живопису — італійська живописна школа XIII—XVI ст. з центром у м. Перуджі (Умбрія). У XIII ст. школа відзначалася розквітом мистецтва мініатюри, в XIV ст.— на початку XV ст. їй були властиві традиції пізньоготичного італійського мистецтва, а з другої половини XV ст. в школі з'явилися реалістичні тенденції доби Відродження. Найвідатніші представники школи — П. Перуджіно і Рафаель.

¹¹⁵ Тулсідас (близько 1532—1624) — індійський поет. Автор поеми «Рамачарітаманаса. Море подвигів Рами» (близько 1575 р.).

¹¹⁶ Союз благоденства — таємна революційна організація декабристів 1818—1821 рр., створена в Москві на базі «Союзу спасіння». Об'єднувала близько 200 осіб, на чолі яких стояли Корінна управа і Дума. Місцеві управи були в Петербурзі, Москві, Тульчині, Кишиневі та в інших містах. Організація ставила за мету знищення самодержавства і кріпосництва та запровадження конституції. Була розпущена через програмні і тактичні незгоди. Найактивніші члени організували Південне і Північне товариства декабристів.

¹¹⁷ Пестель Павло Іванович (1793—1826) — декабрист, полковник, командир Вятського піхотного полку. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів. Член Союзу спасіння і Союзу благоденства, організатор Тульчинської управи, засновник і директор Південного товариства декабристів. Автор «Руської правди». Був заарештований по доносу 13 грудня 1825 р. і повішений 13 липня 1826 р.

¹¹⁸ ...не капели, а капели-студіі!!! — Йдеться про капелу-студію імені М. Д. Леонтовича. Про це говориться, зокрема, в доповідній записці Комітету пам'яті М. Д. Леонтовича від 25 грудня 1921 р. на адресу Всеукраїнського музичного комітету, що на той час «...закінчено під керуванням П. Тичини організацію капели-

студії імені Леонтовича, котра дала вже три прилюдних концерти для робітників Києва» (ЦНБ АН УРСР, ф. 50, № 3, арк. 4—5).

¹¹⁹ Вишня Остап (справжнє ім'я і прізвище Павло Михайлович Губенко, 1889—1956) — український радянський письменник. П. Тичина написав спогади «Як ми читали Остапа Вишню» (1964) (див. десятий том цього Зібрання творів), високо цінував його творчість, листувався з ним.

¹²⁰ Батурина Марія Тимофіївна — приятелька сім'ї Папаруків. У передвоєнні роки допомагала по господарству в київській квартирі П. Тичини.

¹²¹ Магеровський Василь Кирилович (1888—?) — адміністратор-уповноважений капели-студії ім. М. Д. Леонтовича при Музичному товаристві імені М. Д. Леонтовича.

¹²² Сестра Леонтовича... — Йдеться про котрусь із сестер М. Д. Леонтовича — Вікторію Дмитрівну чи Марію Дмитрівну, присутню на співанці капели-студії, якою диригував П. Тичина.

¹²³ Миша — Михайло Григорович Тичина (1885—1920) — найстарший брат П. Тичини.

¹²⁴ Бйорнстерн — тут, очевидно, мається на увазі сузір'я Великої Ведмедиці, або Чумацький Віз.

¹²⁵ Ваня — Іван Григорович Тичина (1888—1969) — старший брат П. Тичини.

¹²⁶ Серафима Миколаївна — С. М. Морачевська — перша вчителька П. Тичини.

¹²⁷ Бйорнсон Бйорнсьєрне (1832—1910) — норвезький письменник, громадський діяч. У публіцистичних виступах обстоював права української культури на її вільний розвиток.

¹²⁸ Брандес Георг (1842—1927) — датський історик літератури, критик, публіцист ліберально-буржуазного напрямку. П. Тичина, очевидно, має на увазі книгу «Найголовніші течії в європейській літературі XIX ст.» (т. 1—6, 1872—1890) Г. Брандеса, з якої робить виписку про Бйорнсьєрне Бйорнсона.

¹²⁹ «Свиня та Лисиця» — казка, написана П. Тичиною приблизно в 1921—1923 рр. (див. перший том цього Зібрання творів). Автор зазначив на автографі: «Це — про автокефальну церкву, слов'янську, тихонівську та інші церкви».

¹³⁰ Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — український письменник і політичний діяч, один із ватажків буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні. Після Лютневої революції 1917 р. брав активну участь в організації Центральної ради, з листопада 1918 р. по лютий 1919 р. був на чолі Директорії, яка вступила на шлях боротьби проти Радянської влади.

¹³¹ Россіні Джоаккіно-Антоніо (1792—1868) — видатний італійський оперний композитор. Крім опер, створив ряд церковних творів, і серед них «Stabat mater», який в семінарські роки виконував П. Тичина.

¹³² Серов Олександр Миколайович (1820—1871) — російський композитор, музикознавець. Написав опери «Юдіф» (1862), «Рогнеда» (1865), «Ворожа сила» (завершила дружина Серова — В. Серова), симфонічні п'єси, хорові твори, обробки народних пісень. Автор дослідження про українські народні пісні «Музика південноросійських пісень», в якому гармонізував 6 українських народних пісень («Побратався сокіл», «Гей гук, мати, гук», «Хата моя рублена» та ін.). Створив оркестрові п'єси на українські народні теми: «Го-

пак», «Гречаники» і «Танець запорозжів». Друкувався в українському журналі «Основа».

¹³³ Елеонора — Елеонора Павлівна Скрипчинська-Верьовка (нар. 1899 р.) — український радянський музичний педагог і хоролий диригент. Заслужений діяч мистецтв (з 1957 р.). Музичну освіту здобула приватно у Б. Л. Яворського та В. В. Пухальського (по класу рояля).

¹³⁴ Хінкулов Леонід Федорович (нар. 1912 р.) — український радянський літературознавець.

¹³⁵ Рахманінов Сергій Васильович (1873—1943) — російський композитор, піаніст, диригент. З 1917 р. жив за кордоном. Навчався в Московській консерваторії (по класу фортепіано — в О. Зілоті, по композиції — в С. Танєєва та А. Арєнського). Неодноразово бував в Україні (в Харкові, Києві), брав участь в організації та відкритті Київської консерваторії (1913); написав три романси на слова Т. Шевченка. Згадувана П. Тичиною «Літургія» С. Рахманінова є закінченим циклом, що виконувався під час християнського богослужіння.

¹³⁶ Вільконський Станіслав Владиславович (1870—1964) — український радянський віолончеліст.

¹³⁷ Болеслав Леопольдович — Б. Л. Яворський.

¹³⁸ Озеро спить... — Далі в автографі нерозбірливо.

¹³⁹ Сім'я Соловйових у Чернігові. — Можливо, П. Тичина має на увазі родину О. С. Соловйова — учителя співів, а згодом викладача Дніпропетровського музичного училища, члена Спілки радянських композиторів, який залишив спогади про юного диригента і музиканта П. Тичину в роки його навчання в семінарії (див. вид.: Про Павла Тичину. К., «Радянський письменник», 1976, с. 80).

¹⁴⁰ Базилевич І. — Очевидно, П. Тичина має на увазі когось із родини Василя Олександровича Базилевича — чернігівського лікаря, члена товариства «Просвіта».

¹⁴¹ Жепя — брат. — Йдеться про молодшого брата П. Тичини Євгена Григоровича.

¹⁴² ...про молодого Василя... — Йдеться про В. М. Елана (Блакитного).

¹⁴³ Оксанка — Оксана Михайлівна Коцюбинська (1898—1920) — дочка М. М. Коцюбинського. В 1917—1920 рр. була учасницею боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.

¹⁴⁴ Іра — Ірина Михайлівна Коцюбинська (1899—1978) — українська радянська письменниця; дочка М. М. Коцюбинського. Тривалий час працювала директором музею М. М. Коцюбинського в Чернігові.

¹⁴⁵ Ліньова Євгенія Едуардівна (1853—1919) — російська співачка (контральто), хоролий диригент, педагог, фольклорист. Збирала народні пісні в Поволжі, Центральній Росії, на Україні, Кавказі та в ряді слов'янських країн. При збиранні російських та українських народних пісень одна з перших застосувала фонограф. Вивчала народне багатоголосся.

¹⁴⁶ Квітка Климент Васильович (1880—1953) — радянський музикознавець. Одип із основоположників радянської музичної етнографії, збирач і дослідник музичного фольклору СРСР. Чоловік Лесі Українки. На початку 20-х років К. Квітка разом з П. Тичиною були членами Всеукраїнського комітету пам'яті М. Д. Леонтовича

(згодом Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича), зокрема працювали в його музейній секції.

¹⁴⁷ Саят-Нова (літературний псевдонім Арутіна Саядяна; 1712—1795) — вірменський поет, ашуг (народний співець-поет та музикант). Спочатку був придворним співцем та музикантом у грузинського царя Іраклія II, згодом залишив цю службу і став священником, а потім чещем. Саят-Нова вважається майстром любовної лірики.

¹⁴⁸ Сусамбар.— У виданні «Поэзия Армении» (М., 1916, с. 250) у коментарі до вірша Саят-Нови «Я в жизни вздоха не издам...» в перекладі В. Брюсова це слово пояснювалося так: «Сусамбар — пахучая трава». Але, як видно із запису П. Тичини, таке пояснення було надто загальним. Етимології цього слова встановити не вдалося. Очевидно, слово сусамбар походить від турецького *susam* (сусам), що означає трав'янисту одно- чи багаторічну олійну рослину родини кунжутових (*sesamum* — купжук), яка росте в Ефіопії, Єгипті, Греції, Ірані, Індії; в СРСР — у Туркменії, Узбекистані, Азербайджані. Можливо, Саят-Нова, а за ним і В. Брюсов вжили слово сусамбар в значенні рослини, з якої виготовляли ароматну олію.

¹⁴⁹ Майоран — багаторічна трав'яниста або напівкущова рослина родини губоцвітих, з листків і квіток якої добувають дуже запашну ефірну олію. Росте в Північній Африці і Південній Азії.

¹⁵⁰ Проноза Валер — один із літературних псевдонімів В. М. Еллана-Блакитного.

¹⁵¹ Мандрівка делегатів 2-го Конгресу III Інтернаціоналу по Україні.— Другий Конгрес Третього (Комуністичного) Інтернаціоналу відбувся 19 липня — 17 серпня 1920 р. На його першому засіданні В. І. Ленін виступив із доповіддю «Про міжнародне становище і основні завдання Комуністичного Інтернаціоналу». До цього конгресу В. І. Ленін спеціально написав працю «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». Деякі делегати конгресу побували на Україні, про що свідчить згадуване П. Г. Тичиною повідомлення в газеті «Вісті» від 2 вересня 1920 р.

¹⁵² Порайко Василь Іванович (1888—1937) — партійний і державний діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1918 р. В 1920 р. був членом Галицького організаційного комітету КП(б)У, Київського губкому КП(б)У, головою Київського раднаргоспу, командуючим Червоною українською галицькою армією (ЧУГА). Після громадянської війни — на керівній державній і партійній роботі.

¹⁵³ ...із вірша «На «Чайці»...— Йдеться про другу частину триптиха П. Тичини «На могилі Шевченка», написану в результаті поїздки поета в травні 1918 р. разом із групою акторів театру М. Садовського на чолі з його керівником письменником С. Васильченком у Капів на могилу Кобзаря. Названа частина триптиха розпочинається рядками:

Спинились ми на «Чайці».
Васильченко з «Кармелюком»,
я — з «Сковородою».

«Чайка» — плавучий готель на пристані біля Тарасової гори.

¹⁵⁴ Коцюр Данило Філонович — тесля із села Пісок, «давній знайомий нашої сім'ї», як писав про нього в «Автобіографії» (1945) П. Г. Тичина.

¹⁵⁵ Ганєєв Сергій Іванович (1856—1915) — російський композитор, педагог і музично-громадський діяч. Виявляв інтерес до народної творчості, записав двадцять сім українських пісень і вісім з них обробив. Виступав із концертами в Харкові і Києві. П. Тичина високо цінував розвідку композитора про контрапункт.

¹⁵⁶ Мої переклади для ДУМК'и.— На початку 20-х років П. Тичина зробив такі переклади для виконання Державною заслуженою академічною капелюю УРСР «Думка»: «Реквієм» В. Моцарта (текст не зберігся), «Пісня долі» Й. Гайдна, «Весна» Є. Баратинського, «Вечір», «Подивився стрімчак-дідуган» і «Розлама башта, оселя орла» Я. Полонського, «Ясний місяць-серпик» І. Сурикова, «Requiem» І. Пальміна, «Тирса» І. Бушіна, «Комуністична марсельєза» Д. Бедного, «Море» Д. Цертелєва. В післявоєнний час було перекладено «Тарантелу» І. Мятлева, «Хор вітрів» з кантати «Змагання Феба і Пана» на музику Й.-С. Баха (автор лібретто — Пікандер, переклад здійснено за російським текстом С. Городецького), «Нічний зефір» О. Пушкіна, уривок з поеми «Іван Дамаскін» О. Толстого, «Від'їзд партизан» Я. Шведова, «Поему про Україну» О. Количева та інші твори для хорового виконання (див. п'ятий і шостий томи цього Зібрання творів).

¹⁵⁷ Андерсен Ганс (Ханс) Хрістіан (Крістіан) (1805—1875) — датський письменник, якому світову славу принесли його казки, написані в дусі романтики і реалізму з наявними елементами фантазії, гумору, іронії.

¹⁵⁸ Дивисьь...— це слово написано вірменською транслітерацією.

¹⁵⁹ ...у Василь...— Цей запис в автографі зроблено нерозбірливо. Очевидно, П. Тичина мав на увазі подивитись відгук С. Васильченка про вшанування 59-х роковин з дня смерті Т. Шевченка в Києві 11 березня 1920 р. за ухвалою Ради Народних Комісарів УРСР.

¹⁶⁰ «Кооперативна зоря» — кооперативний журнал, що видавався як друкований орган Губсоюзу (Київського губерньського союзу споживчих товариств).

¹⁶¹ «Сонцем нам твоя пісня засяла» — слова із кантати для мішаного хору в супроводі фортепіано К. Г. Стеценка «Шевченкові» на слова К. І. Малицької. В літературній редакції М. Рильського цей рядок надруковано так: «Сонцем нам твоя слава палала» (див. окреме видання кантати—К., «Музична Україна», 1961).

¹⁶² ...ст. 50.— Тут і далі цифра біля населеного пункту означає авторську сторінку автографа щоденника подорожі, на якій ідеться про дане село чи місто.

¹⁶³ Палій Семен Пилипович (справжнє прізвище — Гурко; 1640-і роки — 1710) — фастівський (білоцерківський) полковник, керівник народного повстання проти польсько-шляхетських загарбників на Правобережній Україні. Похований у колишньому Межигірському монастирі поблизу Києва, де в 1920 р. перебував П. Тичина і написав поему «Живем комуною».

¹⁶⁴ Корсунська битва (1648) — переможна битва селянсько-козацьких військ, очолюваних Б. Хмельницьким, з польсько-шляхетським військом під командуванням коронного гетьмана М. Потоцького і М. Калиновського (обидва були взяті в полон) під Корсунем.

¹⁶⁵ Корсунський бій — бій селянсько-козацьких повстанських загонів під проводом запорізького гетьмана Тараса Федоровича (Трясила) з польсько-шляхетським військом у Корсуні, що відбувся у квітні 1630 р. і закінчився перемогою повсталих мас.

¹⁶⁶ Корсунь-Шевченківський. — Згадка про це місто свідчить про те, що П. Тичина, очевидно, мав намір розширити розділ своєї повісті «Подорож з капелю К. Г. Стеценка» про Корсунь, згадавши не лише історичні битви біля цього міста в XVII ст., а й дати певне висвітлення Корсунь-Шевченківської операції, успішно проведеної 24 січня — 17 лютого 1944 р. в районі Корсуня-Шевченківського військами 1-го (командуючий — генерал армії М. Ф. Ватутін) і 2-го (командуючий — генерал армії І. С. Конєв) Українських фронтів проти німецько-фашистських загарбників.

¹⁶⁷ ...до ст. 8-ої!... — Тут і далі номери сторінок біля дат означають авторські посилення на відповідну сторінку автографа щоденника з метою розширення чи доопрацювання певної події, пояснення терміна тощо.

¹⁶⁸ Кониський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напрямку. Тут, очевидно, помилка або незакінчена думка в записі П. Тичини. О. Я. Кониський не міг у 1891 р. опублікувати статтю про українську співачку Олену Діонісівну Петляш (Петляш-Барілотті), яка народилася в 1890 р. Мова йде, очевидно, про статтю, присвячену пам'яті її матері Садовської (справжнє прізвище — Тобілевич, по чоловікові — Садовська-Барілотті) Марії Карпівни (1855—1891) — видатної української співачки та драматичної артистки, сестри братів Тобілевичів.

¹⁶⁹ Кн. 1, ст. 25 на звороті!... — Йдеться про запис П. Тичини на звороті 25-ї сторінки першого тому рукопису щоденника «Подорожі...» (див. ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, № 1541).

¹⁷⁰ Швейцер Альберт (1875—1965) — німецько-французький мислитель, протестантський теолог і місіонер, лікар, музикознавець, органіст. Його дослідження про Й.-С. Баха виходило в перекладі російською мовою в 1934 і 1964 рр. Лауреат Нобелівської премії (1952).

¹⁷¹ Шопен Фридерик (1810—1849) — великий польський композитор і піаніст.

¹⁷² Архангельський Олександр Андрійович (1846—1924) — російський хоровий диригент, заслужений артист республіки (з 1921 р.); одним із перших ввів у російському церковному співі жіночі голоси.

¹⁷³ Гайдн Франц-Йозеф (1732—1809) — австрійський композитор; один із основоположників віденської класичної школи. Автор багатьох симфоній, квартетів, фортепіанних сонат, ораторій («Створення світу», 1798; «Пори року», 1800), месс і понад 24 опер. Вступ з лібретто ораторії Й. Гайдна «Пори року» (під назвою «Чотири доби року») перекладено П. Тичиною українською мовою (див. шостий том цього Зібрання творів).

¹⁷⁴ «Одбивсь в озерах настрої сонця». — Рядок із вірша П. Тичини «Закучерявилися хмари» (1917).

¹⁷⁵ Я ваші очі пам'ятаю... — П. Тичина цитує і далі аналізує рядки із другої строфи свого вірша «О, панно Інно...» (1915).

¹⁷⁶ Спадає лист на вівтарі!... — П. Тичина цитує і далі аналізує рядки свого вірша «З кохання плакав я...» (1917).

¹⁷⁷ Малицька Костянтина Іванівна (1872—1947) — українська поетеса, письменниця і публіцист. Автор тексту кантати К. Стеценка «Шевченкові».

¹⁷⁸ Калениченко Ніна Луківна (нар. 1922 р.) — український радянський літературознавець. Автор досліджень «Українська література XIX ст. Напрями, течії» (1977), «Соціально-активна особистість в українській демократичній літературі кінця XIX — початку XX ст.» (1979) та ін.; монографії «Особливості творчого методу і стилю Коцюбинського» (1959), «Великий сонцепоклонник» (1967) та ін.

¹⁷⁹ ...відро упало з вант[ажпої] маш[ини]. — Очевидно, треба читати «...з вантажної підводи», бо всі речі капелян, як видно із щоденника, перевозилися лише на возах.

¹⁸⁰ Довженко Валер'ян Данилович (нар. 1905 р.) — український радянський музикознавець. Автор досліджень: «В. С. Косенко» (1949); «Нариси історії української радянської музики» (т. 1, 1957; т. 2, 1967), в яких чимало сторінок присвячено творчості В. С. Косенка.

¹⁸¹ Косенко Віктор Степанович (1896—1938) — український радянський композитор і музично-громадський діяч. На слова П. Г. Тичини створив романси «На майдані», «Іду з роботи я, з завода», «Мобілізуються тополі».

¹⁸² Толстяков Павло Нилевич (1880—1938) — український радянський композитор і хормейстер. В 1921—1933 рр. був головним хормейстером Харківського оперного театру, а з 1933 р. — Одеського. Оскільки П. Г. Тичина переклав кілька лібретто російських опер українською мовою (див. шостий том цього Зібрання творів), то він, очевидно, підтримував творчі контакти з П. Н. Толстяковим, який написав хор «Пісня кузні» на слова Рибальського (справжнє ім'я та прізвище — Микола Іванович Чирков; 1880—1920), автором українського переспіву якого був П. Г. Тичина.

¹⁸³ Петрицький Анатолій Галактіонович (1895—1964) — український радянський художник, народний художник СРСР (з 1944 р.), професор (з 1947 р.). Написав портрет П. Г. Тичини (1933).

¹⁸⁴ Кримський Агатагел Юхимович (1871—1942) — видатний український радянський вчений-філолог, сходознавець, письменник; академік АН УРСР (з 1919 р.), заслужений діяч науки УРСР (з 1940 р.). Народився в місті Володимир-Волинському (тепер Волинської області), але періодично жив у Звенигородці на Черкащині, що й заікавило П. Тичину під час його роботи над книгою «Подорож з капелюю К. Г. Стеценка» (розділ про Черкащину). 70-літтю вченого поет присвятив вірш «А. Є. Кримський (Яким він уявлявся авторові строф опих)» (1941).

¹⁸⁵ ...помер М. Лисенко. — М. В. Лисенко помер за новим стилем 19(6) листопада 1912 р., що й відзначає П. Г. Тичина у своїх записах.

¹⁸⁶ Китаєве — історична місцевість на околиці Києва (Московський район), де в XIV ст. було створено печерний монастир, так звану Китаївську пустинь.

¹⁸⁷ Голосієве — місцевість в Московському районі міста Києва, що належала раніше Києво-Печерській лаврі. В першій половині XVII ст. київський митрополит Петро Могила заснував тут монастир (так звану пустинь), а в XVIII ст. тут було висаджено великий лісопарк.

¹⁸⁸ Феофанія — місцевість, що знаходиться за 15—20 км на південь від Києва. В кінці XVIII ст. належала Софійському чоловічому монастирю. Назва походить від імені першого київського вікарного єпископа Феофана, якому ця місцевість була віддана під дачу. В 1806 р. тут було збудовано Михайлівську церкву і заміську резиденцію. З 60-х років XIX ст. Феофанія належала Михайлівському Золотоверхому монастирю; тут були споруджені келії для ченців, митрополичий будинок, трапезна, готелі для паломників, Всехсвятська церква. В щоденникових та інших записах П. Тичини початку 20-х років є кілька нотаток про відвідання співаками хору, яким він диригував, та членами родини Папаруків названих місцевостей під Києвом — Феофанії, Голосієвого, Святошиного.

¹⁸⁹ Віра Ол[ексіївна] — приятелька сім'ї Папаруків.

¹⁹⁰ Магеровські — родина В. К. Магеровського, тодішнього го адміністратора хорових колективів.

¹⁹¹ «Книгар» — щомісячний критико-бібліографічний журнал, що виходив у Києві в 1917—1920 рр. — у видавництві «Час» (випущено 31 номер). Друкував статті здебільшого літературного характеру та рецензії на різні поточні видання, цінний довідковий матеріал.

¹⁹² Мої роз'їзди по Чернігівщині... — Влітку і восени 1914—1916 рр. П. Тичина працював роз'їзним інструктором і рахівником-статистиком Чернігівського губернського земського статистичного бюро, що дало йому можливість зробити ряд цінних фольклорних записів.

¹⁹³ Кн[ига] П. Богацького... — Йдеться про книгу П. Богацького «Камелії» (див. примітку до основного тексту щоденника).

¹⁹⁴ А Женья диригував... — Йдеться про молодшого брата поета Є. Г. Тичину, якому Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича видало мандат від 23 лютого 1923 р. на право організації хору імені Леонтовича в містечку Нова Басань на Чернігівщині (ЦНБ АН УРСР, ф. 50, № 334). Є й інші матеріали про те, що Є. Г. Тичина деякий час на початку 20-х років займався диригентською діяльністю.

¹⁹⁵ Уїтмен Уолт (1819—1892) — американський поет. Автор збірки поезій «Пагінці трави» (1855), в якій підніс ідеї близькості людини до природи. У сьомій частині циклу «В космічному оркестрі» (1921) П. Тичина ставить постать Уїтмена на друге після Т. Шевченка місце:

Людськість промовляв
Трьома розтрубами фанфар:
Шевченко.— Уїтмен — Верхарп.

¹⁹⁶ Паньківський Северин Федорович (1872—1943) — український радянський актор. В 1898—1917 рр. грав у трупах М. Кропивницького, М. Старицького, в театрі М. Садовського. В радянський час — актор українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1919—1921), театрів у Ромнах (1921—1923) та інших містах. Згодом перебував на науковій роботі в Академії наук УРСР. Разом із П. Тичиною С. Паньківський працював у театрах М. Садовського та імені Т. Г. Шевченка.

¹⁹⁷ Черкасенко С. Ф. — український поет, драматург. Автор відомої історичної трагедії «Про що тирса шелестіла» (1916), му-

зику до якої написав К. Стеценко, п'єс «Старі гнізда» (1907), «Жака старого млина» (1913) та ряду інших драматичних творів, які не здобули успіху. Не зрозумівши Великої Жовтневої соціалістичної революції, опинився в еміграції, де пов'язав свою діяльність із антирадянським табором.

¹⁹⁸ Гамсун (справжнє прізвище Педерсен) Кнут (1859—1952) — норвезький письменник. В психологічних романах «Голод» (1890), «Містерії» (1892), «Пан» (1894), «Вікторія» (1898) розкрив причини індивідуалістичного бунту особистості проти обивательщини. В романі «Соки землі» (1917) оспівано працю землероба. Лауреат Нобелівської премії (1920). Був засуджений за співробітництво з фашистами в роки другої світової війни. В одному з листів до Л. Папарук П. Тичина аналізує роман «Соки землі»: «Прочитав я «Соки землі» Кнута Гамсуна. Він і зараз «безподобний». Так наче він і не психолог, так наче він і не художник,— розказує, та й годі. [...] А хиби є. Насамперед: міщанство взяте, міщанством і скінчив. Я соки землі не так розумів» (див. 12-й том цього Зібрання творів). За свідченням довголітнього помічника П. Тичини — колишнього інспектора Міністерства освіти УРСР І. М. Костини, в довоєнному архіві поета зберігалися листи К. Гамсуна до нього, яких, на жаль, під час упорядкування архіву не виявлено.

¹⁹⁹ Купала Япка (справжнє ім'я і прізвище — Іван Домінікович Луцевич; 1882—1942) — народний поет Білорусії (з 1925 р.), академік АН БРСР (з 1928 р.) і АН УРСР (з 1929 р.). Лауреат Державної премії СРСР (1941). П. Тичина переклав його поезії «Як цвілась калина», «Дев'ять кілків осикових» та драму «Павлінка» (у співавторстві з Т. Масенком; див. п'ятий том цього Зібрання творів).

²⁰⁰ Мамонтов Яків Андрійович (псевдоніми — Я. Лірницький, Я. Пан, Яшко, Ясь та ін.; 1888—1940) — український радянський драматург.

²⁰¹ Єфімовський Іван — чернігівський товариш П. Тичини, з яким вони разом відвідували літературні «суботи» М. Коцюбинського. В архіві П. Тичини зберігаються спогади І. Єфімовського «Світла душа» про М. Коцюбинського, де є чимало цінних згадок і про молодого поета (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, № 6162).

²⁰² «Метелик» агітпоїзду... — Текст «Метелика» зберігається серед автографів П. Тичини у вигляді машинопису.

²⁰³ Олешко — Василь Іванович Алешко (псевдоніми — В. Чучма, В. Гречаний, Ів. Підкова; 1889—?) — український радянський письменник. Був членом літературної організації «Плуг». Протягом 1920—1934 рр. видав кілька збірок поезій, гуморесок, оповідань, нарисів та п'єсу «Пожар» (1935).

²⁰⁴ Селянський будинок — культурно-освітній заклад на селі, заснований в перші пореволюційні роки, де влаштовувалися виступи самодіяльних колективів, діяли бібліотеки тощо. Реорганізовані в клуби і будинки культури.

²⁰⁵ Яке нахмурене небо... — Далі в тексті нерозбірливо.

²⁰⁶ Степняк. — Очевидно, йдеться про твір одного з перших співців революції С. Сова-Степняка — співробітника «Вісника українського відділу Народного комісаріату справ національних», що виходив у Москві в часи німецько-гетьманської окупації України (з 23 липня 1918 р.). С. Сова-Степняк — автор пісень і віршів, написаних на мотиви народних та відомих літературних творів («Еміграційна пісня» на мотив «Зібралися всі бурлаки» та ін.). У постич-

ному зверненні «До кобзарів» («...Чи тільки плакати уміли на вавілонських берегах») використав біблійний афоризм.

²⁰⁷ *Поезії П. Тичини*.— В «Метелику» було надруковано «Ронделі» як один вірш без підзаголовків «Іду з роботи я, з заводу...» і «Мобілізуються тополі...».

²⁰⁸ *Коряк Володимир Дмитрович* (1889—1939) — український радянський літературознавець і критик. В 1914—1917 рр. був на засланні за участь у нелегальних українських соціал-демократичних організаціях. У 1919 р. працював у Києві в установах Наркомосу, в 1921 р. редагував журнал «Шляхи мистецтва». Переїхавши до Харкова, працював у редакції газети «Вісті», в Державному видавництві України. В 1925—1936 рр. був на посаді професора і завідував кафедрою Харківського інституту народної освіти і працював одночасно в Науково-дослідному інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор праць про творчість Т. Шевченка, М. Коцюбинського, В. Стефаніка та «Нарисів історії української літератури» (у двох томах).

²⁰⁹ *І на підводах...*— Начерк незавершеного вірша П. Тичини.

²¹⁰ *Любомир Лінгарт* (Чехослов[аччина]).— В статті «О. П. Довженко» (1959) П. Тичина відзначає: «У велику заслугу Довженкові ставить Любомир Лінгарт (Чехословачина) те, що його кінофільми, разом з кінофільмами Ейзенштейна і Пудовкіна, пробивали страшну блокаду мовчання і брехні навколо СРСР на Заході. Цю заслугу Довженка Любомир Лінгарт називав історико-революційною» (див.: Твори в шести томах, т. 5, с. 348).

²¹¹ *Довженко Олександр Петрович* (1894—1956) — радянський кінорежисер, драматург, народний артист РРФСР (з 1950 р.). Один із основоположників радянської кінематографії. Зняв фільми: «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Щорс» (1939) та ін. Удостоєний Ленінської премії (1959, посмертно) і Державних премій СРСР (1941, 1949).

²¹² *Верховинець* (Костів) *Василь Миколайович* (1880—1938) — український радянський композитор, хоровий диригент, педагог і фольклорист. У 1906—1919 рр. працював артистом, а потім хормейстером і диригентом у театрі М. К. Садовського, де, очевидно, й познайомився з П. Тичиною. Написав музику до таких творів поета: «А я у гай ходила», «На стрімчастих скелях», «Праворуч сонце», «Укрийте мене», «Великодній дощ».

²¹³ *Тележинський Сергій Федорович* (1876—1936) — хормейстер, музично-громадський діяч, педагог. Після Великої Жовтневої революції працював деканом диригентського факультету Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка.

²¹⁴ *Микиша Михайло Венедиктович* (1885—1971) — український радянський співак (драматичний тенор) і педагог. П. Тичина перебував у дружніх взаєминах з М. В. Микишею.

²¹⁵ «Наша думка, наша пісня» та «Заповіт» — масові пісні, написані П. Демуцьким на слова Т. Шевченка «Б'ють пороги» («До Основ'яненка») і «Заповіт».

²¹⁶ *Кротеви́ч Євген Максимович* (1884—1965) — український радянський письменник і драматург, автор праць з питань літератури і мистецтва. На його лібретто К. Г. Стеценко написав оперу «Полонянка» та кілька пісень і романсів на слова поета.

²¹⁷ «Блажен, блажен, благословен» — мішаний хор К. Г. Стеценка на слова П. Г. Тичини (1920).

²¹⁸ «Зелений гай, пахуче поле» — перший рядок із хору К. Стеценка «Сон» (1907—1908) на слова П. Грабовського.

²¹⁹ Радичев Олександр Миколайович (1749—1802) — російський революційний мислитель, письменник, провісник революційних ідей в Росії. В знаменитій «Подорожі з Петербурга в Москву» (1790) втілено ідеї Просвітительства, правдиво відображено життя народу, різко засуджено самодержавство і кріпосництво. У П. Тичини був задум створити поему про О. Радичева, але поет написав лише два розділи (див. перший том цього Зібрання творів).

²²⁰ Трістан — герой французького лицарського роману «Трістан і Ізольда» про трагічне кохання лицаря Трістана і дружини корнуельського короля Ізольди, про конфлікт між почуттям і обов'язком. Роман відомий з XII ст. в численних варіантах у багатьох європейських літературах.

²²¹ Кобиланський Володимир Олександрович (1895—1919) — український поет. В 1914 р. переїхав з Галичини до Росії. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції працював у Народному секретаріаті освіти, в секції Всевидаву разом із П. Тичиною. Належав до літературного об'єднання «Музагет». Книга поезій «Мій дар» вийшла посмертно в 1920 р.

²²² Кибальчич Микола Іванович (1853—1881) — вітчизняний революціонер-народник, винахідник. Народився в м. Коропі Чернігівської губернії (тепер районний центр Чернігівської області). Навчався в Інституті шляхів і Медико-хірургічній академії в Петербурзі. За пропаганду революційних ідей серед селян був ув'язнений в 1875 р. і майже три роки перебував у тюрмі. Після виходу на волю став учасником нелегальної організації «Земля і воля», а згодом — «Народна воля». Керував підпільним виготовленням снарядів, одним з яких був убитий цар Олександр II. За причетність до вбивства царя був заарештований. Перед стратою у в'язниці склав схему першого в світі літального реактивного апарата.

²²³ Бутовський Семен Юхимович (1881—?) — актор-співак (драматичний тенор). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції був режисером українських театрів.

²²⁴ Ні сна, ні спочиву. — П. Тичина записує фрагменти власного перекладу лібретто опери «Князь Ігор» О. Бородіна, очевидно, в первісній редакції, оскільки в опублікованому варіанті вони мають дещо іншу редакцію (див. шостий том цього Зібрання творів, с. 431).

²²⁵ Гауптман Герхардт (1862—1946) — німецький письменник. Згадувана П. Тичиною драма «Ткачі» (1892) була присвячена повстанню сілезьких ткачів. Г. Гауптман — лауреат Нобелівської премії (1912).

²²⁶ Єлізарова-Ульянова Анна Іллівна (1864—1935) — радянський партійний діяч. У революційному русі брала участь з 1886 р. Член КПРС з 1898 р. Старша сестра В. І. Леніна. Працювала в ленінських газетах «Искра», «Вперед», «Пролетарий». У 1903—1904 рр. вела революційну роботу в Києві. В 1909, 1911 і 1913 рр. приїздила на Україну для надання допомоги місцевим партійним організаціям. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції працювала в Наркомсоцзабезі і Наркомосвіті РРФСР, потім на науковій роботі. А. І. Єлізарова-Ульянова — один з організаторів Істпарту та Інституту В. І. Леніна (тепер Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).

²²⁷ Григор'єв Григорій Прокопович (1898—1970) — український радянський письменник. Автор книг спогадів «У старому Києві» (1961), «Що було, те бачив» (1966) та інших творів.

²²⁸ Стретта (від італійського stretta — стискання) — 1) Тісне проведення теми кількома голосами у фузі. 2) Заключний епізод музичного твору або його частини у прискореному темпі.

²²⁹ «Октябрьская революция и...» — Книга діяча американського і міжнародного робітничого і комуністичного руху У. Фостера (1881—1961) має таку назву: «Октябрьская революция и Соединенные Штаты Америки» (М., 1958).

²³⁰ Куїнджі Архип Іванович (1841—1910) — російський художник. Належав до Товариства передвижників. Для пейзажів Куїнджі («Березовий гай», 1879; «Місячна ніч на Дніпрі», 1880) властиві романтична піднесеність, панорамність композиції, близькі до природи ефекти освітлення.

²³¹ Любомирський Григорій Львович (1865—1937) — український радянський музикознавець, педагог, композитор. З 1904 р. викладав у Музично-драматичній школі М. Лисенка у Києві; з 1918 р. професор Київського музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка. П. Г. Тичина як хоровий диригент цікавився його науково-теоретичними дослідженнями та підручниками («Музичний слух, його виховання та удосконалення», «Підручник гармонії» тощо).

²³² Гельвецій Клод-Адріан (1715—1771) — французький філософ-матеріаліст, ідеолог революційної буржуазії. В Росії вчення Гельвеція високо цінував О. М. Радищев. П. Тичина, працюючи над поемою-симфонією «Сковорода», вивчав спадщину французького філософа, про що свідчать численні виписки із його праць та досліджень про нього.

²³³ Нецадименко Ріта (Харитина) Петрівна (1890—1926) — українська радянська актриса. Народилася в селі Сердегівці (тепер Шполянського району на Черкащині), чому П. Г. Тичина й згадує її під час роботи над розділом книги про Черкащину та її видатних людей. З актрисою поет часто зустрічався в Києві, присвятив їй вірш «Під великодню ніч».

²³⁴ «Березіль» — один із перших українських театрів, назва якого походить від назви березня. В 1922—1926 рр. працював у Києві, а в 1926—1933 рр. — в Харкові. Заснований Л. Курбасом як мистецьке об'єднання на базі однієї з груп колишнього «Молодого театру», що почало виступати в частинах Червоної Армії. «Березіль» відіграв певну позитивну роль у розвитку українського радянського театру, хоч у своїй діяльності іноді припускався ідейно-художніх помилок. В 1934 р. «Березіль» було перейменовано в Харківський державний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.

²³⁵ Романицький Борис Васильович (нар. 1891 р.) — український радянський актор і режисер, народний артист СРСР (з 1944 р.). Народився в селі Чернобаї (тепер Золотоніського району на Черкащині).

²³⁶ Магазинер Яків Самійлович (1883—1941) — український радянський скрипаль, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1938 р.). Народився в місті Звенигородці (тепер Черкаської області), чому П. Г. Тичина й згадує його як уродженця тієї місцевості.

²³⁷ Лобанова Лілія Данилівна (нар. 1922 р.) — українська

радянська співачка (лірико-драматичне сопрано), народна артистка УРСР (з 1954 р.), народилася в Черкасах.

²³⁸ Бршова Євгенія Миколаївна (нар. 1925 р.) — українська радянська балерина, народна артистка УРСР (з 1960 р.). Народилася в місті Смілі Черкаської області.

²³⁹ Дзбанівський Олександр Тихонович (1870—1938) — український композитор, педагог, музичний діяч. Народився в селі Маньківці (тепер Маньківський район Черкаської області).

²⁴⁰ Гадзинський Володимир Антонович (літературний псевдонім — Йосип Гріх; 1888—1932) — український радянський письменник.

²⁴¹ Аскольдова могила — тепер частина природничо-архітектурного парку на правому березі Дніпра в Києві. За літописом, на цьому місці в 882 р. князь Олег убив київських князів Аскольда і Діра (першого з них нібито поховано на місці загибелі). В 1786 р. на цьому місці було утворено міське кладовище для поховання переважно привілейованих жителів Києва.

²⁴² Саккетті Ливерій Антонович (1852—1916) — російський історик і теоретик музики, критик і педагог, професор. Автор книги «История музыки всех времен и народов, девятнадцатый век» (Спб., 1913).

²⁴³ Бузоні Ферруччо-Бенвенуто (1866—1924) — італійський піаніст, композитор і диригент.

²⁴⁴ Тарновський Микола Миколайович (1895—1984) — український радянський поет. У 1910 р. виїхав на заробітки до Америки, де перебував до 1959 р., потім повернувся на Україну (жив і помер у Києві). Перша збірка поезій «Патріоти», про яку згадає П. Г. Тичина, вийшла в 1918 р. Вона була спрямована проти українських буржуазних націоналістів.

²⁴⁵ Беклемішев Григорій Миколайович (1881—1935) — український радянський піаніст і педагог, заслужений професор УРСР (з кінця 20-х років). Свою майстерність удосконалював під керівництвом Ф.-Б. Бузоні. З 1913 р. працював професором Київської консерваторії та Музично-театрального інституту імені М. В. Лисенка.

²⁴⁶ Революційні латиські стрільці на Україні... — Військові формування, створені під час першої світової війни, які після повалення самодержавства під впливом більшовицької агітації стали на бік революції. На Україні латиські стрільці допомагали робітникам Донбасу в боротьбі проти каледінщини (кінець 1917—початок 1918 р.), брали участь у визволенні республіки від білогвардійців. У грудні 1919 р. разом з червоними кіннотниками визволяли Харків. У серпні 1920 р. форсували Дніпро, а в листопаді 1920 р. були учасниками штурму Ішунських позицій врангелівських військ на Перекопському перешийку. Дивізія латиських стрільців брала участь у ліквідації махновщини.

²⁴⁷ Рембрандт Гарменс ван Рейн (1606—1669) — великий голландський живописець і гравер. Названа П. Тичиною картина Рембрандта «Авраам пригощає трьох ангелів», очевидно, нагадала поетові почуту під час подорожі розповідь адміністратора капели О. С. Чапківського про трьох подорожніх під маврійським дубом (див. у щоденнику кінець запису за 17 жовтня 1920 р.).

²⁴⁸ Еренбург Ілля Григорович (1891—1967) — російський радянський письменник, публіцист, громадський діяч. Автор романів «Хуліо Хуреніто» (1922), «Падіння Парижа» (1941), сповнених

критики буржуазного світу, та творів про радянське життя, соціалістичне будівництво, другу світову війну («День другий», 1933; «Буря», 1946—1947). Широкої популярності набули художні мемуари «Люди, роки, життя» (1961—1965). Лауреат Державної премії СРСР (1941) та Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1952). П. Тичина підтримував контакти з І. Еренбургом ще в роки їхнього спільного проживання в Києві (до 1928 р.), згодом листувався з ним (див. листи П. Тичини в дванадцятому томі цього Зібрання творів).

²⁴⁹ Війон Франсуа (1431 або 1432—?) — французький поет. В поемах «Малий заповіт» (1456), «Великий заповіт» (1462) знайшли відображення сцени з життя паризьких низів.

²⁵⁰ Геккель Ернст (1834—1919) — німецький біолог-еволюціоніст, пропагандист дарвінізму. Упорядковуючи за дорученням учительки С. М. Морачевської пісківську шкільну бібліотеку, молодий П. Тичина міг бачити там якийсь із виданих тоді книжок Геккеля (Звідки і як взялися люди на землі. За дозволом автора з нім[ецької] переклав Ів. Франко. Львів, 1879; Чудеса життя. Спб., 1908).

²⁵¹ Щапов — можливо, Опанас Прокопович Щапов (1831—1876), російський історик і публіцист, який у 1861 р. зазнав репресій за революційну промову на папакхиді по жертвах розправи над повсталими селянами. За це був засланий до Іркутська, де й помер. В історичних працях проводив ідею про вирішальну роль народних мас в історії.

²⁵² Пап'ківська — вулиця в Києві, прокладена в 1836 р. після відкриття університету (тепер — Степана Халтуріна).

²⁵³ Мищенко Федір Герасимович (1848—1906) — український і російський буржуазний історик, професор античної історії, родом з Чернігівщини. Займався проблемами історії Давньої Греції та Причорномор'я античної доби.

²⁵⁴ Страбон (64/63 до н. е.— 23/24 н. е.) — давньогрецький географ та історик. Автор «Географії» (в 17 книгах) та «Історичних записок» (не збереглися).

²⁵⁵ Геродот (між 490 і 480 — близько 425 р. до н. е.) — давньогрецький історик, названий «батьком історії». Автор творів, присвячених опису греко-перських воєн з викладом історії держави Ахеменідів, Єгипту та ін.; подав перший опис життя і побуту скіфів.

²⁵⁶ Фукидід (близько 460—400 до н. е.) — давньогрецький історик. Автор «Історії» (у 8 книгах) — праці, присвяченої історії Пелопоннеської війни, що вважається вершиною античної історіографії.

²⁵⁷ Полібій (близько 200 — близько 120 р. до н. е.) — давньогрецький історик. Автор «Історії», яка охоплює історію Греції, Македонії, Малої Азії, Риму та інших країн від 220 до 146 р. до н. е.

²⁵⁸ Давидовський Григорій Митрофанович (1866—1952) — український радянський диригент і композитор, заслужений артист УРСР (з 1951 р.); родом з колишньої Чернігівської губернії (тепер Сумська область). Керував студентськими і робітничими хорами, був пристрасним любителем народного хорового співу (створив понад 35 хорових колективів).

²⁵⁹ Папарук Михайло Іванович — дядько Лідії Петрівни Папарук, дружини П. Тичини.

²⁶⁰ Б с д н и й Дем'ян (справжнє ім'я та прізвище — Придворов Юхим Олексійович; 1883—1945) — російський радянський письменник, один із зачинателів поезії соціалістичного реалізму. Особливу популярність в громадянську війну мали сатиричні вірші, віршовані фейлетони, байки, пісні. В епічних поемах «Про землю, про волю, про робітничу долю» (1917) та «Головна вулиця» (1922) розкрив керівну роль Комуністичної партії в боротьбі трудящих за владу Рад та образно показав утвердження нової радянської дійсності. Окремі ранні твори писав українською мовою. П. Тичина переклав «Комуністичну марсельєзу» Д. Бедного (див. п'ятій том цього Зібрання творів).

²⁶¹ З а с л а в с ь к и й Давид Йосипович (1880—1965) — російський радянський літературознавець та публіцист. З 1928 р. — співробітник «Правди». Дослідник творчості М. Салтикова-Шедрина, Ф. Достоєвського, А. Чехова, автор окремої монографії про М. Драгоманова (1924, 1934) та в співавторстві з І. С. Романченком.

²⁶² Р о м а н ч е н к о Іван Савич (1894—1977) — український радянський літературознавець, автор монографії про М. Драгоманова (у співавторстві з Д. Й. Заславським).

²⁶³ Н е л л і Володимир Олександрович (1895—1980) — російський та український радянський режисер, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1946 р.), народний артист Чечено-Інгушської РСР (з 1944 р.), професор (з 1961 р.). Основна творча діяльність В. Неллі пов'язана з Київським державним російським драматичним театром імені Лесі Українки.

²⁶⁴ С ц е г е н н и й Пётр (1800—1890) — польський революціонер-демократ. Систему своїх поглядів, що відбивали інтереси селянства, П. Сцегенний сформулював у так званій Золотій книжечці (близько 1842 р.), яка була програмою антифеодальної революції і національно-визвольної боротьби польського народу.

²⁶⁵ Б р ю с о в Валерій Якович (1873—1924) — російський радянський поет, перекладач. Основоположник російського символізму. Поезії В. Брюсова властиві історико-культурна проблематика, раціоналізм, довершеність образів. Автор романів «Вогненний ангел» (1908), «Вітвар перемоги» (1913). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції активно включився в будівництво радянської культури, провадив громадсько-педагогічну діяльність. П. Тичина захоплювався поезією В. Брюсова, високо цінував його переклади із французької та вірменської літератур. До 50-літнього ювілею поета в 1923 р. надіслав йому привітальну телеграму (див. дванадцятий том цього Зібрання творів).

²⁶⁶ Р о л л а н Ромен (1866—1944) — французький письменник, музикознавець, громадський діяч, почесний академік АН СРСР (з 1932 р.). П. Тичина захоплювався художніми творами Р. Роллана і особливо його музикознавчими працями про Л. Бетховена та художніми біографіями видатних митців — Л. Бетховена (1903), Мікеланджело (1907), Л. Толстого (1911). У циклі «Вулиця Кузнечпа. Захід II» (1921) він згадує Р. Роллана поруч з іменем А. Барбюса як прогресивних діячів культури Західної Європи.

²⁶⁷ В і р м е н с ь к і поети (В. Брюсов)... — П. Тичина має на увазі своє знайомство з вірменською поезією в перекладах і статтях про вірменських поетів В. Брюсова, який був редактором антології «Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней» (М., 1916) і автором вступної статті «Поэзия Армении в ее единстве на протяжении веков».

²⁶⁸ Бальмонт Костянтин Дмитрович (1867—1943) — російський поет-символіст. Автор збірок віршів «Під північним небом» (1894), «Тиша» (1898), «Палаючі будинки» (1900), «Будьмо, як сонце» (1903) та ін., які пройняті декадентськими мотивами. З багатого перекладацького доробку К. Бальмонта П. Тичина виділяв переклади з грузинської мови, і особливо поеми Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі».

²⁶⁹ Єсенін Сергій Олександрович (1895—1925) — російський радянський поет. У 1919—1923 рр. входив до літературної групи імажиністів. П. Тичина захоплювався творчістю С. Єсеніна, а тому у вірші «І Бєлий, і Блок...» згадка імені видатного російського поета була не випадковою: він відчував у своєму молодшому сучаснику однодумця, хотів зав'язати з ним листування. Через своїх російських друзів поет передав С. Єсеніну із Харкова один із збірників своїх віршів (очевидно, «Вітер з України»).

²⁷⁰ Рафаель Санті (1481—1520) — великий італійський живописець і архітектор доби Відродження. П. Тичина згадував, що копії картин Рафаеля, зокрема його «Мадонну» бачив ще в дитинстві в Троїцькому монастирі в Чернігові, захоплювався мистецтвом видатного художника; присвятив йому вірш «La bella Fornarina» (див. перший том цього Зібрання творів).

²⁷¹ Черногорські (перекл[ади] Старицького). — Йдеться, очевидно, про видання Михайла Петровича Старицького (1840—1904) «Сербські народні думи і пісні» (1882), до якого входили й переклади черногорських пісень (чорногорська культура і фольклор розвиваються сербськохорватською мовою і є частиною сербської літератури). П. Тичина переклав уривок із твору черногорського поета Родована Зоговича «Пісня про біографію товариша Тіто» (див. шостий том цього Зібрання творів).

²⁷² Рід Джон (1887—1920) — американський письменник і публіцист. Комуніст з 1919 р. Був палким прихильником Великої Жовтневої соціалістичної революції. Брав участь у роботі III Всеросійського з'їзду Рад (1918), II Конгресу в Москві та з'їзду народів Сходу в Баку (1920). Найширшу популярність здобула книга «10 днів, що потрясли світ» (1919). До її американського видання передмову написав В. І. Ленін.

²⁷³ «Юговичі (Смерть матері Юговичів)» — назва сербської народної пісні.

²⁷⁴ Роденбах Жорж (1855—1898) — бельгійський письменник (писав французькою мовою). Автор романів «Мертвий Брюгге» (1892), «Дзвонар» (1897) та збірок віршів, які принесли йому славу одного з найбільших поетів-символістів. Творчість Ж. Роденбаха пройнята настроями релігійного містицизму.

²⁷⁵ Емінеску Михайл (Михай; справжнє прізвище — Емінович; 1850—1889) — румунський і молдавський поет. Представник романтичної школи; писав ліричні вірші (іноді з нотками песимізму), створив філософсько-ліричну поему «Лучафер» (1883). У творчості М. Емінеску був відчутним інтерес до соціалістичних ідей (поема «Імператор і пролетар», 1874).

²⁷⁶ Мокієвська Людмила Георгіївна (1896—1919) — учасниця громадянської війни на Україні, командир бронепοїзда; народилася в м. Чернігові в сім'ї революціонера-народника. В листопаді 1917 р. Петроградським військкревкомом була відряджена на Україну, де в лютому 1918 р. в Катеринославі сформувала бронепοїзд, який брав участь у боях проти німецьких окупантів на Україні

і проти білокозачих банд Краснова на Царицинському фронті. Героїчно загинула поблизу станції Дебальцеве на Донбасі.

²⁷⁷ Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (1884—1938) — професійний революціонер, активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції, військовий діяч, дипломат. Народився в м. Чернігові. В період громадянської війни керував українським фронтом і займав ряд інших відповідальних командних посад.

²⁷⁸ Тимофєєва Галя (Ганна Гаврилівна; 1896—1919) — активна учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Була учасницею I з'їзду КП(б)У, після якого працювала на підпільній роботі. В жовтні 1918 р. була заарештована гетьманською жандармерією, але звільнена під тиском робітників Києва. Загинула від рук петлюрівців перед визволенням Києва радянськими військами.

²⁷⁹ Соколовська Софія Іванівна (партійний псевдонім — Олена Кирилівна; 1894—1938) — активна учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Обиралася делегатом I з'їзду КП(б)У, після якого працювала членом підпільного Київського обласного комітету і секретарем губревкому. Після II з'їзду КП(б)У, який відбувся у жовтні 1918 р., була направлена Центральним Комітетом в Одесу, де працювала секретарем підпільного обласного комітету. З 1919 р. перебувала на керівній партійній і радянській роботі в Одесі, пізніше — в Москві.

²⁸⁰ Залік Альтер (1898—1937) — румунський інтернаціоналіст, активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. В 1917 р. у складі румунських військ прибув до Одеси, де став одним з керівників секції соціал-демократії. Входив до складу військово-революційного комітету, створеного в жовтні 1917 р. в Одесі, а в березні — листопаді 1918 р. (під час окупації міста австро-німецькими військами) був на підпільній роботі. Після закінчення громадянської війни працював у виконкомі Комінтерну, Наркоматі закордонних справ СРСР.

²⁸¹ Потьомкін Володимир Петрович (1878—1946) — радянський державний діяч, дипломат, історик, академік АН СРСР (з 1943 р.). Як згадував П. Г. Тичина, з В. П. Потьомкіним він познайомився, можливо, в Одесі ще в 1920 р., потім бачився, коли їхав до Туреччини в 1928 р., але найчастіше вони зустрічалися, коли обидва були наркоматами освіти РРФСР і УРСР. У лютому 1946 р. П. Г. Тичина відгукнувся на смерть В. П. Потьомкіна нарисом «Светлой памяти В. П. Потемкина» (див. переклад українською мовою у вид.: З минулого — в майбутнє. К., «Радянський письменник», 1973, с. 195—196).

²⁸² Назим Хікмет Ран (1902—1963) — турецький письменник, громадський діяч. З 1923 р. комуніст, за що зазнавав репресій з боку турецького уряду (17 років пробув у тюрмах). З 1951 р. жив в СРСР. П. Тичина переклав з турецької такі твори Н. Хікмета: «Полю Робсону», «Ти, брате мій, душа моя» та уривок із поеми «Зоя» (див. шостий том цього Зібрання творів).

²⁸³ Віє в печі, свист у горні.— Хор П. Н. Толстякова на слова Рыбацького (М. І. Чиркова), український переспів якого зробив П. Г. Тичина (див. п'ятий том цього Зібрання творів).

²⁸⁴ ...в м. Єлисаветграді (нині — Кіровоград).— Біограф і дослідник творчості Ю. І. Яновського С. П. Плачинда розшукав архівні документи і підтвердив спогади матері письменника М. М. Яновської, що автор «Вершників» народився не в місті

Блисаветграді, а на хуторі Маярова (тепер село Нечаївка Компаніївського району Кіровоградської області).

²⁸⁵ Б о й ч е н к о Олександр Максимович (1903—1950) — український радянський письменник, громадський діяч. У 1929—1931 рр. перший секретар ЦК ЛКСМ України. Будучи тяжко хворим, написав повість про комсомол України 20-х років «Молодість» (кн. 1—2, 1945—1948). П. Тичина присвятив письменнику вірш «Похорон Олександра Бойченка» (1951).

²⁸⁶ М о ж е, М и х а й л о в щ о з н а є? — Можливо, П. Г. Тичина має на увазі Костянтина Миколайовича Михайлова (1882—1961) — українського радянського піаніста, педагога, музично-громадського діяча, заслуженого діяча мистецтв УРСР (з 1945 р.) або українського радянського музикознавця Миколу Микитовича Михайлова (1902—1978), автора багатьох досліджень про творчість українських композиторів і диригентів.

²⁸⁷ Л ю д к е в и ч Станіслав Пилипович (1879—1979) — український радянський композитор, педагог, музикознавець, народний артист СРСР (з 1969 р.), Герой Соціалістичної Праці (з 1979 р.). За кантату-симфонію «Кавказ» удостоєний звання лауреата Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка.

²⁸⁸ Н и ж а н к і в с ь к и й Остап Йосипович (1862—1919) — український композитор, громадський діяч. Займався видавничою діяльністю (вперше видав у Галичині хори М. Лисенка), виступав як диригент. Автор багатьох хорових творів («Гуляли», «З округів» на слова Ю. Федьковича, «В'язанка слов'янських гімнів»), солоспівів, обробок народних пісень. Розстріляний білополяками.

²⁸⁹ О р м у з д — у давньогрецькій міфології бог світла й добра.

²⁹⁰ А р і м а и — грецька назва Ахирма-Майнью, злого бога в зороастризмі. У переносному значенні Ормузд і Аріман — світло і темрява, добро і зло.

²⁹¹ Н е й г а у з Генріх Густавович (1888—1964) — російський радянський піаніст, народний артист РРФСР (з 1956 р.). Народився в місті Блисаветграді (тепер Кіровоград) у сім'ї педагога-піаніста. В 1919—1922 рр. працював у Києві. Пізніше неодноразово гастролював по Україні.

²⁹² І у д а М а к к а в е й (? — 160 р. до н. е.) — керівник народного повстання 167 р. до н. е. в Іудеї проти сирійського царя Антіоха IV Епіфана, який намагався силоміць поширити в Іудеї грецьку релігію і звичаї. Загинув у бою. Образ Іуди Маккавея відображено в однойменній ораторії Г.-Ф. Генделя.

²⁹³ С т е н д а л ь Фредерік (літературний псевдонім Анрі-Марі Бейля; 1783—1842) — французький письменник-реаліст. Крім широківідомих літературних творів (романи «Червоне і чорне», 1830; «Червоне і біле», 1834—1835; «Пармський монастир», 1839, та ін.), був автором праць з історії музики та живопису («Життя Гайдна, Моцарта і Метастазіо», «Історія живопису в Італії» тощо). Тут П. Тичина має на увазі якусь із музикознавчих праць Стендаля, де можна знайти відомості про ораторію «Іуда Маккавей».

²⁹⁴ Г е н д е л ь Георг-Фрідріх (1685—1759) — німецький композитор. Автор понад 40 опер («Юлій Цезар», 1723; «Тамерлан», 1724; «Ксеркс», 1738, та ін.). Кращі риси таланту виявилися в жанрі ораторії («Саул», «Ізраїль», «Самсон», «Месія», «Іуда Маккавей» та ін.), а також в органних концертах, вокальних, камерних інструментальних творах та в творах церковної музики.

²⁹⁵ «С т в о р е н н я с в і т у» — ораторія Й. Гайдна. З пагоди

бувано золоту медаль на честь композитора і надіслано її автору. виконання цього твору в Петербурзі в 1802 р. в Росії було викар-
²⁹⁶ Сергоська О.—родичка Євгенії Антонівни Стеценко — дружини К. Г. Стеценка. Листувалася з П. Тичиною ще в дореволюційні роки.

²⁹⁷ Полонський Яків Петрович (1819—1898) — російський поет. Автор пейзажної та інтимної лірики, поем, зокрема поемки-казки «Копик-музикант» (1859). Багато його віршів покладено на музику. П. Тичина переклав для виконання капелюю «Думка» тексти таких творів: «Вечір», «Розламана башта, оселя орла», «Подивився стрімчак-дідуган» (див. п'ятий том цього Зібрання творів).

²⁹⁸ Ляпунов Сергій Михайлович (1859—1924) — російський композитор і піаніст. Був учнем С. І. Танєєва. Крім фортепіанних творів переважно концертно-монументального жанру, симфоній, романсів тощо, С. І. Ляпунов написав «Українську рапсодію» для фортепіано з оркестром.

²⁹⁹ Паліашвілі Захарій Петрович (1871—1933) — видатний грузинський радянський композитор, народний артист Грузинської РСР (з 1925 р.). Після закінчення Тифліського музичного училища вивчав теорію музики в Московській консерваторії у С. Танєєва (1900—1903).

³⁰⁰ Метнер Микола Карлович (1880—1951) — російський композитор і піаніст. Згадується П. Г. Тичиною як учень С. І. Танєєва.

³⁰¹ Сац Ілля Олександрович (1875—1912) — російський композитор. З 1906 р. працював в Московському художньому театрі як керівник музичної частини, композитор і диригент. Написав музику до ряду спектаклів цього театру, а також до постановок Малого театру, Драматичного театру В. Ф. Комісаржевської та ін.

³⁰² Василенко Сергій Никифорович (1872—1956) — російський радянський композитор, диригент, народний артист Узбецької РСР (з 1939 р.) та РРФСР (з 1940 р.), професор Московської консерваторії (з 1907 р.). Теж згадується П. Г. Тичиною як учень С. І. Танєєва.

³⁰³ Александров Олександр Васильович (1883—1946) — російський радянський композитор і диригент, народний артист СРСР, генерал-майор, професор. П. Г. Тичина згадує композитора як учня С. І. Танєєва.

³⁰⁴ Прокоф'єв Сергій Сергійович (1891—1953) — видатний російський радянський композитор, піаніст і диригент. Народився на Україні (тепер село Красне Великоновосілівського району Донецької області). В симфонічній сюїті «Семен Котко» та в музиці до кінофільму «Партизани в степах України» використав українські народні теми.

³⁰⁵ Вальтер (справжнє прізвище Шлезінгер) Бруно (1876—1962) — німецький диригент. Працював у театрах Відня, Берліна, Мюнхена, з оркестром Гевандхауза в Лейпцігу. Вважається найталановитішим інтерпретатором Л. Бетховена, В. А. Моцарта, Г. Малера, Й. Брамса. Виступав як музичний публіцист.

³⁰⁶ «Іст[орія] муз[ики]»... — Йдеться про «Нариси історії української музики» в двох томах, автором яких був музикознавець В. Д. Довженко.

³⁰⁷ Столипін Петро Аркадійович (1862—1914) — російський державний діяч, міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів (з 1906 р.). В епеху реакції 1907—1910 рр. визначав урядовий курс;

був організатором контрреволюційного третьочервненого перевороту 1907 р., названого столипінським. Столипінською аграрною реформою надільного селянського землеволодіння було дозволено вихід селян із громади на хутори і «відруби», зміцнення Селянського банку, примусового переселення, що мало на меті прискорити класове розшарування села, створити в особі куркульства опору самодержавства. Реформа зазнала невдачі.

³⁰⁸ «У долині село лежить...» — рядки з однойменного вірша І. Я. Франка з циклу «В плен-ері» (збірка «Із днів журби»).

³⁰⁹ Вагнер Ріхард (1813—1883) — німецький композитор, диригент. Реформатор опери, прагнув до органічного злиття музики, слова і сценічної дії, до безперервного симфонічного розвитку. Створив багато опер, зокрема: «Летючий голландець» (1841), «Тангейзер» (1844), «Лоенгрін» (1848), «Трістан і Ізольда» (1859), «Нюрнберзькі майстерзінгери» (1867), «Парсифаль» (1882) та ін. Автор публіцистичних і музично-естетичних праць: «Мистецтво і революція», «Художні твори майбутнього», «Опера і драма». П. Тичина переклав українською мовою лібретто опери «Лоенгрін» (див. шостий том цього Зібрання творів).

³¹⁰ Стасов Володимир Васильович (1824—1906) — російський художній і музичний критик, історик мистецтва, почесний член Петербурзької Академії наук (з 1900 р.). Автор монографій і статей про музику, живопис, скульптуру, російських композиторів і художників.

³¹¹ Горюхіна Надія Олександрівна (нар. 1918 р.) — український радянський музикознавець. Автор брошури «К. Г. Стеценко» (співавтор — Л. Єфремова, К., 1950; 2-е вид. — К., 1955).

³¹² Єфремова Леніна Петрівна (нар. 1924 р.) — український радянський музикознавець. Автор брошури «К. Г. Стеценко» (співавтор — Н. Горюхіна).

³¹³ Робота над вивченням «Золотого півника». — Очевидно, йдеться про нездійснений задум К. Стеценка написати музичний твір (можливо, дитячу оперу) за мотивами однойменної казки О. Пушкіна.

³¹⁴ «Прометей» — хор із супроводом фортепіано К. Стеценка на слова О. Коваленка.

³¹⁵ «Содом» — хор К. Стеценка на слова О. Коваленка.

³¹⁶ «Кармелюк» — опера К. Стеценка, над якою він працював у 1905—1906 рр.

³¹⁷ «Цар Горох» — сатиричний солоспів К. Стеценка на текст В. Самійленка (за П. Беранже).

³¹⁸ «Жан Крістоф» по-укр[аїнськи] — роман французького письменника Р. Роллана, перший том якого було видано в Києві в 1921 р.

³¹⁹ Вишневецький Всеволод Віталійович (1900—1951) — російський радянський драматург і прозаїк. У роки громадянської війни боровся за визволення України, брав участь у боях за Київ. У деяких його п'єсах та оповіданнях відтворено події на Україні в 1918—1919 рр.

³²⁰ «Нове мистецтво» — щотижневий журнал, орган Управління відділу мистецтв Головополітосвіти УРСР, з 1926 р. — видання відділу мистецтв політосвіти УРСР. Виходив у Харкові в 1925—1928 рр. В журналі висвітлювалися питання театрального, музичного, образотворчого та кіномистецтва.

³²¹ Лисенко Остап Миколайович (1895—1968) — український

радянський музикознавець і музичний діяч, доцент Київської державної консерваторії імені П. І. Чайковського. Син композитора М. В. Лисенка.

³²² Гордійчук Микола Максимович (нар. 1919 р.) — український радянський музикознавець. Автор багатьох книг і статей про творчість українських композиторів, зокрема книги про М. Д. Леонтовича, що виходила кількома виданнями.

³²³ «Шевченкові» — очевидно, кантата К. Стеценка на слова К. Малицької.

³²⁴ «Осінь» (на мої слова)... — Перелічені далі музичні твори Г. Верьовки на слова П. Тичини було написано композитором у такі роки: «Осінь» — 1921, «Згасає день» — 1923, «У собор», «Зелена неділя», «Подивилась ясно» — 1919—1920.

³²⁵ «Марсельєза» — французька революційна пісня, державний гімн Франції (автор — військовий інженер Руже де Ліль, 1792). Була популярною в Росії та на Україні. Найпоширеніший український переклад М. Вороного. Відомі хорові обробки «Марсельєзи» В. Верховинця, М. Леонтовича, Я. Степового. Тут П. Тичина має на увазі таку ж обробку Г. Верьовки, зроблену на початку 20-х років для робітничого хору.

³²⁶ «Каманьйола» — французька народна революційна пісня-танок. Вперше виконувалась на вулицях Парижа незабаром після взяття палацу Тюїльрі (10 серпня 1792 р.), була популярною в роки революцій 1830 і 1848 рр. та в дні Паризької комуни 1871 р. Г. Верьовка зробив хорову обробку цієї пісні в 1921 р.

³²⁷ Шолом-Алейхем (справжнє ім'я і прізвище Шолом Нохумович Рабинович; 1859—1916) — єврейський письменник. Створив галерею яскравих національних типів у циклах новел, оповідань і в повістях «Менахем-Мендл», «Тев'є-молочник» — 90-і роки XIX ст.—10-і роки XX ст.; «Хлопчик Мотл», 1907—1916 та ін.). Доли творчої особистості в Росії і єврейських емігрантів в Америці присвячено роман «Блукаючі зорі» (1909—1911). П. Тичина присвятив Шолом-Алейхему чотиривірш «Він од Шевченка запозичив...» (1923—1924) (див. перший том цього Зібрання творів).

³²⁸ Григорук Євген Максимович (1899—1922) — український радянський поет і громадський діяч. Деякий час мав зв'язок з організацією лівих есерів «боротьбистів», але порвав з ними і в 1918 р. став членом Комуністичної партії. Брав активну участь у боротьбі проти Центральної ради й гетьмана Скоропадського, а також в організації більшовицького підпілля під час інтервенції білополяків. Був одним із перекладачів «Інтернаціоналу» українською мовою. Згадуваний П. Тичиною «Марш перемоги» було написано в 1920 р.

³²⁹ Я відкриваю вечір молодих. — Цей запис, очевидно, випадково опинився серед підготовчих матеріалів до книги «Подорож з капелю К. Г. Стеценка».

³³⁰ «Псалом залізу» — ці слова в автографі написано вірменськими літерами.

³³¹ «Зелена неділя» — вірш П. Тичини, написаний в 1920 р. під впливом прочитання книги етнографа В. О. Шухевича «Гуцульщина» (див. перший том цього Зібрання творів).

³³² ...все нове [...] хороше. — Начерк вірша записано в автографі не зовсім чітко, що перешкодило повному відтворенню його тексту.

³³³ Гончаров Петро Григорович (1888—1969) — український радянський хормейстер, керівник заслуженої хорової капели Пів-

денно-Західної залізниці, згодом — чоловічої капели ветеранів Київського Будинку вчителя. До революції був хормейстром у театрі М. Садовського, а П. Тичина — його помічником.

³³⁴ Кобринська Наталія Іванівна (1855—1920) — українська письменниця, громадська діячка демократичного напрямку. Авторка збірок прозових творів «Дух часу» (1899), «Ядзя і Катруся», «Казки» (1904), в яких зображено долю жінки в буржуазному суспільстві, важке становище західноукраїнських селян. У реалістичних оповіданнях і нарисах 1914—1917 рр. змалювала страхіття імперіалістичної війни.

³³⁵ Апулей (близько 124 р. н. е.—?) — давньоримський письменник, софіст. Авантюрно-казковий роман «Метаморфози» («Золотий осел») пройнятий еротичними мотивами, елементами побутової сатири і релігійної містики.

³³⁶ Олесь. (А коли ж він виїхав із України?) — О. Олесь, не зрозумівши Великої Жовтневої соціалістичної революції, емігрував за кордон в 1919 р.

³³⁷ Капельгородський Пилип Йосипович (1882—1942) — український радянський письменник. Автор збірок оповідань та повістей. Найпопулярнішою стала повість «Шурган» (1932).

³³⁸ «Сміх» — інсценізація П. Тичини однойменного оповідання М. Коцюбинського, видана в Харкові в 1923 р. (див. перший том цього Зібрання творів).

³³⁹ «На сцені Андрій Волик» — стаття театрознавця Л. І. Барабана.

³⁴⁰ ...вірш про М. Подвойського. — Йдеться про вірш «Щоб Україні твердо стать (Київ 1919 року)», який було написано в 1957 р. і включено до збірки «Ми свідомість людства» (1957) (див. третій том цього Зібрання творів).

³⁴¹ Ведель Артемій Лук'янович (1767—1808) — український композитор, хоровий диригент, співак. Керував хорами в Москві, Києві, Харкові. У творчості композитора превалювала релігійна тематика, але на деяких навіть духовних творах позначився вплив української пісні-романсу, які А. Ведель сам майстерно виконував.

³⁴² «Бортнянського співали та по нотах». — Тут, очевидно, контамінація рядків із віршів Т. Шевченка «Кума моя і я...» («Потім хор/Ревнув Бортнянського») і «Чи не покинуть нам небого...» («А потім/Співали й прозу та по нотах...»).

³⁴³ ...як я грав за порожця «Опару». — Йдеться про виконання ролі в якомусь аматорському спектаклі. Про любов П. Тичини до театру і його участь в аматорських виставах свідчать щоденники і листи поета та спогади його сучасників. Поет згадував, як він з групою семінаристів «свій «театр» завели у себе в Троїцькому монастирі» (див.: *Тичина П.* Із щоденникових записів, с. 233). Інший запис розкриває сценічний псевдонім П. Тичини: «Грав у Народнім домі на виставах («Кума Марта», під прізвищем Я. Тут)» (див. фонди Київського літературно-меморіального музею-квартири П. Г. Тичини, № 640). В архіві Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича зберігається друкована програма чернігівського відділення Товариства для надання допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій (у першій світовій війні), про виставу 20 березня 1916 р. в залі Олександрівського ремісничого училища комедії І. Карпенка-Карого «Хазяїн», де роль Феногена виконував артист під прізвищем Я. Тут, тобто П. Тичина.

³⁴⁴ «А над містом величезний роляль грав». — Тут П. Тичина записус, очевидно, первісний варіант рядка «А над усім містом величезний роляль грав...» із вірша «Найвища сила» (збірка «Замість сонетів і октав», 1920).

³⁴⁵ «Над нами ніч» — пісня К. Стеценка на слова О. Олеся.

³⁴⁶ ...палац Лопухових. — Йдеться про палац князів Лопухових у Корсуні (тепер у ньому розміщено музей історії Корсунь-Шевченківської битви).

³⁴⁷ Боровиковський Володимир Лукич (1757—1825) — український і російський живописець. Автор близько 200 портретів своїх сучасників, і серед них один з найвідоміших — портрет М. І. Лопухіної.

³⁴⁸ Шеллі Персі-Біші (1792—1822) — видатний англійський поет. Був представником революційного романтизму, виразником ідей утопічного соціалізму в поезії. П. Г. Тичина в 20-х роках особливо захоплювався поезією П.-Б. Шеллі. Працюючи над своєю поемою «Прометей» в 1917—1923 рр., поет знав філософську драму П.-Б. Шеллі «Визволений Прометей» (1820), сповнену романтичної символіки, в якій відтворено утопічну картину майбутнього суспільства без рабства і експлуатації.

³⁴⁹ «Ченчі» — трагедія П.-Б. Шеллі (1819), в якій розкриваються проблеми тиранії і свободи.

³⁵⁰ ...На ролялі я слухав «Данте в пеклі»... — Тут, очевидно, П. Тичина має на увазі двочастинну симфонію Ф. Ліста «Божественна комедія» за однойменним твором Данте, яка була перекладена і для виконання на ролялі (в чотири руки).

³⁵¹ Вертинський Олександр Миколайович (1889—1957) — російський радянський артист естради, поет і композитор. З 1915 р. виступав як автор і виконавець своїх пісень (у гримі і костюмі П'єро). В 1919 р. емігрував за кордон, де гастролював у багатьох зарубіжних країнах. З 1943 р. жив в СРСР. Лауреат Державної премії СРСР (1951) за участь у фільмі «Змова приречених».

³⁵² Стравинський Ігор Федорович (1882—1971) — російський композитор. Представник модернізму в музиці. В 1910—1939 рр. жив у Парижі, а з 1939 р. оселився в США. В творчому доробку композитора кілька опер, балетів, симфоній та інструментальних творів.

³⁵³ Нарбут Георгій Іванович (1886—1920) — український художник-графік.

³⁵⁴ Врангель Петро Миколайович (1878—1928) — один з головних організаторів контрреволюції в громадянську війну, барон, генерал-лейтенант. В 1920 р. був головнокомандуючим так званої Російської Армії. З 1920 р. — емігрант.

³⁵⁵ Бойко Іван Захарович (1908—1970) — український радянський письменник, бібліограф. Автор і співавтор бібліографічних покажчиків з питань українсько-російських літературних зв'язків та керівник авторського колективу Центральної наукової бібліотеки АН УРСР по підготовці двотомної бібліографії літератури про життя і творчість Т. Шевченка. Уклав бібліографічні покажчики «Кропивницький» (1940), «Павло Тичина» (1951), «Л. І. Глібов» (1952), «Іван Франко» (1954), «Короленко і Україна» (1957), «Тарас Шевченко» (т. 1 — 1961, т. 2 — 1963). Роботу над покажчиком «Павло Тичина» було розпочато ще до Великої Вітчизняної війни (машинописний примірник первісного варіанта зберігається в архіві поета).

³⁵⁶ Кру п с ь к а Надія Костянтинівна (1869—1939) — видатний радянський державний і партійний діяч, педагог, почесний академік АН СРСР (з 1931 р.), активний діяч міжнародного жіночого руху. Дружина і помічник В. І. Леніна. Протягом усього життя була тісно зв'язана з Україною. Деякий час жила і вчилась у Києві. В роки активної революційної діяльності приїздила на Україну для надання допомоги соціал-демократам. Особливо тісними були зв'язки Н. К. Кру п с ь к о ї з трудящими УРСР після перемоги революції.

³⁵⁷ Г а с т е в Олексій Капітонович (1882—1941) — російський радянський поет і учений. Організатор Центрального інституту праці (1920) і автор видань з економіки. Видав збірки віршів: «Поезія робітничого удару» (1918), «Пачка ордерів» (1921) та публіцистичної книги «Як треба працювати» (1921).

³⁵⁸ «Му з и ч н а д р а м а» — перший український радянський оперний театр, створений у Києві Всеукраїнським музичним комітетом (відкриття відбулося 28 липня 1919 р. виставою «Утоплена» М. Лисенка). Одним із режисерів театру був Л. Курбас, головним диригентом — Я. Степовий, головним художником — А. Петрицький. Серед співаків були Л. Собінов, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Скибицька, О. Петляш, П. Цесевич та ін. Тут, очевидно, у П. Тичини неточність, що М. Микиша брав участь в організації цього театру в 1920 р., бо його було закрито у вересні 1919 р. у зв'язку з окупацією Києва білогвардійцями. Але, можливо, в записі поета йдеться про відновлення діяльності театру після визволення Києва від польських інтервентів.

³⁵⁹ А р х і м о в и ч Лідія Борисівна (нар. 1916 р.) — український радянський музикознавець. Автор монографій і брошур про творчість С. Рахманінова, М. Лисенка і О. Глазунова (обидві у спів-авторстві), В. Кирейка та окремих досліджень «Українська класична опера» (1957), «Шляхи розвитку української радянської опери» (1970) та інших праць.

³⁶⁰ «З а ш у м і л а л і щ и н о н ь к а», «Щедрик», «Пряля», «Козака песуть», «Женчичок-бренчичок», «Дударик», «Ой з-за гори кам'яної», «Піють півні» — українські народні пісні в обробці М. Леонтовича.

³⁶¹ Р у н и «Калевали» — старовинні народні карельські, фінські і естонські пісні, з яких складається карело-фінський епос «Калевала» і естонський «Калевіпоег». «Калевала» — один із найулюбленіших епосів П. Тичини, який він ґрунтовно вивчав у середині 30-х років (див. дванадцятий том цього Зібрання творів).

³⁶² «Гірко ти плакала, стіни мовчали...» — слова із пісні невідомого композитора. В нотатках «Як я записував пісні» П. Тичина зазначає: «Провірити з кимсь із композиторів свій запис цієї пісні. Чи вірно я розмір ухопив. Записав цю пісню від П. Коновал (сестри Інни Коновал.— Упор.), яка її співала під гітару. Це було в Чернігові 1913-го року. Гімназисткою тоді П. Коновал була ще. А вона чула цю пісню від батьків, що з містечка Вороньків на Київщині. Спів не пародний, а якогось композитора. Ніде я в запису чи в друку цієї пісні не бачив» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, № 3958).

³⁶³ «М и к о в а л і» — революційна пісня, опрацьована М. Леонтовичем для хору (див. чернетку розкладки в ЦНБ АН УРСР, I — 36 335).

³⁶⁴ «Л е г е н д а» — мішаний хор М. Леонтовича на слова М. Вороного (див. ноти — ЦНБ АН УРСР, ф. 50, №№ 1164—1167).

³⁶⁵ «Варшав'янка», 1919; «Інтернаціонал», 1919 — очевидно, маються на увазі хорві розкладки цих творів, зроблені М. Леонтовичем.

³⁶⁶ Годзішевський Іван Миколайович (1892—1980) — педагог, самодіяльний композитор. Крім названих П. Тичиною спогадів, написав ще згадки про композитора «Хлопці співають» (1960), надруковані в книзі «Микола Леонтович. Спогади. Листи. Матеріали» (К., «Музична Україна», 1982, с. 15—21).

³⁶⁷ Кривоніс Максим (?—1648) — герой визвольної війни українського і білоруського народів 1648—1654 рр., сподвижник Б. Хмельницького, козацький полковник. Одержав перемоги над польськими військами під Пилявцями, Махнівкою, Старокостянтиновим, Львовом.

³⁶⁸ Ганджа Іван (?—1648) — уманський полковник, сподвижник Б. Хмельницького у визвольній війні 1648—1654 рр. У червні 1648 р. загін під командуванням І. Ганджі визволив Тульчин.

³⁶⁹ «На могилі Шевченка» — цей триптих було написано П. Тичиною в 1918 р. після поїздки в травні того ж року із групою акторів театру М. Садовського і письменником С. Васильченком у Канів на могилу Т. Шевченка.

³⁷⁰ Боженко Василь Назарович (1871—1919) — герой громадянської війни. Член КПРС з 1917 р. З 1904 р. учасник революційного руху. В 1918—1919 рр. брав активну участь у боях з німецькими інтервентами і петлюрівцями на Україні, командував полком і бригадою.

³⁷¹ «З мого щоденника». I — II — III. Рік напис[ан]ня — 1919. — Цим роком датується лише друга частина триптиха (див. перший том цього Зібрання творів).

³⁷² «А іноді він як джентльмен». — Останній рядок із IX частини поеми П. Тичини «Живем комуною», до якого с авторська примітка: «Мається на увазі Центральна рада».

³⁷³ «В парях знайшли свою опіку і рідню...» — Тут і далі П. Тичина наводить перший і четвертий рядки першої строфи та перший рядок другої строфи десятої частини циклу «В космічному оркестрі» (див. перший том цього Зібрання творів).

³⁷⁴ Губки — плодові тіла грибів-трутовиків, що виростають на стовбурах або коринні дерев і уражають їх (див. авторське пояснення про використання цього образу в своїх поезіях в примітці № 410).

³⁷⁵ Від Василя... — Йдеться про В. М. Еллана (Блакитного).

³⁷⁶ Бонч-Брусевич Володимир Дмитрович (1873—1955) — радянський партійний і державний діяч, доктор історичних наук. Член КПРС з 1895 р. Організатор кількох більшовицьких газет і видавництв. В 1917—1920 рр. був керуючим справами Раднаркому, згодом — на науковій роботі. В архіві П. Тичини серед підготовчих матеріалів до поеми «Сковорода» збереглося багато виписок із видання творів філософа, підготовленого В. Бонч-Брусевичем. Виявлено один лист П. Тичини із запрошенням В. Бонч-Брусевичу на відзначення 150-річчя з дня смерті Г. Сковороди (1945) (Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна, ф. 369, 353, 41; див. дванадцятий том цього Зібрання творів).

³⁷⁷ Проба створення гімну у Всевидаві. — Йдеться про конкурс на створення революційного гімну, оголошений у червні 1919 р. Всеукраїнським Наркомосу УРСР. В конкурс брали участь В. Еллан (Блакитний), В. Чумак, Є. Григорук, М. Те-

рещенко та інші пости. «Революційний гімн» П. Тичини, написаний спеціально до конкурсу, не було подано, оскільки автор був членом його журі.

³⁷⁸ Його хата, де я ночував.— Йдеться про хату К. Стеценка в селі Веприку поблизу Фастова на Київщині, в якій П. Тичина ночував 1 (?) травня 1922 р. після похорону композитора.

³⁷⁹ Людськість промовляє...— Слова П. Тичини із восьмої частини циклу «В космічному оркестрі» (1924).

³⁸⁰ Чуковський Корній Іванович (справжнє ім'я і прізвище — Микола Васильович Корнейчуков; 1882—1969) — російський радянський письменник, літературознавець. Автор книг: «Майстерність Некрасова» (1952; Ленінська премія за 1962 р.), про А. П. Чехова, У. Уйтмена, про мистецтво перекладу, художніх мемуарів.

³⁸¹ Марджанішвілі Коте...— До цього запису додається аркуш газети «Батумський робочий» від 17 липня 1959 р. із статтею-повідомленням «Открытие дома-музея К. Марджанішвили» із помітками П. Тичини.

³⁸² Куриленко Василь — односелець П. Тичини, з яким він вчився в Комерційному інституті. В. Куриленко розповідав постові «...про злочинну розправу куркулів у с. Пісках, на озерах, над біднотою; коли мого знайомого студента [...] вбили куркулі на хуторі (він — за продподаток)...» (див. вид. «Із щоденникових записів», с. 289).

³⁸³ Калішевський Яків Степанович (1856—1923) — український хоровий диригент. З 1879 р. керував у Києві робітничим хором, був у складі Київської оперної трупи, пізніше перейшов до італійської трупи харківської опери. У 1919 р. разом з Я. Яциневичем керував хоровою капелюю імені М. Лисенка в Києві.

³⁸⁴ «Негативи» — виданий у Києві в 1920 р. Дніпросоюзом збірник-порадник з фотографії, але в ньому надруковано також статті про кооперативну діяльність та літературно-критичні матеріали. В збірнику опубліковано триптих П. Тичини «Листи до поета» (1920, № 1, с. 8).

³⁸⁵ ...як він сидів у Лук'янівці.— В 1918 р., коли в Києві перебував уряд гетьмана Скоропадського, В. М. Еллана-Блакитного було ув'язнено до Лук'янівської тюрми, де він пробув п'ять місяців.

³⁸⁶ «Якісь цибаті чужоземці...» — слова із вірша П. Тичини «Іспит» («Якісь цибаті чужоземці покурювали кризь пенсне») із збірки «Замість сонетів і октав» (1920). Тут ідеться про іноземців, які прибули до Країни Рад після Великої Жовтневої соціалістичної революції для укладення договірних концесій.

³⁸⁷ Моцарт Вольфганг Амадей (1756—1791) — великий австрійський композитор, представник віденської класичної школи, музикант універсального обдарування. В музиці Моцарта втілені передові ідеї епохи Просвітництва. «Реквієм» — один із найбільших творів світової музичної класики. Текст перекладу «Реквієму» Моцарта, виконаний П. Тичиною, поки що не знайдено. В архіві Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича збереглися партії чоловічого хору, оброблені композитором М. М. Черепніним, на слова П. Тичини (?), датовані 16 січня 1931 р., що потребує ще додаткового вивчення з метою атрибуції (ЦНБ АН УРСР, ф. 50, № 1415 а).

³⁸⁸ Мільтон Джон (1608—1674) — англійський поет і полі-

тичний діяч. У біблійних образах поем «Втрачений рай» (1667) і «Повернений рай» (1671) відобразив події Англійської буржуазної революції XVII ст. Тираноборчі мотиви властиві поемам «Історія Британії» (1670) і трагедії «Самсон-борець» (1671). Автор ліричних поем, сонетів, перекладів псалмів.

³⁸⁹ Св і й п е р е к л а д з н а й т и.— Йдеться про переклад лібретто ораторії Й. Гайдна «Пори року» (зберігся автограф лише його вступної частини — див. шостий том цього Зібрання творів).

³⁹⁰ Д о « П о д о р о ж і ».— Частину подальшого тексту написано на зворотах аркушів друкованого проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення доповнень і змін до кримінально-процесуального кодексу Української РСР» від 24 січня 1967 р., що свідчить про роботу П. Г. Тичини над повістю в останній рік свого життя.

³⁹¹ Б а б е л ь І с а к Е м м а н у і л о в и ч (1894—1941) — російський радянський письменник.

³⁹² С е р д ю к О л е к с а н д р І в а н о в и ч (нар. 1900 р.) — український радянський актор, народний артист СРСР (з 1951 р.). В 1919—1922 рр. працював у театрі мені Т. Г. Шевченка в Києві, де часто зустрічався з П. Г. Тичиною, який з 12 квітня 1920 р. завідував там літературною частиною.

³⁹³ З а г а р о в О л е к с а н д р Л е о н і д о в и ч (справжнє прізвище — Фесінг; 1877—1941) — російський і український радянський актор і режисер, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1940 р.).

³⁹⁴ Р а д ч у к Ф е д і р І в а н о в и ч (нар. 1902 р.) — український радянський актор, народний артист УРСР; лауреат Державної премії СРСР (1948). В 1921 р. вступив до театру імені Т. Г. Шевченка, де працював тоді й П. Г. Тичина, а з 1922 р. — актор театру «Березіль» (тепер — Харківський державний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка).

³⁹⁵ М і л л е р О р е с т Ф е д о р о в и ч (1833—1889) — російський історик літератури та фольклорист. Був представником так званої міфологічної школи у фольклористиці. Написав праці про українські народні думи («Малоруські народні думи і кобзар Остап Вересай», 1875; «Великоруські билини і малоруські думи», 1876).

³⁹⁶ Д е л а к р у а Е ж е н (1798—1863) — французький живописець. П. Тичина високо цінував художню і літературну спадщину художника, згадував його ім'я в своїх поезіях.

³⁹⁷ К и б а л ь ч и ч.— В Чернігівській духовній семінарії навчався два студенти із прізвищем Кибальчич, які були членами підпільного революційного гуртка. Один із них — Михайло Кибальчич — став згодом педагогом; написав у 1960 р. спогади про навчання разом з П. Тичиною (зберігаються в архіві поета). В значно скороченому варіанті надруковані в книзі «Про Павла Тичину» (К., «Радянський письменник», 1976, с. 74—80).

³⁹⁸ С в і д е р с ь к и й О л е к с і й І в а н о в и ч (1878—1933) — професіональний революціонер, радянський державний діяч. Народився на Чернігівщині. З 1898 р. член РСДРП, а з 1903 р. примкнув до більшовиків. Проводив революційну роботу в Петербурзі, Самарі, Тулі, Ризі. Неодноразово зазнавав арештів. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції був на державній роботі.

³⁹⁹ « Н а р о д » — двотижневий громадсько-політичний журнал прогресивного напрямку в Галичині, що виходив у Львові та Коломиї в 1890—1895 рр. за редакцією М. Павлика та І. Франка.

⁴⁰⁰ Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напрямку. Соратник І. Франка (спільно видавали журнали «Громадський друг», «Товариш», «Народ», газету «Хлібороб», в яких пропагували соціалістичні ідеї).

⁴⁰¹ Листа передала мені Іра.— Очевидно, йдеться про Ірину Михайлівну Коцюбинську.

⁴⁰² Діб Мухаммед (нар. 1920 р.) — алжирський письменник, який пише французькою мовою. Автор патріотичної трилогії «Алжир» (1952—1957), модерністських романів «Танець короля» (1968), «Авель» (1977) та інших творів.

⁴⁰³ Ленін про Смілу.— В 70—80-х роках XIX ст. через місто були прокладені залізниці Фастів — Знамянка, Бобринська — Бахмач, після чого Сміла стала одним із ринків робочої сили на Україні, що відзначав В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії».

⁴⁰⁴ Полторацький Марко Федорович (1724—1795) — російський співак (баритон) і музичний діяч. Родом із містечка Сосниця на Чернігівщині. В 1746—1762 рр. був співаком і диригентом придворного хору, а з 1763 р. — придворної капели.

⁴⁰⁵ Березовський Максим Созонтович (1745—1777) — український і російський композитор. Член Болонської філармонічної академії (з 1771 р.). Створив новий тип хорового концерту; написав оперу «Демофонт» (1773).

⁴⁰⁶ «А справжня муза не омузена...» — рядок із вірша П. Тичини «Один в любов...» (див. перший том цього Зібрання творів).

⁴⁰⁷ Качайло Омелько — відомий у Києві в роки громадянської війни самодіяльний робітничий поет, який став прообразом Робітника в поемі П. Тичини «Розкол поетів» (див.: «Із щоденникових записів», 1981, с. 335).

⁴⁰⁸ «Коли б ви нам допомогли капіталістів бити!» — рядки із циклу П. Тичини «Псалом залізу», IV (див. перший том цього Зібрання творів).

⁴⁰⁹ «Людині гімн, людині, а не богу!» — рядок із вірша П. Г. Тичини «Я знаю...» (див. перший том цього Зібрання творів).

⁴¹⁰ На деревах майові губки поросли.— П. Тичина не зовсім точно переписав ідентичні перший і останній рядки вірша «Осінь» із збірки «Замість сонетів і октав» («На культурах усього світу майові губки поросли»). Про цей вислів автор згодом дав таке пояснення: «В той же час я бачив загнивання й на Заході. Про це я ще в своїй книжечці «Замість сонетів і октав» у перших же рядках після посвяти сказав: «На культурах всього світу майові губки поросли». Кожен з нас знає, що дерево обростає губка, яка за станом тодішньої науки нічого не була варта...» (див.: «Із щоденникових записів», с. 292—293).

⁴¹¹ Коли «Пам'яті Віктора написано...» — Вірш «Пам'яті П. В. Вікторова» (в пізнішій редакції — «Свобода, рівність і любов») було написано в 1920 р.

⁴¹² Спогади Саксаганського в якому році вишли?..— В довоєнний час були видані такі книги П. К. Саксаганського: По шляху життя. Київ — Харків, 1935; Статті і спогади корифея української сцени. Київ — Харків, 1938.

⁴¹³ Павлюк Анатолій Карпович (1900—1971) — співак робіт-

ничого хору в Києві, яким диригував П. Г. Тичина, а згодом капели-студії імені Леонтовича. Пізніше тривалий час був службовцем у Держбанку. А. К. Павлюк врятував довший архів поета, був у близьких взаєминах із ним та його родиною.

⁴¹⁴ «Мистецтво вмирає» — книга Віктора Обертена, перекладена українською мовою Лесем Курбасом, яка вийшла в Києві в 1918 р. у видавництві «Грунт» (див. видання «Лесь Курбас. Спогади сучасників». К., «Мистецтво», 1969).

⁴¹⁵ Війна з Польщею — чи закінчилась була у жер? — Буржуазно-поміщицька Польща, спровокована імперіалістами США і Антанті, воювала проти Радянської країни у квітні—жовтні 1920 р. 12 жовтня 1920 р. війна була припинена після підписання в Ризі договору про перемир'я.

⁴¹⁶ «Зелений гай, пахуче поле» — Хор К. Стеценка на слова П. Грабовського («Сон»).

⁴¹⁷ ...з відпусток прийде Максим Горький. — Йдеться про перебування М. Горького на острові Капрі в 1912 р., де в той час відпочивав у нього М. Коцюбинський. Група семінаристів на чолі з П. Тичиною звернулася листовно до українського письменника, сподіваючись таким чином налагодити контакти і з М. Горьким (див. спогади І. Єфимовського — ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, № 6162). Тема «Горький і Тичина» ще повністю не висвітлена, оскільки досі ґрунтовно не вивчено архівів і бібліотек обох письменників. Зокрема, в архіві П. Тичини є лист дружини М. Горького К. Пешкової із спогадами про те, як Олексій Максимович радив їй читати твори українського поета в оригіналі, як і поезії Т. Шевченка (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, № 7150). Див. також статтю З. Грузмана «Максим Горький у творчій біографії Павла Тичини» («Радянське літературознавство», 1985, № 2, с. 52—55).

⁴¹⁸ Мануїльський Дмитро Захарович (1883—1959) — діяч російського і міжнародного революційного руху, академік АН УРСР (з 1945 р.). Член КПРС з 1903 р. В 1944—1953 рр. був заступником голови Раднаркому і наркомом закордонних справ УРСР.

⁴¹⁹ «Коммунист» — щоденна газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила із січня 1919 р. в Харкові як орган ЦК і Харківського губкому КП(б)У. У березні 1919 р. злилась із газетою «Киевский коммунист» і виходила в Києві спочатку як орган ЦК і Київського губкому КП(б)У, а потім як орган Київського губкому КП(б)У під назвою «Коммунист». У серпні 1931 р. об'єдналась із газетою «Киевский пролетарий», після чого стала виходити нова газета «Пролетарская правда».

⁴²⁰ Мандичевський Єусебій (1857—1929) — український і австрійський музикознавець, композитор. Музичну освіту здобув у Чернівцях під керівництвом С. Воробкевича та у Віденському університеті. Все творче життя провів у Відні, де був професором консерваторії і диригентом. Є. Мандичевський написав 11 українських хорів, канон на три голоси «І день іде, і ніч іде...» на слова Т. Шевченка; автор музики на тексти Ю. Федьковича, обробок українських, молдавських і російських народних пісень. П. Тичину особливо захоплювало монументальне дослідження Є. Мандичевського про Й. Гайдна, Ф. Шуберта, Й. Брамса; видання 26-томної збірки його розвідок, як видно із запису, поет мріяв придбати для своєї бібліотеки.

⁴²¹ Шуберт Франц (1797—1828) — австрійський композитор. Автор численних пісень-романсів (на вірші Ф. Шіллера, Й.-В. Ге-

те, Г. Гейне та ін.), лірико-романтичних симфоній, фортепіанних мініатюр лірико-психологічного змісту.

⁴²² Брамс Йоганнес (1833—1897) — німецький композитор, піаніст і диригент. З 60-х років XIX ст. жив у Відні. Написав видатні симфонічні твори: 4 симфонії, серенади, увертюри, концерти для інструментів з оркестром та ін.; сонати, «Угорські танці», «Німецький реквієм», хори, вокальні квартети, пісні.

⁴²³ Свенціцький В. — автор тексту революційної пісні «Варшав'янка» (вид. 1883 р.).

⁴²⁴ ...різниця на 9 р[о]ків]. — Тут П. Тичина підрахував різницю в роках народження — свого і К. Стеценка.

⁴²⁵ 38 — тут визначено вік К. Стеценка під час подорожі з капелю по Правобережній Україні.

⁴²⁶ А як тільки в церкві дяк... — перший рядок із співоковки С. Руданського «Жалібний дяк», текст якого в оригіналі має таку редакцію: «Щойно в церкві коли дяк...»

⁴²⁷ Лихотинський М. А. — чоловік з Переяславського повіту на Київщині, від якого П. Г. Тичина у 1921 р. записав пісні «Та годі ж тобі, сивий кінь», «У неділю вранці, як сонечко встало», «Ой да прилетіло аж три ластовочки» (див. вид.: Народні пісні в записах Павла Тичини. К., «Музична Україна», 1976, с. 40, 76, 109, та дванадцятій том цього Зібрання творів).

⁴²⁸ Любенко Никон — чоловік з Херсонщини. Від нього П. Тичина у 1913 р. записав пісні «Ой у полі озеречко», «Ой що в Марусини та нерідная мати», «Ти, кропиво моя», «У неділю рано, як сонечко встало», «О похажено, ой та поброжено», «У полі могила», «Туман яром, та туман яром» (див. вид.: Народні пісні в записах Павла Тичини, с. 48, 68, 73, 76, 77, 103, 110).

⁴²⁹ Савицький Григорій Васильович — дядько П. Г. Тичини (по материнській лінії), від якого поет записав у 1913 р. пісні «Зірву цвіток, зов'ю вінок», «Дивуються вражі люде збоку», «Закачаю, закачаю...», «Росла, росла калипонька» (див. вид.: Народні пісні в записах Павла Тичини, с. 27, 55, 57).

⁴³⁰ Зап'яковецька (справжнє прізвище — Адамовська) Марія Костянтинівна (1854—1934) — велика артистка і одна з основоположників українського професійного театру, перша народна артистка УРСР (з 1922 р.). Видатній актрисі П. Г. Тичина присвятив і поетичний твір «Кантата М. К. Заньковецькій» (1922).

⁴³¹ Борисоглібська (Сидоренко-Свидерська) Ганна Іванівна (1868—1939) — видатна українська радянська актриса, народна артистка УРСР (з 1936 р.). До революції грала в театральних трупах М. Кропивницького, П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого, М. Садовського. З 1925 р. до кінця життя працювала в Київському театрі імені І. Франка.

⁴³² Шевченко Лазар — український радянський актор.

⁴³³ Манько Леонід Якович (1863—1922) — актор українсько-го дожовтневого театру, драматург. Працював в українських театральних трупах М. Кропивницького (в 1885—1890 рр. був членом Товариства українських артистів під керівництвом М. Старицького), Г. Деркача, О. Суслєва, О. Суходольського, Д. Гайдамаки та інших. Написав кілька п'єс, що ввійшли до репертуару дожовтневого українського театру («Нещасне кохання», «Кара божа» та ін.).

⁴³⁴ Конкурс гімну. — Йдеться про конкурс гімну Радянської України, що оголошувався в 1919 р., на який В. Чумак подав свої твори «Вдарте на мільярди гін» і «На кремень крицю».

⁴³⁵ «Вода металофонами...» — початок фрагмента «Порожнеча» із збірки «Замість сонетів і октав», який в оригіналі має такий варіант: «Вода — мов металофони».

⁴³⁶ «Родина» — клуб у дореволюційному Києві (тепер вул. Володимирська, 42), створений прогресивною українською інтелігенцією замість Українського клубу (1908—1912 рр.), заснованого М. В. Лисенком. Функціонував у 1912—1914 рр., закритий в зв'язку з початком першої світової війни, коли було припинено діяльність всіх українських друкованих органів та культурних установ.

⁴³⁷ ...коли саме «Чорний сміх» було написано. — Очевидно, йдеться про оповідання С. Васильченка «Чорні маки» (1917).

⁴³⁸ «Положняк» — опера К. Стеценка на слова Є. Кротовича.

⁴³⁹ Блуменфельд Фелікс Михайлович (1863—1931) — радянський піаніст, диригент, композитор і педагог. Народився в с. Ковалівці колишньої Херсонської губернії. Початкову музичну освіту одержав у Г. В. Нейгауза в Єлисаветграді, а в 1885 р. закінчив Петербурзьку консерваторію. В 1918—1922 рр. був директором Музично-драматичного інституту імені Лисенка в Києві і професором Київської консерваторії.

⁴⁴⁰ Футорянський Савелій Ілліч (1900—?) — рано померлий початкуючий композитор і акомпаніатор хорових колективів, зокрема Капели-студії імені М. Д. Леонтовича, якою диригував П. Тичина; автор кількох романсів на слова поета (див. статтю Н. П. Чамати «Павло Тичина і світ музики (Нові матеріали)». — «Радянське літературознавство», 1985, № 8, с. 34).

⁴⁴¹ Сокальський Петро Петрович (1832—1887) — український композитор, музично-громадський діяч і фольклорист. Автор музикознавчого дослідження «Російська народна музика, великоруська і малоруська в її побудові мелодичній та ритмічній...» (Харків, 1888), опер «Мазепа» (1859), «Облога Дубна» (1884), «Майська ніч» (1876), фортепіанних п'єс «Віють вітри буйні по степу широкому», «В степу — чумаки», «Роздуми на березі Дніпра»; багатьох романсів, зокрема на слова Т. Г. Шевченка — «Утоптала стежечку», «Полюбила молодого козака дівчина», «Є на світі доля». П. П. Сокальський — автор обробок українських, російських та білоруських народних пісень. Можливо, П. Г. Тичина мав на увазі творчість свого сучасника українського композитора Володимира Івановича Сокальського (1863—1919), який, проте, мало бував на Україні.

⁴⁴² Ревуцький Дмитро Миколайович (1881—1941) — український радянський музикознавець, фольклорист, літературознавець.

⁴⁴³ Яциневич Яків Михайлович (1869—1945) — український радянський композитор і хоровий диригент. Музичну освіту здобув у М. Лисенка, брав участь разом з ним в організації українських хорів (у 1891—1904 рр.). В 1899—1912 рр. керував хором Київського університету, а в 1906—1917 рр. очолював музичну частину в українських театральних трупях. На слова П. Г. Тичини написав оперію «Скорбна мати».

⁴⁴⁴ Г. Верьовка (які вже твори були в 20-му році?) — В 1919—1920 рр. Г. Верьовка написав романи на слова П. Тичини «По один бік верби», «Співає стежка на город», «Поді-

вилась ясно», «Зелена неділя», «На червоній на весні» («Щоб жити») та на слова О. Олеса «Хтось мене не пам'ятає».

⁴⁴⁵ Ввести по частинах «Живем комунію». — Цей запис можна датувати не раніше 1959 р., бо його зроблено на зворотному боці аркуша привітання працівникам Академії наук УРСР із 42-ю річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції.

⁴⁴⁶ Хмельниця — село на Чернігівщині, де був священником Михайло Григорович Тичина (1885—1920).

⁴⁴⁷ Дві сестроньки. — Йдеться про молодших сестер П. Тичини Олександрю (1899—1931) і Наталію (1902—1922), які на той час жили в Хмельниці. Про це є згадка в пізніших записах поета: «[Село] Хмельниця. Саша. Наташа. Я ж до них листа писав: «Дивіться на сонце, бо воно... Розтулюйте ромашки...» (див. видання «Із щоденникових записів», с. 273). Від сестер було записано пісні «А вже весна, а вже красна», «Ой у воду, воду», «Коли б мені, господи», «Ой і злетів півень на нові ворота» (див.: Народні пісні в записах Павла Тичини та дванадцятий том цього Зібрання творів).

⁴⁴⁸ Запис пісень з голосу Наталі. — Від Н. Г. Тичини було записано пісні «Сваночки-сваночки», «Нам, свату, та полегшало», «Та все під оконце, та все під оконце» (див. вид.: Народні пісні в записах Павла Тичини, та дванадцятий том цього Зібрання творів).

⁴⁴⁹ Оля... — Очевидно, йдеться про дочку брата Михайла Ольгу Тичину, закатовану фашистами в 1942 р. разом із двома маленькими дітьми в селі Пісках на Чернігівщині.

⁴⁵⁰ Мати — Марія Василівна Тичина (дівоче прізвище Савицька, 1861—1915).

⁴⁵¹ Ганслік (Ханслік) Едуард (1825—1904) — австрійський музикознавець. Сприймав музику як гру звуків, заперечував можливість вираження в ній будь-якого змісту. Літературна спадщина Гансліка, незважаючи на суперечності і формалістичні позиції, — цінне джерело відомостей з історії європейської музики XIX ст.

⁴⁵² «ЛІМ» — аббревіатура тодішньої газети «Література і мистецтво», яка в роки Великої Вітчизняної війни (до квітня 1945 р.) виходила під такою назвою. Тепер — «Літературна Україна».

⁴⁵³ Смерть брата Михайла. — М. Г. Тичина помер 13 квітня 1920 р.

⁴⁵⁴ Починаючи від 246-ої стор... — В записах про Одесу автор посилається на сторінки автографа щоденника (246, 264 і т. д.).

⁴⁵⁵ Рішельєвський лицей — середній учбовий заклад, заснований в Одесі в 1817 р. і названий на честь колишнього новоросійського генерал-губернатора А.-Е. Рішельє. В закладі навчалися діти аристократичної верхівки і багатих торговців. Спочатку викладання усіх предметів провадилося французькою мовою. В 1865 р. на базі лицю було відкрито Новоросійський університет, названий згодом Одеським. У 1945 р. університету присвоєно ім'я І. І. Мечникова.

⁴⁵⁶ Міцкевич Адам Бернард (1798—1855) — великий польський поет і діяч національно-визвольного руху. В 1824—1829 рр., перебуваючи в Росії, відвідав Київ, Стеблів, Єлисаветград, Одесу, Харків, подорожував по Криму, зблизився з діячами української культури (М. Максимовичем і П. Гулаком-Артемівським). Захоп-

лювався історією України, її народнопоетичною творчістю та мелодійністю української мови.

⁴⁵⁷ **Торез Моріс** (1900—1964) — діяч французького і міжнародного комуністичного руху, в 1930—1964 рр. генеральний секретар Французької Комуністичної партії.

⁴⁵⁸ **Арманд** (уроджена Стеффан) Інеса (Елизавета Федорівна; 1874—1920) — діяч більшовицької партії та міжнародного комуністичного руху. В 1913—1917 рр. В. І. Ленін написав до І. Арманд більше двадцяти листів, і в кількох із них розглядав питання розвитку революційного руху на Україні, підтримував українських марксистів, які стояли на позиціях інтернаціоналізму.

⁴⁵⁹ **Серафимович** (Попов) Олександр Серафимович (1863—1949) — російський радянський письменник. Роман «Залізний потік» (1924) про громадянську війну — один із перших значних творів літератури соціалістичного реалізму. Лауреат Державної премії СРСР (1943).

⁴⁶⁰ **Телешов** Микола Дмитрович (1867—1957) — російський радянський письменник. В його дореволюційних оповіданнях була наявна критика буржуазного ладу. Повість «Початок кінця» (1933) присвячена революції 1905—1907 рр. Автор мемуарів «Записки письменника» (1953).

⁴⁶¹ **Андрєєв** Леонід Миколайович (1871—1919) — російський письменник. Ранні твори мали демократичний і реалістичний характер, у них було наявне співчуття революціонерам, але згодом поряд з реалістичними рисами (драма «Дні нашого життя», 1908) з'явилися і поглибилися декадентські тенденції (драми «Життя людини», 1907; «Анатема», 1910).

⁴⁶² **Вересаєв** (справжнє прізвище Смідович) Віктор Вікторович (1867—1945) — російський радянський письменник. Автор повістей про пошуки інтелігенції на рубежі XIX—XX ст. («Без дороги», 1895; «Записки лікаря», 1901), творів про Ф. Достоєвського, Л. Толстого, документальних праць про О. Пушкіна, М. Гоголя. Лауреат Державної премії СРСР (1943).

⁴⁶³ **Філіпов** О. М. — заступник наркома освіти УРСР під час роботи П. Тичини на посаді наркома.

⁴⁶⁴ **«Чорноморська комуна»** — газета, орган Одеського обласного і міського комітетів Компартії України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Виходить з 1917 р. (називалася «Голос пролетарія», «Коммунист», «Одесский коммунист» та ін.). З теперішньою назвою виходить із 4 серпня 1929 р.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Павло Тичина. 1929. Фронтиспіс
2. Сторінка автографу щоденника-повісті «Подорож з капелю К. Г. Стеценка». 1920 . 149
3. Павло Тичина. 1919. Портрет роботи М. І. Жука 160—161
4. П. Тичина і П. Козицький. 1927 . 160—161
5. Афіша концерту Другої мандрівної капели Дніпро-союзу. 1920 . . . 192—193
6. На ювілеї Джамбула Джабасва з нагоди 75-річчя творчої діяльності. 1938 . 192—193
7. Академіки П. Тичина, О. Богомолець, В. Філатов. 1941 192—193

ЗМІСТ

ОПОВІДАННЯ

Спокуса	7	330
Богословіє . . .	13	331
На ріках вавілонських	20	331

ЩОДЕННИК-ПОВІСТЬ

Подорож з капелою К. Г. Стеценка	29	332
----------------------------------	----	-----

НЕЗАВЕРШЕНІ ТВОРИ. ВАРІАНТИ. НОТАТКИ

Ланцюги	215	358
[Ідемо до Джамбула]	218	359
Варіанти окремих фрагментів щоденника-повісті «Подорож з капелою К. Г. Стеценка»	226	360
Нотатки до щоденника-повісті «Подорож з капелою К. Г. Стеценка»	234	369
Примітки	327	
Список ілюстрацій	404	

Академия наук Украинской ССР
Институт литературы им. Т. Г. Шевченко

ПАВЛЮ ТЫЧИНА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ

Художественные произведения

Тома 1—7

Том седьмой

Проза. 1913—1967

Составитель и автор примечаний
СЕРГЕЙ АНАСТАСЬЕВИЧ ГАЛЬЧЕНКО

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР*

Редактор *В. І. Мазний*
Художник *А. Ф. Пономаренко*
Художній редактор *Р. К. Пахолук*
Технічний редактор *О. М. Капустіна*
Коректори *В. М. Божок, І. В. Кривошеїна*

Інформ. бланк № 6776

Здано до набору 18.11.85. Підп. до друку 11.03.86. Формат 84×108¹/₃₂. Папір тифдруч. Звич. нова гарн. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 12,75+ +0,19 вкл. Ум. друк. арк. 21,74. Ум. фарбо-відб. 21,74. Обл.-вид. арк. 25,34. Тираж 15 340 прим. Зам. 5-328. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ-4, вул. Репіна, 3.

**Київська книжкова фабрика «Жовтень»,
252053, Київ, вул. Артема, 25.**

Т93 Тичина П. Г.
Зібрання творів: У 12 т. Худож. твори Т. 1—7 /
Редкол.: О. Т. Гончар (голова) та ін.— К.: Наук.
думка, 1983.

Т. 7. Проза/Упоряд. та приміт. С. А. Гальченка; Ред.
тому Л. М. Коваленко. 1986. 408 с., іл. В опр.: 2 крб. 90 к.
15 340 пр.

У томі публікуються ранні оповідання «Спокуса», «Богословіє»,
«На ріках вавілонських», щоденник-повість «Подорож з капелюю
К. Г. Стеценка», фрагменти незавершених творів.

Т 4702590200-208
М221(04)-86—передплатне.

У2

